

ALISHER NAVOI

INTERNATIONAL CONGRESS OF SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

TASHKENT CHEMICAL-TECHNOLOGICAL INSTITUTE
MAY 22-23, 2023 / TASHKENT

PROCEEDINGS BOOK

EDITORS:

Prof. Dr. Xayrulla PULATOV
Assoc. Prof. Dr. Gulbaxar TAVALDIEVA

ISBN: 978-625-367-106-8

PROCEEDINGS BOOK

ALISHER NAVOI INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

Tashkent Institute of Chemical Technology
May 22-23, 2023

Editors

Prof. Dr. Xayrulla PULATOV
Assoc. Prof. Dr. Gulbaxar TAVALDIÉVA

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKIYE

TR: +90 342 606 06 75

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to IKSAD Publishing House

Authors are responsible both ethically and juridically

Iksad Publications - 2023©

Issued: 10.06.2023

ISBN - 978-625-367-106-8

CONGRESS ID

TITLE OF CONGRESS

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

PARTICIPATION

Keynote & Invited

DATE - PLACE

Tashkent Institute of Chemical Technology
May 22-23, 2023

CONGRESS HONONARY CHAIRMANS

Botir Shukurillayevich USMONOV

Rector of the Tashkent Institute of Chemical Technology

Reimov Ahmed Mametkarimovich

Rector of Karakalpak State University

Shukhrat Makhmutovich TOKHTASIMOV

Rector of the State Academy of Choreography of Uzbekistan

Kanat BAIBOLOV

Rector of the Zhumabek Tashenev University

Vice-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Pulatov Xayrulla Lutpullaevich

Vice-Rector of the Tashkent Institute of Chemical Technology

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Gulbaxar Nishanovna TAVALDIEVA

Tashkent Institute of Chemical Technology

ORGANIZING COMMITTEE MEMBER

- Khairulla Pulatov - Deputy Chairman, Doctor of Technical Sciences, Professor, Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
- Bobiromon Kadirov - doctor of legal sciences, professor, Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
- Zebo Babakhanova - Vice-Rector for International Cooperation of the Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
- Mirmukhsin Gapurov – Vice-Rector for Research and Innovation, Professor of the State Academy of Choreography of Uzbekistan
- Jahangir Ganiev – Vice-Rector for Academic Affairs, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the State Academy of Choreography of Uzbekistan
- Turdymambetov Izimbet Rakhmetovich - Vice-Rector for Research and Innovation of Karakalpak State University, Doctor of Geography, Associate Professor
- Nizamatdinov Kairat Keunimzhaevich - Head of the Department of Scientific Research, Innovation and Training of Scientific and Pedagogical Personnel of Karakalpak State University, Candidate of Law, Associate Professor
- Shaniyazov Shakhimardan Olzhayuayevich - Head of the Department of International Relations of Karakalpak State University.
- Dzhangabayev Zhumabek Zhalgasbayevich - Head of the Commercialization Department of Scientific and Innovative Developments of Karakalpak State University
- Serik OҲALBAIYLY – President of Zhumabek Tashenev University, PhD in Development Studies
- Kanat BAIBOLOV – Rector of the Zhumabek Tashenev University, candidate of technical sciences, associate professor
- Sholpan ARZYMBETOVA – Vice-Rector for Science and Research, Professor.
- Shahlo NARALIEVA – Vice-Rector for International Relations, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Zhumabek Tashenev University
- Sherzod Jalilov - Doctor of Economics, Associate Professor, Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
- Hulkar Khamroeva – Doctor of Philology (DS), Associate Professor, State Academy of Choreography of Uzbekistan
- Shavkat Umarov – Associate Professor, Academy of Choreography of Uzbekistan
- Gulnora ARIPOVA - Associate Professor, Tashkent Chemical Technology Institute, Uzbekistan

COORDINATOR

Alina AMANZHOLOVA-Gazi University

SCIENTIFIC COMMITTEE MEMBER

Oybek Sirojov - doctor of philosophy (DcS), professor, Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan

Marufjon YOLDASHEV - Prof.Dr., State Institute of Art and Culture of Uzbekistan Head of the Scientific Research Department

Matluba Murodova – Head of the Department of “Uzbek Language and Literature”, Doctor of Philosophy in Philology (PhD), the State Academy of Choreography of Uzbekistan

Mavluda Ashareva - Doctor of Philosophy in the field of pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor, State Academy of Choreography of Uzbekistan

Dildora Kosimova – Doctor of Philosophy in the field of pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor, State Academy of Choreography of Uzbekistan

Tomaris Butunbaeva – Senior lecture, Doctor of Philosophy in Philology (PhD), State Academy of Choreography of Uzbekistan

Urmonova Dilfuza Mamasalievna - teacher of the creative school named after Muhammad Yusuf, Andijan city, Uzbekistan

Nabiyeva Ziyoda Gairatovna - teacher of the creative school named after Muhammad Yusuf, Andijan city, Uzbekistan

Aigul RYSBEKOVA – Head of the Department of Science and Commercialization, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Zhumabek Tashenev University

Zhazira ABDULLAYEVA – Head of the Master's Department, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Zhumabek Tashenev University

Saule BOTAEVA – Head of the Department of Information and Communication Technologies, Candidate of Technical Sciences, Assoc. Prof., Zhumabek Tashenev University

Madina BAIBEKOVA – Candidate of Psychological Sciences, Acting Associate Professor, Zhumabek Tashenev University

Abdulgader Alsharif - PhD, assistant. Professor, Malaysian University of Technology (UTM), Malaysia

Baymanov Kenesbay Ibraimovich - professor of the Department of "City Construction and Economy" of the Karakalpak State University, doctor of technical sciences, professor;

Mambetsharipova Adzhar Abdiganievna - Institute of Industrial Technology, Karakalpak State University, Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Reimov Kamal Mambetkarimovich - industrial department "Elektroenergetika" Karakalpak State University, doctor of philosophy, associate professor;

Rashid Gurbaniyazov Rashid Kalbaevich - Dean of the Faculty of Technology of Karakalpak State University, Doctor of Philosophy, Associate Professor.

Johnson Santosh - PhD, assistant. Professor, Jimma University, Ethiopia
Amira AMURI - PhD, assistant. Professor, University of Sfax, Tunisia
Hamza Khalifa Ibrahim - PhD, assistant. Professor, Higher Institute of
Medical Sciences, Libya
Etar Abdul Mohsen Qasim Al-Mayakhi - PhD, Assistant Professor,
University of Kufa, Iraq
Kubra Irdai Demir - PhD, Assistant Professor, Teaching and Research
Hospital of Adana
M. Chenk Belibagly - PhD, assistant. Professor, Teaching and Research
Hospital of Adana
Mohammed Ahmeid - PhD, assistant. Professor, Newcastle University, UK
Rekham Yershaid Nusair - Ph.D., assistant. Professor, Islam University of
Science Malaysia, Malaysia
Ismail Kakaravada - PhD, assistant. Professor, PVP Siddhartha Institute of
Technology, India
Ayodele Adebayo Allagbe is Associate Professor, Zinder University, Niger
Issa Jimet - Assoc. Professor, University of Doba, Chad
Natalie Jiguimkudre is Associate Professor, Joseph Key-Zerbo University,
Burkina Faso
Ousmane Sidibé - Associate Professor, University of San Pedro, Côte
d'Ivoire

PARTICIPATING COUNTRIES (10)

Uzbekistan, Azerbaijan, Türkiye, Kyrgyzstan, Pakistan, Canada,
Philippines, Romania, Mongolia, Kazakhstan

TOTAL PAPERS: 64

The number of abstracts from foreign countries: **50**

The number of abstracts from Türkiye: **14**

LANGUAGES

Turkish, Uzbek, English, Russian,

PHOTO GALLERY

ALISHER NAVOI

INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES

Tashkent Institute of Chemical Technology

May 22-23, 2023

PROGRAM

Meeting id: 862 9516 1207

Passcode: 220523

<https://us02web.zoom.us/j/86295161207?pwd=aFl3SHpHWDBwUUNmNENuT0NiQ0ppQT09>

PARTICIPANT COUNTRIES:

Uzbekistan, Azerbaijan, Türkiye, Kyrgyzstan, Pakistan, Canada,
Philippines, Romania, Mongolia, , Kazakhstan

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör - oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

---

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL
number,
exp. Hall-1, Awais Khan**

Meeting ID: 862 9516 1207
Passcode: 220523

Join Zoom Meeting

<https://us02web.zoom.us/j/86295161207?pwd=aFl3SHpHWDBwUUNmNENuT0NiQ0ppQT>

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

ALI ŞIR NEVAI
XALQARO IJTIMOIIY-
GUMANIT FARLAR
KONGRESSI

Toshkent Kimyo-Texnologiya Instituti
2023-yil 22-23 may

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS
ON SOCIAL SCIENCES &
HUMANITIES

Tashkent Institute of Chemical
Technology
May 22-23, 2023

- Opening Ceremony-

22.05.2023

Time (Tashkent): 10:00-12:00

CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Botir Shukurillayevich USMONOV
Rector of the Tashkent Institute of Chemical Technology

***

Co-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Reimov Ahmed Mametkarimovich
Rector of Karakalpak State University

***

Co-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Shukhrat Makhmutovich TOKHTASIMOV
Rector of the State Academy of Choreography of Uzbekistan

***

Co-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Kanat BAIBOLOV
Rector of the Zhumabek Tashenev University

***

Vice-CHAIRMAN OF THE CONGRESS

Pulatov Xayrulla Lutpullaevich
Vice-Rector of the Tashkent Institute of Chemical Technology

***

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Gulbaxar Nishanovna TAVALDIEVA
Tashkent Institute of Chemical Technology

Adres: Tashkent Institute of Chemical Technology

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

FACE TO FACE / DATE: 22.05.2023

Address: **Tashkent Institute of Chemical Technology**

TASKENT TIME: 14:00-16:00

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ
HALL -2

TOPIC TITLE	AUTHORS	AFFILIATION
18. SINOLOGICAL STUDIES IN GERMANY DURING THE 17 TH CENTURY	Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ	Istanbul University
EDUCATIONAL CLUSTERS IN UZBEKISTAN AND CHINA: DRIVERS OF ECONOMIC GROWTH	B. Usmonov, U. Shukurillaev	Tashkent Institute of chemical technology, Webster University in Tashkent, Uzbekistan
AN ANALYSIS ON SOME CHRONIC PROBLEMS OF SYNOLOGY STUDIES IN TURKEY	Prof. Dr. Eyüp SARITAŞ	Istanbul University
THE SIGNIFICANCE OF THE "ISLAMIC-GOTHIC" ELEMENTS FOR NATIONAL IDENTITY IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN ARCHITECTURE	Doç. Dr. Yusuf CİVELEK	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
ÖZBEKİSTAN YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARI İLE İKSAD (TÜRKİYE) İŞBİRLİĞİ: "SCIENCE UZBEKISTAN" FAALİYETİ	PhD, Assoc. Prof. Gulbakxar Tavaldieva Nishanovna	Tashkent Institute of chemical technology, Tashkent, Uzbekistan
MIYON BUZRUK'S VIEWS ON THE ISSUE OF SUFISM IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE	PhD, Assoc. Prof. Abdulkhayrov Burkhon Husanovich	Taşkent Mimarlık ve İnşaat Mühendisliği Enstitüsü, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü, Taşkent, Özbekistan
LITERARY TRADITIONS IN THE DEVELOPMENT OF SUCCESSION HOLDING POSITION	Baltayeva Ikbal Tadjibayevna	Uzbek state university of physical culture and sports, Tashkent, Uzbekistan
THE SIGNIFICANCE OF THE SUBJECT "ACADEMIC LITERACY" IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION	Assist.Prof. Aykhodjaeva Muborak Saidkarimovna	Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Uzbekistan

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

FACE TO FACE / DATE: 22.05.2023

Address: **Tashkent Institute of Chemical Technology**

TASKENT TIME: 14:00-16:00

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Baltayeva Ikbal
HALL -3

TOPIC TITLE	AUTHORS	AFFILIATION
"JALALIDDIN" MUSICAL – CHOREOGRAPHIC HISTORICAL REALITY IN THE PERFORMANCE INNOVATION – PEDAGOGICAL INTERPRETATION	Mavludakhon Adasheva Durdona Abduhakimova	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan
MUSIC AND NATIONAL MUSICAL ART: CLASSIFICATION OF UZBEK NATIONAL INSTRUMENTS	Umarov Shovkat Vahobovich Saodat Mirkhodjaeva	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan.
PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF CHILDREN'S MUSIC AND DANCE ARTS IN THE INDEPENDENCE ERA	Nodira Alimjanova Polat Tashkenbaev	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan
NATIONAL IDENTITY IN THE ART OF DANCE OF UZBEKI CHILDREN EXPRESSION OF EMOTION	Husnora Shodieva Surayyo Ismatova	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan
PARONAMASIA - HARMONY OF SIMILAR SOUNDS (IN THE EXAMPLE OF ANVAR OBIDJON'S POETRY)	Nargiza Khan Artikova	Ferghana State University, Philological Faculty, Department of Linguistics, Ferghana City, Uzbekistan.
LOVE AND HEART DANCE: CHARACTERISTICS OF "LAZGI" BALLET	Hulkar Hamroeva Tomaris Azam Butunbaeva	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent city, Uzbekistan
ESTABLISHMENT OF KHORAZM DANCE SCHOOL	Usmanova Gulasal Normukhammad Kizi	State Academy of Choreography of Uzbekistan, Tashkent city, Uzbekistan.
ENSURE INTERNATIONAL HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE SPIRITUAL - EDUCATIONAL BASIS	Jahangir Ganiev Aziza Khosilova	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan.
OF UZBEKISTAN'S PEOPLE'S ARTIST SHERALI ZORAEV IN THE BOOK "SANTAMIM". EXPLANATION OF THE SUBJECT OF PATRIOTISM	Mirmuhsin Gapurov	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan.
FERGANA VALLEY CHILDREN'S FOLKLORE DANCES ARTISTIC - AESTHETIC CHARACTERISTICS	Shuhrat Tokhtasimov Durdona Ubaidullaeva	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

MAN IN HISTORICAL WORKS IMAGE OF SPIRIT (Nodirai davron novel by Shahodat Isakhanova example)	Shairakhan Umarova	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashken, Uzbekistan.
STAGES FOR FORMING THE SPIRITUAL NEEDS OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF LIFELONG EDUCATION	Dildora Kosimova	State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent, Uzbekistan

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 1 / Hall-1

23.05.2023

Moderator: Assist. Prof. Dr. Hacer AYZAZ

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 11:00 – 13:30

Ankara Local Time: 09:00 – 11:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
INSTITUTIONAL ASPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN	Hajiyev Jamal Ahadov Vasif Ahmadova Aysel	Azerbaijan Tourism and Management University
A LIFE DEDICATED TO CHILDREN OR TOURAN MIRHADI, WHO "REPLACED HIS GREAT SORROW WITH GREAT WORKS"	Fidan NƏSİROVA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Azərbaycan
DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN ECONOMY FROM "IRON CURTAIN" TO "IRON FIST"	Farrukh Rahimli Brilyant Abbasova	Bandırma 17 Eylül, Gence, Azərbaycan Azərbaycan Devlet Tarım Universitesi, Gence, Azərbaycan
ALI-SHIR NAVAİ'S WORK "MUHAKUMAT-UL LUGHATEYN"	Asmatkhanim Mammadova	Azerbaijan, Baku State University
ANALYSIS OF BADMINTON ATHLETES' IMAGINATION LEVELS ACCORDING TO VARIOUS VARIABLES	Assist. Prof. Dr. Gökhan ÇAKIR	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye
ONTOLOGICAL INEQUALITY OF MEN AND WOMEN: THE PREVAILING INFLUENCE OF ARISTOTELIAN ONTOLOGY IN CLASSICAL ISLAMIC THOUGHT	Assist. Prof. Dr. Hacer AYZAZ	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Erzincan, Türkiye
OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY PRECAUTIONS TO BE TAKEN AGAINST RISKS ORIGINATED FROM ELECTRICITY IN SEARCH AND RESCUE ACTIVITIES AFTER EARTHQUAKE	Onur DOĞAN Selçuk ÇELİK	Gümüşhane Ünivetsitesi, Türkiye
INSTITUTIONAL ASPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN	Hajiyev Jamal Ahadov Vasif Ahmadova Aysel	Azerbaijan Tourism and Management University

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 1 / Hall-2

23.05.2023

Moderator: Prof. Dr. Ramazan SİRACOĞLU

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 11:00 – 13:30

Ankara Local Time: 09:00 – 11:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
DESIGN PRINCIPLES BASED ON TEACHERS' VIEWS BEFORE DESIGNING A MOBILE APPLICATION TO BE DEVELOPED FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS	Prof. Dr. Yalın Kılıç TÜREL Saime ARSLAN Neslihan CANPOLAT ÇIĞ	Fırat University, Elazığ, Turkey Tokat Gazi Osman Paşa University, Tokat, Turkey
THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTAL ATTITUDES TOWARDS THEIR CHILDREN'S USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND STUDENT ACHIEVEMENT	Duygu GÜR Prof. Dr. Yalın Kılıç TÜREL	Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye
BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF STUDIES ON AUDITOR ETHICS SUPPORTED BY VISUAL MAPPING	Assoc. Prof. Kadir GÖKOĞLAN Hüseyin SEVİM Prof. Abdulkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi, Diyarbakir, Turkey
CHARACTERISTICS TUFARGANLI ASHIK ABAS'S TASAVVUF POEMS	Prof. Dr. Ramazan SİRACOĞLU	Karabük Üniversitesi, Türkiye
BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES IN SCOPUS DATABASE ON THE SUBJECT OF POLITICAL COMMUNICATION IN TÜRKİYE	Doç. Dr. Osman Vedüd EŞİDİR Dr. Gökhan BAK Esen BİLGİLİ	Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı, Adana, Türkiye
POLITICAL RELATIONS OF THE 19TH CENTURY MANCHU-KHALKHA MONGOLS	Samet Kalyoncu	Moğolistan Devlet Üniversitesi, Ulaanbaatar, Moğolistan
TÜRK BİR DEVLET (TURKISH UNION OF STATES) CURRENT ECONOMIC APPROACH	Assoc. Professor. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	Cukurova University, Türkiye
THE WORLD'S RISING STRATEGIC POWER: TÜRK BİR DEVLET (TURKISH UNION OF STATES)	Assoc. Professor. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	Cukurova University, Türkiye

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 1 / Hall-3
23.05.2023

Moderator: Zohaib Hassan Sain
Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523
Tashkent Local Time: 11:00 – 13:30
Ankara Local Time: 09:00 – 11:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
MAGIC AS FASCINATION IN MIEVEAL COURTLY CULTURE	Ananda Majumdar	University of Alberta, Canada
AN EXAMINATION OF COMMON CHALLENGES ENCOUNTERED IN INSTITUTES OF HIGHER LEARNING	Zohaib Hassan Sain	Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan
BLENDED LEARNING: A NEW CHALLENGE FOR PAKISTANI UNIVERSITY STUDENTS	Zohaib Hassan Sain	Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan
WHY DO YOUTHS LISTEN TO MUSIC SO MUCH?	Irina-Ana Drobot	Technical University of Civil Engineering Bucharest, Bucharest, Romania
ANALYSIS OF THE PHILIPPINE NAVY REQUIRED COMPETENCE TOWARDS ENRICHED BSMT TECHNICAL COURSES	Analiza Gruspe Taberdo, Joel Cabigon, Marcos C Taberdo, Gloreen Flores	Philippine Merchant Marine Academy

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.
Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.
Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 1 / Hall-4
23.05.2023

Moderator: Assoc. Prof. Kadirov Ulugbek Ravshanovich

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 11:00 – 13:30

Ankara Local Time: 09:00 – 11:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
INVESTIGATING THE IMPACT OF COVID-RELATED PROBLEMS ON THE NATIONAL ECONOMY IN FARMS IN KYRGYZSTAN	Dr (Ph.D). Nurlan Mamatov	Kyrgyzstan Turkey Manas University, Agricultural Faculty, Kyrgyzstan
AGRICULTURAL STATUS OF THE KYRGYZ REPUBLIC	Dr (Ph.D). Nurlan Mamatov	Kyrgyzstan Turkey Manas University, Agricultural Faculty, Kyrgyzstan
IMPROVING THE ESTIMATION OF ECONOMIC EFFICACY BY REDUCING THE TIME FOR CONSTRUCTION	Ilxom Achilovich Usmanov Xakim Toshimovich Buriyev	Samarkand State University of Architecture and Construction named after Mirzo Ulugbek, Samarkand, Uzbekistan
DIGITAL TRANSFORMATION OF THE WORLD ECONOMY AS THE MAIN DIRECTION OF ITS MODERN DEVELOPMENT	PhD, Assoc. Prof. Kadirov Ulugbek Ravshanovich Erkinov Davronbek Yusupovich Karimov Jaxongir Zafarjon oghi	Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
DIRECTIONS OF TRANSITION TO "GREEN ECONOMY"	PhD, Assoc. Prof. Kadirov Ulugbek Ravshanovich Erkinov Davronbek Yusupovich Karimov Jaxongir Zafarjon oghi	Tashkent Institute of Chemical Technology, Uzbekistan
EVALUATION OF THE ECONOMIC PROSPECTS OF THE PRODUCTION OF DRIED FRUITS AND VEGETABLES IN THE GREEN ECONOMY	PhD, Assoc. Prof. Kadirov Ulugbek Ravshanovich Karimov Jaxongir Zafarjon oghi Erkinov Davronbek Yusupovich	Tashkent Institute of Chemical Technology, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan
PROSPECTS FOR THE PRODUCTION OF VEGETABLES AND FRUITS DRIED BY THE SUBLIMATION METHOD IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	PhD, Assoc. Prof. Kadirov Ulugbek Ravshanovich Karimov Jaxongir Zafarjon oghi Erkinov Davronbek Yusupovich	Tashkent Institute of Chemical Technology, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 2 / Hall-1

23.05.2023

Moderator: Prof. Dr. Hulkar Hamroeva

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 14:00 – 16:30

Ankara Local Time: 12:00 – 14:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
FORM AND METHODS OF ORGANIZING MOTHER LANGUAGE COURSES IN GENERAL SCHOOLS WHICH EDUCATION IS CONDUCTED IN THE UZBEK LANGUAGE IN KAZAKHSTAN	Shahlo Naralieva Hulkar Hamroeva Arzymbetova Sholpan	University named after Zhumabek Tashenev, Shymkent city, Kazakhstan State choreography of Uzbekistan Academy, Tashkent city, Uzbekistan University named after Zhumabek Tashenev, Shymkent city, Kazakhstan
IMPROVING THE ESTIMATION OF ECONOMIC EFFICACY BY REDUCING THE TIME FOR CONSTRUCTION	Ilxom Achilovich Usmanov Xakim Toshimovich Buriyev	Samarkand State University of Architecture and Construction named after Mirzo Ulugbek, Samarkand, Uzbekistan
SEMASIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF POETONYMS IN ARTISTIC TEXT	Komila Mamadiyorova Marifat Kasimova	Samarkand state foreign languages institute, Tashkent city, Uzbekistan. Andijan State Pedagogical Institute, Tashkent city, Uzbekistan
INTEGRAL APPROACH IN THE TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED GYMNASTS	Musaev Bahrom Bakhtierovich Musaeva Aziza Rustamovna	Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Chirchik, Uzbekistan
SPORT TERMINLARI VA ULARNING AMALIYOT JARAYONLARIDA QO'LLANILISHI	Mustafayeva Nodira Abdujalilovna	Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Chirchik, Uzbekistan

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 2 / Hall-2

23.05.2023

Moderator: Davlatov Keldier

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 14:00 – 16:30

Ankara Local Time: 12:00 – 14:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
IDEAS OF TOLERANCE IN THE HERITAGE OF THE ANCESTORS	PhD, assoc. prof. Aripova Gulnora	Tashkent Institute of Chemical Technology, Tashkent, Uzbekistan
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	Абдимуратова Нилуфар	Каракалпакский государственный университет, Нукус
SYNECTIC MODEL OF DEVELOPING CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS THROUGH ENGLISH LITERATURE	Eskaraeva Saule Amangeldievna	Berdakh Karaklpak state University
РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У УЧАЩИХСЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ И ТРАДИЦИИ «НАСТАВНИК-УЧЕНИК»	Сейтанов Байрамбай Тажибаевич	Научный соискатель Нукусского филиала Государственной консерватории Узбекистан
KIMYO FANLARINI O'QITISH METODIKASI VA SAMARALI YO'LLARI	Karimova F.S. Xolmatov. A.A. Maxkamov.I.J.	Jizzax politexnika instituti, Jizzax shahri
IN REPETITION AND REINFORCEMENT LESSONS STUDENTS' INDEPENDENT TEXT CREATION IMPROVING THEIR SKILLS	Urmonova Dilfuza Mamasaliyevna	The school of creativity named after Muhammad Yusuf, Andijan, Uzbekistan
ИЗ ОПЫТА ПОДГОТОВКИ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО ПОКОЛЕНИЯ - КАДРОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ	Sodiqov Hamudulla Davlatov Keldiyor	Tashkent Chemical-Technological Institute
ISSUES OF STUDYING STEREOTYPES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION	Komiova Gulnoz Ostonova Maxbuba	Tashkent Chemical-Technological Institute

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

ALISHER NAVOI
INTERNATIONAL CONGRESS ON
SOCIAL SCIENCES & HUMANITIES
PROGRAM

Session 2 / Hall-3

23.05.2023

Moderator: PhD, Assoc. Prof. Kadirova Barno Raimovna

Meeting ID: 862 9516 1207 / Passcode: 220523

Tashkent Local Time: 14:00 – 16:30

Ankara Local Time: 12:00 – 14:30

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING O'RGANILISHI	Davron Mutalov	Oriental universiteti, "Sharq tillari"
TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING LEARNING COMPETENCES OF STUDENTS THROUGH TEACHING THE MEANINGS OF PHRASES IN MOTHER LANGUAGE CLASSES	Makhamova Guluzro	Andijan State Pedagogical University, Uzbekistan
ALISHER NAVOIY IJODIDA ASTROKOSMONIMLAR	PhD, assoc. prof. Kadirova Barno Axmedova Aziza	Tashkent Institute of chemical technology, Webster University in Tashkent, Uzbekistan
MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA BADIY SAN'ATLAR ("O'TDI" RADIFLI G'AZALI MISOLIDA)	M. Taylakova	Qoraqalpoq davlat universiteti
LITERARY TRADITIONS IN THE DEVELOPMENT OF SUCCESSION HOLDING POSITION	PhD, assoc. prof. Baltayeva Iqbal	Uzbek state university of physical culture and sports, Tashkent, Uzbekistan
ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ	Баймухамедова Лола Комилова Шахло Мирсагатова Умида	Tashkent Institute of Chemical Technology, Tashkent, Uzbekistan
ВЗГЛЯДЫ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ НА ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ	Манзура Имамалиева Тавалдиева Гулбахар	Tashkent Institute of Chemical Technology, Tashkent, Uzbekistan
ETNOREALIYALARNI TARJIMADA BERILISHNING ILMIY-NAZARIY TALQINI	Muhammad Humayun Nadim	Termez state university

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

CONTENT

CONGRESS ID	I
SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PHOTO GALLERY	III
PROGRAM	IV
CONTENT	V

Author	Title	No
Nurlan MAMATOV	AGRICULTURAL STATUS OF THE KYRGYZ REPUBLIC	1
Nurlan MAMATOV	INVESTIGATING THE IMPACT OF COVID-RELATED PROBLEMS ON THE NATIONAL ECONOMY IN FARMS IN KYRGYZSTAN	12
Hakkı ÇİFTÇİ	THE WORLD'S RISING STRATEGIC POWER: TÜRK BİRDEV (TURKISH UNION OF STATES)	14
Hakkı ÇİFTÇİ	TÜRK BİRDEV (TURKIC UNION OF STATES) CURRENT ECONOMIC APPROACH	23
Абдимуратова Нилуфар ПАРАХАТОВНА Абдимуратов Жалалатдин ПАРАХАТОВИЧ	СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ	31
Yusuf CIVELEK	THE SIGNIFICANCE OF THE "ISLAMIC-GOTHIC" ELEMENTS FOR NATIONAL IDENTITY IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN ARCHITECTURE	38
Jamal HAJIYEV Vasif AHADOV Aysel AHMADOVA	AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFININ İNSTİTUSİONAL ASPEKTLƏRİ	54
Yalın Kılıç TÜREL Saime ARSLAN Neslihan CANPOLAT ÇİĞ	DESIGN PRINCIPLES BASED ON TEACHERS' VIEWS BEFORE DESIGNING A MOBILE APPLICATION TO BE DEVELOPED FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS	61
Eskaraeva Saule AMANGELDIEVNA	SYNECTIC MODEL OF DEVELOPING CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS THROUGH ENGLISH LITERATURE	63
Ananda MAJUMDAR	MAGIC AS FASCINATION IN MEDIEVAL COURTLY CULTURE	68
Kadir GÖKOĞLAN Hüseyin SEVİM Abdulkadir BİLEN	BIOMETRIC ANALYSIS OF VISUAL MAPPING-SUPPORTED AUDITOR ETHICS STUDIES	77
Ramazan SİRACOĞLU	CHARACTERISTICS TUFARGANLI ASHIK ABAS'S TASAVVUF POEMS	91
Fidan NASİROVA	A LIFE DEDICATED TO CHILDREN OR TOURAN MIRHADI, WHO "REPLACED HIS GREAT SORROW WITH GREAT WORKS"	99

Gökhan ÇAKIR	BADMİNTON SPORCULARININ İMGELEME DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ	101
Hacer AYZAZ	ONTOLOGICAL INEQUALITY OF MEN AND WOMEN: THE PREVAİLİNG INFLUENCE OF ARISTOTELIAN ONTOLOGY IN CLASSİCAL ISLAMIC THOUGHT	102
Duygu GÜR Yalın Kılıç TÜREL	THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTAL ATTITUDES TOWARDS THEIR CHILDREN'S USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND STUDENT ACHIEVEMENT	104
Eyüp SARITAŞ	18. SINOLOGICAL STUDIES IN GERMANY DURING THE 17 TH CENTURY	106
Eyüp SARITAŞ	AN ANALYSIS ON SOME CHRONIC PROBLEMS OF SYNOLOGY STUDIES IN TURKEY	107
Ferruh RAHİMLİ Brilyant ABBASOVA	DEVELOPMENT PROCESS OF AZERBAIJAN ECONOMY FROM "IRON CURTAIN" TO "IRON FİST"	109
Samet KALYONCU	XIX. YÜZYIL MANÇU - HALHA MOĞOLLARI SİYASİ İLİŞKİLERİ	111
KARIMOVA F.S XOLMATOV A.A. MAXKAMOV I.J.	KIMYO FANLARINI O'QITISH METODİKASI VA SAMARALI YO'LLARI	117
Илхом Ачилевич УСМАНОВ Хақим Тошимович БУРИЕВ	СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАСЧЁТА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА ОТ СОКРАЩЕНИЯ СРОКОВ СТРОИТЕЛЬСТВА	119
Zohaib Hassan SAIN	AN EXAMINATION OF COMMON CHALLENGES ENCOUNTERED IN INSTITUTES OF HIGHER LEARNING	127
Zohaib Hassan SAIN	BLENDED LEARNING: A NEW CHALLENGE FOR PAKISTANI UNIVERSITY STUDENTS	128
Abdulkhayrov Burkhon HUSANOVICH	MIYON BUZRUK'S VIEWS ON THEISSUE OF SUFISM IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE	129
Muhammad Humayun NADİM	ETNOREALİYALARNI TARJIMADA BERILISHNING ILMIY-NAZARIY TALQINI	137
Osman Vedüd EŞİDİR Gökhan BAK Esen BİLGİLİ	BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES IN SCOPUS DATABASE ON THE SUBJECT OF POLITICAL COMMUNICATION IN TÜRKİYE	143
Əsmətханım МƏММƏDOVA	ALI-SHIR NAVAİ'S WORK "MUHAKUMAT-UL LUGHATEYN"	154
M. TAYLAKOVA	MATNAZAR ABDULHAKIM İJODIDA BADIY SAN'ATLAR ("O'TDI" RADIFLI G'AZALI MISOLIDA)	156
Baltayeva Iqbal TADJIBAYEVNA	LITERARY TRADITIONS IN THE DEVELOPMENT OF SUCCESSION HOLDING POSITION	157
Urmonova Dilfuza MAMASALIEVNNA	IN REPETITION AND REINFORCEMENT LESSONS STUDENTS' INDEPENDENT TEXT CREATION IMPROVING THEIR SKILLS	164
Selçuk ÇELİK Onur DOĞAN	OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY PRECAUTIONS TO BE TAKEN AGAINST RISKS ORIGINATED FROM ELECTRICITY IN SEARCH AND RESCUE ACTIVITIES AFTER EARTHQUAKE	168

Irina-Ana DROBOT	WHY DO YOUTHS LISTEN TO MUSIC SO MUCH?	170
Analiza Gruspe TABERDO Joel CABIGON Marcos C TABERDO Jr MAME Gloreen FLORES	ANALYSIS OF THE PHILIPPINE NAVY REQUIRED COMPETENCE TOWARDS ENRICHED BSMT TECHNICAL COURSES	177
B. USMONOV U. SHUKURILLAEV	EDUCATIONAL CLUSTERS IN UZBEKISTAN AND CHINA: DRIVERS OF ECONOMIC GROWTH	178
Aykhodjaeva Muborak SAIDKARIMOVNA	THE SIGNIFICANCE OF THE SUBJECT "ACADEMIC LITERACY" IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION	187
Davron MUTALOV	ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING O'RGANILISHI	192
Maxkamova Guluzro ABDUMUTALIBOVNA	TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING LEARNING COMPETENCES OF STUDENTS THROUGH TEACHING THE MEANINGS OF PHRASES IN MOTHER LANGUAGE CLASSES	195
Kadirov Ulugbek RAVSHANOVICH Erkinov Davronbek YUSUPOVICH Karimov JAXONGIR Zafarjon ogli	DIGITAL TRANSFORMATION OF THE WORLD ECONOMY AS THE MAIN DIRECTION OF ITS MODERN DEVELOPMENT	197
Kadirov Ulugbek RAVSHANOVICH Erkinov Davronbek YUSUPOVICH Karimov JAXONGIR	DIRECTIONS OF TRANSITION TO "GREEN ECONOMY"	202
KADIROVA B.R. AXMEDOVA A.A.	ALISHER NAVOIY IJODIDA ASTROKOSMONIMLAR	206
Кадиров Улугбек РАВШАНОВИЧ Каримов ЖАХОНГИР Эркинов Давронбек ЮСУПОВИЧ	EVALUATION OF THE ECONOMIC PROSPECTS OF THE PRODUCTION OF DRIED FRUITS AND VEGETABLES IN THE GREEN ECONOMY	208
Кадиров Улугбек РАВШАНОВИЧ Эркинов Давронбек ЮСУПОВИЧ Каримов ЖАХОНГИР	PROSPECTS FOR THE PRODUCTION OF VEGETABLES AND FRUITS DRIED BY THE SUBLIMATION METHOD IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN	214
Nargizakhan ORTIKOVA	PARONAMASIA - HARMONY OF SIMILAR SOUNDS (IN THE EXAMPLE OF ANVAR OBIDJON'S POETRY)	220
Hulkar HAMROEVA Tomaris Azam BUTUNBAEVA	LOVE AND HEART DANCE: CHARACTERISTICS OF "LAZGI" BALLET	226
Usmanova GULASAL	ESTABLISHMENT OF KHORAZM DANCE SCHOOL	231
Komila MAMADIYOROVA Marifat KASIMOVA	SEMASIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF POETONYMS IN ARTISTIC TEXT	235
Jahangir GANIEV Aziza KHOSILOVA	ENSURE INTERNATIONAL HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE SPIRITUAL - EDUCATIONAL BASIS	238

Mirmuhsin GAPUROV	OF UZBEKISTAN'S PEOPLE'S ARTIST SHERALI ZORAEV IN THE BOOK "SANTAMIM" EXPLANATION OF THE SUBJECT OF PATRIOTISM	241
Shuhrat TOKHTASIMOV Durdona UBAIDULLAEVA	FERGANA VALLEY CHILDREN'S FOLKLORE DANCES ARTISTIC – AESTHETIC CHARACTERISTICS	245
Shuhrat TOKHTASIMOV Durdona UBAIDULLAEVA	FERGANA VALLEY CHILDREN'S FOLKLORE DANCES ARTISTIC – AESTHETIC CHARACTERISTICS	249
Shairakhan UMAROVA	MAN IN HISTORICAL WORKS IMAGE OF SPIRIT (Nodirai davron novel by Shahodat Isakhanova example)	251
Musaev Bahrom BAKHTIEROVICH Musaeva Aziza RUSTAMOVNA	INTEGRAL APPROACH IN THE TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED GYMNASTS	254
Aripova Gulnora SHUKHRATULLAEVNA	FORMATION OF TOLERANCE IN THE FAMILY IS AN IMPORTANT FACTOR	261
Komiova Gulnoz UZOQOVNA Ostonova Maxbuba BOZOROVNA	ISSUES OF STUDYING STEREOTYPES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION	269
Sodiqov HAMUDULLA Davlatov Keldiyor DAVLATOVICH	ИЗ ОПЫТА ПОДГОТОВКИ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО ПОКОЛЕНИЯ – КАДРОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ	272
Nodira ALIMJANOVA Polat TASHKENBAEV	PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF CHILDREN'S MUSIC AND DANCE ARTS IN THE INDEPENDENCE ERA	276
Husnora SHODIEVA Surayyo ISMATOVA	NATIONAL IDENTITY IN THE ART OF DANCE OF UZBEKI CHILDREN EXPRESSION OF EMOTION	279
Баймухамедова Лола АЛИЕВНА Комилова Шахло АБДУНАБИЕВНА Мирсагатова Умида ЗАХИДОВНА	ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ХИМИКО- ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ	284
Shahlo NARALIEVA Hulkar HAMROEVA Arzymbetova Sholpan ZHAKSYLYKOVNA Naralievna Shakhlo DJAMALOVNA Hamroeva Hulkar HAMIDULLAEVNA Arzymbetova Sholpan ZHAKSYLYKOVNA	FORM AND METHODS OF ORGANIZING MOTHER LANGUAGE COURSES IN GENERAL SCHOOLS WHICH EDUCATION IS CONDUCTED IN THE UZBEK LANGUAGE IN KAZAKHSTAN	288
Mavludakhon ADASHEVA Durdona ABDUHAKIMOVA	"JALALIDDIN" MUSICAL – CHOREOGRAPHIC HISTORICAL REALITY IN THE PERFORMANCE INNOVATION – PEDAGOGICAL INTERPRETATION	294
Tavaldieva Gülbaxar NIŞANOVNA Imamalieva Manzura ANVAROVNA	ABU ALI IBN SINA'S VIEWS ON THE PHYSICAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE	296

Tavaldieva Gülbaxar NIŞANOVNA	COOPERATION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN AND IKSAD (TURKEY): "SCIENCE UZBEKISTAN" ACTIVITY	301
Kosimova Dildora Xashimovna	STAGES FOR FORMING THE SPIRITUAL NEEDS OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF LIFELONG EDUCATION	303

KIRGIZ CUMHURİYETİNİN TARIM DURUMU AGRICULTURAL STATUS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Nurlan MAMATOV

Dr. Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Zootečni Bölümü

ÖZET

Devlet tarım politikası; arazi satışları, pazarlama ve kalkınmaya yönelik olması şarttır. Hazır ürünlerde satışa yönelik tarım ürünlerini ve üretici çiftçiler kooperatifini oluşturmak bu tarım politikasının temel amacı olmalıdır. Bu durumda özel çiftlikler birliği oluşturularak, her çiftliğe 25-30 hektar arazi bölünecek şekilde düzenleme yapılarak çiftliklerin sayısı 50 000'e kadar azalır, hazır ürün olarak satışa çıkarılacak tarım gıda ürünlerini büyük çiftliklerin üretmesi ancak bu şekilde söz konusudur.

Meralar, yayla ve doğal çayır alanları Kırgızistan'ın milli zenginliği olarak ülkemizin genel alanının %50'ni kapsar, bu genel tarım alanında işletilmekte olan alanların % 90'ına denk gelir. Bu da ucuz, organik ürünleri üretme imkanı sağlar. Bunun gibi, meralarda beslenmiş hayvanların eti, sütü, yağı, balı ekolojik olarak kalitelidir ve kalitesi dünya standartlarına uyar. Son yılların verilerine dayanırsak, 93752 hektar – genel mera ve çayır alanları – 62154 hektar devlet mülkiyetindedir, 308440 hektar – devlet ve yerel çiftlikler, 75400 hektar – çiftlikler, 28200 hektar – halkın kullanımındadır

Anahtar kelimeler: Tarım politikası, Meralar, yayla, doğal çayır alanları

ABSTRACT

The state agricultural policy should be aimed at land sales, marketing, and development. The main objective of this agricultural policy should be to create agricultural products for sale in ready-made products and a cooperative of producing farmers. In this case, if the number of farms is reduced to 50,000 by creating a union of private farms, arranging for 25-30 hectares of land to be divided into each farm, it is only in this way that large farms produce agricultural food products that will be put up for sale as ready-made products.

Pastures, upland and natural meadow areas cover 50% of the total area of our country as the national wealth of Kyrgyzstan, which corresponds to 90% of the areas operated in the general agricultural field. This allows us to produce cheap, organic products. As such, the meat, milk, oil, honey of pasture-fed animals are ecologically high-quality and their quality meets world standards. Based on the data of recent years, 93752 hectares – general pasture and meadow areas - 62154 hectares are state property, 308440 hectares - state and local farms, 75400 hectares - farms, 28200 hectares - are in public use.

Keywords: Agricultural policy, Pastures, plateau, natural meadow areas.

GİRİŞ

Kırgız Cumhuriyeti kendine özgü bir ülkedir. Ülke doğal ekosistemi, agrosistemi ve biyoçeşitliliğiyle farklı bir ülkedir. Kırgızistan doğası birçok yöresel bitki ve hayvan çeşitlerini içerir, bu bir ülke için çok değerli genetik zenginliktir ve bunun gibi zenginliği nesilden nesile saklamamız şarttır.

Kırgızistan tarım ülkesidir ve tarım üretimi ülkemizin ekonomik sektörüdür. Genel toplam üretimin % 23,5'i tarım alanı ürünüdür. Geri kalan % 13,2'si de madencilik; % 16,3'ü ticaret alanına; % 5,2'si inşaat alanına; % 7,9'u ulaşım ve iletişim alanına, diğer alanlar % 33,4 - hafif endüstri ve turizm alanı'dır (Tablo.1).

Tablo 1. Kırgızistan'ın genel iç üretiminde tarım alanının payı. (2013-2014 yy)

Ülkemizin İstatistik bilgilerine göre 2021 yılı Kırgızistan'da tarım üretiminin durumu böyle: Genel toplam üretimin sadece % 14,8'i tarım alanı ürünüdür. Geri kalan % 18,3'si de madencilik; % 13,4'ü ticaret alanına; % 8,3'si inşaat alanına; yaklaşık % 8,0'ı ulaşım ve iletişim alanına, diğer alanlar % 37,3 - hafif endüstri ve turizm alanı'dır. Kırgızistan'da tarım üretiminin sadece ekonomik değil, sosyal ve siyasi önem vardır, çünkü, ülke nüfusunun % 65'i kırsal alanlarda hayatını sürdürmektedir ve tarım üretiminde çalışanların sayısı % 34'tür. Gelişmiş ülkelerde ise bu gösterge % 1-3'ü geçmez.

Sovyetler Birliği döneminde Kırgızistan kolektif ve devlet çiftliklerinden oluşmuş tarım yapan planlı ekonomik bir durumu mevcuttu. Sovyet Birliği dağıldıktan sonra, 1990'lı yılların başında Kırgızistan'da planlanmış olan ekonomik durumdan piyasa ekonomisine geçiş başlamıştır. Ülkede mevcut olan 576 kolektif devlet çiftliği dağıtılarak, yerine özel çiftlikler oluşturularak tarım alanında özel sektörün kurulmasına temel oluşturulmuştur. Bu tarım alanında özel sektör enstitülerinin temelini oluşturmuştur.

Arazi ve tarım reformlarının sonucu günümüzde toplam arazinin % 98,5'i özel çiftliklere aittir, yani özel çiftliklerin sayısı 321856, kolektif çiftliklerin sayısı 4 211'dir. Bu tarımın % 1,3'ü demektir, devlet çiftlikleri ise (tohum üretimi, hayvanların verim özelliğini artırma için yapılan istasyonlar) sayısı – 135'tir. Bu % 0,04'e denk gelir. Tarım kooperatiflerinin sayısı 3454'tür % 1'dir. Bu bilgilere göre, tarım alanında arazi ve tarım reformu farklı bir sığa sahip olmuştur. Yani kırsal alanlar halkın özel olarak kullanıma verilmiştir. 1998 yılında kırsal alanların halkın özel olarak kullanımına verilmesi Kırgızistan kanunlarında ve anayasasında belirtilmiştir.

Tarım sektöründeki alanların paylaşımına analiz ettiğimizde genel ekim alanlarının sayısı – 1 milyon 280 000 hektar, bunun 861 100 hektarı % 67,3'ü çiftliklere; 340,7 bin hektarı %26,6'sı kolektif ve devlet çiftliklerine ait, 64 bin hektarı % 5'i ailelere ait arazidir. Ancak, genel tarım alanını çiftçilerin sayısına bölersek, her çiftçiye 2,7 hektar denk gelir. Böyle küçük bir alanda her çiftlik için tüm agroteknik kurallarına tabii tutarak verimli mal üretimi yapmak oldukça zordur.

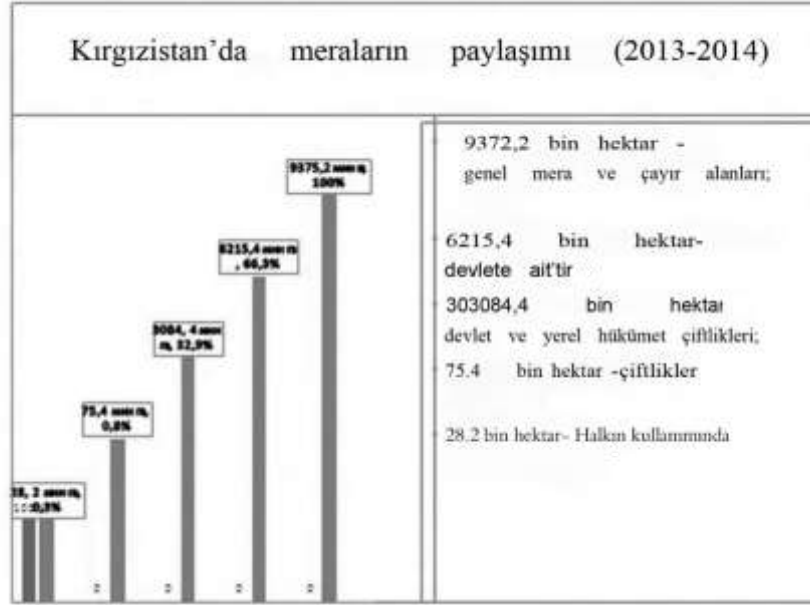
Devlet tarım politikası; arazi satışları, pazarlama ve kalkınmaya yönelik olması şarttır. Hazır ürünlerde satışa yönelik tarım ürünlerini ve üretici çiftçiler kooperatifini oluşturmak bu tarım politikasının temel amacı olmalıdır. Bu durumda özel çiftlikler birliği oluşturularak, her çiftliğe 25-30 hektar arazi bölünecek şekilde düzenleme yapılarak çiftliklerin sayısı 50 000'e kadar azalır, hazır ürün olarak satışa çıkarılacak tarım gıda ürünlerini büyük çiftliklerin üretmesi ancak bu şekilde söz konusudur.

Meralar, yayla ve doğal çayır alanları Kırgızistan'ın milli zenginliği olarak ülkemizin genel alanının %50'ni kapsar, bu genel tarım alanında işletilmekte olan alanların % 90'ına denk gelir. Bu da ucuz, organik ürünleri üretme imkanı sağlar. Bunun gibi, meralarda beslenmiş hayvanların eti, sütü, yağı, balı ekolojik olarak kalitelidir ve kalitesi dünya standartlarına uyar. Son yılların verilerine dayanırsak, 93752

hektar – genel mera ve çayır alanları – 62154 hektar devlet mülkiyetidir, 308440 hektar – devlet ve yerel çiftlikler, 75400 hektar – çiftlikler, 28200 hektar – halkın kullanımındadır. (Tablo 2).

Tablo 2. Genel mera ve çayır alanlarının kullanıma uygun paylaşımı(2013-2014 yy);

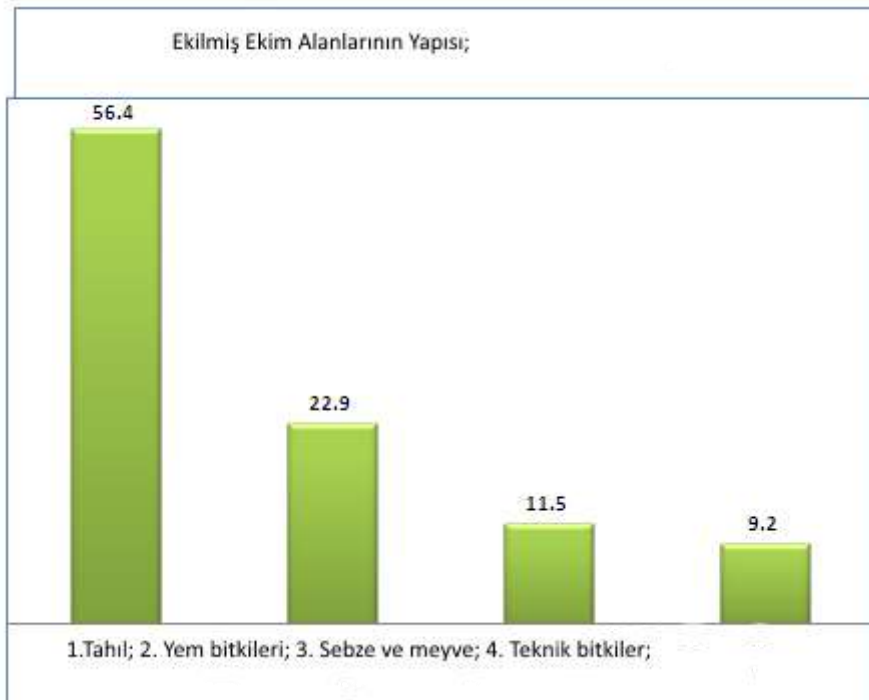

Son zamanlarda meraları koruma ve onları mantıklı kullanımına yönelik devlet tarafından uluslararası projeler yardımıyla verimli çalışmalar yürütülmektedir.

Bitki yetiştiriciliği göstergeleri

Ekim alanlarının ve ekilecek alanların yapısı veya paylaşımı tarım endüstrisinin etkililiğini gösterebilecek en önemli göstergelerdir. Bu göstergelere baktığımızda, genel 1 milyon 280 000 hektardan 677, 1 bin hektar veya %56,4'ü buğday ve baklagil bitkileridir, sebze yetiştiriciliği için alanları ise ancak %11,5 veya 133,3 bin hektara eşittir. Kırgızistan'da 20 den fazla sebze bitkileri çeşitleri yetiştirilir. Yem bitkileri alana % 29,5'idir. Korunga, karayonca, yonca ve diğer yem bitkileri yetiştirilir (Tablo 3)

Tablo 3. Ekilmiş ekim alanlarının yapısı; 2018.

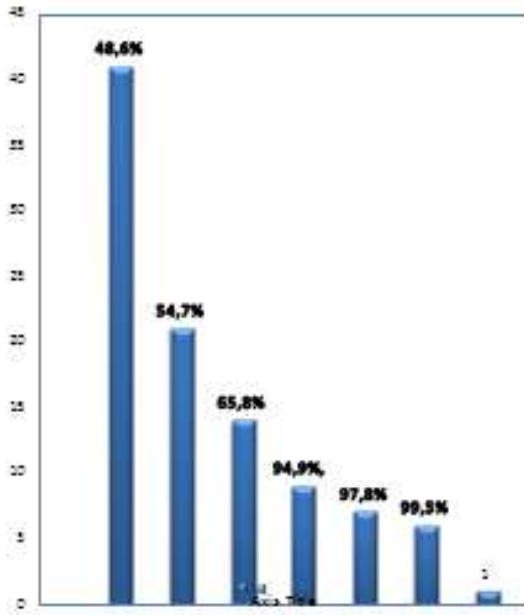
Kırgızistan'da ekim alanlarının yapısı.

Teknik bitkiler yetiştirilmiş alanlar 2018-2019 yılları arası % 35,6'ya, pamuk alanları % 0,4'e azalmıştır. Böyle bir durum toprağı etkili olarak kullanılmaması ve verimsiz bitki yetiştirme ve tarım politikasının zayıflığının göstergesidir. Çiftçilerin çoğunluğu çıkarı az olan gübre, herbisid, pestisidleri satın almada olan çıkarları diğer bitkilere göre daha az olan, sulamayı az isteyen bitkiler yetiştirilir. Bütün bunlara rağmen, ülkemizim tarım alanı gün geçtikçe hazır ürün şeklinde satış yapmaya ve kazancı, geliri fazla olan, verimli bitki çeşitlerini yetiştirmeye odaklanıyor. Sebze bitki yetiştiriciliği Çüy, Calal-Abad ve Oş bölgelerinde yaygındır. Sebze yetiştiriciliği alanları dağılımı bu bölgelerde farklıdır .

Bitki yetiştiriciliği üretimi ürünlerinin hazır ürün şeklinde satışı, üretilen hasada olan oranı % 99, 5 pamuk; % 97,8 - tütün, % 94,9 – kavun karpuz; % 65,8 – meyve, % 54,7 – sebze bitkileri; % 48,6 patates; % 42,9 tahıl . Pamuk ürünleri tamamiyle sarf edilmeden % 99,5'i hazır ürün şeklinde piyasaya çıkarılır, demek ki, bu çok karlı ve kazançlı üründür. İkinci olarak kavun, karpuz, bunlardan alınmış hasadın % 94,9'ü satışa çıkarılarak kazanç elde edilir. Üçüncü olarak meyve sebze yetiştiriciliği yer alır, fakat meyve yetiştiriciliğinde %1-2 meyve ürünü kayıba uğrar, buna rağmen ürünlerin % 65,8'i kazandırır. Üretilmiş sebzelerin % 54,7'si hazır ürün şeklinde piyasaya çıkarılarak kazanç sağlanır, ürünlerin % 45,3'ü ise bozulur, çürür ve kayıplara uğrar. Bütün bu kayıba uğramalar sebze, meyve muhafaza sisteminin olmamasından ibarettir. Tarımsal bitkilerin verimliliği son yıllardaki bilgilere göre pek sevindirici değil, kental / 1 hektar: buğday üretimi – 19,4, pamuk üretimi – 29,1, tütün üretimi – 24,9, patates – 157, sebzeler – 177.

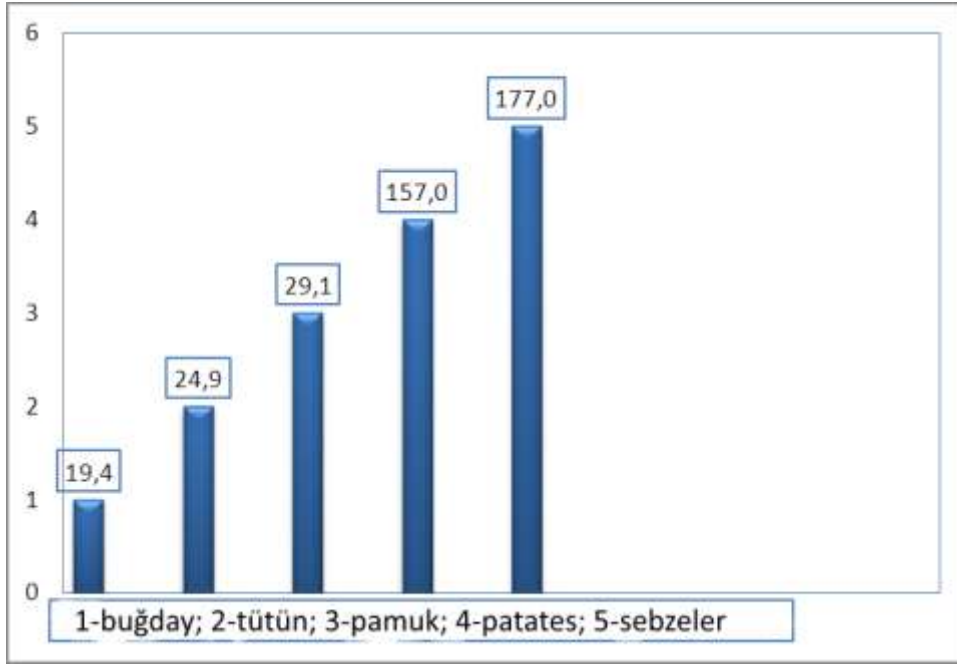
Bildiğimiz gibi, Kırgızistan'da yetiştirilmekte olan tarımsal bitkilerin verimliliği istenenden az kalıyor. Verimlilik birden çok sebebe bağlı bir göstergedir, gösterenin büyüklüğü ; toprak verimliliğine, (toprığın kalitesi iyi değil), Kırgızistan dağ koşullarına uygun olmasına, yerli çeşitlerin yokluğuna bağlıdır. Bütün dünyada 40 yıl evvel kısa saplı ve verimli hasat verici buğday yetiştiriciliği başlamıştır, Kırgızistan'da ise bu zamana kadar uzun saplı Sovyetler Birliği zamanında ekilmiş buğday çeşitleri 'Bezostaya' ve 'İntensivnaya''dır, bu buğday çeşitlerinin tohumları Rusya ve Kazakistan'dan alınır.

Tablo 4. Bitki yetiştiriciliğinden alınmış hasadın hazır ürün şeklinde piyasaya çıkarılması % 0, satılmış olan hasadın üretilmiş hasada olan oranı;2018

% 99,5 – pamuk;
% 97,8 - tütün üretimi;
% 94,9 – kavun, karpuz;
% 65,8 – meyve;
% 54,7 – sebze;
% 48,6 – patates;
% 42,9 – tahıllar;

Tablo 5. Bitki yetiştiriciliğinden alınmış olan ürünlerin hazır ürün şeklinde satış oranı; 2018

Kırgızistan'da yerli pamuk çeşitleri mevcut olmadığından, Özbekistan'dan gelen pamuk çeşitleri yetiştirilir. Bunun yanı sıra yerli patates ve sebze çeşitleri yoktur. Hasat verimsizliğinin nedeni - modern tarım teknolojilerinin ve donanımların yetersizliğidir; tarım tekniğinin doğru kullanımı, modern teknolojileri uygulama açısından bilgi yetersizliği, en önemlisi de tarım endüstrisini bilimsel tekniklere uygun olarak uygulamanın az olmasıdır. Hasat verimliliğini etkileyici en önemli faktör gübre kullanımıdır. 2008-2010 yılları arası mineral gübre kullanım oranı genel alanın sadece %23,9'unu ve organik gübrelerin kullanımı - % 5,5 yani mineral gübre ancak 242,8 bin ton ve organik gübre - 674,2 bin ton, demekki, 1 hektar alanda 20,9 kg mineral ve 600 kg organik gübre kullanılmıştır. Bu göstergeler Kırgızistan'daki tarım bitkilerinin verimliliğinin düşüklüğünü gösterir.

Çiftlik kategorileri üzerinde bitki yetiştiriciliğinin ana ürünlerinin üretim yapısı üretimin etkililiğini gösterir (Tablo 5).

Tablo 6. Bitki yetiştiriciliğin ana ürünlerinin üretiminde çiftlik kategorilerine göre yapısı, 2018 (%)

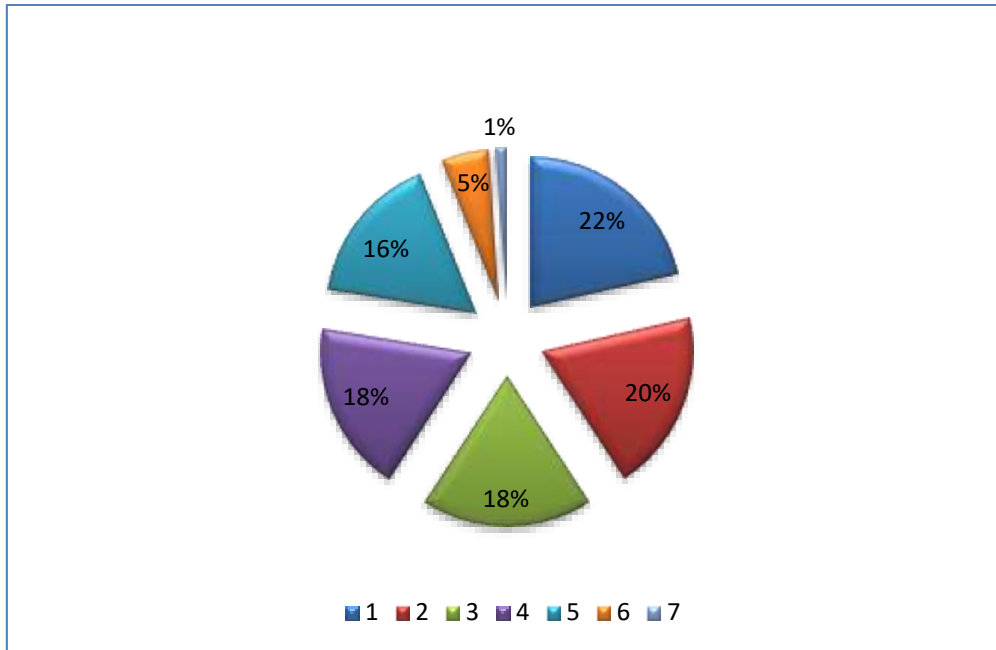
Tarım bitkileri çeşitleri	Çiftlik çeşitleri		
	Özel çiftlikler	Evin yanındaki özel araziler	Devlet ve kolektif çiftlikler
Tahıllar	88,1 %	8,3%	0,5%
Patates	71,0 %	27,7 %	0,6%
Sebzeler	62,3 %	35,4%	0,2%

Tablo 6’da gösterilmiş bilgilere göre bitki yetiştiriciliği ürünlerinin büyük çoğunluğu Kırgızistan’da çiftçiler tarafından üretilir. Devlet, kolektif ve kooperatif çiftliklerinin payı hemen hemen sıfıra eşittir, az kısmı evlerde üretilir.

Sebzelerin seralarda yetiştirilmesi son yıllarda tarım alanlarının karlı olmasına büyük katkılar sağladı. Son iki yıl içerisinde seraların sayısı 4 kata kadar çoğaldı. Seralarda bitki yetiştiricilik alanında modern teknolojileri kullanan çiftçilerin çoğu organik ürünleri üretmeye yönelik çalışmaktadır.

Kırgızistan geliri çok olan meyve ağaçlarının verimliliğini ve üretkenliğini artırmaktır. Meyve ağaçları 45000 bin hektar alanda yetiştirilir, ortalama verimlilik 43,3 kental/hektar, toptan toplama 195 bin tona kadar olur. Çiftçiler ve bahçıvanlar meyve üretiminin gelirinin çok olduğunu kendi tecrübelerinden görebiliyorlar, ancak şimdilik ülke içi meyve üretimi %32 kadardır. Dolayısıyla, ülke dışından meyve ithal edilmektedir. Uygun koşullara sahip muhafaza ve soğuk dondurma depo ve alanlarının olmamasından dolayı kaliteli ürünler kayba uğrayıp, meyvelerin ihraç edilmesi konusunda engeller yaşanmaktadır. Bütün bunlara rağmen, her yıl toplanmış elma ve armutun % 10’u veya 12 bin tondan fazla Rusya ve Kazakistan’a ihraç edilir .

Çekirdekli meyvelerin üretimi – erik, kayısı, yabani kiraz vb. bir sene içerisinde 70 bin tona kadar, % 80’i- Batken bölgesinde, % 10’u ise Issık-Göl bölgesinde üretilir. Meyvelerin tekrar işlenmesi – meyve suyu, reçellerin üretimi ancak %15’i, Batken eriğinin ihraç edilmesi % 15’i oluşturur, bunun % 80’i kuru erik şeklinde piyasaya sürülür.

Diyagram 1. Bölgelere göre meyve, sebze alanlarının verilmesi: 1. Batken bölgesi, 2. Çüy bölgesi, 3. Oş bölgesi, Isık-Göl bölgesi, Calal-Abad bölgesi, Talas bölgesi, Narın bölgesi; 2020.

Meyvelerin 21 Çeşidi.

Resim 1. Meyvelerin 21 çeşidi yetiştirilir.

Kırgızistan'ın 7 bölgesinde yetiştirilen değerli tarım ürünleri.

Kırgızistan'da 7 bölge vardır. Her bölgenin kendi özel iklim şartları ve bu şartlara uygun olan tarım bitkileri vardır. Her bölge kendine ait olan tarım bitkilerinin türleri ve çeşitleri ile ünlüdür. Mesela Çüy bölgesinde şeker pancarı, tahıllar, sebzelerin değişik çeşitleri ve dağ eteklerinde değerli bahçe bitkileri yetiştirilir. "Sarı Özön Çüy" diye isimlendirilmesi de bu bölgenin tarla bitkileri yönünden zengin olduğunu, buğdayın yetiştirme zamanında tarlaların sarı renge bürünerek güzelleşmesinden dolayı verilmiştir.

Resim 2. Çüy Bölgesinde yetiştirilen temel bitkiler: şeker pancarı, tahıllar, sebzeler ve bahçe bitkileri.

Resim 3. Talas Bölgesinde yetiştirilen bitkiler: fasulye, aspir ve sebzeler

Talas Bölgesinde ise son yıllarda soya, fasulye yetiştirilerek ticarete ön sıraya çıktılar. Bundan dolayı verimli olan baklagilleri yetiştirmekle bu bölge başka bölgelerden farklıdır ve ünlüdür.

Resim 4. Oş Bölgesinde yetiştirilen bitkiler: pamuk, tütün, pirinç, sebze ve bahçe bitkileri

Oş bölgesi pamuk, tütün, pirinç, kavun ve karpuzları yetiştirmeye uygun iklime sahiptir ve diğer bölgelerde yetişmeyen bitkileri yetiştirmek farklıdır. Aravan, Nooken, Kara-Suu ilçeleri 'Ak altın' diye adlandırılarak pamuk yetiştirmekle ünlüyse, Özgön ilçesi kendi pirinçiyile ve Nookat ilçesi 'Sarı Altın' olarak adlandırılan tütün yetiştirmekle ünlüdür.

Resim 5. Calal-Abad bölgesinde yetiştirilen: ceviz ve bahçe bitkileri, pamuk, sebzeler

Calal-Abad bölgesi eskiden beri yabani ceviz ormanları ve oradaki binden fazla türdeki bahçe bitkilerinin yetiştirilmesiyle tanınır. Bununla birlikte badem, fıstık ve bunun gibi değerli bahçe bitkilerinin yetişmesi yanında pamuk, sebze bitkileri ile de ünlüdür. Son yıllarda Arslanbap ormanında yetiştirilen doğal ceviz çekirdekleri Avrupa ülkelerine organik ürün olarak ticaret anlamında pazarlanmaktadır.

Isık-Göl bölgesi kendi iklimi ile bir çok değerli bitkinin bölgesi olarak bilinir. Bu bölgede elmanın çeşitleri, kayısı, frenk üzümü, deniz topalak, sebzelerden patatesin çeşitleri v.b. yetiştirilir. Kırgızistan halkının çoğu bu bölgede yetiştirilen frenk üzümü, kayısı ve elmayı satın almayı isterler.

Batken bölgesi kendi 'Batken kayısı' ile sadece ülkemizde değil, yurt dışında da tanınmıştır. Doğal olarak ağacın üzerinde kuruyan kayısıyı yurt dışına organik ürün olarak ihracat etmeye imkan sağlanmaktadır.

Narın Bölgesinin iklimi çok soğuk olduğundan bu bölgede çoğunlukla hayvancılık yaygındır. Bu ekonomiye geliri büyük bir alan oluşturmaktadır. Bu bölgede beslenen hayvanlardan alınan et, süt, kırmızı lezzetli ve gıda değeri, ekolojik yönden temizliği ile farklıdır. Son yıllarda bu bölgenin et ürünleri İran, Arab ülkelerine ihracat edilmektedir.

Resim 6. Isık-Göl bölgesinde yetiştirilen bahçe bitkileri, meyveler ve teknik bitkiler.

Resim 7. Batken Bölgesi kayısı, pirinç ve diğer bahçe bitkileri, sebzeleri ile ünlüdür.

Resim 8. Narın Bölgesi Hayvancılığı ile ünlüdür.

Organik tarım – Kırgızistan’ın geleceği

Genel olarak Kırgızistan’ın ekosistemleri antropojenik olumsuz etkilere fazla uğramamıştır. Mineral gübreleri, pestisitleri v.b. kimyasalları kullanma Sovyet dönemine göre azalmıştır. Bundan dolayı bu alanlarda toprağın doğal kalitesinin kaybolma riski azalmıştır. Günümüzde ülkemizde önemli alanlarda ekolojik temiz topraklar vardır. Bu kısa zaman içinde Organik tarım çifçiliğine geçmeyi mümkün kılmaktadır. Bundan dolayı, Kırgızistan’ın toprakları ekolojik temiz ve lezzetli gıda ürünlerini yetiştirmeye, devamlı verimli meyve almaya uygun bir alan olarak görülmektedir. Organik gübreleri (koyun gübresi, komposto, meyve suyu ve yeşil gübreler), mikrobiyolojik gübreleri kullanmakla toprağın kalitesini veya verimliliğini sağlamaya şartlarımız uygundur. Organik tarımdan alınan ürünlerin özellikleri: lezzetli, gıda ürünlerinin kaliteli ve zararlı maddelerin olmaması yani nitrat, ağır metaller, pestisitler, herbisitler ve diğer kimyasal sentez maddeleri ile bozulmamış olmasıdır. Yüksek kalite standartlarına uygun olması, insanın sağlığını korur ve faydalıdır. Bunun gibi gıda ürünleri hastalık yaratıcı mikroorganizmaları, parazitleri ve alerjik bileşenleri, genetik olarak değişen organizmaları ve onlardan dolayı ortaya çıkan maddeleri tutmaz.

Kırgızistan Tarımının Gelişiminde uzun süreli olan önemli alanlar:

Mineral gübrelerin, kimyasal pestisitlerin kullanımını engelleyen, yüksek üretimli teknolojilere dayanan, kaliteli ve güvenilir gıda maddelerinin ihracata yönlendiren, rekabetçi olmaya çalışmayı gerektirir.

Gelişimde orta süreli olan önemli alanlar:

- Günümüzde gelişmekte olan uzmanlaştırılan ürün çiftliklerinin ve hayvan üretme çiftliklerinin maddi teknik altyapısını güçlendirmek ve yenilerini oluşturmak, düzenlemek;
- Tarımın kanuni temelini iyileştirmek ve geliştirmek;
- Tarımsal –toprak reformunu tam sonuna kadar yapmak;
- Devlet satın alma mekanizmalarını iyileştirmek;
- Sulama sistemini modern, ileri düzeye çıkarmak;
- Endüstriyel ormancılığı geliştirmek;
- Havuzlarda balık yetiştiriciliğini geliştirmek;
- «İkinci hasat» programını gerçekleştirmek.

Gelişimde kısa süreli olan önemli alanlar:

- «Geliri iyi çiftlikleri destekleme» programını geliştirmek ve onları birleştirerek büyük organizasyonlar kurma;
- «Tarımbasın» merkezini kurma;
- Tarımdan sorumlu devlet yapılarının reformu;
- Tarımın özel sektörlerine sahip olanları agroteknik, zooveteriner, mühendislik ve ekonomik bilimlerinin temelini öğretmek için toptan sistematik olarak eğitimler düzenlemek;
- Fitosanitar, veteriner gözlemlerini güçlendirmek;
- Tarım alanında yapılan bilimsel araştırmaların bütçesini yükseltmek;

KAYNAKLAR

- 1.Kırgızistan Tarım Ansklopedisi, Cilt No 1. 2 .Frunze, 1990.
- 2.Kırgızistan Milli Ansklopedisi.Kırgızistan Kırgız Dili Kurumu ve Ansklopedi Merkezi.Cilt No 1.2 Bişkek. 2006
3. Kırgız Cumhuriyeti'nde tarımsal mahsullerin ana zararlıları ve hastalıklarının ortaya çıkışı ve yayılmasına genel bakış ve 2015 yılında ortaya çıkma tahminleri. Kırgız Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı. Kimyasallaştırma ve Bitki Koruma Dairesi. Bişkek, 2014.
4. Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi.. Kırgız Cumhuriyeti'nin bölge ve ilçelerine göre tarımsal mahsul hasadının ilerlemesinin özeti. 2008, 2013, 2015, 2017-2021.
5. <http://www.stat.kg/>
6. <http://agro.kg/5>. <http://agro.kg/> .

KIRGIZİSTAN' DAKİ ÇİFTLİKLERDE COVID SONUCUNDA ORATAYA ÇIKAN SORUNLARIN ULUSAL EKONOMİYE ETKİLERİNİN ARAŞTIRILMASI

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ И ПРОБЛЕМ COVID В ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ КЫРГЫЗСТАНА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ

INVESTIGATING THE IMPACT OF COVID-RELATED PROBLEMS ON THE NATIONAL ECONOMY IN FARMS IN KYRGYZSTAN

Nurlan MAMATOV

Dr. Ph. D., *Kyrgyzstan Türkiye Manas University, Agricultural Faculty, Kyrgyzstan*

ÖZET

Bu çalışmada, 2016-2023 yılları arasında Kırgızistan'ın yedi bölgesinde bitkisel ve hayvansal üretim yapanyaklaşık 500'den fazla tarım çiftlikleri hakkında soru-cevap biçiminde anket çalışmaları yürütülmüş olup çiftçilerin ekonomik durumunu Covid'den önceki yıllarda (2016-2018), Covid yıllarında (2019-2021) ve Covid'den sonraki (2022-2023) yıllarda tarımda ekonomik değişimler ve Covid'in etkileri üzerinde durulmuştur. Özellikle çiftçilere devlet tarafından herhangi bir yardım, devlet bankaları tarafından kredi desteği olup olmadığıyla ilgili bilgiler ve veriler toplanmıştır. Bu bilgi ve veriler, çiftçiler tarafından hem anket (soru-cevap olarak) doldurularak hem de cep telefonu ile çevrim dışı olarak elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Covid, yem hazırlama, hayvancılık, ekonomi

АННОТАЦИЯ

В семи регионах Кыргызстана в период с 2016 по 2023 гг было анкетирование и опрошены более чем 500 фермерских хозяйств, на вопросы и ответы о фермах, производящих корма и животноводческое сырье. Причина этого опроса заключается в том, чтобы определить экономическое положение фермеров в период с 2016 по 2018 год до covid, случаи во время covid в 2019-2021 годах и экономические изменения в сельском хозяйстве в период после covid в 2022-2023 годах. Было исследовано состояние фермерского и сельского хозяйства после covid, отвечая на такие вопросы, как была ли государственная поддержка фермерам, была ли кредитная поддержка со стороны государственных банков. Данные опроса были собраны фермерами путем заполнения анкеты (в формате вопрос-ответ) и использования мобильного телефона в автономном режиме.

В этой статье рассматривается влияние covid на экономические аспекты животноводческой деятельности в стране на основе опроса домашних хозяйств, занимающихся заготовкой кормов и животноводством в Кыргызстане в годы covid.

Ключевые слова: Covid, приготовление кормов, животноводство, экономика

ABSTRACT

In seven regions of Kyrgyzstan, in the period from 2016 to 2023, more than 500 agricultural enterprises were surveyed. The questions and answers about farms producing feed and livestock raw materials were interviewed. The reason for this survey is to identify the economic situation of farmers in the period from 2016 to 2018 before COVID, during COVID time from 2019-2021, and economic changes in agriculture in the period after COVID from 2022-2023. The state of farming and agriculture after COVID was investigated, answering questions such as whether there was state support for farmers, and

whether there was credit support from state banks. Survey data was collected by farmers by filling out a questionnaire (in the form of questions and answers) and using a mobile phone in offline mode.

This article examines the impact of COVID on the economic aspects of animal husbandry in the country based on a survey of households engaged in feedstuff preparation and animal husbandry in Kyrgyzstan during the COVID years.

Keywords: COVID, feed preparation, animal husbandry, economy.

DÜNYANIN YÜKSELEN STRATEJİK GÜCÜ: TÜRK BİRDEV (TÜRK BİRLİĞİ DEVLETLERİ)

THE WORLD'S RISING STRATEGIC POWER: TÜRK BİRDEV (TURKISH UNION OF STATES)

Hakkı ÇİFTÇİ

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Adana, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-2912-8051

ÖZET

Türk devletlerinin iş birliği, mekan, tarih ve jeopolitik gerçeklerin gerektirdiği bir durum olarak, son iki asırda en büyük değişimlerin yaşandığı Avrupa ve Asya dünya nüfusunun beşte üçünden fazlasının yaşadığı bu kıtalarda yaşayan milletlerden biri de Türklerdir. ABD, Afganistan'dan ayrıldıktan sonra bölgenin jeopolitik parametreleri bağlamında, Özbekistan ve Orta Asya küresel güvenlik ve bölgedeki jeopolitik durum, ABD ve AB, Batı ittifakı adına; Rusya ve Çin'in bölgede çok güçlü olmasını istemediği ve bölge ülkelerinin egemenliğinin korunmasından yana bir siyaset ortaya koymasıyla, Dünya jeopolitiğinin kalbinde Türk dünyası ülkeleri arasındaki bütünleşme çabaları büyük bir önem kazanmakta ve gelişmeler birleşmeye politik, ekonomik, siyasi, kültürel her açıdan kolaylıklar sağlamaktadır. Bu bağlamda TÜRK BİRDEV üye ülkeler arasında; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye arasında enerji iş birliği noktasında yeni kararların alınması, gümrük işlemlerinin kolaylaştırılmasına yönelik yeni adımların atılması, Türk Yatırım Fonu kurulması, ticaret ve yatırımların artırılmasına yönelik somut projelerin yürürlüğe konması, bölgesel istikrar için üye ülke sayısının artması, benzer oluşum ve akımların çoğalması, teşvik ederek komşuları ve Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerini daha da güçlendirmesiyle oluşacak güçlü bir ekonomik yapılanma ile; bölgenin istikrar ve güvenliği bu birliğin siyasi birlik düzeyine yükseltilmesiyle ileriye dönük politik bir iç güdüsü, hedefi ve siyasi bir iradesinin olduğu ortak bir dil, kültür ve dayanışma temelinde inşa edilerek TÜRK BİRDEV (Türk Birliği Devletleri) Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan devletlerince kurulan Türk Devletleri yükselen bir güç olarak *aynı kökten, kültürden, dinden geldiğimiz, tarihimizi paylaştığımız* ortak kimlikler temelinde birbirine daha da yakınlaşacak imkanlara sahip tarihsel ve bilimsellik değeri olan *Türk topluluklarıyla ve devletleriyle iş birliği* yükselen gücün çatısı altında birleşme anlayışı ile bu çalışma düşünülmüştür. Türk tarihinde de yapılan benzer çalışmalardan yola çıkarak; Türklerin bir araya gelerek ortak siyasi örgüt kurmaları ile Türklerin arasındaki bağı güçlendirmesi gerektirdiği bilinciyle Türk ülkeleri arasında çeşitli alanlarda ilişkileri geliştirmek, karşılıklı güven ortamı oluşturmak ve uluslararası ilişkilerde birbirini destekleyerek, kültürel benzerliğimiz ve birliğimiz öne çıkmalı. Bu bağlamda ortak payda olarak; Göktürkler üzerinden Türk Cumhuriyetleri'ne doğru gidilebilir. Türk kökenli halkların günümüzdeki Göktürklerle bağlantısı ile Göktürk tarihi modelini aynı kökten, kültürden, dinden geldiğimiz, tarihimizi paylaştığımız insan topluluklarıyla ve devletleriyle iş birliği yapmak; Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan) bir araya gelerek teşkilat oluşturması, bölgesel ve uluslararası iş birliğinin etkin bir üye ülkelerin kendi aralarında ekonomik, siyasi, askeri açılardan bakıldığında alt iş birliklerine gidilmeli, AB'ye benzer bir yapılanma ve anlaşmaların olduğu durumlar ön plana çıkmalı. Bu bağlamda hedefi Türk dünyasının bütünleşmesi olan ekonomi, eğitim, ulaştırma, kültür, turizm ve dış politikaya yönelik kayda değer projeler elbirliği ile hayata geçirilip iş birliği yapması siyasi, ticari-ekonomik, halklar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve Türk devletlerinin uluslararası toplumla ilişkileri **Türk milleti iş birliklerini artırmalı** *Türk tarihinde bilinen tarih içerisinde Türk tarihini anlamanın temel yolu Göktürk tarihinden geçmekte; Milattan Önce 209-174 yılları arasında Büyük Hun İmparatorluğu'nu yöneten Mete Han zamanında Türk birliğinin gerçekleşti. 1. Göktürk Devleti döneminde Mukan Kağan zamanında 553-571 yılları arasında, 2. Göktürk döneminde de Kapgan Kağan döneminde de Türk birliği gerçekleşti. Avrupa tarafına baktığımızda Attila zamanında bozkırdaki Türk kökenli halkların birleştiğini görüyoruz. Ak Hunlar ve Tabgaçlar buna dahil olmadı. Fakat Kazakistan'ın batısından Avrupa'ya kadar tüm Türk kökenli halklar bir araya geldi. Tarihi*

kökenlerinden gelen sorumluluk bilinciyle yapılan bu çalışma; Türk iş birliğine giden bu sürecin tarihteki oluşumunu, bugününü ve yarınını, ülkelerin bu teşkilatlanmaya yönelik bakış açılarını ve her bakımdan Türkiye'nin katkısını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletlerinin İşbirliği, Göktürk Tarih Modeli, TÜRKİRDEV

ABSTRACT

The cooperation of the Turkic states, as required by space, history and geopolitical realities, is one of the nations living in Europe and Asia, where more than three-fifths of the world's population lives in these continents, where the greatest changes have taken place in the last two centuries. In the context of the geopolitical parameters of the region after the US left Afghanistan, Uzbekistan and Central Asia in the context of global security and the geopolitical situation in the region, the US and the EU, on behalf of the Western alliance, do not want Russia and China to be too strong in the region and put forward a policy in favor of protecting the sovereignty of the countries in the region, the integration efforts among the countries of the Turkic world in the heart of the world geopolitics gain great importance and developments provide political, economic, political, cultural facilitation to unification in every aspect. In this context, new decisions on energy cooperation between the member countries of TURKİRDEV; Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey, taking new steps to facilitate customs procedures, establishing a Turkic Investment Fund, implementing concrete projects to increase trade and investments, increasing the number of member countries for regional stability, increasing the number of similar formations and movements, a strong economic structuring that will be formed by further strengthening its relations with its neighbors and Central Asian countries by encouraging; the stability and security of the region by raising this union to the level of a political union by building it on the basis of a common language, culture and solidarity that has a forward-looking political instinct, goal and political will, TURKİRDEV (Turkic Union States) established by the states of Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Azerbaijan as a rising power from the same root, This study was conceived with the understanding of uniting under the roof of the rising power of cooperation with Turkic communities and states with historical and scientific value, which have the opportunities to get closer to each other on the basis of common identities that we come from culture, religion and share our history. Based on similar studies in Turkic history, our cultural similarity and unity should come to the fore by developing relations between Turkic countries in various fields, creating an environment of mutual trust and supporting each other in international relations, with the awareness that Turks should come together to establish a common political organization and strengthen the bond between Turks. In this context, as a common denominator, we can move towards the Turkic Republics through the Göktürks. The connection of the peoples of Turkic origin with the Gokturks of today and the Gokturk historical model to cooperate with the communities and states that we come from the same root, culture, religion and share our history; Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan) should come together to form an organization, regional and international cooperation should be an effective member countries should go to sub-cooperation among themselves in terms of economic, political and military aspects, and situations where there is a structuring and agreements similar to the EU should come to the fore. In this context, noteworthy projects on economy, education, transportation, culture, tourism and foreign policy, whose goal is the integration of the Turkic world, should be implemented and cooperated with cooperation, political, commercial-economic, development of relations between peoples and relations of Turkic states with the international community The Turkish nation should increase its cooperation. The main way to understand Turkish history in the known history of Turkish history is through the history of the Gokturks; The Turkish unity was realized during the time of Mete Khan, who ruled the Great Hun Empire between 209-174 BC. During the 1st Gokturk State period, Turkish unity was realized between 553-571 during the reign of Mukan Kagan, and during the 2nd Gokturk period, during the reign of Kapgan Kagan. When we look at the European side, we see that the peoples of Turkic origin in the steppe united during the time of Attila. White Huns and Tabgachs were not included in this. However, all Turkic peoples from the west of Kazakhstan to Europe came together. This study, carried out with a sense of responsibility stemming from its historical roots, explains the formation of this process leading to Turkic cooperation in history, today and tomorrow, the perspectives of the countries towards this organization and Turkey's contribution in all respects.

Keywords: Cooperation of Turkic States, Gokturk History Model, TÜRK BİRDEV

1. GİRİŞ

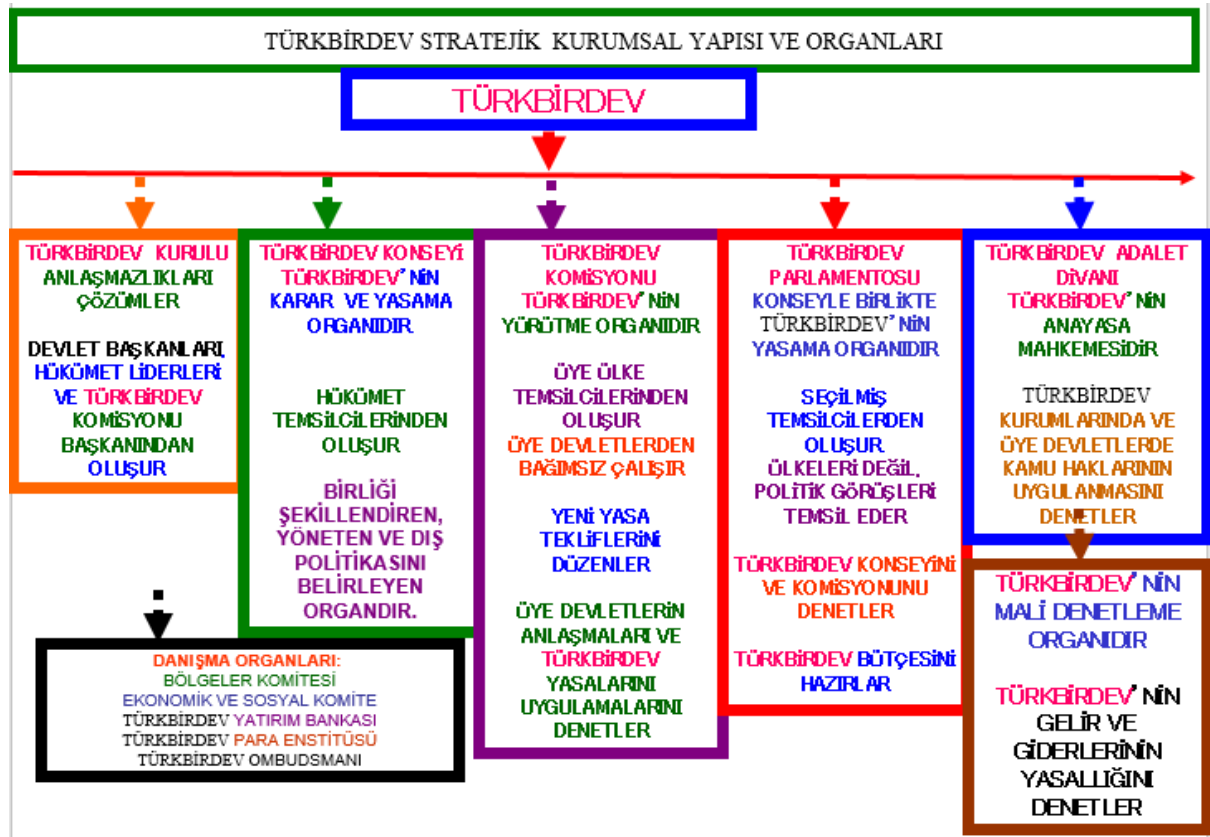
Türk devletlerinin iş birliği, mekan, tarih ve jeopolitik gerçeklerin gerektirdiği bir durum olarak, son iki asırda en büyük değişimlerin yaşandığı Avrupa ve Asya dünya nüfusunun beşte üçünden fazlasının yaşadığı bu kıtalarda yaşayan milletlerden biri de Türklerdir. ABD, Afganistan'dan ayrıldıktan sonra bölgenin jeopolitik parametreleri bağlamında, Özbekistan ve Orta Asya küresel güvenlik ve bölgedeki jeopolitik durum, ABD ve AB, Batı ittifakı adına; Rusya ve Çin'in bölgede çok güçlü olmasını istemediği ve bölge ülkelerinin egemenliğinin korunmasından yana bir siyaset ortaya koymasıyla, Dünya jeopolitiğinin kalbinde Türk dünyası ülkeleri arasındaki bütünleşme çabaları büyük bir önem kazanmakta ve gelişmeler birleşmeye politik, ekonomik, siyasi, kültürel her açıdan kolaylıklar sağlamaktadır. Bu bağlamda TÜRK BİRDEV üye ülkeler arasında; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye arasında enerji iş birliği noktasında yeni kararların alınması, gümrük işlemlerinin kolaylaştırılmasına yönelik yeni adımların atılması, Türk Yatırım Fonu kurulması, ticaret ve yatırımların artırılmasına yönelik somut projelerin yürürlüğe konması, bölgesel istikrar için üye ülke sayısının artması, benzer oluşum ve akımların çoğalması, teşvik ederek komşuları ve Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerini daha da güçlendirmesiyle oluşacak güçlü bir ekonomik yapılanma ile; bölgenin istikrar ve güvenliği bu birliğin siyasi birlik düzeyine yükseltilmesiyle ileriye dönük politik bir iç güdüsü, hedefi ve siyasi bir iradesinin olduğu ortak bir dil, kültür ve dayanışma temelinde inşa edilerek TÜRK BİRDEV (Türk Birliği Devletleri) Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan devletlerince kurulan Türk Devletleri yükselen bir güç olarak *aynı kökten, kültürden, dinden geldiğimiz, tarihimizi paylaştığımız* ortak kimlikler temelinde birbirine daha da yakınlaşacak imkanlara sahip tarihsel ve bilimsellik değeri olan *Türk topluluklarıyla ve devletleriyle iş birliği* yükselen gücün çatısı altında birleşme anlayışı ile bu çalışma düşünülmüştür. Türk tarihinde de yapılan benzer çalışmalardan yola çıkarak; Türklerin bir araya gelerek ortak siyasi örgüt kurmaları ile Türklerin arasındaki bağı güçlendirmesi gerektirdiği bilinciyle Türk ülkeleri arasında çeşitli alanlarda ilişkileri geliştirmek, karşılıklı güven ortamı oluşturmak ve uluslararası ilişkilerde birbirini destekleyerek, kültürel benzerliğimiz ve birliğimiz öne çıkmalı. Bu bağlamda ortak payda olarak; Göktürkler üzerinden Türk Cumhuriyetleri'ne doğru gidilebilir. Türk kökenli halkların günümüzdeki Göktürklerle bağlantısı ile Göktürk tarihi modelini aynı kökten, kültürden, dinden geldiğimiz, tarihimizi paylaştığımız insan topluluklarıyla ve devletleriyle iş birliği yapmak; Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan) bir araya gelerek teşkilat oluşturması, bölgesel ve uluslararası iş birliğinin etkin bir üye ülkelerin kendi aralarında ekonomik, siyasi, askeri açılardan bakıldığında alt iş birliklerine gidilmeli, AB'ye benzer bir yapılanma ve anlaşmaların olduğu durumlar ön plana çıkmalı. Bu bağlamda hedefi Türk dünyasının bütünleşmesi olan ekonomi, eğitim, ulaştırma, kültür, turizm ve dış politikaya yönelik kayda değer projeler elbirliği ile hayata geçirilip iş birliği yapması siyasi, ticari-ekonomik, halklar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve Türk devletlerinin uluslararası toplumla ilişkileri **Türk milleti iş birliklerini artırmalı** *Türk tarihinde bilinen tarih içerisinde Türk tarihini anlamanın temel yolu Göktürk tarihinden geçmekte; Milattan Önce 209-174 yılları arasında Büyük Hun İmparatorluğu'nu yöneten Mete Han zamanında Türk birliğinin gerçekleşti. 1. Göktürk Devleti döneminde Mukan Kağan zamanında 553-571 yılları arasında, 2. Göktürk döneminde de Kapgan Kağan döneminde de Türk birliği gerçekleşti. Avrupa tarafına baktığımızda Attila zamanında bozkırdaki Türk kökenli halkların birleştiğini görüyoruz. Ak Hunlar ve Tabgaçlar buna dahil olmadı. Fakat Kazakistan'ın batısından Avrupa'ya kadar tüm Türk kökenli halklar bir araya geldi. Tarihi kökenlerinden gelen sorumluluk bilinciyle yapılan bu çalışma; Türk iş birliğine giden bu sürecin tarihteki oluşumunu, bugününü ve yarınını, ülkelerin bu teşkilatlanmaya yönelik bakış açılarını ve her bakımdan Türkiye'nin katkısını açıklamaktadır.*

2. STRATEJİK GÜÇ TÜRK BİRDEV 2040 VIZYONU VE YAPISI

TÜRK BİRDEV Stratejisi, kapsamlı ve geniş kapsamlı politikaları teşvik etmek ve geliştirmek amacıyla kurulmuş hükümetler arası bir örgüttür. Bağımsız Türk Devletleri arasında işbirliği. Organizasyon daha önce Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olarak adlandırılıyordu (Türk Konseyi). Adı, Türk Konseyi'nin ortak bir deklarasyonu ile değiştirilmiştir. Örgütün 2021 yılında İstanbul'da düzenlenen

Dayanışmayı teşvik ederek ve Türk dili konuşan devletler arasında daha derin ilişkiler kurarak, sadece üyeleri arasında işbirliğini geliştirmek için değil, aynı zamanda Avrasya kıtasında uluslararası işbirliğini genişletmek için de etkili bir bölgesel araç olmayı hedeflemektedir. COVID-19 salgını, refahımız, kalkınmamız ve güvenliğimiz ile ilgili olarak var olan yüksek düzeyde karşılıklı bağımlılığı ve bunların kesişen boyutları olduğunu, görmezden gelemeyeceğimiz bir gerçeği bir kez daha hatırlatmıştır. Aynı şekilde, ekolojik gelişmeler de dahil olmak üzere ortaya çıkan zorluklar karşısında refahımızın bağlantılılığı acilen ve akıllıca yönetilmelidir. Bu nedenle, politik, ekonomik ve kültürel alanlardaki bir yelpazede hazırlık, dayanıklılık, uyum ve dönüşüm kapasitesi, daha fazla dikkat gerektiren anahtar kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, geçmişten alınan derslere rağmen, uluslararası barış, güvenlik ve refah hala belirsizdir. Pek çok belirsizliği ile küreselleşmenin mevcut aşaması, dünyadaki tüm toplumların ihtiyaçlarını adil bir şekilde karşılayabilmek için uluslararası sistemi daha etkili, işbirliğine dayalı ve temsili yansıtan bir hale getirme ihtiyacını ön plana çıkarmıştır. Uluslararası sistem, evrensel değerleri teşvik etmeye devam ederken tüm ülkelerin güvenliğine ve refahına katkıda bulunmalıdır. Bölgesel kuruluşlar, çok ihtiyaç duyulan bu küresel çabanın desteklenmesinde önemli rol oynayabilirler. Bu anlayışla, mevcut belge, bölgesel düzeydeki gerçek ihtiyaçlardan kaynaklanan ve aynı zamanda küresel dinamiklerin farkındalığına dayanan bir vizyon ortaya koymaktadır. Bu tematik ortak paydada değerlendirilecek Dünyanın yükselen gücü olan Türk Dünyası ve Devletleri TÜRK BİRDEV adı altında güçlü bir strateji ile politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik alanda vizyon, misyon ve aksiyonları belirlerken önemseyeceği yenilikçi politikaları teşvik etme, çeşitli uluslararası ekonomi platformlarında Zengezur Koridor'unun ortaklaşa tanıtımını yapma, ticaret, ulaşım, sağlık ve eğitime öncelik verilerek e-devlet ve e-hizmetler alanında ortak program ve projeler geliştirme, Yayın hizmetleri, mobil, uydu teknolojileri, fiber optik dâhil olmak üzere BİT hizmetleri ve altyapı geliştirme konusundaki ortaklıkları artırma ve ortak işbirliği platformları ve ağları kurarak bölgesel bir teknolojik ekosistem oluşturmalarıdır. Güçlü bir stratejinin gerçekleşmesi açısından TÜRK BİRDEV her zaman geçerli olacak kurumsal yapı ve organlar şeklinde görüldüğü üzere kurulmalıdır.

TÜRK BİRDEV arasında sonuç odaklı işbirliği kurma, Ortak uzay altyapılarını, yenilikçi uzay teknolojisi araçlarını kullanmak amacıyla Üye Devletler arasında işbirliği mekanizması oluşturma ve kaynak yönetimi, afet riskinin azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma için alan tabanlı verileri paylaşma,

Üniversiteler ve uzay merkezleri de dahil olmak üzere, Üye Devletlerin ilgili makamları arasında ortak araştırma ve çalışmanın yanı sıra uzay çalışmaları alanında bilimsel işbirliğini teşvik etme, Enerji Üye Devletlere güvenli, sürdürülebilir, rekabetçi ve uygun fiyatlı enerji sağlamak amacıyla politikaların koordinasyonu, enerji ticaretinin teşviki, yatırımlar, enerji ürünlerinin üretimine katılma, araştırma ve teknolojik işbirliği yoluyla Üye Devletler arasında enerji alanında stratejik ortaklık kurma, Avrupa ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmanın yanı sıra Üye Devletlerin talebini karşılamak ve onlara alternatif güzergah sağlamak amacıyla bölgede BaküTiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Güney Gaz Koridoru ve bileşenleri TANAP ve TAP gibi stratejik enerji altyapı projeleri geliştirme, nanoteknoloji, biyoteknoloji, gen mühendisliği, yenilenebilir enerji kaynakları, güneş, biyoenerji, rüzgar, nükleer gibi yenilenebilir enerji alanlarında ortak yatırımlar, bilgi, tecrübe ve uzmanlık alışverişi yoluyla enerji çeşitlendirmesi ve temiz/yeşil enerji için Üye Devletler arasında işbirliğini sağlama, maliyeti düşürmek, modern enerji teknolojilerinin kullanımını artırmak, kendi ülkelerinde iş kurmak isteyen TÜRKBİRDEV üyelerine destek programları geliştirme, Genç ve kadın girişimcileri farklı finansal araçlar aracılığıyla imtiyazlı şartlarda destekleme, Sürdürülebilir kalkınma açısından, çevre yararına çevre dostu yeşil dijital teknolojilerin kullanımını hızlandırma ve düşük emisyonlu enerji ağlarını hızlandıran, hassas tarımı sağlayan, kirliliği azaltan, biyolojik çeşitlilik kaybıyla mücadele eden ve kaynak verimliliğini optimize eden yeşil dijital çözümlerin kullanımını artırma, Toplumsal, iklim ve çevre ile ilgili sınamaların üstesinden gelmede ve sürdürülebilir bir şekilde daha sağlıklı, daha zengin toplumlara katkıda bulunmakta verilerin gücünü kullanma, Kaynak ve enerji tüketimini azaltan, kirliliği ve emisyonları en aza indiren ve şehirlerin daha yeşil, kapsayıcı, güvenli ve mukavim olmasına yardım eden kentsel politikalar uygularken, yüksek teknoloji altyapısına ve akıllı teknolojiye yaygın erişime dayalı kentsel gelişmeyi teşvik etme, Üye Devletlerin iklim gündeminin uygulanmasında çevre dostu finansman araçlarının kullanılması, yeşil teknolojilerin aktarılması, Özellikle sanayi, tarım, enerji, ulaşım ve yenilenebilir enerji kaynakları olmak üzere, düşük karbonlu kalkınma uygulamaları alanında yaygın uluslararası paylaşım ve çeşitli en iyi teknolojileri geliştirme, Tarım Sürdürülebilir tarımsal kalkınmayı sağlamak, sürdürülebilir kırsal kalkınma programlarını ve politikalarını uyumlu hale getirme, modern uygulamaları ve yenilikçi teknolojileri teşvik ve uluslararası yenilikçi ve gelişme sağlayan politikalar önemsenmeli alın teriyle akıl terini birleştirecek download değil upload yapmamız aşağıda şekilde görülen yeni ürünler geliştirmek gerekmektedir.

ALIN TERİ'Nİ AKIL TERİ İLE BİRLEŞTİREREK, GERÇEK DEĞER YARATANLAR, BAŞARIYI YAKALAYANLARDIR.

Doç.Dr. Fakki ÇİFTÇİ

Dünya çapındaki hızlı değişimleri ve onların üzerimizdeki etkilerini tanımak ve ele almak için stratejik

bir vizyon gerektiren bir çağda yaşamaktayız. Devletlerimizi, toplumlarımızı ve kurumlarımızı ortaya çıkan gerçeklere adapte etmemiz gerekmektedir. Geleneksel iş modellerindeki dönüşüm garfikteki yenilik ve içerikteki markalar gibi geliştirilmeli ve işleme sunulmalı ve öznesi TÜRK BİRDEV üyeleri olmalıdır.

GELENEKSEL İŞ MODELLERİ DE DÖNÜŞÜYOR

2009 yılındaki kuruluşundan bu yana, kısaca Türk Konseyi olarak bilinen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, gücünü halklarımızın dil, kültür ve ortak geçmişindeki ortaklıklardan almıştır. Bu, bölgesel bir Teşkilata dönüşmek üzere Üye Devletler arasında işbirliğinin kademeli olarak kurumsallaşması için elverişli bir temel sağlamıştır. Türk Konseyi'nin yöneldiği istikamet, artık yeni ismine, Türk Devletleri Teşkilatı, tam olarak yansıtılmaktadır. Son birkaç yılda, Türk Konseyi, çeşitli alanlarda işbirliğine dayalı çalışmalarını genişletmeye ve derinleştirmeye başlamıştır. Bağımsız ve egemen Üye Devletlerin siyasi iradesine dayanan Teşkilat, artık üyelerinin ihtiyaçları doğrultusunda, daha fazla karşılıklı destek ve dayanışma yaratmayı vaat eden işbirliği için, etkisi giderek artan bir platformu temsil etmektedir. Devam eden bu sürecin ileriye dönük, gerçekçi bir vizyonla desteklenmesi gerekmektedir. Türk Dünyası 2040 Vizyonu üyelerinin zamanımızın zorluklarını bireysel ve toplu olarak karşılama kapasitesini desteklemek için böyle bir çerçeve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Mevcut işbirliği ruhundan, her Üye Devletin kendi toplumlarının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel standartlarını yükseltme temel amacına hizmet etmek için faydalanılacaktır. İşbirliği mekanizmaları ve ortak projeler, deneyimlerin bir araya getirilmesi ve gerektiğinde maddi ve entelektüel kaynakların sunulması yoluyla Teşkilat, artan işbirliği ve dayanışma için sağlam ve şeffaf bir platform sağlayacaktır. Küresel ve bölgesel jeopolitik gerçeklerin bilincinde olan Teşkilat, bölgesel ve uluslararası barış, istikrar ve refahın elde edilmesi için yapıcı bir şekilde işbirliğinde bulunmaya istekli tüm ortakları dahil etmeye hazır, olumlu ve giderek daha yetenekli bir grup olarak işlev görmeye çalışacaktır. Bu süreçte Teşkilat, uluslararası hukuku ve uluslararası alanda öngörülebilir bir durumu desteklemeyi amaçlayan çok taraflı işbirliği kültürünü destekleyecektir. Türk işbirliği, Üye Devletler için hem stratejik hem de politik olarak katma değer sağlamaktadır. Stratejik katma değer, özellikle farklı ortak kalkınma projeleri için fırsatlar sunmasından ve Üye Devletler ile vatandaşlarını birbirine yakınlaştırmasından kaynaklanmaktadır. Siyasi açıdan ise Türk işbirliği, Üye Devletlerin karşılaştığı bölgesel ve küresel zorlukların işbirliği ruhuyla ele alınmasına katkıda bulunmasından ileri gelmektedir. Teşkilat, uygun görülen yerlerde ulusal

kapasiteleri uyumlu hale getirerek, bunu daha etkin bir şekilde başarmak için önemli bir araç olarak hizmet etmeye devam edecektir. Bu bağlamda, Türk Dünyası 2040 Vizyonu, Üye Devletlerin, halklarının ihtiyaç ve isteklerine hizmet etmek için idari kapasitelerini daha da geliştirmeleri adına bireysel ve ortak eylemi yönlendirecektir. Dört ana ilkeye dayanan Vizyon, her Üye Devleti halihazırda mevcut uluslararası taahhütlerine hanel getirmeksizin, ulusal temelde ve bir grup olarak daha güçlü kılmayı vaat eden stratejik bir yaklaşım sağlamaktadır. Teşkilatın inşa etmeyi amaçladığı işbirliği, gelişme ve dayanışma alanı, Üye Devletler arasındaki kardeşlik bağıyla kurulan karşılıklı çıkarlar, güven ve saygıya dayanmayı hedeflemektedir. Daha geniş hedefleri göz önüne alındığında, diğer ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla olumlu etkileşim Teşkilat için kilit bir eylem planı olacaktır. Türk Devletleri Teşkilatı'nın tarihi bağlara, ortak dile, kültüre ve geleneklere dayalı olarak kuruluşundan bu yana Türk Devletleri ve halkları arasındaki işbirliğini ve dayanışmayı geliştirme konusundaki başarılarını övgüyle karşılayarak; Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin Kurulmasına İlişkin Nahçıvan Anlaşması (bundan böyle Nahçıvan Anlaşması olarak anılacaktır) ve Türk Devletleri Teşkilatı Zirve Bildirileri, diğer Türk İşbirliği Kuruluşları ile yakın koordinasyon içinde devam eden kurumsallaşmış işbirliğini derinleştirmeyi hedefleyerek; Birleşmiş Milletler Şartı'nın amaç ve ilkelerine ve egemen eşitlik, toprak bütünlüğü ve uluslararası alanda kabul edilmiş devlet sınırlarının dokunulmazlığı da dahil olmak üzere uluslararası hukukun evrensel olarak tanınan diğer ilke ve normlarına bağlılığımızı yeniden teyit ederek; Türk Devletleri Teşkilatı içerisinde eşitlik, karşılıklı güven ve ortak faydaya dayalı olarak, çok katmanlı, sistemli ve yapılandırılmış çok taraflı işbirliğinin Devletlerimiz, halkımız ve diğerleri için olumlu sonuçlar vermeye devam edeceğine kuvvetle inanarak; Bölgesel ve uluslararası barış, güvenlik ve istikrarın korunması için devletler arasında iyi komşuluk ve dostane ilişkiler kurmanın ve işbirliğini güçlendirmenin önemini yineleyerek; Dayanıklı toplumlar inşa etme ve sürdürmede iyi yönetim, çoğulculuk, kapsayıcılık, hesap verebilirlik ve şeffaflığın önemini kabul ederek; Dünya çapında kalkınma, barış, istikrar ve refahın artırılması için bölgesel ve uluslararası kuruluşlar ve ortaklarla işbirliğinin sağlanmasının önemini vurgulayarak; Uluslararası sistemin reform ve etkin işleyişini sağlamak için yeterli mekanizmalarla kapsamlı ve kapsayıcı bir küresel yönetim yaklaşımının geliştirilmesine katkıda bulunma gerekliliğinin altını çizerek; Çeşitli türden mevcut ve ortaya çıkan küresel zorluklara karşı hazırlıklı olmanın ve ortak eylemde bulunmanın gerekliliğinin altını çizerek; BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'nin başarısına olan bağlılığımızı yineleyerek, Türk Devletlerinin vatandaşları arasında Türk işbirliğine aktif katılımları ve ortak geleceklerini oluşturmak için halklararası etkileşimi ve işbirliğini güçlendirmek amacıyla; Türk Devletleri Teşkilatı'nın sorumlu ve duyarlı bir bölgesel aktör olarak yükselen rolünü destekleyerek; Türk Devletleri Teşkilatı'nın kapılarını Üye Devletler ile diğer bölgesel ve uluslararası aktörler arasında ortak çıkarları olan yeni ve yenilikçi işbirliği alanlarına açık tutarak; Önümüzdeki yirmi yılda Türk Devletleri Teşkilatı'nın önceliklerinin, gelişiminin ve gidişatının bir sonraki aşamasına rehberlik etmek Türk Devletleri Teşkilatı'nın ortak çıkar konularında Üye Devletler arasında düzenli diyalog, istişareler ve işbirliğinin temel çok taraflı platformu olarak rolünün güçlendirilmesi gerekmektedir.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

Tek kutuplu dünya düzeni artık çok kutuplu ya da iki kutuplu dünya düzeni ve buna etki edecek güç merkezleri-ülkeler stratejik bir dönüşüm ve yapılanma içerisine girmiştir. Tarihsel süreç içerisinde 1950-1990 yılları arasında iki kutuplu dünya, Soğuk savaş dönemi - gerginliğe dayalı caydırıcı denge stratejisi izlemiş, 1990-2015 yılına kadar hegemon - biçimlendirici devlet olarak ABD'nin tartışmasız üstünlüğü sürece damgasını vurmuş, 2020'den sonra görünürde iki merkezli bir denge stratejisi ABD-ÇİN (uzlaştırıcı-dengeleyici işlev üstlenen güç merkezleri/LATİN AMERİKA-AB-JAPONYA-RUSYA (Avrasya vizyonu-İmparatorluk planları)-HİNDİSTAN), Küresel ekonomi-sosyal liberalizm - uygar denge stratejisi (2020-2050 SÜRECİ) hakim olmuştur. Bu süreç içerisinde, yıkılma-parçalanma endişesi ülkeleri yalnız yaşamaktan daha fazla korkmaya yöneltecek ve birlikler-yeni ittifaklar daha çok önem kazanmaya başlayacak. Ulus devlet yapısını koruma güdüsü, birliklerle yaşama talebini de teşvik edecek. (Sovyetler Birliği/ Yugoslavya/ Çekoslovakya/ Irak tecrübesi) Küreselci eğilimlerin yerini yeni ulus devlet bilinci alacak. Bu süreç de TÜRK BİR DEV OLARAK ekonomide, politika da ve sosyal yapıda faydalı ve doğru her türlü bilimsel bilginin toplumun kılcal damarlarına yayılabilmesi için iyi yönetime uygun yapılanmalarla hukuka uygun, açık, demokratik ve şeffaf biçimde, kamunun, sivil toplum kuruluşlarının, akademinin ve medyanın daha efektif hale getirilmesini gerektirmektedir. Bu süreç içerisinde ülkeler için sadece ayakta kalmak değil-güçlenebilmek / relatif olarak güçlenebilmek önemli

olmuştur. Bir diğer stratejik konu ise İpek Yolu Projesi'yle 500 yıllık bir aradan sonra, yeniden Anadolu üzerinden, Pekin'den Londra'ya ulaşacak Türkiye ve Türk Dünyası burada muazzam bir konuma gelmektedir. Stratejik olarak dünya yeni bir boyuta girmiştir bu süreç de eski şablonlarla dünyayı değerlendirmeyecektir. Bu bağlamda TÜRK BİRDEV üyeleri stratejik olarak mekânsal ve tarihsel açıdan zaman ve coğrafi derinliği işletmeli; politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik olarak her alanda kurumsallaşmaya özel önem vermeli, bu alanda çağdaş düzenlemeleri örnek almalıdır. TÜRK BİRDEV bu tarihsel sürecin ortak paydasında İnsani değerleri pekiştiren kültür ve sanat faaliyetlerine özel teşvikler sağlamalıdır. Politik, ekonomik, sosyolojik, teknolojik süreç sistem ve yapı olarak seçkin okulları kurarak, üniversite düzeyinde disiplinler arası uzman sayısını arttıran eğitime özel bir önem vermeli, bu alanda çağdaş bilime birinci sınıf katkılar sağlayabilecek yetenekleri özel olarak teşvik eden bir mekanizma kurmalıdır. TÜRK BİRDEV olarak her alanda stratejik yapılanmayı ekonomide, siyasette, teolojide taşıyıcı sütunlar olabilecek insanlar yetiştirmelidir. Lider merkezli bir toplum olan TÜRK BİRDEV Tabandan Tavana bir reform anlayışı Türk toplumu için nadir bir seçenek olarak görülebilir. TAVANDAN TABANA bir olgunluk daha uygulanabilir bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. TÜRK BİRDEV Stratejisinin özünde yöneten ve denetleyen bir demokrasinin işler duruma gelebilmesi için-topyekün bir anlayış devrimine ve yönetsel reforma ihtiyaç duyulmaktadır. TÜRK BİRDEV'in en önemli stratejik çerçevesini ise içiçe geçmiş, karşılıklı bağ ve bağımlılık oluşturan şu döngü açıklayabilmektedir; Yüksek Teknoloji olmadan Kalkınma olmaz, Bilim olmadan Yüksek Teknoloji olmaz, Fizik olmadan Bilim olmaz, Hızlandırıcılar olmadan Fizik olmaz, İktisatsız İstiklal Olmaz bunun farkındalığıyla; TÜRK BİRDEV Türk Dünyasında hızlandırıcı merkezleri başta olmak üzere Ulusal Laboratuvar sistemi en kısa zamanda kurmalıyız, İlim-İrfan'a ve onun ayrılmaz parçası olan Bilim-Teknolojiye en azından petrol ve gaz boru hatları kadar önem vermeliyiz, Bilim ve Teknoloji, Türk Zirvesi toplantılarında gündeminin ilk sıralarında yer almalıdır. Son olarak Da TÜRK BİRDEV anlayışında; Tarihsel mirasın ve jeopolitiğin bize yüklediği sorumluluğun farkında olarak, hep uyanık kalmanın gereğini bir devlet politikası olarak benimsemeli, buna göre stratejiler geliştirmeliyiz. Bu alanlarda gevşekliğe düşmemeliyiz. Bilgisayar, biyoloji, biyoteknoloji ve genetik eğitime özel önem vererek teşvikler sağlamalıyız. 19.yüzyılda Türk ve İslam dünyasının ıskaladığı sanayi devrimindeki hatayı, 21. yüzyıl teknolojileri alanında tekrarlamamak için azami bilinç ve çabayı ortaya koyacak devlet politikalarına özel önem verilmek zorunludur. Sosyal sermayesini ve insan kaynaklarını iyi yöneten bireye yatırım yapıp yarına bir değer bırakmak en güçlü strateji olacaktır. Bu sayede güçlü stratejisiyle TÜRK BİRDEV yanlış, çirkin ve kötülükleri savaştan yenecek ve kendini yenileyecek ve zümrütü anka kuşu gibi küllerinden yeniden doğacaktır.

KAYNAKLAR

<https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-cumhuriyetinin-2021-2023-donemi-icin-ekonomik-kalkinma-beklentileri/?lang=tr> <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/822.pdf> <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf> <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>, 10 Nis 2023.

<https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/kazakhstan/trade-profile>

<https://www.hurriyetdailynews.com/turkic-councils-name-changed-to-organization-of-turkic-states-169333>. 2021,

"Türk Konseyi: Nahçıvan Anlaşmasının 10. Yıldönümü," Türk Devletleri Teşkilatı, 2019, <https://www.turkkon.org/en/yayinlar/special-publication-turkic-council-10th-anniversary-of-the-nakhchivan-agreement>

"Organization of Turkic States," Türk Devletleri Teşkilatı, <https://www.turkkon.org/en/turk-konseyi-hakkinda>.

Kazakistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/countryprofile/generalprofile/en-gb/398/index.html>.

"Kazakhstan GDP Annual Growth Rate," Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp-growth-annual>.

Uzbekistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/860/index.html>.

Dünya Bankası, <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview#context>.

Azerbaycan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/031/index.html>.

Kyrgyzstan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/417/index.html>.

Macaristan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/348/index.html>.

Türkmenistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/795/index.html>.

"Ekonomik İşbirliği," Türk Devletleri Örgütü, 16 Şubat 2022, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/economic-cooperation_2.

Özbekistan Cumhuriyeti, <https://data.gov.uz/ru/datasets/16529>.

"Dış Ticaret," Azerbaycan İstatistiki Bilgi Servisi, <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#>.

<https://hungarytoday.hu/hungary-could-import-gas-from-azerbaijan-from-2023/>.

Türk Dünyası Vizyonu-2040, Türk Devletleri Teşkilatı, Kasım 2021, <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>.

TÜRKBİRDEV (TÜRK BİRLİĞİ DEVLETLERİ) GÜNCEL EKONOMİK YAKLAŞIM TÜRKBİRDEV (TURKIC UNION OF STATES) CURRENT ECONOMIC APPROACH

Hakkı ÇİFTÇİ

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Adana, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-2912-8051

ÖZET

TÜRKBİRDEV(Türk Birliği Devletleri) bağlamında sosyo ekonomik düşünce biçimlerini, yorumlarını, açıklamalarını ve iktisadi faaliyetlere ilişkin olguları ve gözlemleri değerlendirmeleri, ekonomi dair tarım sanayi, hizmetler ve ticaret alanındaki gelişmeleri tarih, nüfus, coğrafya gibi sosyal yapı ve doku ile insan davranışlarının toplumsal olgulara ve olaylara uyarlanması, felsefe, din, hukuk, İnanç, değer, varsayım, sanat gibi düşünsel etkinliklerle ilişkisini, ekonomik kalkınma ve büyümeye dair bilginin oluşumundaki etkisini, TÜRKBİRDEV'in gündelik hayatındaki değerini ve önemini, ekonomiye dair temel düşüncelere ekonomik bilimsel bilginin üretilmesine etki eden süreçleri, tanımak ve tanıtmak, en genel anlamda; iktisadi düşünce tarihi, iktisat bilimi anlamının yolunun onun tarihsel evrimini incelemekten geçtiğine inanır ve bilimi tarihsel yöntemler kullanarak ekonomik olguları ve iktisadi faaliyetleri anlamaya çalışır. Bu bağlamda Bir iktisadi olguyla ilgili bilimsel araştırma etkinliği olarak iktisadın bilim tarihi, ekonomi bilimin gündelik hayatı büyük ölçüde etkilediği, ekonomik gözlem ve deneylerle 20 yy' ın başlarında ortaya çıkmıştır. TÜRKBİRDEV üstünde yaşayan insanların üretimden tüketime, bölüşümden dağıtıma, yatırımdan tasarrufa, borçlanmadan kar güdüsüne kadar bir çok iktisadi faaliyetleri bir kar topu yuvarlar gibi önümüze sunduğu bir süreç içerisinde rekabet gücü, iyi yönetim ilkeleri ve karşılıklı işbirlikleri gibi bir birikim neticesi olarak adlandırılabilir ve ekonomik güncele uyarlayabilirliğimizi irdelemektedir.

Anahtar kelimeler: Türk Birliği Devletleri, İş Yapılabilirlikler, Rekabet Gücü ve Dünya Ekonomisinde Dönüşümler

ABSTARCT

In the context of TÜRKBİRDEV (Turkish Union States), socio-economic thought forms, interpretations, explanations and evaluations of facts and observations related to economic activities, developments in the field of economy, agriculture, industry, services and trade, adaptation of social structure and texture such as history, population, geography and human behavior to social facts and events, To recognize and introduce its relationship with intellectual activities such as philosophy, religion, law, belief, value, assumption, art, its impact on the formation of knowledge on economic development and growth, its value and importance in the daily life of TÜRKBİRDEV, the processes that affect the production of economic scientific knowledge in the basic thoughts on economics, in the most general sense; The history of economic thought believes that the way to understand economic science is to examine its historical evolution and tries to understand economic phenomena and economic activities by using historical methods. In this context, the history of economics as a scientific research activity related to an economic phenomenon emerged in the early 20th century with economic observations and experiments, when economic science greatly affected daily life. TÜRKBİRDEV examines how we can call it as a result of accumulation such as competitiveness, good governance principles and mutual cooperation in a process where people living on it offer us many economic activities from production to consumption, from distribution to distribution, from investment to savings, from borrowing to profit motive like a snowball and how we can adapt it to the economic current.

Keywords: Turkic Union States, Doing Business, Competitiveness and Transformations in the World Economy

1.GİRİŞ

Dünyadaki olağanüstü gelişmeler, gelecekteki şoklara karşı dayanıklılığı azaltan sayıda kuraklık, sel ve diğer aşırı hava olayları nedeniyle iklim değişikliği, bir yandan savaşlar, bir yandan pandemilerin etkilediği olumsuz dünya ekonomisi, üretim iktisadındaki daralmalar, ortaya çıkan maliyet enflasyonları, COVID-19 pandemisi ve buna bağlı olarak alınan kontrol altına alma önlemlerinin getirdiği sosyo-ekonomik yapıda tüm dünyada ekonomik faaliyetlerde ve küresel ekonomik büyümede benzeri görülmemiş bir yavaşlama yaşanmıştır. Dolayısıyla bu olağanüstü gelişmeler, dünya genelinde ülkeler tarafından kaydedilen üretim daralmaları; Türkiye'deki ve Türk dünyasındaki ekonomik yapıyı da etkilemiştir (<https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/822.pdf>). Öte yandan Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle küresel ekonomik görünüm son derece kırılgan ve belirsizdir. arz yönlü şokları şiddetlendirerek COVID-19 salgınının yol açtığı hasarı artırıyor, uluslararası emtia piyasalarını altüst ederek enflasyonu daha önce görülmemiş seviyelere çıkardı dünya genelinde. Bu bağlamda, küresel ekonomideki son ekonomik gelişmelerin kapsamlı bir analizi ve bunların geniş bir yelpazede yararlı bilgiler kullanarak TÜRK BİRDEV üyesi ülkelerin ekonomileri için çıkarımlar karşılaştırmalı istatistikler ve bilgilere bakıldığında dünya genelinde çoğu ekonomik göstergenin iyileştiğini vurgulamaktadır. TÜRK BİRDEV ülkelerinde pandemiden devam eden toparlanma süreci nedeniyle. Küresel ekonomik durum büyüme olacağı tahmin edilmektedir. Benzer şekilde, TÜRK BİRDEV ülkeleri, ortalama olarak, ılımlı bir büyümenin ardından etkin ve verimli bir ekonomik işbirliği süreci işlenmezse daralması beklenmektedir. 2021'de gözle görülür bir toparlanma kaydedilmesine rağmen, küresel ekonomi endişelerle boğuşmaya devam etmekte pandemi benzeri salgınların yeniden canlanma ihtimalleri ve Rusya-Ukrayna savaşının neden olduğu aksaklıklar küresel ekonomik büyümeyi düşürecektir. IMF tahminleri, Ocak ayında öngörülenden 1,2 puan daha düşüktür. Aynı şekilde 2023 projeksiyonu 0,9 puanlık bir düşüşle %2,9'a revize edilmiştir. Küresel büyümeye paralel olarak eğilimlerine bağlı olarak, TÜRK BİRDEV ülkelerindeki ekonomik büyümenin önümüzdeki iki yıl içinde ılımlı bir seyir izleyerek 2022 yılında %4,9 ve 2023 yılında %4,2. Ukrayna'daki savaşın uzaması kuşkusuz TÜRK BİRDEV ülkelerini de etkileyerek dünya ekonomisi genelinde daha büyük olumsuz yayımlara yol açabilecektir. Salgın sırasında çoğu ülke, destekleyici politikalar yoluyla mali genişlemeyi tercih etmiştir. Pandeminin genel ekonomik maliyetini azaltmaya yönelik politikalar. Bununla birlikte, pandemiyle ilgili destek zaman içinde tükenmiş ya da gevşemiştir. Bugün, birçok ülke, özellikle de gelişmiş olanlar, enflasyonist baskılara yanıt olarak politika uyumunu azaltıyor ve birçok gelişmekte olan ülke ülkelere sınırlı mali alan bırakılmıştır. Bu nedenle, mali sürdürülebilirliğin korunması daha da önemli hale gelmiş ve artan faiz oranları ve hassas nüfusun korunması ihtiyacı nedeniyle daha da zorlaşmıştır. Bununla birlikte; yüksek gıda ve enerji fiyatlarına karşı, faiz oranlarındaki artışlar borç kırılganlıklarını ortaya çıkarmaktadır(<https://www.sesric.org/publications-detail.php?id=560>). Özellikle de daha yüksek borç seviyelerine ve daha büyük finansman ihtiyaçlarına sahip ülkelerde, enerji ve gıda açığı olan ülkeler, daha yüksek ithalat faturalarıyla karşılaşacakları için özellikle kırılgan durumdadırlar. Ayrıca, düşük gelirli ekonomilerdeki insanlar ve genel olarak nüfusun en yoksul kesimleri, azalan tedarik nedeniyle gıda sıkıntısı ve Artan girdi maliyetleri nedeniyle tarımsal üretimde yaşanan düşüş, gıda güvensizliğini daha da derinleştirmekte ve gıdanın hanehalkı tüketiminde daha büyük bir paya sahip olduğu yerlerde, hayat pahalılığındaki artış nedeniyle en çok zarar görmesi beklenmektedir. TÜRK BİRDEV ülkeleri pandemiden üzerinden iki yıl geçtikten sonra şimdiden "normale dönmek" için mücadele ediyor, bu yeni zorluklar, daha da kötüleşme bile, tekrar rayına oturmasını daha da zorlaştıracaktır(<https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/822.pdf>). Bu bağlamda değerlendireceğimiz çalışmada; TÜRK BİRDEV; Üye Ülkeler: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Macaristan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Türkmenistan Ekonomi ve mali politikaları; İş Geliştirme, Mali Politika, İşçi Göçü ve Sosyal Koruma, Sanayi ve tarımsal sanayi kompleksi, Sanayi Politikası, Tarım Politikası, Ticaret gümrük-tarife ve tarife dışı düzenleme, İç Pazarı Koruma, Ticaret Politikası, Teknik Düzenleme ve Akreditasyon, Sıhhi, Bitki Sağlığı ve Veterinerlik Önlemleri, gümrük işbirliği, Gümrük Altyapıları, Gümrük Mevzuatı ve Kolluk Uygulamaları, Enerji ve altyapı, Ulaştırma ve Altyapı, Rekabet ve antitröst düzenlemesi, Antitekel Düzenleme, Rekabet ve Kamu İhale Politikası, İç pazarlar, bilişim, bilgi ve iletişim teknolojileri, Bilgi Teknolojileri, İç Pazarların İşleyişi, Ekonomik İşbirliği Üye Devletler arasında emtia, sermaye, hizmet, teknoloji ve insanların serbest dolaşımının sağlanmasına yönelik çalışma, Gelecek dijital çevre

gerekliliklerini karşılayacak program ve stratejiler geliştirme, Gelişen dijital teknolojilere odaklanarak direnci artırmak için ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesine öncelik verme, Farklı sektörlerde daha fazla üretim kapasitesi sağlamak için gelecekteki bilgi ekonomisini inşa etmek, fırsatlar üretmek ve altyapıyı geliştirmek adına işbirliği yapma konuları ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

2. TÜRK BİRLİĞİ DEVLETLERİ(TÜRKBİRDEV)'NİN GELECEĞE DAİR TUTUMLARI

TÜRKBİRDEV Üye Devletler arasında düzenli diyalog ve kapasite geliştirme programlarının yürütülmesi yoluyla ulusal ekonomik kalkınma politikalarında deneyimlerin ve en iyi uygulamaların paylaşılmasını sağlama, üye ülkeler arasındaki özel sektörü desteklemek, ekonomik büyüme ve sosyoekonomik kalkınmayı teşvik etmek için ilgili finansal ve yatırım araçlarını geliştirme, Uluslararası fon ve ağları harekete geçirme ve bunları büyük ölçekli ortak altyapı projelerinin finansmanında işbirliği içinde kullanma, makroekonomik ve finansal istikrarı korurken sürdürülebilir, yeşil, yenilikçi, akıllı ve kapsayıcı ekonomik büyüme politikaları geliştirme, TÜRKBİRDEV içerisinde yeni başlayan girişimlerin ve yenilikçi girişimciliğin geliştirilmesine elverişli bir ortam geliştirme ve Üye Devletler arasındaki kuluçka merkezi olarak uygun yatırım iklimleriyle inkübatör ağını genişletme, artan miktarda doğrudan yabancı yatırım (DYY) girişlerine elverişli şeffaf ve öngörülebilir bir yatırım ortamı sağlama, TÜRKBİRDEV'in kendi içerisindeki yatırımları teşvik etmek için çeşitli ekonomik bölgeler arasındaki işbirliğini güçlendirme, endüstriyel yapıları uyumlu hale getirme ve TÜRKBİRDEV Üye Devletler arasında ürün pazarlarının entegrasyonunu sağlama, TÜRKBİRDEV Üye Devletlerin iş çevreleri arasında verimli etkileşimi teşvik eden sürdürülebilir ve yenilikçi kurumsal yapılar geliştirme, Üye Devletlerin iş ortamını iyileştirmek adına kamu ve özel sektördeki aktörler arasındaki diyalogu teşvik etme ve ortak altyapı ve yatırım projelerinin gerçekleştirilmesi için kamu-özel ortaklıklarının (PPP) en iyi uygulamalarının karşılıklı değişimini sağlama, beceri geliştirme yoluyla istihdamın artırılması, işgücü piyasası idaresinin geliştirilmesi ve profesyonellerin bölge içi işgücü hareketliliğinin artırılması için koordineli bölgesel yaklaşımı güçlendirme öncelikli olmalıdır. TÜRKBİRDEV kendi arasında ticareti kolaylaştırma uygun yatırım iklimleri açısından daha iyi bir performans elde etme ve üçüncü piyasaya girişi kolaylaştırmak adına Üye Devletlerin şirketleri arasında stratejik ortaklık kurma, öncelikli olarak TÜRKBİRDEV kendi içerisinde KOBİ'lere, mikro üreticilere ve girişimlere yeni pazar fırsatları sunma, bölgesel ve küresel üretim zincirleriyle birleşerek farklı pazarlara ulaşmaları için özel şirketleri üretim zincirlerinin/üretimlerinin bir kısmını bir Üye Devletten diğerine taşımaya teşvik etme, Küresel arenada rekabet gücünü korurken, daha yeşil ve dijital çözümlere yatırım yaparak geleneksel ve yeni endüstrileri dönüştürme, Uzmanlık, inovasyon ve teknolojinin karşılıklı aktarımı yoluyla katma değerli ürünlerin hacmini artırma esaslı gelişmeler düzenlenmelidir (<https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf>).

3. TÜRKBİRDEV ÜYELERİNİN EKONOMİK POTANSİYELİ İLE İLGİLİ MEVCUT DURUM

Türkiye, yaklaşık 906 milyar dolarlık GSYİH ile dünyanın en büyük 19. ekonomisidir. OECD ve G20'nin bir üyesidir ve giderek daha önemli bir Resmi Kalkınma Yardımı bağıışıcısıdır. Türkiye iddialı reformlar izledi ve 2006 ile 2017 yılları arasında ülkeyi üst-orta gelir statüsünün daha yüksek seviyelerine taşıyan ve yoksulluğu azaltan yüksek büyüme oranlarına ulaştı. Günlük 6,85 dolar yoksulluk sınırının altındaki insanların oranı, 2006 ile 2020 arasında neredeyse yarıya inerek yüzde 9,8'e indiği görülmektedir. Bununla birlikte, son on yılda reform ivmesinin azalması ve çabaların, iç ve dış kırılganlıkları yoğunlaştırarak kredi patlamaları ve talep teşvikiyle büyümeyi desteklemeye yönelmesi nedeniyle üretkenlik artışı yavaşlarken, yüksek özel sektör borcu, kalıcı cari hesap açıkları, yüksek enflasyon ve yüksek işsizlik, Ağustos 2018'den bu yana makro-finansal istikrarsızlıkla daha da kötüleştirmekte ve bir an evvel ekonomik yapılanma içerisine girmesi gerekmektedir. Güçlü COVID-19 salgını toparlanmasının bir uzantısı olarak, ekonomi 2022'de yüzde 5,6 oranında büyüdü. Ancak ekonomi, kötüleşen dış ortam ve heterodoks para politikaları arasında ivme kaybetmekte, 6 Şubat 2023'te iki yıkıcı deprem ile de; Türkiye nüfusunun yüzde 16,4'ünü ve ekonomisinin yüzde 9,4'ünü oluşturan 11 ilde fiziki hasar oluşturup, doğrudan kayıpların 34,2 milyar dolar olduğu tahmin edilmekte, ancak yeniden yapılanma ihtiyacı iki katına çıkabilmektedir. Depremler, giderek kırılgan hale gelen makro-finansal duruma baskılar ekledi. Seçim öncesi harcamaların ve yeniden yapılanma çabalarının, 2023'te yüzde 3,2 ve 2024'te yüzde 4,3 olarak tahmin edilen büyümeyi desteklemesi bekleniyor (<https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview,10 Nis 2023>).

Diğer bir ülke ise Kazakistandır. Kazakistan uluslararası ticarete açıktır. Dünya Bankası'na göre 2021'de uluslararası ticaretin GSYİH içindeki payı %58'dir(Dünya Bankası, 2023). Kazakistan, petrol ve ilgili ürünlerin sevkiyatına (toplam ihracatın %57,2'si) büyük ölçüde bağımlı olan ihracata yönelik bir ekonomiye sahiptir. Ülke, 1998'den bu yana, esas olarak petrol ve diğer emtia sevkiyatlarındaki artış nedeniyle ticaret fazlası veriyor. Kazakistan'ın ana ihraç ürünleri başta petrol olmak üzere hammaddeler, petrol ürünleri, kömür, demir cevheri, makinelerdir. Tahıllar, yün ve et diğer önemli ihraç ürünleridir. Kazakistan ağırlıklı olarak makine, nükleer reaktörler, kazanlar, Elektrikli, elektronik ekipman ve telsiz telefon verici cihazları ithal ediyor. Kazakistan'ın başlıca uluslararası müşterileri Çin (tüm ihracatın %19,2'si), İtalya ve Rusya iken ana tedarikçileri Rusya (%34,9), Çin, Güney Kore ve Almanya'dır. Rusya ve Kazakistan, enerji dahil birçok alanda ortak projeler üstlendi. Hükümet, ülkedeki yatırımı artırmak için ülkenin yurtdışındaki entegrasyonunu geliştirmeyi hedeflemektedir. Ülke 2015 yılından beri DTÖ üyesidir ve bölgesindeki birçok ülke ile ticaret anlaşmaları bulunmaktadır. Aynı zamanda Avrasya Ekonomik Birliği (Rusya, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kırgızistan ve Kazakistan) ve Ortak Ekonomik Bölge (Belarus ve Rusya) üyesidir. Genişletilmiş Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (EPCA), ülke ile Avrupa Birliği arasında 2015 yılında imzalanmış ve Mart 2020'de revize edilmiş bir versiyonu yürürlüğe girmiştir. Petrol ve gaz Kazakistan'ın ana ihracat kalemleri arasında yer aldığından, ülkenin ticaret dengesi küresel emtia fiyatlarından etkilenmektedir. Kazakistan'ın toplam dış ticaret cirosu, Ocak-Kasım 2021 döneminde geçen yılın aynı döneminde 79,1 milyar ABD dolarına kıyasla %15,4 artışla 91,3 milyar ABD doları oldu. Bu, AB'nin tüm Kazak dış ticaretinin %31'ini oluşturduğu anlamına gelir. Ticaretteki artış, büyük ölçüde Avrasya boyunca Çin'den Avrupa'ya hareket eden yük miktarının artmasından kaynaklanıyor ve Kazaklar arası rota en yoğun kullanılan yollardan biri. Çin'den yapılan Kazak ithalatları genellikle aynı demiryolu güzergahı üzerinden geliyor ve 2021'de yaklaşık 8 milyar ABD dolarına ulaştı. Bu konteynerlerin Kazakistan'da boşaltılmasıyla, Kazak mallarının batıya Avrupa'ya devam etmesi için alan mevcut. Kazakistan İstatistik Komitesi, Kazakistan'ın Avrupa Birliği ülkeleri ile olan ticaretinin Ocak – Kasım 2021 döneminde 2020 yılının aynı döneminde elde edilen 22,6 milyar ABD Dolarına göre %25,6 artışla 28,4 milyar ABD Dolarına ulaştığını bildirdi (İpek yolu brifing, 2022). 2021'de toplam ABD-Kazakistan mal ticareti 2,65 milyar ABD dolarıydı ve ABD'nin 1,56 milyar ABD doları negatif ticaret dengesi vardı.

Kazakistan, Aralık 2022'de 1309,10 Milyon ABD Doları ticaret fazlası kaydetti (Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Ajansı, 2023).

Tablo 1. Kazakistan Dış Ticaret

Dış Ticaret Değerleri	2017	2018	2019	2020	2021
Mal İthalatı (milyon USD)	29.266	32.534	37.757	37.222	41.171
Mal İhracatı (milyon USD)	48.304	60.956	57.309	46.447	60.625
Hizmet İthalatı (milyon USD)	9.949	11.850	11.331	7.969	7.664
Hizmet İhracatı (milyon USD)	6.261	7.070	7.467	4.837	5.814

<https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/kazakhstan/trade-profile>

Tablo 3. Kazakistan Dış Ticaret(2017-2021)

Dış Ticaret Göstergeleri	2017	2018	2019	2020	2021
Dış Ticaret (GSYİH'nin %'si olarak)	56.8	63.5	64.9	57.0	57.5
Ticaret Dengesi (milyon USD)	16.300	24.839	17.044	9.249	18.756
Ticaret Dengesi (Hizmet Dahil) (milyon USD)	12.722	20.178	13.380	6.137	16.936
Mal ve Hizmet İthalatı (Yıllık % Değişim)	1.0	6.6	14.9	-9.0	-2.7
Mal ve Hizmet İhracatı (Yıllık % Değişim)	8.0	9.6	2.0	-11.3	2.0
Mal ve Hizmet İthalatı (GSYİH'nin %'si olarak)	24.4	25.9	28.4	26.5	24.0
Mal ve Hizmet İhracatı (GSYİH'nin %'si olarak)	32.4	37.6	36.4	30.5	33.5

<https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/kazakhstan/trade-profile>

2020'de 47,0 milyar USD ürün ihraç edildi	
Petrol yağları ve bitümlülerden elde edilen yağlar...	%50,5
Bakır, rafine edilmiş ve bakır alaşımları, işlenmemiş...	%5,8
Petrol gazı ve diğer gaz halindeki hidrokarbonlar	%5,3
Radyoaktif kimyasal elementler ve radyoaktif...	%3,7
Ferro alaşımlar	%3,5

TÜRKBİRDEV üyesi Kırgızistan Cumhuriyeti'nin 2020 yılındaki sosyo-ekonomik kalkınma sonuçlarını ve 2021-2023 yıllarındaki kalkınma tahminlerini ele aldığımızda, 2020 yılı sosyal ve ekonomik kalkınma sonuçların genel olarak olumsuz bir eğilim gösterdiğini söylemek mümkündür. Kırgızistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi'nin son verilerine göre, dış ticaret cirosu göstergeleri keskin bir şekilde düşmüştür. 2020 yılı cirosu 2019 yılına nazaran 19% düşerek 5,6 milyar doları oluşturmuştur. İhracattaki azalma 1,9 milyar dolar veya 1,1%, ithalatta ise 3,6 milyar dolar veya 26,2 % olmuştur. Yurtdışından gelen para transferlerinde de bir azalma yaşanmıştır. Kırgızistan Merkez Bankası'nın verilerine göre 2019 yılına nazaran 2020 yılında toplam 2,3 milyar dolarlık azalış kaydedilmiştir. Ülkenin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'sındaki (GSYİH) %8 bir düşüş son 25 yılda ilk kez kaydedilmiştir(Rus.azattyk.org, 2020). Kırgız Hükümeti tarafından yapılan girişimcileri destekleyici tedbir paketleri kuşkusuz ekonominin daha fazla daralmasını önlemiştir. Öte yandan COVID-19 salgınının yayılmasını önlemek için alınan tedbirler, sosyal yaşamın durmasına neden olmuş, bu da 2020 yılı Nisan ayından itibaren ülke ekonomisinde bir durgunluğa sebep olmuştur. Ağustos 2020 yılından bu yana devam eden karantina kısıtlamalarının kademeli olarak kaldırılmasına bağlı olarak ekonomide bir canlanma gözlemlenmiştir. COVID-19 salgınının yanı sıra 2020 yılı Ekim ayının başında meydana gelen sosyal ve siyasi gelişmeler de bu olumsuz gidişatı perçinlemiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi'nin verilerine göre 2020 yılı için GSYİH'nin hacmi 598,3 milyar Kırgız somunu (7,52 milyar ABD doları) bulmuştur. GSYİH deflatörü ise %105,8 seviyesinde gerçekleşmiştir (Stat.kg, 2021). 2020 yılındaki ülke ekonomisinin tarım sektöründeki üretim hacmi %1,1 artmıştır, sanayi sektöründe ise büyüme oranı %7,5 azalış göstermiştir. İnşaat ve hizmet sektörlerinde de %15,9 ve

%10,0'luk azalış kaydedilmiştir. Ekonomide ortaya çıkan bu eğilimler sonucunda nominal GSYİH yapısında mal imal eden sektörlerin payı %2,8 artarak %43'e ulaşmıştır. Hizmet sektörünün payı ise %0,3 azalarak %46,2 oluşturmuştur. Enflasyon seviyesini gösteren tüketici fiyat endeksi %109,7, yıllık enflasyon ise %6,3 seviyesinde gerçekleşmiştir (Mineconom.gov.kg, 2020). 2021'de hem dış hem de iç faktörlerin ulusal ekonominin gelişmesini etkilemeye devam edeceği tahmin edilmektedir. Merkez Bankası, Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası Kurulunun 13 Aralık 2017 tarihinde onaylanmış orta vadeli para ve kredi politikasının kararlarını uygulamaktadır. Ulusal Bankası'nın, ülkedeki makroekonomik istikrara katkıda bulunacak fiyat istikrarını sağlamaya yönelik para ve kredi politikasını izlemeye devam etmesi beklenmektedir (Nbrk.kg, 2021). 2021 yılında üretimin çeşitlendirilmesi, modernizasyonu ve teknolojik olarak yenilenmesi ve bunun yanı sıra ulusal ekonominin rekabetçiliğinin artırılmasını hedefleyen maliye politikasının uyarıcı rolü devam etmesi beklenmektedir (Cbd.minjust.gov.kg, 2019). 2022-2023 yılları makroekonomik tahminleriyle ilgili olarak, ekonomik büyümede pozitif eğilimlerin sürdürülmesinin ve ekonomi politikasının ana hedeflerinin devam etmesi beklenmektedir. 2022-2023 yılları makroekonomik göstergelerin tahmininin değerlendirilmesi, Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümetinin Faaliyet Programı'nda belirtilen tedbir ve yatırım projelerinin kapsamlı, başarılı ve zamanında uygulanmasına dayanmaktadır. Ekonomik dönüşümlerin yıllık en az %3 oranında bir GSYİH artışı sağlanmasına imkan vereceği tahmin edilmektedir (Eurasiancommission.org, 2019). Genel olarak, 2022-2023 döneminde ekonominin tüm sektörlerinde olumlu büyüme oranı beklenmektedir. Devlet ve özel sektörün tarımda mahsul veriminin artırılması ile hayvancılıkta verimliliğin artırılmasına yönelik aldığı tedbirler nedeniyle tarım sektöründe ortalama %3,2 reel büyüme tahmin edilmektedir. 2022-2023 yıllarında endüstriyel üretimde büyüme oranı ortalama yıllık %98,8 olarak tahmin edilmektedir (Mineconom.gov.kg, 2020). Mevcut sanayi işletmelerinin istikrarlı çalışması, atıl üretiminin yeniden başlatılması, Taldı-Bulak Levvoberejny, Bozımçak, İştamberdi, Kara-Kazık, Ceruy, Çaarat yataklarındaki üretim hacminin artması nedeniyle endüstriyel üretimdeki büyümenin sağlanacağı tahmin edilmektedir(<https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-cumhuriyetinin-2021-2023-donemi-icin-ekonomik-kalkinma-beklentileri/?lang=tr>). Dış ticaret ve ödemeler dengesi Dış ticaret istatistikleri iki ana alandan oluşmaktadır. Mal ticareti istatistikleri, fiziksel olarak var olan malların ülkeler arasındaki hareketine ilişkin verileri toplarken, dış hizmet ticareti istatistikleri, tipik olarak soyut hizmetlerdeki (örneğin seyahat, ulaşım) uluslararası ticareti dikkate alır. Hizmetler, üretimin büyük bölümünü oluştursa da, dış ticaretin yaklaşık beşte dördü mallardadır. Aradaki fark, farklı depolanabilirlik ve taşınabilirlik derecelerinden kaynaklanmaktadır. Ödemeler dengesi, belirli bir ülkenin belirli bir dönemde dünyanın geri kalanıyla ekonomik işlemlerini sistematik hale getiren istatistiksel bir tablodur. Türkmenistan Toplam Dış Borç 4850980.37 Bin Dolar Fitch Ratings, 19 Ağustos 2021'de Türkmenistan'a ilk ülke notu 'B+' ve istikrarlı bir görünüm atadı. Ajans, ülkenin notlarının, büyük gaz rezervleriyle desteklenen sağlam kamu ve dış bilançolara karşı düşük bir yönetim sıralaması (Dünya Bankası tarafından ölçüldüğü üzere), geleneksel olmayan ekonomik politikalar, zorlu bir iş ortamı ve bazı veri eksikliklerini dengelediğini söyledi. İstikrarlı görünüm, Fitch'in enerji fiyatlarının ve makroekonomik politika ayarlarının geniş ölçüde dengeli mali ve dış hesaplarla tutarlı olacağına ilişkin tahminini yansıtıyor. **Türkmenistan, 2021'de 5197,08 Milyon ABD Doları ticaret fazlası kaydetti(SESRIK - İstatistiksel, Ekonomik ve Sosyal Res. & İslam Ülkeleri Eğitim Merkezi).** <https://tradingeconomics.com/turkmenistan/news>

4. SONUÇ

Türk Birliği Devletleri(TÜRKBİRDEV)'in Üye ve Gözlemci ülkelerinin birbirleriyle ve dünya ile olan ekonomik entegrasyonuna büyük önem atfetmektedir. İlişkilerin özünün karşılıklı yarar esasına dayanan ekonomik işbirliğinde yattığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, "Ekonomik İşbirliği" temasıyla 2011 yılında Almatı'da gerçekleştirilen ilk TDT Zirvesi, ekonomik işbirliği konusuna verilen önemin somut bir göstergesi olmuştur. İşbirliği Alanları olarak belirlenen özellikle siyasi ve ekonomik işbirliği büyük önem arz etmektedir. TÜRKBİRDEV'in tarihi, kültürel, sosyal ve coğrafi ortak paydası sürecin hızlandırılması ve rekabet avantajı sağlaması açısından büyük önem arz etmektedir. Siyasi İşbirliği önceleyen ve önemseyen ana öge, Türk Devletleri Teşkilatının faaliyetleri, Üye Devletler arasında geniş bir işbirliğini kapsamaktadır ve Nahçıvan Anlaşması'na göre, siyasi işbirliği örgütün başlıca amaçları ve işbirliği hedefleri arasında yer almaktadır. **Dışişleri Bakanları Konseyi (DBK) ile de içerde ve dışarda birliği ekonomik işbirliğine ve dayanışmasına sürükleyici dilde, fikirde, iş de birlik bağlamında**

iri, diri ve bir olarak kararlar almalı ve süreçleri işletmelidirler. Türk Devletleri arasındaki siyasi işbirliğinin temel mekanizması, Devlet Başkanlarının yıllık olarak düzenlenen Zirvelerinde bazı uluslararası etkinlikler dünyadaki gelişmeler bağlamında bir araya gelerek karşılıklı öncelikli konuları ele almak üzere ilave toplantılar da düzenleyebilmektedirler. Ayrıca; **Güvenlik İstişareleri bağlamında TÜRK BİRDEV** Üye Devletler arasında güvenlik istişareleri ile küresel ve bölgesel güvenlik alanında iş birliğinin geliştirilmesine ilişkin konular ele alınarak, TÜRK BİRDEV Üye Devletler arasında daha fazla işbirliği için bir araç olarak hizmet etmeli ve ortak kararlar alınmalıdır. Bunun yanı sıra, **Genç Diplomatlar Ortak Eğitim Programı, Dış Politika Araştırma Merkezleri arasında İşbirliği sağlanarak,** Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan'ın lojistik ve ulaşım potansiyelini ortaya koymalıdır. TÜRK BİRDEV'in kurumsallaşması ve gelişmesine ilişkin sorunlar ve beklentiler ile Üye Devletler arasında işbirliğine ilişkin geleceğe yönelik meseleler, TÜRK BİRDEV arasındaki işbirliğine ilişkin görüş ve önerilerle ekonomi ve ticaret alanındaki işbirliği artırılmalıdır. TÜRK BİRDEV ülkelerinin sanayi, enerji, tarım ve ticaret gibi alanlardaki kapasiteleri ile ulaştırma ve lojistik konuları da ayrıntılı olarak değerlendirmelidir. TÜRK BİRDEV'in Üye ve Gözlemci ülkelerinin birbirleriyle ve dünya ile olan ekonomik entegrasyonuna büyük önem atfetmektedir. İlişkilerin özünün karşılıklı yarar esasına dayanan ekonomik işbirliğinde yattığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, "Ekonomik İşbirliği" temasıyla 2011 yılında Almatı'da gerçekleştirilen ilk TDT Zirvesi, ekonomik işbirliği konusuna verilen önemin somut bir göstergesi olmuştur. Bütün bunların yanı sıra; Gümrük İşbirliği, Ulaştırma İşbirliği, Turizm İşbirliği, Eğitim İşbirliği Enformasyon ve Medya İşbirliği, Gençlik ve Spor İşbirliği, Diaspora İşbirliği, Bilişim ve İletişim Teknolojileri alanında İşbirliği, Enerji İşbirliği, Sağlık İşbirliği, Göç alanında İşbirliği, Tarım İşbirliği, Yargı alanında İşbirliği, İnsani Konular ve Kalkınma alanında İşbirliği, İnsan Kaynakları alanında İşbirliği, Müslüman Dini Kurumlar Arasında İşbirliği, Uluslararası Kuruluşlarla İşbirliği ayrıca değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

<https://www.eurasian-research.org/publication/kirgizistan-cumhuriyetinin-2021-2023-donemi-icin-ekonomik-kalkinma-beklentileri/?lang=tr> <https://sesricdiag.blob.core.windows.net/sesric-site-blob/files/article/822.pdf> <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turk-dunyasi-2040-vizyonu-2396-98.pdf> <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/overview>, 10 Nis 2023.

<https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/kazakhstan/trade-profile>

<https://www.hurriyetdailynews.com/turkic-councils-name-changed-to-organization-of-turkic-states-169333>. 2021,

"Türk Konseyi: Nahçıvan Anlaşmasının 10. Yıldönümü," Türk Devletleri Teşkilatı, 2019, <https://www.turkkon.org/en/yayinlar/special-publication-turkic-council-10th-anniversary-of-the-nakhchivan-agreement>

"Organization of Turkic States," Türk Devletleri Teşkilatı, <https://www.turkkon.org/en/turk-konseyi-hakkinda>.

Kazakistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/countryprofile/generalprofile/en-gb/398/index.html>.

"Kazakhstan GDP Annual Growth Rate," Trading Economics, <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp-growth-annual>.

Uzbekistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/860/index.html>.

Dünya Bankası, <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan/overview#context>.

Azerbaycan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/031/index.html>.

Kyrgyzstan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/417/index.html>.

Macaristan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/348/index.html>.

Türkmenistan," UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/795/index.html>.

"Ekonomik İşbirliği," Türk Devletleri Örgütü, 16 Şubat 2022, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/economic-cooperation_2.

Özbekistan Cumhuriyeti, <https://data.gov.uz/ru/datasets/16529>.

"Dış Ticaret," Azerbaycan İstatistiki Bilgi Servisi, <https://www.azstat.org/portal/tblInfo/TblInfoList.do#>.

<https://hungarytoday.hu/hungary-could-import-gas-from-azerbaijan-from-2023/>.

Türk Dünyası Vizyonu-2040, Türk Devletleri Teşkilatı, Kasım 2021, <https://www.turkkon.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Абдимуратова Нилуфар ПАРАХАТОВНА

доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент, Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Абдимуратов Жалалатдин ПАРАХАТОВИЧ

Научный соискатель Каракалпакского государственного университета имени Бердаха

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема развития социально-культурной компетентности будущих учителей английского языка в Республике Каракалпакстан. Цель исследования состоит в совершенствовании педагогических механизмов развития социально-культурной компетентности будущих учителей английского языка в условиях внеаудиторных занятий. Исследование проводилось в логике педагогического эксперимента. Разработка педагогических условий развития социально-культурной компетентности будущих учителей английского языка выстраивалась на основе анализа успешных педагогических практик. В рамках исследования проанализирован и обобщен материал, полученный по итогам эмпирического сбора данных. Выборку составили 300 студентов, обучающихся по направлению подготовки «Лингвистика (Английский язык)». Для проверки корректности получения результатов исследования были разработаны критерии и факторы соответствующие им уровневые показатели развития социально-культурной компетентности с использованием адекватных, проверенных методик. Для вычисления надежности представленных статистических данных и точности результатов применялись формулы Стьюдента и Пирсона. Теоретический анализ научной литературы позволил систематизировать понимание социально-культурной компетентности, определить основные механизмы и условия развития социально-культурной компетентности будущих учителей английского языка. Представленное определение социально-культурной компетенции позволило обозначить ее как одну из профессиональных компетенций будущего учителя. Развивающий эксперимент предполагал пересмотр содержания обучения и создание эффективных, адекватных, соответствующих среде педагогических условий развития социально-культурной компетентности студентов в ходе организации учебного процесса. Отмечается, что показатели развития социально-культурной компетентности можно наблюдать в рамках образовательных событий во внеучебной деятельности. экспериментально-педагогические средства, как методика словарно-понятийной работы, конкретно-заданная переводческая практика, восприятие-анализ произведений английской литературы позволили студентам на практике реализовать социально-культурные навыки. Приводятся технологии просветительских выступлений, семинары, конференции по изучаемым шедеврам английской литературы. Именно в социально-культурном контексте. Студентам предлагаются рекомендации по соответствующему самосовершенствованию. Результаты исследования свидетельствуют, что реализованные в рамках образовательного процесса педагогические условия обеспечивают успешное развитие социально-культурной компетентности будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: компетентность, культурология, социально-педагогическая компетенция, литература, факторы.

ВВЕДЕНИЕ

В мире процессы глобализации все больше ускоряются в экономической, социальной, культурной и политической жизни государств. Особенно ярко прослеживаются международная экономическая интеграция, активизация негосударственных, а также некоммерческих организаций. В то же время интенсификация социально-культурного сотрудничества и межкультурного диалога требует подготовки нового поколения специалистов с конкурентоспособной и социально-педагогической компетенцией, которые быстро приспосабливаются в новые социально-экономические условия в мировой системе образования. А это показывает то, что приобретают большое значение разработка универсальной модели формирования социально-педагогической компетентности будущих учителей, совершенствование механизмов оценки формирования социально-педагогических компетенций.

В нашей республике особое внимание уделяется повышению качества образования на основе передового зарубежного опыта, совершенствованию тьютерской и фасилитаторской системы развития социально- педагогической компетентности будущих учителей, установлению профессионально-деонтологических качеств на основе национальных и общечеловеческих ценностей. Вместе с тем возникает необходимость определения актуальных факторов развития социально- педагогической компетентности у будущих учителей английского языка, разработки межпредметной модульной технологии установления системы социально-культурных компетенций, совершенствования педагогических механизмов социализации культурно-языковой личности. В Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан в 2017–2021 годы приоритетной задачей определены «повышение возможностей качественных образовательных услуг, продолжение политики подготовки высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда»¹. Это означает, что важное значение приобретают совершенствование педагогических механизмов, определение педагогико-психологических особенностей, а также разработка лингво-культурной модели развития социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка.

Для достижения цели необходимо решить следующие задачи:

- определить педагогико-психологические особенности развития социально-культурной компетентности;
- осветить факторы и критерии развития социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка;
- раскрыть возможности внеаудиторных занятий в развитии социально – педагогических компетенций будущих учителей;
- продемонстрировать пути развития социально- педагогической компетенции будущих учителей английского языка на основе лингво-культурного подхода.

Методы исследования. В процессе решения первой задачи, направленной на выявление конструктивного адаптационного образовательного потенциала зарубежного опыта развития социально- педагогической компетентности учащихся в условиях обучения, на основе анализа и синтеза нами был обобщен зарубежный опыт формирования социально- педагогической компетентности. Большое значение для нашего исследования имел анализ педагогических теорий, раскрывающих особенности метода обучения в сотрудничестве в зарубежной психолого-педагогической литературе. В процессе решения второй и третьей задач нашего исследования нами проводился педагогический эксперимент, этапы которого включали использование следующих методов и диагностических инструментов: – на констатирующем этапе

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017 года УП-4947. – Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, № 6, ст. 70.

эксперимента осуществлялась диагностика функционального, психологического и социального компонентов развития социально- педагогической компетенции будущих учителей английского языка. На данном этапе были использованы следующие диагностические инструменты: анкетирование, интервью, беседа, тест на определение уровня владения социально- педагогической компетенцией; – на формирующем этапе эксперимента внедрялась предлагаемая нами программа внеурочной деятельности будущих учителей, направленная на развитие у них социально- педагогической компетентности. На данном этапе участникам экспериментальной группы были предложены различные формы и приемы организации внеклассной воспитательной деятельности, был проведен цикл занятий, обеспечивающий эффективное развитие у будущих учителей социально- педагогической; – на контрольном этапе эксперимента проводилось сравнение результатов констатирующего и формирующего этапов педагогического эксперимента.

Теоретической базой исследования послужили работы отечественных ученых (С.Аннамуратова, М.Абдуллаев, Ф.Алимов, Ж.Базарбаев, М.Бекмуродов, Б.Джураева, Г.Давлатов, Т.Саттаров, Ж.Жалолов, Г.Махкамова, Г.Бакиева, Л.Ахмедова, Дж.Курбанбоев, Ф.Ибрагимова, Г.Пирманова), раскрывающих в своих исследованиях социально-педагогические аспекты подготовки будущих учителей к социально-культурной деятельности. В трудах зарубежных ученых (Р.Мильруд, Ж.Хармер, Т.Фрайер, Ж.Дей, Н.Бордовская, А.Болоболова, Р.Немов, А.Реан, С.Розум) раскрываются лингвокультурологические и антропоцентрические аспекты формирования культурно-языковой личности. Практическая значимость исследования состоит в том, что разработанная программа развития социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка может применяться во внеурочной деятельности педагогов высшей и средней школ.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

При подготовке будущих учителей английского языка важное место занимает интернальная мотивация, организация познавательной деятельности обосновывается на учебные действия, основанные на самостоятельной, инициативной мотивации. Следовательно, необходимо учитывать следующие педагогико-психологические особенности развития социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка:

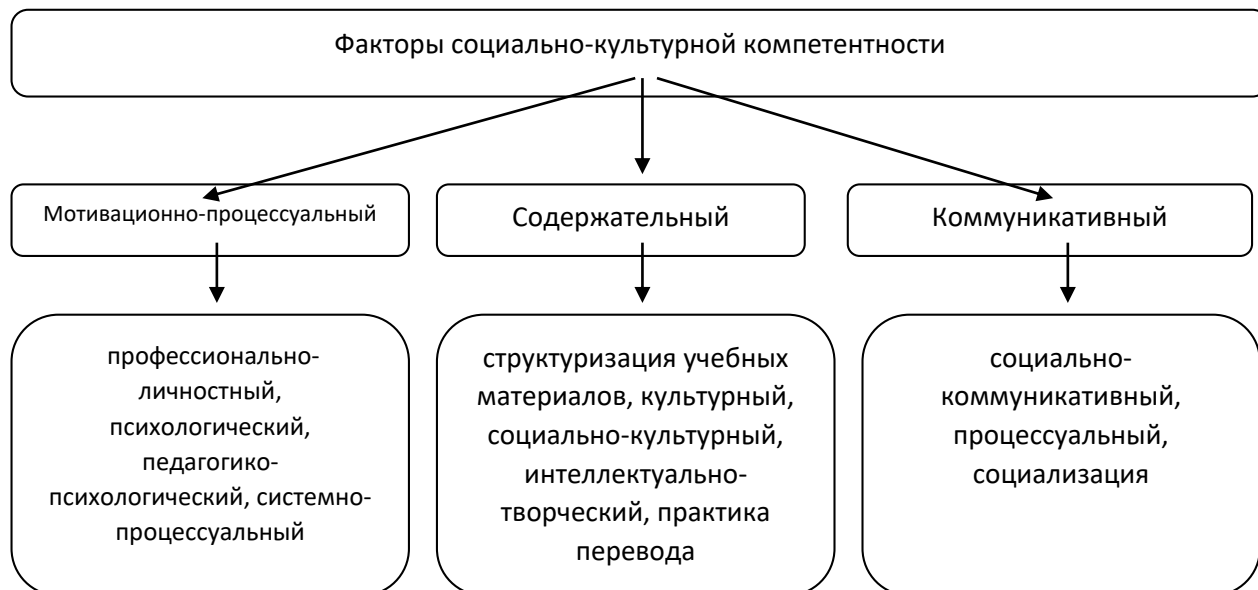
-умение заинтересовать будущих учителей английского языка к социально- педагогическим знаниям, активизация речевого опыта и знаний, имеющихся в сфере их собственной культуры, опыта межличностного общения;

-понимание сущности и значения культур других народов. А это состоит из процесса формирования навыков аудирования и чтения через активное восприятие информации на чужом языке, видения культурно значимой информации, а также различия своеобразных особенностей в национальной и общечеловеческой культуре;

внедрение осознанно понятой информации в процесс межкультурного взаимного сотрудничества, применение комплекса таких дидактических методов, как коммуникативный, интерактивный, проектирование, также поможет достичь цели обучения.

На основе этих педагогико-психологических особенностей определены факторы развития социально- педагогической компетентности у будущих учителей английского языка (см. рисунок № 1).

На основе результатов исследования понятию «развитие социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка» дано на основе следующего авторского подхода такое определение: это способность учителя английского языка быть осведомленным о национальных особенностях социального и коммуникативного поведения, обычаях и традициях другого народа, правилах общения, истории и культуре страны изучаемого языка, а также использовать эти знания в процессе общения, уметь войти в эффективное общение.

На основе результатов исследования определены следующие критерии развития социально- педагогической компетентности у будущих учителей английского языка:

I. Полное понимание сути и значения социально- педагогической компетенции будущего учителя английского языка.

II. Позитивное отношение высокого уровня к освоению социально- педагогических компетенций будущего учителя английского языка.

III. Наличие у будущего учителя английского языка социально- педагогических знаний: концептуально-методологические; богатство словаря, уровень психолого-педагогических знаний, общекультурные знания, знания, касающиеся теоретико-коммуникативных основ.

IV. Владение будущим учителем английского языка социально- педагогическими способностями: умение подобрать лингвокультурные материалы, работа над ними, подготовка лингвокультурного материала по социализации в увязке социально- педагогических компетенций с социально-коммуникативной деятельностью.

V. Опыт практической деятельности будущего учителя английского языка: способность умения применять социально- педагогические умения и навыки в видах разнообразной деятельности.

В процессе исследования разработана программа модульного специального курса развития социально- педагогической компетентности у будущих учителей английского языка во внеаудиторных занятиях.

Данная программа специальных курсов рассчитана для 2–3-х курсов направления образования бакалавриата, внедрена в процесс учебной практики (таблица № 1).

Таблица 1. Программа специального курса развития социально- педагогической компетентности у будущих учителей английского языка во внеаудиторных занятиях

№№	Наименование модулей	Часы
для учебной практики во 2-м курсе		34 ч.
М.1.	Цель, задачи и содержание внеаудиторных занятий. Проектирование социально- педагогических компетенций.	5
М.2.	Лексикологические основы социально- педагогической компетентности.	2
М.3.	Основы лингвострановедения	3
М.4.	Основы лингвокультуроведения	2
М.5.	Работа над аутентичными материалами	22
для учебной практики в 3-м курсе		34 ч.
М.6.	Работа над источниками на английском языке	15
М.7.	Практика перевода	7
М.8.	Пути обучения учащихся работе над лингвокультурными материалами	2
М.9.	Методика организации занятий на основе лингвокультурных материалов	4
	Испытательное занятие	2
	Урок мастерства	2
	Учебный проект	2

Развитие социально- педагогической компетентности будущих учителей английского языка проанализированы на основе следующих трех уровней:

на высоком уровне требуется прочное владение студентами сведениями об истории, национальных обычаях и традициях, образе жизни народа англоязычных стран, а также умение эффективно использовать их в процессе общения (ролевых играх); умение логически приемлемо применить нормы этикета, связанные с их обычаями, при создании ситуации общения по различным конкретным ситуациям, рациональная интерпретация праздников и традиций; в ходе беседы равномерное продуктивное использование средств, касающихся национально-культурных особенностей и образа жизни народа изучаемой язык страны (национальные стереотипы, вербальные и невербальные средства, отражающие типичные отношения людей);

на среднем уровне студент приобрел знания об истории, национальных обычаях и традициях, образе жизни народа англоязычных стран, но не всегда применяет их в процессе беседы (ролевых игр); при создании ситуации общения по различным конкретным ситуациям, он осведомлен о нормах этикета, связанных с их обычаями и традициями, но допускает ошибки, испытывает затруднения при интерпретации праздников и традиций;

на низком уровне – студент допускает ошибку при использовании национально-культурных особенностей и образа жизни народа изучаемой язык страны (национальные стереотипы, вербальные и невербальные средства, отражающие типичные отношения людей).

Критерии, разработанные и обоснованные по социально- педагогическим культурным компетенциям будущих учителей английского языка, а также факторы их развития, успешно исследованы и считаются эффективными в педагогическом аспекте. Это подтверждается математически-статистической таблицей результатов исследований.

Таблица 2. Показатели усвоения будущих учителей на базовом этапе (в процентах)

Этапы	Группы	Число респондентов	Показатель усвоения		
			высокий	средний	низкий
До эксперимента	Экспериментальная	150	30	46	74
	Контрольная	150	36	34	80
После эксперимента	Экспериментальная	150	43	59	48
	Контрольная	150	39	30	81

Таблица 3. Показатели усвоения будущих учителей на констатирующем этапе (в процентах)

Этапы	Группы	Число респондентов	Показатель усвоения		
			высокий	средний	низкий
До эксперимента	Экспериментальная	150	25	31	44
	Контрольная	150	27	21	52
После эксперимента	Экспериментальная	150	54	36	10
	Контрольная	150	28	22	50

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Процесс изучения английского языка является двусторонней деятельностью, студент наряду с изучением иностранного языка, также осваивает возможности своего родного языка, его особенности. Поэтому каждое занятие, проводимое по иностранному языку, является межкультурным перекрестком, точкой межкультурной коммуникации. Формирование социально- педагогической компетенции у будущих учителей иностранного языка предполагает подготовку именно мультикультурного человека.

В процессе изучения английского языка при развитии социально- педагогической компетенции студентов обучение таким социальным и национально-культурным аспектам, как история, образ жизни народа, национальные обычаи и традиции страны изучаемого языка, в равной степени сбалансированной с такими аспектами своей страны, для достижения этого использование упражнений и заданий данного направления приводят к эффективным результатам.

Внедрение различных интерактивных методов, направленных на развитие социально- педагогических компетенций посредством эффективного использования учебников нового поколения – электронных учебников — приводит к превращению студентов в активного участника учебного процесса. Домашние задания, заданные студентам для самостоятельного выполнения текста и заданий с помощью ЭД, считаются первым этапом следующего процесса практического занятия. Ведение нового поколения учебной литературы электронных учебников полностью в условиях самостоятельного образования и частично в ходе традиционного занятия приводит к интенсификации получения образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан» от 7 февраля 2017 года УП-4947. – Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, № 6, ст. 70.

2. Абдимуратова Н.П. Внеаудиторные занятия в педагогическом вузе для будущих учителей английского языка //Eastern European Scientisic Journal Германия, 2016. –стр.76-81(13.00.00.№31).

3. Аннамуратова С.К. Художественно-эстетическое воспитание школьников Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1991. – 370 с.

4. Болоболова А.В. Совершенствование традиционных подходов при формировании коммуникативной компетенции студентов вузов на материале английского языка. – Ташкент: Фан, 2010. – 67 с.

5. Джамалова Д.А. Инновационные технологии в поисках педагогического культурного смысла. /В моногр. «Современные технологии в учебно-воспитательном процессе». /Под общ. ред. докт. пед. наук, проф. Р.Х.Джураева. – Ташкент: Фан, 2005. – 280 с. (С. 234-239).

6. Джураева Р.Х. Внедрение новых педагогических технологий в образовательный процесс.– Ташкент, 2007. – 311 с.

19. YÜZYIL OSMANLI MİMARLIĞINDA “İSLÂMÎ-GOTİK” UNSURLARIN MİLLÎ KİMLİK ARAYIŞI AÇISINDAN ANLAMI

THE SIGNIFICANCE OF THE “ISLAMIC-GOTHIC” ELEMENTS FOR NATIONAL IDENTITY IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN ARCHITECTURE

Yusuf CIVELEK

Assoc. Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf University School of Architecture and Design, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-4754-4737

ABSTRACT

The search for a “national style” had a great impact on the architectural theory and practice during the nineteenth century. Especially northern European nations saw the national style in the architecture of the Middle Ages, which was named “Gothic”. However, while the Medieval architecture started to draw much attention, a silent debate on the roots of the “Gothic” as a style in Islamic architecture also started.

It is strongly plausible that this debate played a role in some important Ottoman state buildings built during the second half of the century in eclecticist orientalist style, in which “Gothic” and “Islamic” elements were used simultaneously. This approach which can be seen in buildings like the Naval Ministry (1869), the Mother Sultan Pertevniyal Mosque (1871) and the Sirkeci Gare (1890) in İstanbul, appears to have originated from the consciousness of the historical influence of Muslim architecture - which spread over a large territory from Central Asia to Spain - over Christian architecture indicated especially by arch forms.

At a time when the Ottoman State wanted both to build a modern and cosmopolitan Ottoman nation and remain the main representative and protector of Islamic nation, the preference of eclecticism and orientalism over European classicist trends was meaningful. The “anti-Turkish” sentiment prevalent among European intellectuals was another factor that pushed the Ottoman elite to prove the unique character of Ottoman-Turkish art and architecture motivated by an historicist ideology. Therefore, this study intends to make connections between the debate in Europe on the Islamic roots of the “Gothic” architectural style and some of the Ottoman state buildings built in the second half of the 19th century, and to argue the peculiar meaning achieved by their “Islamic-Gothic” elements.

Keywords: 19th century Ottoman Architecture, Gothic, National Identity, Eclecticism, Orientalism

GİRİŞ

19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Osmanlı İmparatorluğu’nun belli başlı yapılarında oryantalist eklektik mimari tarzı hâkim olmaya başladı. Mimaride ve tezyinatta Lâle Devri’nden beri sürmekte olan Osmanlı-Avrupalı karışımı zaten uzunca bir süredir Eklektizm’e Avrupa’da olduğundan bile daha sağlam bir zemin hazırlamış bulunmaktaydı. Ama İstanbul’da Bahriye Nezâreti (1867), Pertevniyal Valide Sultan Camii (1871), Çırağan Sarayı (1871), Yıldız Hamidiye Camisi (1886) ve Sirkeci Garı (1890) gibi Abdülaziz ve Abdülhamid devrinin önemli yapılarındaki karışımlar sadece beğeniyle değil, az ya da çok “tarihsel süreçler”in farkındalığıyla da ilgilidirler.

Oryantalist eklektizmin 19. Yüzyılda Avrupalı emperyal güçlerin Doğu’ya doğru hâkimiyet alanlarını genişletmeleriyle bir sömürge tarzı olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Önce sömürgelelere Batılı mimari tarzlar götürülürken, sonraları egzotizm tutkusunun yönlendirdiği yerel sömürge tarzlarının karışımından doğan oryantalist eklektizm meydana gelmiştir. 1805’te Gloucestershire’da Samuel P. Cockerell’in “*Neo-Mughal*” olarak anılan tarza göre tasarlanmış olduğu *Sezincote House* ve 1822’de Brighton’da John Nash’in tasarımına göre inşaatı tamamlanmış *Royal Pavillion*, “*Indo-Islamic*” adı lâyük görülmüş tarzıyla oryantalist eklektizm’in ilk önemli örnekleri arasında gösterilebilir. Ancak Osmanlı eklektizmi, gerek görece ciddiyeti, gerekse bağlamı açısından Avrupa’daki örneklerden bir

bakıma farklıdır. Klasikleşmiş bir takım yerli (Osmanlı) unsurları, Hint-İslâm, Memlûk ve Mağrip üslûplarının yanısıra, Hristiyan Ortaçağ mimarisinin zirve noktası olarak görülen ve “Gotik” adı verilen üslûbun sivri kemerli pencereleriyle harmanlayan Osmanlı eklektizminin keyfi bir egzotizmden ziyade bir kimlik arayışını ifade ettiği söylenebilir. “Gotik” unsurlar, bu arayışın bir Doğu-Batı sentezi içerdiğini de vurguluyor olmalıdır.

Eklektizm’in emperyalist bir eğlence, keyfi bir seçmecilik olmaktan çıkarak ilk defa tarihsel ve ideolojik bir kuram olarak ortaya çıktığı Fransa’da da başlıca yaklaşım mükemmele ermiş olanı tekrar etmek değil, ileride gerçekleşecek olan bir sentezi başlatmaktır. Filozof Victor Cousin’ın Eklektizm felsefesinden etkilenen Félix Duban, Louis Vaudoyer ve Hénri Labrousse gibi genç mimarlar 1830’larda giriştikleri işlerde, 15. Yüzyılın sonunda İtalya’dan gelen etkilerle henüz yeniden şekillenmekte olan Fransız geçiş dönemi (*transition*) mimarlığını örnek almışlardır. Bu mimarlara göre Fransız mimarlığı tamamen Klasikçi kural ve şekillere bağlandıktan sonra öz canlılığını kaybetmişti. Öyleyse bir tarihsel hata, yarıda kalmış bir tarihsel süreç yeniden başlatılarak düzeltilmeliydi (Van Zanten, 1987). Fransa’da Akademik Klasikçiliğe karşı bu ilk gerçek karşı çıkışın kuramsal yapısı, İngiltere’de Rickman, Pugin ve Gilbert Scott’ın başını çektiği Neo-Gotik hareketten bir döneme ait üslûbu yeniden diriltme amacı gütmemesi bakımından önemli derecede farklıydı. Almanya’da Heinrich Hübsch ve Friedrich von Gärtner gibi isimlerin temsilcisi olduğu ve Klasikçi düzenlilik ve sadelik ile Bizans, Romanesk ve Gotik unsurları birlikte kullanmayı amaçlayan *Rundbogenstil* mimarisi de Fransız Eklektizmi ile benzer bir tarihsel perspektiften doğmuştur. Abdülaziz ve on takip eden Abdülhamid devri mimarisinin çok daha kararsız ve zayıf olmakla beraber, tarihsel bir süreci içeren benzeri bir perspektife sahip olduğu hissediliyor. Bu tarz yapılar hiç şüphesiz, Barok, Rokoko ve Ampir (Neo-Klasik) özellikleri taşıyan daha önceki yapılar gibi ya Avrupalı, ya da Avrupa kültürleriyle görece daha yakın teması bulunan gayrimüslim Osmanlı mimarları tarafından meydana getirilmişti ve bu mimarlar tarihselciliğin yükselen değer olduğu Avrupa’da “Gotik” üslûbun kökeniyle ilgili uzun soluklu tartışmaların az ya da çok farkındaydılar.

Avrupa’da 18. Yüzyılın sonlarından itibaren “Gotik” sivri kemerin Doğu, hatta İslâmî kökenli olduğuna dair tartışmaların oryantalist eklektizmin doğuşunda bir etkisi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim bu bağlantı, Osmanlı’dakinden hemen önce Orta Avrupa’daki Yahudi cemaatlerinin tarihî ve kültürel kimlik ifadesi arayışında bir rol oynamış görünüyor. Viyana Leopoldstadt’da Ludwig Förster’in tasarımına göre 1858’de inşa edilmiş olan sinagogun Memlûk/Mağrip ve Romanesk/Bizans/Gotik unsurların kompozisyonuna dayanan eklektizmi bir başlangıç teşkil etmiştir. Tarzı *Rundbogenstil*’den oryantalizm’e evrilmiş olan bu eklektik yapıyı takip eden Budapeşte’deki Dohani Sokağı (1859), Cincinnati’deki Plum Sokağı (1865) veya Zagreb Sinagogu (1867) gibi birçok sinagog yapısında tekrar eden bu tarzın özellikle İspanya üzerinden kurulan (ama vokabüleri açısından çok daha geniş kapsamlı olan) Semitik ve Avrupalı bir kültür yapısına işaret ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bir fantezi ve eğlence mekânı olarak Thomas H. Lewis’in tasarımına göre 1854 yılında Londra’da inşa edilen *The Royal Panopticon of Science and Art*, Memlûk minareleri, Endülüs tarzı at-nalı kemerleri, Kayrevan Ulucamisi’ndeki veya El-Ezher Camisi’ndeki gibi dilimli kubbesi ve “Gotik” havalı sivri kemerleri ile İslâm mimarisi mahreçli bir potpuri olsa da, “İslâmî-Gotik” fikrine örnek teşkil eden ilk yapılar arasında sayılabilir. Ama hemen hemen aynı tarihlerde Sultan Abdülaziz devrinde başlayan Osmanlı eklektizminde de bütün İslâm dünyasının ve de “Gotik”in mimari unsurlarının Avrupa’da uygulanmış oryantalist eklektizme benzer şekilde birleştirildiği, Osmanlı ülkesini “ilerleyerek” akan medeniyetin başta gelen bir mecrâsı olarak temsil etmeye soyunduğu iddia edilebilir.

Bu açıdan bakıldığında, üzerine görüşünü kaleme almış olan hemen herkesin hatalı bulduğu bir kelime olan “Gotik” ismiyle bilinen mimari üslûbun kökeni üzerine yapılan ve aşağıda oldukça kısa bir özeti verilmiş olan tartışmalar, koyu Hristiyanlığı temsil ettiği düşünülen bu üslûbun neden hilafet merkezi olan İstanbul’da önemli kamu yapılarında karşımıza çıktığını anlamak adına önemlidir. Şüphesiz bu tartışmalar İslâm sanatlarına olan ilgiyi artırmış ve sanat tarihinin kültürleri ve medeniyetleri aşan karışım ve sentezlerle meydana geldiği düşüncesini desteklemiştir. Lâkin emperyalizmin de hızlandırdığı şarkiyat çalışmalarının Müslüman milletler arasında tarihte medeniyete katkı yapma dereceleri açısından Türklere pay vermeye razı olmayan bir kanaati, hatta ideolojiyi benimsemiş olmaları, son elli yılın Osmanlı entelejansiyası üzerinde epey etkili olmuşa benzer. Aşağıda kısaca bahsedilecek olan ilk Osmanlı teorik metni *Usûl’i Mi’marî’i Osmanî*, bu ideolojiye karşı gelişmiş

tepkilerin mimari alanındaki yansımalarını gösterir. Metin, Osmanlı eklektizmini, Klasik Osmanlı eserleri ile vaktiyle zirveye çıkmış olan mimarının tarih içerisinde karışarak ilerleyişi ile meşrulaştırması bakımından da hayli ilginçtir.

Bu yazıyla verilmeye çalışılan bağlamı içerisinde değerlendirince, Osmanlı eklektizminin pratikte ikili bir temsil yapısı olduğu sonucuna varılabilir, ki bu, 1) kozmopolit bir imparatorluğun farklı unsurlarının âhenkli birliğini temsil etmek; ve 2) imparatorluğun tarihsel köklerden ilerleyen medeniyetin, yani ilerlemenin kendisinin bir parçası olduğu temsil etmektedir.

OSMANLI ORYANTALİST EKLEKTİZMİNİN KISA BİR TANITIMI

Osmanlı oryantalist eklektizmi, Avrupa'da olduğu gibi en çok Endülüs-Mağrip tarzını ön plâna çıkarmış (Saner, 1998, s. 30), ama Hint-İslâm, Mısır (Fatimî ve Memlük) tarzlarının ve İslâmî/Gotik unsurları da çoğu zaman karışıma dâhil edilmiştir. Sadece seçilmiş birkaç örneğin oryantalist eklektik özellikleri aşağıda çok kısaca verilecektir.

Bahriye Nezâreti (1865-1867)

Mimarı olarak Vasili ve Anastas Kalfaların yanısıra Sarkis Balyan'ın da isminin geçtiği (Çelik ve Kuban, 2009, s. 72) Bahriye Nezâreti, 1865-1867 yılları arasında inşa edilmiştir. Balkonlarındaki çifte sütunlar ve girift bitkisel bezemeli sütun başlıkları, ve de arka plânda kalan duvarlardaki at-nalı kemerler Endülüs / El Hamra kaynaklıdır (Özdener, 2010, s. 53). Cephelere hâkim olan dilimli kemerler “sivri” olmaları nedeniyle yine Mağribî üslûpla ilişki kurar. Lâkin köşelerdeki oldukça geometrik bir dille stilize edilmiş bir sivri kemerin altında bulunan ikiz pencereler, Endülüs mimarisi ile “Gotik” arasındaki bağı işaret etmektedir. Bütün bu kemerlerin çepeçevre dönen dikdörtgen çerçeveler içine alınmaları ise Osmanlı mimarisinin her zaman başvurduğu bir üslûp özelliğidir. [Şekil 1]

Şekil 1. Bahriye Nezâreti Binası, İstanbul.

Çırağan Sarayı (1857-1871)

Çeşitli kaynaklarda ilk tasarımın Nigoğos Balyan'a ait olduğu, onun ölümünden sonra Sarkis Balyan'ın aynı planları kullandığı belirtilmişse de, Can'a (1999, s. 17, 93) göre yapının son hâlinin mimarı belirsizdir. İç mekânlardaki ve cephelerdeki çifte sütunlar ve rûmîli sütun başlıkları El-Hamra kökenlidir. Pencereleri sivri kemerli olmasa bile, “yaşmaklı” ajur şebekeleriyle “İslâmî-Gotik” meselesini işlerler. [Şekil 2] Bursa Yeşil Cami kökenli nişler iç mekândaki kirişlerin üstünde sıralı bir motife dönüştürülmüştür. Bu nişlerin devşirildiği yapılardan olan Bursa Yeşil Cami'ye, 1873'te yayınlanacak olan *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî*'de genişçe yer verilecektir.

Başka bir yerde sarayın tezyinatının Montani Efendi'nin elinden çıktığı öne sürülmüştür ki, Montani Efendi'nin düzenlenmesinden sorumlu olduğu 1873 Viyana Sergisi için hazırlanmış olan *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî* adlı kitapta bu tezyinatın (tavanlar gibi) kısmen yayınlanmış olması bu iddianın doğruluğunu güçlendirmektedir (Roberts ve Williams, 2021, s. 3, 27). Nitekim Can'a göre sarayın tamamında bir “geometri armonisi” olup, hatta halılarda kullanılan dönerek içiçe geçmiş kareler şeklindeki klasik geometrik tezyinat tavanlar da tekrar ettirilmiştir (Can, 1999, s. 57-58). İçiçe geçmiş dönen kareler Pertevniyal Camisi'ndeki köşe kulelerin atfı yaptığı Gazneli minarelerinin de planıdır. Montani Efendi'nin *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî*'de geleneksel Osmanlı mimarisinin geometrik kurallara

tâbi olduğunu vurgulayacak olması da onun bu yapının en azından tezyinatında rol oynamış olduğuna dair ayrıca bir kanıt olarak düşünülebilir.

Şekil 2. Çırağan Sarayı, İstanbul.

Pertevniyal Valide Sultan Camii (1869-1871)

Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan adına inşa edilmiş olan caminin mimarı olarak çeşitli kaynaklarda (Pietro) Montani Efendi'nin yanısıra Sarkis ve Hagop Balyan kardeşlerin ismi verilmiştir (Akyıldız, 2020, s. 203). Selman Can, mimarını Ebniye-i Seniyye mimarlarından Nikolai Efendi olarak tespit etmiştir (Can, 2010, s. 93). Can'ın (1999) işaret ettiği gibi Balyan ailesinin müteahhitlik yapımları nedeniyle yürüttükleri inşa faaliyetlerinde Nikolai ve Montani Efendi gibi farklı mimarlardan faydalanmış olmaları muhtemeldir. Montani Efendi özellikle camideki Osmanlı kaynaklı bezemeleri sağlamış olabilir.

Caminin giriş cephesi Osmanlı oryantalist eklektizmine has "İslâmî-Gotik" pencereleriyle dikkati çeker. [Şekil 3] Bu pencereler sivri kemerli olup, tepelerinin "yaşmak" tâbir edilen (Akyıldız, 2020, s. 214) ajurlu şebekeyle kaplanmış olması doğrudan "Gotik" in İslâmî bağlantısına atıf yapar. Üstlerindeki "Gotik" rozet / gülbezek, Kayrevan camisinin mihrap kubbesinin altındaki dairevi pencereyi andırır. Bu pencerelerin üstüne Yeşil Cami gibi erken Osmanlı mimarisinin içmekân unsurlarından olan küçük nişler yerleştirilmiştir. Yanlardaki küçük sağır pencereler ise Selçuklu-Osmanlı mihrap ve taçkapılarında görülen köşeleri gülbezekli mukarnaslı sivri kemerlere atıftır. Bütün kemer ve sağır kemerlerin çerçeveler içine alınmış olmasının ve kapının ve merkezi kısmın üstündeki tâc şeklindeki alınlıkların da Osmanlı geleneğini yansıttığı söylenebilir. Giriş cephesinin köşelerindeki kuleler Gazne'de Sultan III. Mesut (1115) ve Behram Şah (1157) devirlerinden kalma iki çok köşeli minareyi çağrıştırmakta olup, yüzeyleri mukarnaslı kavsaralar ve sütunçeler gibi İslâm sanat tarihinin çok çeşitli unsurlarıyla zenginleştirilmiştir. Minarelerin tepelikleri Memlûk minarelerinin bir yorumudur. Tezyinâtı hâricinde yapının plânının ve kütle özelliğinin Avrupa Neoklasik üslûbunu yansıttığı söylenebilir.

Şekil 3. Pertevniyal Valide Sultan Camisi, İstanbul.

Yıldız Hamidiye Camisi (1885-1886)

Pertevniyal Camisi gibi Neoklasik plan şeması ve kütle üzerine giydirilmiş bir “İslâmî-Gotik” kılıfa sahiptir. Düzenli çerçeveler içinde yaşamaklı sivri kemerler, girişin üstündeki tâc şeklindeki klasik alınlık ve soğan tepelikli ince minareler bu yapının da başlıca özellikleri arasındadır. İç mekânda yoğun renk kullanımı Wilhelma Sarayı’nda (1852) görüldüğü gibi Owen Jones ile başlayan El-Hamra etkisinin (Saner, 1998, s. 17-21) kendine has bir sonucudur. Yine Pertevniyal Camisi’nde olduğu gibi, ana duvarların üstündeki mukarnaslı kornişler Kahire’deki Memlük camilerindeki gibi çok belirgin yatay kontürler oluşturur. [Şekil 4]

Şekil 4. Yıldız Hamidiye Camisi, İstanbul.

Sirkeci Garı (1888-1890)

Alman mimar August Jasmund tarafından tasarlanmış olan Avrupa’daki Osmanlı demiryollarının baş istasyon binasının Osmanlı, Memlük ve Endülüs tarihî üslûplarından müteşekkil bir eklektizm sergilediği görülür. Merkezî bloktaki en dikkat çekici unsur, tâc ve girintili çerçevesiyle bir Osmanlı taçkapısının içinde yapılmış olan, aynı anda Kurtuba Ulucamisi’nin doğu cephesindeki nalkemerli kapılarını ve “Gotik” gülpencereyi anıştıran düzenlemedir. En alttaki basık kemer de yine Osmanlı taçkapılarında en alt sırada bulunan basık kemerlere uygundur. Merkezî holün iki yanında bulunan kulelerin üst kısımları çok sütunlu Memlük ve Hint-İslâm şerefelerini andırıyorsa da, bugün mevcut olmayan “mızrak ucu” tepelikleri bu iki üslûbun minare tepeliklerinden farklıdır ve Buhara’da Karahanlı döneminden kalma Eyüp Çeşmesi’nin kubbesiyle bir benzerlik gösterir. [Şekil 5, 6]

Cephelerde Osmanlı mimarisinde sık rastlanan dört merkezli kaşkemerler çoğunlukla Mağrip kemerlerini andırır şekilde nalkemerlere dönüştürülmüş olup, ayrıca sivrilen kısımları biraz uzatılarak “soğan” profili elde edilmiştir. Kanatlardaki pencere düzenlemeleri de benzeri bir kompozisyon içermekle beraber, tepesi çember (rozet) pencereli “İslâmî-Gotik” çifte pencere imajına dâhil edilmiş olan nalkemer sayesinde rozet pencerenin “Gotik” gülpencereye dönüşmesi vurgulanmış gibidir. Dönerek içiçe geçen kare motifi bu pencerelerdeki vitraylarda da karşımıza çıkar. Yüzeyleri kaplayan beyaz taş ve kırmızı tuğladan müteşekkil almaşık örgü, El-Ezher Camisi gibi Kahire yapılarına bir atıf olmalıdır.

Peron kısmındaki metal örtüde El-Hamra Sarayı tarzı sütun başlıkları, yine El-Hamra’da olduğu gibi “Gotik” izlenimi veren ince metal sütunlara oturtulmuştur. Sütun başlıkları üzerindeki ajurlu payandalar ise “gotik” pencerelerdeki ajurlu bezemelere doğrudan atıf yapar.

Şekil 5, 6. Sirkeci Garı, İstanbul.

AVRUPA'DA "GOTİK"İN KÖKENİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

19. yüzyılda Ortaçağ'ın mimarisi ve sanatına yönelik ilginin artması, mimari gelişmelerin en çok ve hızlı bir şekilde yaşandığı üç ülke olan Fransa, Almanya ve Britanya'da ortak bir vakadır. Lâkin yüzyılın başından itibaren Britanya'da bir tutku hâline gelmiş sayabileceğimiz Ortaçağ mimarisi araştırmaları Fransa'da biraz daha geç ve görece soğukkanlı bir şekilde ele alınacaktır.

Alexandre de Laborde, 1816'da yayınlanmış "Fransız Abideleri" adlı iki ciltlik kitabının ikinci cildini Ortaçağ yapılarına hasretmiştir. Bu kitabın iç kapağındaki bir resim, eklektizmin de yolunu açan tarihselciliğin habercisi olarak okunabilir. [Şekil 7] Bu resimde, ön plânda bulunan ve hemen "Gotik" olarak nitelenecek üslûp özellikleri taşıyan pencereden görünen ve farklı çağların farklı üslûp özelliklerini yansıtan abidelerin tamamı artık Fransız mimarlık tarihinin unsurlarıdır. Klasikçi Akademik ideolojinin aksine mimarlık tarihinin dinamik bir süreç olduğu ve çeşitli karışımlarla dönüşüm geçirdiğinin benimsenmekte olduğu bir dönemin başlangıcına işaret eden bu resimdeki pencere, ayrıca yazarının onu "Arap" üslûbunun temsilcisi olarak tanımlamasıyla da ayrıca bir önem taşır. Nitekim yüzyılın önemli sanat hareketleri olan eklektizm ve oryantalizm buradaki gibi tarihsel süreçlerin yorumlanmasından ortaya çıkacak olup, millî üslûp arayışlarının bir parçasını teşkil edeceklerdir.

Şekil 7. A. De Laborde'un *Monumens de La France*'ındaki iç kapak resmi.

Ortası sivrilen basık kemeri arabesk motiflerle süslü bir Ortaçağ tarzı pencereden Klasik ve "Gotik" mimari tarzlarını yansıtan abideler manzaraya yayılmış durumdadır. Bu pencere, aynı zamanda De

Laborde'un metninin önemli bir başka tarafıyla ilgili bir tartışmaya da atf yapar. De Laborde'un bu pencereyi de katarak birkaç cümleyle genel mimarlık tarihiyle ilgili metinlerde açıkça dillendirilmeyen bir meseleyi tartışmış olması, yani "Gotik" adı verilen mimari tarzın İslâm ülkelerindeki mimari ile olası bağlantısı hakkında kişisel fikirlerini belirtmesi, bu meselenin Avrupa kültür çevrelerinde bir süredir tartışılıyor olduğunu gözler önüne serer:

Arap mimarisine ait ve yanlış olarak gotik denilen bir pencerenin açıldığı manzaradan, Fransa toprağında bolca bulunan farklı çağlara ait abideleri görüyoruz ki bunların birlikteliği bir bakıma bu eserin özetini teşkil ediyor (De Laborde, 1816, c. 2, s. 59).

De Laborde'un sehven "Gotik" olarak nitelenmiş olan bu "Arap" penceresinden görülmekte olan yapılar arasında "Gotik" tarzda olanların bulunduğundan bahsetmesi manidardır. Buradan De Laborde'un Gotik ile Arap-İslâmî tarzın karıştırılmasının müsebbibi olarak tezyinatı işaret ettiği sonucu çıkarılabilir. Yani Gotik tarzda Doğu etkisi var ise de bu sivri kemer içermeyen "Arabesk" süsleme ile sınırlıdır demek istiyor gibidir. Burası yoruma açık olsa da, metnin önceki bölümlerinde De Laborde, "Gotik" in Doğulu kökenleri hakkındaki görüşünü açıkça belirtmiştir. Ona göre Fransa'ya Doğu'dan gelen etki Haçlı Seferleri ile ilgilidir; ama Arap (Müslüman) dünyasından Avrupa'ya gelen birçok bilimsel gelişme, teknik bilgi ve incelikler olsa da, ona göre sivri kemer kullanımı Hristiyan dünyasına ait bir gelişmedir. "Gotik" in aslında dışarıdan gelen bir icat değil, Roma mimarisinin bir devamı olduğu fikrini savunan De Laborde, bu tarzın başlıca unsuru olan sivri kemerin Fransa'ya bir yenilik olarak 12. yüzyılda "Ortaçağın bütün gelenekleri gibi Konstantinapol'den gelmiş" olduğunu savunur (De Laborde, s. 4 ve 33-38).

De Laborde'un pozisyonu, yani "Gotik" in Avrupa mimarlığının kendi içindeki gelişiminin bir sonucu olduğu fikri, Thomas Rickman'ın da benimsediği bir fikirdir. Rickman'ın *An Attempt to Discriminate the Styles of English Architecture* başlıklı kitabında "Gotik", İngiltere ve kuzeybatı Fransa'ya hâkim olan Norman krallığının mimarisiyle başlayan bir İngiliz tarzı olarak tanımlanmıştır (Rickman, 1817, s. 45). Rickman'ın tarzın kökeni hakkındaki farklı görüşleri tartışmak istemeyişini beyân etmiş olması da, aynı De Laborde gibi bu konuda çatışan farklı görüşlerden haberdar olduğunu gösterir. Nitekim De Laborde, birilerinin Gotlara, başkalarının Araplara veya Almanlara atfettiği bu tarzı, "haçlı savaşlarından sonra Arap camilerini kopyalamakta eğrilerin kesişiminde bulmak isteyenler olmuştur" diyerek (1816, s. 38), tartışmanın taraflarından birkaçına işaret eder. Aynı sayfada 3 numaralı dipnotta Lord Aberdeen, Withington, M. Haggelt isimleri verilmişken, 4 numaralı dipnotta ise "Doktor Milner ve diğerleri" ibaresi yer almaktadır.

Bu isimler gerçekten de 19. Yüzyılın başında sivri kemerin başat rol oynadığı mimari tarzın kökeni hakkındaki tartışmaların merkezindeki isimlerden birkaçıdır. George Downing Whittington, *An Historical Survey Of The Ecclesiastical Antiquities of France* (1809) başlıklı çalışmasında "Gotik" ile anılan sivri kemerli tarzın ilk olarak Kuzey Fransa'da ortaya çıktığını savunmuş ve iddiasını tarihi kayıtlarla belgelendirmeye gayret etmiştir.¹ John Milner, *A Treatise on the Ecclesiastical Architecture of England, During the Middle Ages* (1811) başlıklı çalışmasında Whittington'a şiddetle karşı çıkmış ve bu tarzın Norman krallığı ile başlayan bir İngiliz tarzı olduğunu iddia etmiştir. Whittington'ın titiz araştırmalarla ulaştığı sonuçları destekleyen John Haggitt ise, 1813 yılında yayınladığı *Two Letters to a Fellow of the Society of Antiquaries on the Subject of Gothic Architecture* başlıklı metninde onu Milner'in alaycı eleştirilerine karşı korumayı amaçlamıştır.

Milner'in sivri kemerin (*pointed arch / ogive*) 11. Yüzyılda bezemelerde yarım daire kemerlerin kesişimleriyle oynanırken yapılmış bir Anglo-Norman ve İngiliz keşfi olduğu iddiasına karşı Whittington'ın sivri kemerin 12. Yüzyıldan önce Fransa'da bir strüktür olarak mevcut olmasına rağmen İngiltere'de hiçbir örneğinin bulunmadığı tezini koyan Haggitt (1813, s. 6-8), Milner'in fikirlerine kaba milliyetçi duygular yön verirken, Whittington'ın objektif ve bilimsel bir tutumu olduğunu altını çizer. Metnin ikinci kısmında, veya ikinci mektubunda Haggitt, De Laborde'un kısaca tartıştığı iddiayı, yani "Gotik" in Doğu kökenli olduğu tezini ele alır. Bu konuyla ilgili hem Whittington'ın imasından, hem de Klasikçi tarzın İngiltere'deki meşhur temsilcisi olan Sir Christopher Wren'in (1632-1723) açık iddialarından yola çıkar. Whittington metninde sadece bir paragrafta mimari tarz ile Haçlı Seferleri arasındaki olası ilişkiden bahseder. Ona göre bu seferler Avrupa'daki yüzyıllara şâmil uyusukluğu gidermiş ve birçok milleti birleştirerek onları İtalya, Konstantinapol ve Doğu gibi daha medenî

memleketlere taşımıştır. Birinci Haçlı Seferi'nden sonra silahlarda, giyimde ve mimaride ortaya çıkan değişim hemen bütün Avrupa'ya yayılmıştır (Whittington, 1809, s. 45). Whittington'ın ölümünden sonra kitabını yayınlatan Lord Aberdeen, yazdığı önsözde onun sadece dokunduğu “Gotik” tarzın kökeni meselesini yine kısa bir açıklama ile gözönüne serme gereğini duymuş gibidir:

Bütüne bakıldığında, zaman zaman Roma mimarisinin bozuk ve düşük seviyeli taklitlerine rağmen, Gotik tarzın kökeninin Doğu zevkinin ulvî ve narin oranlarında, en küçük parçalarında, ve fantastik bezemelerinde görüldüğü fikri akla yakındır (Whittington, 1809, s. xii).

Haggitt için çok genel bir tabir olan “Doğu” yeterli gelmemiş olmalı ki, bu “Doğu”nun ne olduğunu açıkça söyleyen Wren'e de başvurur. Onun Wren sülalesi üzerine biyografik bilgiler içeren *Parentalia: Or, Memoirs Of The Family of the Wrens* (1750) başlıklı metinden kısaltarak ve yorumlayarak yaptığı bir alıntı, kökeni doğrudan işaret eden bir iddiayı içermektedir:

Sir Christopher Wren şu kanaattedir ki bizim şimdi kaba bir tâbirle Gotik olarak adlandırdığımız, aslında Hristiyanlarca geliştirilmiş, Grek İmparatorluğunun çöküşünden sonra Doğu'da ortaya çıkmaya başlamış olan Müslüman (*Seracenic*) mimarisidir. Kutsal Savaş için oralara gitmiş olan Hristiyanların gördükleri Müslüman yapıları daha sonra Batı'da taklit edilmiştir (Haggitt, 1813, s. 69).

Haggitt, Wren'in sivri kemer tarzının ortaya çıkışına değin fikirlerini onun Westminster Abbey'in restorasyonu için Piskopos Prat'a sunduğu bir raporda tespit etmiştir.ⁱⁱ Wren'e göre başta Fransa olmak üzere bütün Avrupa'ya Doğu'dan yayılan sivri kemer, çok dindar olan Müslümanların gittikleri her yerde çok hızlı bir şekilde cami ve kervansaray inşa etmelerini mümkün kılacak, develerle taşınan küçük taşların kullanılacağı ve kilit taşı gerektirmeyen bir yapı tekniğine ihtiyaç duymalarından kaynaklanmıştır. Avrupa'da da mermer gibi dayanıklı taşların çok miktarda olmaması sebebiyle Haçlı Seferleri'nde öğrenilmiş olan bu yapı tekniği ve tarzı benimsenmiş olup, bu tarz İngiltere'de Westminster Abbey gibi kraliyet yapılarında ortaya çıkmıştır (Haggitt, 1813, s. 87-88).

Wren'in yaklaşık 150 yıl önceki tespitlerinden cesaret alan Haggitt, böylece belli başlı Avrupa milletleri arasında paylaşılabilen sivri kemerli tarzın başlatıcısı olma mevzuu hakkındaki görüşlerini paylaşmaya başlar. Haggitt öncelikle Ortaçağ'da Haçlı Seferleri başladığında Müslümanların bilim, sanat ve mimari alanlarında Avrupalılardan daha ileride olduğunu ve şehirlerinin de çok daha gelişmiş olduğunu belirtir (s. 77-8). Ona göre 1. Haçlı Seferinde (1096) düşmana dair her şeyden nefret edildiğinden mimari bir sonuç doğmamıştır. İngilizlerin olmadığı 2. Haçlı Seferinde (1145) ise Fransız Kralı VII. Louis'nin mimari izlenimler edinmiş olması mümkündür; çünkü seferin dönüşünden hemen sonra Fransa'da sivri kemer ortaya çıkmıştır. 3. Haçlı Seferine (1189) katılan İngiliz kralı 1. Richard'ın ve etrafındakilerin benzer bir etki altında kalmış olmaları mümkündür. Nitekim Selahaddin'in oğlu Melik Âdil'in Kral Richard'ın kızkardeşi ile evlendirilmesinin söz konusu olmuş olması, “kâfir” düşmana karşı duyulan nefret ve tiksintinin zayıfladığına delâlet eder. Bu seferden hemen sonra İngiltere'de de sivri kemer mimarisi ortaya çıkmıştır (s. 88– 91). Haggitt, Müslümanların yapıları arasında sivri kemerin ilk örneğinin 9. Yüzyılın ilk yarısında Kahire'deki El-Mikyas (Nilometre) yapısının en altındaki kemerlerde görüldüğünü belirtir.ⁱⁱⁱ Bu yapı gerçekten de İslâm sanatında iki merkezli sivri kemerin görüldüğü ilk örneklerden olsa da, Haggitt'in bundan sonra verdiği iki örnek tezini destekleyecek doğru bilgiler içermez.^{iv}

Haggitt'in bu ikinci mektubunda kendinden önce Wren'in fikirlerini reddeden metinlerle de mücadele ettiği söylenebilir. Yukarıda Haggitt'in paylaştığı Wren'in görüşlerini 1783 tarihli bir kitabında biyografinin özgün metninden aynen alıntı şeklinde yayınlayan Francis Grose (Taylor, 1802, s. 102-109; 110-115), sivri kemerin kökeninin Müslüman yapılarında bulunduğu fikrini reddetmiş ve bu türden yapıların Doğu'ya sonradan (Batı'dan) geldiği fikri üzerinde durmuştur. Wren'in “Gotik”in (İspanya üzerinden) Müslümanlar'dan geldiği görüşünü Grose'un reddettiğini bir dipnotunda belirten John Sidney Hawkins (1813, s. 5-6) ise, *An History of the Origin and Establishment of Gothic Architecture* adlı kitabında Gotların veya Almanların sivri kemerin icadındaki öncülüğünü reddeder. Hawkins, ayrıca bazı yerlerde öne sürüldüğü gibi Müslüman mimarlığı ile Gotik yapılar arasında bir bağın tespit edilmediğini belirtip, zaten Haçlı Seferlerinin öncesinde Avrupa'da “Gotik” yapıların mevcut olduğunu iddia eder, ayrıca Milner'in sivri kemerin Winchester Katedrali'nde tek merkezli kemerlerin

kesişiminden ortaya çıktığına yönelik iddiasını, Fransa'daki Cluny Manastırı'nın daha önce olduğunu belirterek çürütür (s. 10). Daha sonra bazı önemli "Gotik" katedralleri tartışan ve karşılaştıran Hawkins, bu tarzın bir icat olmadığı ama farklı dönemlerde geliştirilmiş bir çok unsurun karışımından oluştuğu sonucuna varır (s. 143).

"Gotik" in kökeniyle ilgili tartışma Fransa'da yeni başlamasına rağmen İngilizlerin bunda öncü olduğunu kabul eden Fransız sanat tarihçisi Arcisse de Caumont genel olarak Hawkins ile aynı fikirdedir. De Caumont, 1833 yılında verdiği bir dersinin özeti olan "Ortaçağ'ın Kısa Mimarlık Tarihi"nde Milner, Whittington ve Haggitt'in yanısıra birçok başka Fransız ve İngiliz'in görüşlerini ve çalışmalarını kısaca özetledikten sonra, sivri kemerin Avrupa'ya Doğu'dan geldiğinin artık benimsenmiş olduğunu iddia eder (1836, s. 128), ama yine de farklı görüşleri kısaca tanıtır. Bunlar içerisinde sivri kemer tarzının Fransa'nın Normandiya bölgesinde 11. Yüzyılda kullanılmaya başladığını ve oradan İngiltere'ye aktarıldığını savunan Henry Gally Knight (1836), Milner gibi sivri kemer görüntüsünün tek merkezli kemerlerin kesişimden çıkmış olabileceğini savunan James Bentham (Taylor, 1802, s. 17-94), sivri kemerin kökenini kuzey Fransa'da aramak gerektiğini, çünkü Müslümanların mimarisinde 13. Yüzyıldan önce böyle bir tarzın olmadığını iddia etmiş olan Johann Sulpiz Boisserée'de vardır (De Caumont, 1836, s. 16, 125 ve 128).

De Caumont (s. 122), sonuç olarak sivri kemer tarzının kökeni hakkındaki bütün görüşlerin üç kategoride toplanabileceğini belirtir: 1) Kökeni Doğu'da olan bu tarzı haçlılar Avrupa'ya getirdiler diyenler; 2) Kökeni Doğu'da olan bu tarzın Haçlı Seferlerinden önce İspanya'daki Müslüman mimarisi eliyle Avrupa'ya yayıldığını söyleyenler ve 3) İlk iki grubun iddiaları tamamen yanlıştır, çünkü bu tarz Batı Avrupa'da doğdu diyenler. Kendisi ise Doğu'da bu tarzın Haçlı Seferlerinden önce bulunduğunun kesin olduğunu ve Avrupa'ya Sicilya'daki Norman krallığının Ziza (Zisa) Kasrı (baş. 1165) gibi yapılarda Müslüman ustaları kullanmalarıyla gelmiş olabileceğini savunur (s. 124). De Caumont ardından (Charles?) Lenormant'ın Doğu'dan gelen bu tarzın aslen Müslüman veya Arap olmadığı, kadim Greklerin bunu bildiğini ama uygulamayı tercih etmediklerini, Müslüman mimarisinde ise 9. Yüzyılın başında El-Mıkyas kuyusunda ve İbn Tolun camisinde ortaya çıktığını, içiçe geçmiş kemerlerin ilk defa El-Ezher camisinde ortaya çıktığını, Sicilya'da Normanların Arapların tarzını devam ettirdiğini, İspanya Emevîlerinin bu işte önemli bir rolü olmadığını savunan fikirlerini aktarır (s. 128-133) ve sonuç olarak Avrupa'daki sivri kemerin yerli sanatçıların, Roma'nın hatırasının ve Doğu zevkinin birlikte meydana getirdikleri bir tarz olduğunu belirtir (s. 135).

Caumont'un işaret etmiş olduğu gibi Arap / Müslüman olsun olmasın, Müslümanlar üzerinden gelen bir etkinin kesinliğinin artık kabullenilmiş olması, "Gotik" veya "sivri" kemer tarzının kökenine dair fikir savaşlarında bir aşamaya işaret ediyor olabilir. Artık mevzu bahis olan Doğu'dan veya Güney'den, yani İslâm ülkelerinden gelen etkilerin yerel şartlarla nasıl bir etkileşime girdiğinin izah edilmesidir.

Her hâlükârda, "Gotik" in 12. Yüzyılda bir anda ortaya çıkan bir tarz olduğuna inananlar için bunun Fransa'da Abbé Suger'in Saint-Denis katedralindeki işleriyle (1144) başladığı neredeyse kesinlik kazanmış durumdadır. Ataları Fransız olan ve İngiltere'de Neo-Gotik akımının en önemli isimlerinden biri olan A.N. Welby Pugin ilgili metinlerinde bu meseleye değinmemiştir. *The Grammar of Ornament*'in yazarı Owen Jones (1856, s. 55) ise, dünyanın ilk sivri kemer örneklerinden birinin Kahire'deki İbn Tolun camisinde (876-7) bulunduğunu söylese de, bunun Avrupa'ya nasıl sirayet ettiğini tartışmaz. *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* (1841) başlıklı önemli kitabında Pugin, "Pointed" yani Katolik Hristiyan tarzı mimaride bezemenin aslı strüktürü zenginleştirirken, Klasikçi mimaride ise çoğunlukla gerçek strüktürü bile gizlemekte olduğunu ileri sürer (Pugin, 1853).^v Pugin'den sonra, Ortaçağ mimarisi üzerinde diğer bir etkili isim olan John Ruskin için Doğu'dan (ona göre Güney'den) gelen etki artık bir tartışma mevzuu olmadığı gibi, "Gotik" birdenbire ortaya çıkmış da değildir. Pugin gibi Ruskin için de "Gotik" artık sadece bir takım kral, piskopos veya yapı ustalarının tercihleri veya kaprisleriyle değil, aynı zamanda Hristiyan inancını yansıtan "ilkeleri" ile de anlamlıdır.

Pugin'in mimarlığından pek hazzetmeyen Ruskin, *Seven Lamps of Architecture*'da onun gibi "Gotik"te açıkça Hristiyan değerlerini görse de (1849), *Stones of Venice*'in birinci cildinde (1851) bu tarzın Roma, Alman ve Arap unsurlarının yerine ve zamanına göre değişen çeşitli karışımlarından oluştuğunu kabul eder. Ama metinde sivri kemerin "Arap" kökenli olarak bahsedilmesi artık bir tartışma meselesi değildir

ve bu çok doğal, herkesin bildiği bir gerçek gibi ele alınır. Ruskin'e göre mimarlık tarihi sürekli bir etkileşime dayalı bir süreci yansıtırken, özellikle "Gotik" mimarlıkta tekrar birleşen Nuh peygamberin farklı oğullarından türemiş kuzeyli ve güneyli ırkların özellikleri bu tarza güç ve değer katmıştır:

Şimdi bakın: eski Grekler sütun şaftını, Romalılar kemeri, Araplar da sivri ve yaprak bezemeli kemeri bize verdi. Şaft ve kemer, yani mimarlığın iskeleti ve gücü Yâfes'ten gelir; ruhaniyet ve kutsallık ise İsmail, İbrahim ve Sâm'dan.

[...] Şayet Grekler gerçekten Dor formunu Mısır'dan aldılarsa, o zaman dünyanın üç ailesinin her biri en asil mimarlığı meydana getirmek için katkıda bulunmuş demektir: ve Hâm, diğerlerinin hizmetkârı, tutan ve taşıyan unsur olan şaftı, Yâfes de kemeri yapar; Sâm ise her ikisine birden ruhaniyet katar (Ruskin, 1851, s. 13-14).

Ruskin için mükemmel bir karışım olan "Gotik" tarzının en güzîde hâli Venedik'te ortaya çıkmaya başlamıştır. Hatta Ruskin Romalı, Lombard ve Arap unsurlarını eşit bir şekilde bünyesinde taşıyan Dükler Sarayı'nın "dünyanın merkezî yapısı" olduğunu bile öne sürer (s. 17). Ona göre aslında kuzeyli (Alman) ve güneyli (Arap) mimari tarzlarının her ikisi de Roma'dan türemiştir ki bunlar kendine has farkları ile Ortaçağ'da bir araya gelmeye başlamışlardır. "Arap" sivri kemeri hem güney, hem de kuzey ve batı Avrupa'daki "Gotik" oluşumun önemli bir unsurudur. Bunun yanısıra Ruskin, Venedik tarzının daha kuzeyde ve daha batıda gelişen "Gotik" karışımlardan farklı olduğunu altını çizirken, hem Avrupa'ya hem de Doğu'ya etki etmiş olan Bizans coğrafyasının bir parçası olan İtalya'nın bu konudaki öncülüğünü benimsemiş gibidir. Ona göre 9, 10 ve 11. Yüzyıllarda Venedik gibi Kahire'de de eş zamanlı olarak Bizans-Arap tarzı hâkimdir (s. 20). Ruskin, San Giacomo dell'Orto (9. yy) ve San Giovanni in Bragora (9. yy) kiliselerini bu tarza örnek olarak gösterir ve daha sonra Fransisken ve Dominiken rahiplerinin getirdikleri diğer "Gotik" tarzın Venedik tarzına hâkim gelmeye başladığını belirtir (s. 20). Bu nedenle Ruskin'e göre Venedik'in özgün "Gotik" tarzı Dükler Sarayı (14. yy) ve *palazzolar* gibi ancak seküler yapılarla yaşayabilmiştir (s. 22).

AVRUPA'DA ANTI-TÜRK SANAT TARİHİ EDEBİYATI

Dünya görüşü tamamen aksi istikâmette olsa da, Ruskin'in seküler bir rasyonalist olan Fransız Viollet-le-Duc'ün Ortaçağ mimarisi üzerine yazılarını çok takdir etmesini, onun yazınsal eserlerini büyük bir titizlikle meydana getirmiş olmasına bağlamak doğru olur. Bunlar arasında önemli bir yeri olan *11. ve 16. Yüzyıllar Arasında Fransız Mimarlığının Açıklamalı Sözlüğü* (1854–1868) adlı 10 ciltlik eserinin 6. cildinde Viollet-le-Duc, sivri kemerin gelişimini Etrüsklere kadar geri götürür ve bu unsurun Fransa'da 12. Yüzyılda ortaya çıkışını Haçlı Seferlerine bağlasa da, onun yanlış olarak "Arap" denilen Mısırlı Nastûrî Hristiyanların eseri olduğunu iddia eder.^{vi} Viollet-le-Duc'ün göçebe bir kavim olarak gördüğü ve bu nedenle medeniyete yapılan katkılarla ilişkilendirmeyi benimsemediği Araplarla ilgili fikirlerinin büyük ihtimalle giderek daha fazla aşına olduğu Şarkiyat çalışmaları sayesinde görece değişecektir. Lâkin bu sefer de sanat tarihinde düşük mevkiî seciyesinde yine göçebelik olduğunu düşündüğü bir başka ırka, Türk'e lâyük görecektir.

Viollet-le-Duc, Osmanlı Devleti tarafından Bursa'daki Yeşil Cami ve Yeşil Türbe gibi bazı kadim eserleri restore etmek ve güçlendirmek için görevlendirilmiş olan Léon Parvillée'nin 1874 yılında basılan "15. Yüzyılda Türk Mimarlığı ve Tezyinatı" adlı çalışmasına bir önsöz yazmıştır. Yazısında Viollet-le-Duc bu gibi çalışmaların Doğu sanatında ahengi sağlayan ve bugün unutulmuş olan geometrik kuralların, özellikle üçgenler vasıtasıyla yapılan oranlamaların varlığını ortaya koyduğunu, kendisinin de Ortaçağ abidelerine ilişkin çalışmalarında benzer sonuçlara ulaştığını, demek ki Haçlı Seferleri sırasında hem Batı'da, hem de Doğu'da bu tür geometrik kuralların kullanılıyor olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtir (Parvillée, 1874, s. ii). Arapların bir zamanlar matematik çalışmalarında çok mahir olduklarını ve Batı bilimlerinin bu çalışmalara çok şey borçlu olduğunu herkesin bildiğini ifade eden Viollet-le-Duc, bu nedenle Doğuların ürettikleri sanatların da bu bilgilere dayandığını düşünmek doğaldır derken (s. iii), diğer taraftan yazarın incelediği örneklerde kâmil ve âkil bir sanatın mevcudiyeti konusunda hiçbir şüphesi olmasa da, kitabın başlığının ifade ettiği gibi "Türk"e has bir sanat yerine Fars sanatının ve Arap denilen sanatın dallarını gördüğünü belirtir (s. ii-iii).

Viollet-le-Duc'ün önyargısının şahsî olmadığını, 19. Yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da oldukça benimsenmiş "sanatsal hassasiyeti zayıf Türk" anlayışının bir parçası olduğunu belirtmek gerekir. Anlaşılan o ki, Avrupalılar yüzyıllar boyunca "Müslüman" karşılığı olarak kullandıkları ırk isimleri olan

Türk, Mağribî (*Moor / Maure*) ve Arap arasında artık bunların medeniyetle kurdukları ilişki bakımından tarihselci ayrımlar yapmayı uygun görmekteyiz. Bu tür ayrımlarda, sanat tarihi açısından özellikle Arap yaratıcılığı – zaten önceden beri ayrıcalıklı bir yeri olan Fars yaratıcılığının yanısıra – saygın bir yere konulurken, Türk’ün değersizleştirilmesi söz konusudur. Belki de bilinçli olarak emperyalist politikaları takip eden bu ayrımların odak noktasında, Türkler gibi “barbar” kavimlerin büyük düşünce ve sanat atılımları yapan Arap-İslâm dünyasını ele geçirdikten sonra onu (ve hatta Grek medeniyetini) boğup kurdukları önyargısının bulunduğu görülür. Bu önyargı, 1867 Paris Uluslararası Sergisi için Mısır Hıdivliği’nin Charles Edmond adlı birine kaleme aldirdığı metinde aynen vâkidir.^{vii} Aynı kasıtlı önyargı, daha önce *The Grammar of Ornament*’da (1856) da karşımıza çıkar. Bu kitabın yazarı olan Owen Jones (1856, s. 22), Arap ve Mağribî sanatını aynı Gotik sanatı gibi Grek, Roma ve Bizans sanatlarının bir devamı sayarken, Müslüman milletlerin meydana getirdikleri tezyinat arasında Türklerinkini en düşük değerde görür. Ona göre Türklerin mimarisi esasen Bizans’a, tezyinatı ise Arap sanatına dayanır. Buna rağmen bir Türk yapısında aynı anda Arap, Fars, Bizans ve hatta Rönesans tezyinatından unsurlar görülebileceğinden hareketle, Türklerin sanatını farklı milletlerden ustaların gerçekleştirdiğini iddia eder (s. 61). Buna rağmen Fars, Arap ve Türk tezyinatı çok benzer olsa da gözün hemen aralarındaki farkları algılayacağını savunan Jones (s. 61), sanatlarına yansıyan karakterleri açısından Farisîlerin ince ve ruhânî (*refined and spiritual*), Arapların incelikte yetkin ve mütefekkir (*reflective*) ve Türklerin yaratıcılıktan yoksun (*unimaginative*) olduğunu belirtir. Jones, Türkler hakkında o kadar önyargılıdır ki, 1851 Londra Uluslararası Sergisi’nde Türk (Osmanlı) ürünlerinde görülen tek mükemmellik örneğinin halılarda bulunduğunu ama bu halıların da Anadolu’da Araplar tarafından dokunduğunu iddia eder (s. 63). Yüzyılın sonunda Osmanlı entelektüel çevrelerinde güçlü bir akis yapmış olan Ernest Renan’ın İslâm’ı insan zihnine geçirilmiş bir “demir çember” olarak niteleyen 1883 tarihli saldırısında da yine Türkler’e (ve Berberilere) özel bir yer ayrılmış ve adeta Renan’ın bahsettiği tıkanma ve daralmanın müsebbibi olarak gösterilmişlerdir (Renan, 2021).

Bütün bu gelişmelerin ışığında, 19. yüzyılın başından beri süren, İslâm ve Hristiyan sanatları arasında Ortaçağ’da ne tür ilişkiler olduğuna yönelik sanat tarihsel tartışmaların kültür ve sanat tarihinin Avrupamerkezli bir gelişme olarak algılanmış olmasına hizmet ettiği de söylenebilir. Filozof Hegel’in Sembolik, Klasik ve Romantik olarak adlandırdığı sanat tarihi süreçlerini Doğu’dan Akdeniz havzasına, oradan da Avrupa’nın içlerine ilerleyen bir gelişme olarak sunmuş olması (Dilmaç, 2019), en nihayetinde Banister Fletcher’in Mimarlık Tarihi’nde (1896) görüldüğü gibi, aynı kökten gelse de Batı dünyasının kültürel havzasına akamadan kalan bütün sanat üretimlerinin “tarihî olmayan üslûplar” (*non-historical styles*) olarak kategorize edildiği bir dışlayıcı tarihselcilikle sonuçlanmıştır. Jones gibi mimarlık tarihini aynı kökten büyüyen bir ağaca benzeten Fletcher, Grek ve Roma mimarisinden türeyen Bizans, Romanesk ve Müslüman (*Saracenic*) üslûplarından sadece Romanesk’e yeni dallar ekleyerek onu “Gotik” dâhil diğer bütün Avrupa üslûplarının atası yapmıştır.^{viii}

AVRUPA’DAKİ ANTI-TÜRK SANAT TARİHİ EDEBİYATINA KARŞI ABDÜLAZİZ DEVRİNDE TARİHSELÇİ TÜRK MİMARLIK TEORİSİNİN BAŞLANGICI

Emperyalizm çağında Batı’nın dışında kalan toplumların adeta “sıfırı tüketmiş” olarak görülmeleri, onların Batılıların gözünde tarih yapamayan milletler ve dolayısıyla da başkalarının yaptığı tarihin nesnelere olmalarını mecburi hâle getirmiştir. Tanzimat döneminin Osmanlı entelektüelleri kısmen bilinçli, kısmen de sezgisel olarak özellikle anti-Türk bir kültürel atmosfer içinde varlığını sürdürebilmek için hem geçmişte, hem de şimdide “tarihsel özne” olarak kabul edilmenin ne kadar önemli ve gerekli olduğunu, bunun alâmetinin ise kültür ve sanayi ürünleri olduğunu fark etmiş gibidirler. Öyleyse her şeyden önce, Osmanlı denilen milletin sadece askerî değil, vaktiyle kültürel alanda da özgün bir varlık meydana getirerek tarihe yön vermiş olduğunun ispatlanması gerekmektedir. 1873 Viyana Sergisi’ne Osmanlı katılımı için hazırlanmış olan kitaplardan biri olan *Usûl-i Mi’mari-i Osmanî*’nin (*l’Architecture Ottomane*) içeriği bu açıdan özellikle anlamlıdır (Tuzaşı, 2010, s. 99). Bu kitabı meydana getiren metinler hem Osmanlı-Türk mimarisini tarihe mal olmuş bir ilerleme olarak tanıtmaları, hem de Batılı etkilerle bozulduğu ifade edilen bu tarihsel yaratıcı-sentezci özün şimdi nasıl canlanmakta olduğunu ifade etmeye çalışması ile dikkat çeker.

Usûl’ün Türk milletinin sanatsal özellikleri hakkında Avrupa’daki yaygın kanaate gururlu bir karşı çıkış olduğu açıkça görülmektedir. Sergi Komisyonu başkanı ve Nâfia Nâzırı İbrahim Edhem Paşa’nın Sadrazam’a bu kitabın hazırlanması için yazmış olduğu bir mektupta Osmanlı mimarisinin Arapların,

Hintlilerin, Farisilerin ve Greklerin mimarisinden açıkça farklı ve kesin geometrik ilkelere bağlı olduğunu ama bunu gösterecek bir kitabın mevcut olmadığını belirtmesi, bu duruma bir delil olarak gösterilebilir (Roberts ve Williams, 2021, s. 4). Gerçekten de, Osmanlı mimarlık tarihi, ilkeleri, başlıca eserleri ve tezyinatı üzerine Montani Efendi ve Marie de Launay tarafından kaleme alınmış metinlerde en çok önemsenen şey, Osmanlı mimarisinin kuralları ve usûlleri (*ordonnance* / düzen) olduğudur. Osmanlı mimarisindeki düzenlilik, imparatorluğun ve onu oluşturan milletin tamamının karakterini temsil eder (De Launay, Montani ve d., 1873, s. v). Bu mimarının usûlleri ilk defa Sultan I. Murat tarafından “Doğu’dan getirilen” sanatkarlar sayesinde teşekkül etmeye başlamış olup, hem Osmanlı, hem de Arap (*Serazin*) özellikler taşıyan Yeşil Cami’de artık kendine has bir üslûba kavuşmaya başlamıştır (s. 3-5). Yeşil Cami’nin süslemelerindeki yüksek uyumun derecesi Arapların en nitelikli eserlerinde bile mevcut olmadığı gibi (s. 24), zaten Arap mimarisinde “düzen”ler de yoktur (s. 12). Mimarlık tarihinde önce menhirler, sonra Mısırlıların kaba yapıları, ardından Greklerin Dor, İyon ve Korint usûlleri oluşmuş, bunun ardından zirveyi oluşturan Osmanlı mimarisinin rasyonel usûlleri (Mahrutî, Müstevî ve Mücevherî) meydana gelmiştir (s. 16-17). Mimar Sinan yenilikler yaptığı bu usûllerin düzenleyicisi olmuştur (s. 24). Lâkin daha sonra başlamış olan alafranga tutkusu nedeniyle III. Ahmet devrinde Fransa’dan getirilen sanatkarlar, Osmanlı mimarlık usûllerinin özellik ve güzelliklerini bozmuşlar ve Hindistan’a kadar etkili olmuş olan Mimar Sinan ekolü zamanla tamamen yok olmuştur. Nuruosmaniye ve Laleli camileri bu yozlaşmanın iki temsilcisidir (s. 6-7). Neyse ki Sultan Abdülaziz’in ilgisi sayesinde Osmanlıların eski usûlleri tekrar canlanmaya ve gelişmeye başlamıştır (s. 7). Ancak bu canlanma geçmişi taklit etme anlamına gelmez, çünkü Sultan Abdülaziz devrinin mimarisi “ilerleme”yi de temsil eder; nasıl ki Montani Efendi’nin tanımına göre “insanlık, içinde her bir parçanın ilerlemeye vâsıl olmak için çalıştığı sürekli oluşumdur” (Roberts ve Williams, 2021, s. 11).

İlk bakışta çelişkili gibi görünse de, bu metinler yeni Osmanlı-Türk mimarlığının canlanmasının aynen Avrupa’da olduğu gibi tarihsel süreçlerin farkındalığı sayesinde meydana gelecek yeni sentezlerle sağlanmakta olduğunu ima eder. Şüphesiz bu tarihselci ve sentezci bakış doğal olarak eklektizmi onaylar ve ister istemez oryantalist bir tavır gibi görünür. Metnin başlıca yazarlarından olan ve Batılı etkileri menfî bulan Montani Efendi’nin eklektizmi değil, sadece geleneksel Osmanlı üslûbunu diriltmeyi amaçlamış olup olmadığı sorgulanabilir. Çırağan Sarayı ve Pertevniyal Valide Sultan Camisi gibi oryantalist eklektik tarzla öne çıkan iki yapıyı *Usûl*’de Osmanlı mimarisinin yeniden canlanmasına örnek olarak gösteren Montani Efendi’nin (s. 7) velinimetini Sultan Abdülaziz ve validesi Pertevniyal Sultan’ı gücendirmek istememiş olduğu düşünülebilir. Avrupaî etkilerin başlamasından önceki herhangi bir Osmanlı devri mimarisini uzaktan bile andırmayan bu iki yapıya Montani Efendi’nin elinin değmiş olması da ayrıca manidardır. Ama herhâlükârda çağdaşları gibi Montani Efendi de Osmanlı oryantalist eklektizmi akımına ancak bir yön vermek durumdadır ve çağın ruhuna hâkim olan “ilerleme”nin aksine bir girişimde bulunmayı düşünmüş olamaz. Dolayısıyla, Osmanlı mimarisinin yabancı etkilerle soysuzlaştığını savunan Montani Efendi “ne Eklektisizm’e karşıdır, ne de Batılı plân ve inşaat usullerini reddeder. Onun istediği, daha çok üslûpsal öğelerin, “Osmanlı” olması yönündedir” (Tuzaş ve Aşkun, 2011, s. 228). Her ne kadar kitapta Mimar Sinan çağı ile özdeşleşen Klasik devir zirve olarak gösterilmiş olsa da, bu çağın yeniden diriltilmesine yönelik bir Neo-Klasikçilik önerilmemekte olup, bu iş ancak 20. Yüzyılın başında gerçekleşecek olan eklektizm ve oryantalizm karşıtı “Türk Rönesansı” hareketiyle gerçekleşecektir.^{ix}

Dolayısıyla Montani Efendi’nin biraz dolambaçlı olarak söylemek istediği şey, Barok, Rokoko ve Ampir gibi tamamen Avrupa’dan gelen üslûplar yerine, Osmanlı’da kemâle ermiş bir mimari tarihi perspektifinden çıkan bir üslûbun bu şanlı geleneğin halefi olabileceğidir. Kezâ Montani Efendi’nin bütün mimari usûller içerisinde Osmanlı mimarisinin en zengin olduğunu, çünkü çeşitli ve hoş yapı bölümleri olan Gotik’in aksine yeni şekiller alabilecek esneklikte olduğunu (s. 14) ifade etmesi, bahsi geçen yapılardaki eklektizmi bir nebze açıklayabilir. Hem Çırağan Sarayı’nın, hem de Pertevniyal Camisi’nin “İslâmî-Gotik” kemer ve pencere unsurları taşıması ve yüzeylerinin adeta *The Grammar of Ornament*’ın sayfalarındaki gibi üstüste, yanyana dizilmiş tezyinatlardan oluşmuş olması, tasarımcılarının Batılı mimarlık tarihi teorilerindeki Türk ve İslâm mimarisini ilgilendiren meseleleri dikkate aldıklarını gösterir. *Usûl*’ün de hissettirdiği gibi, Osmanlı mimarisi “tarihi olmayan” (*non-historical*) bir mimari asla değildir; bilakis dünya mimarlık tarihinin Grek, Roma ve hatta “Gotik” üslûplarından da ileride duran bir mirasçısıdır^x ve bu nedenle kendinden önceki bütün üslûp özelliklerini (eklektik bir şekilde de olsa) yansıtabilir.

Bu noktada kitabın başlıca amacının, yani Osmanlı mimarisinin kendinden önceki milletlerin sanatsal yaratımlarını aşarak mükemmelliğe ulaşmış özgün bir yaratım olduğunun tarihsel ispatının 1867 ve 1873 sergi yapılarında aynen karşılık bulunduğu söylenebilir.^{xi} Léon Parvillée'nin tasarımını üstlendiği 1867 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki Osmanlı pavyonları ve Pietro Montani'nin mimarisini üstlendiği 1873 Viyana Uluslararası Sergisi'ndeki Osmanlı pavyonlarında kullanılan mimari dil ile çağdaş uygulamalarda kullanılan mimari dil arasındaki farkın anlamını ise, *Usûl-i Mi'marî-i Osmânî*'nin yücelttiği tarihî Osmanlı mimarisi ile çağdaş iki yapı arasındaki farkın anlamı açısından değerlendirmek faydalı olabilir. Keza birincisi Bursa, Edirne ve İstanbul'da gelişen Osmanlı tarzının çeşitli aşamalarını sanki tarihsel numuneler olarak sunarken,^{xii} eklektizme sonuna kadar bulaşmış olan ikincisi yepyeni bir şeyler peşindedir.

Kısacası Abdülaziz devrinde Osmanlı mimarlığında belirginleşen teorik ve pratik yaklaşımlar ikili bir yapıya sahiptir: teoride geçmişteki Osmanlı-Türk üslûpsal mükemmelliğin takdir edilmesi, pratikte ise geleceğe yönelik bir başlangıç arayışı olan eklektizm'in benimsenmesi. Klasik devrin Osmanlı'ya has üslûbunu meydana getirdiği düşünülen kurallar tarihsel bir iddiayı desteklemek için vurgulanırken, onlarla fazla hareket imkânı olmadığından yeni Osmanlı mimarisi için henüz başvurulacak bir şey değildir. Bu nedenle Saner'in (1998) "ince üslûp" tâbirini layık gördüğü yeni mimarinin dayandığı eklektizmin yerli unsurları, yine Saner'in tespitiyle klasik dönemden değil, ona yakın ama daha az olgun 14 ve 15. Yüzyıl mimarisinden beslenmiştir (Saner, 1998, s. 134-149). Ancak bu etki çoğunlukla iç mekândan devşirilmiş olup, tezyinata yöneliktir.

SONUÇ

Sonuç olarak 19. Yüzyılın mimarlık düşünce ve hareketleri üzerinde büyük etkisi olan Ortaçağa yönelik ilginin Avrupa'da gelişen mimarlık tarihyazımı, ve onunla bağlantılı olarak belirginleşen bir kültürel tarih felsefesinin şekillenmesinde de önemli rol oynadığı söylenebilir. Emperyalizmin yanısıra bu olguyla bağlantılı gelişmeler neticesinde, Avrupalılar İslâm dünyası içerisindeki milletler arasında kökensel kültür farkları tespit etmeye girişmişler ve bu farkları bu milletlere de zamanla kabul ettirmişlerdir. Bu sürecin görünür hâle geldiği Sultan Abdülaziz devrinde Osmanlı seçkin tabakasının sanatta ve mimari yapılarda tezahür eden bu farkları kabul ederken, yine de onları bir bütün içerisinde tutmak isteyen bir eğilime sahip olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, *Usûl-i Mi'marî-i Osmânî*'de resmedilen mükemmelliğe ulaşmış klasik çağ sentezinin, yeni Osmanlı mimarisindeki Türk, Arap, Mağribî, Hint, Memlûk ve hatta "Gotik" unsurlardan müteşekkil eklektik kurguları gelecekteki yeni mükemmel sentezleri işaret etme yoluyla meşrulaştırmaya hizmet ettiği iddia edilebilir. Strüktürel / tektonik ifade yerine tezyinatın ön plânda olduğu eklektizm sayesinde Osmanlı mimarisinin birtakım unsurları tarihsel akrabalığı vurgulanan Hint-İslâm, Memlûk ve hatta "Gotik" mimari unsurlar ile kolayca bireştirilebilmiştir.

Abdülaziz ve Abdülhamid devirlerinin eklektik mimarisinde Klasik Osmanlı çağından özellikle kaçınılması sadece onun mükemmelliğinin aşamayacak bir sorun olarak görülmüş olmasından (Saner, 1998) kaynaklanmış olamaz. Burada gözden kaçırılmaması gereken sembolik ifadelerle bağlantılı olan psikolojik bir boyut da var olmalıdır. Kozmopolit bir imparatorluğu ayakta tutma ve yeni gelişmelere her ne pahasına olursa olsun ayak uydurma çabasında olan Abdülaziz ve Abdülhamid devri için saf bir Neo-Klasik üslûbunun uygun bir sembolizm teşkil etmeyecek olduğu açıktır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı oryantalist eklektizmi ile siyasi atmosfer arasında bir ilişki olsa gerektir. Sultan Abdülaziz devrinde Tanzimat Fermanı'ndan beri kozmopolit bir Osmanlı milleti inşa etme girişimini destekleyecek bir yeni Osmanlı üslûbunun eklektizmi araçsallaştırdığı ama bunun İslâmî "ümme" referansını bir nebze öne çıkaran (Altınöz, 2014, s. 847) İslâmî oryantalizmle şekillendiği düşünülebilir. Nitekim İmparatorlukta gayrimüslümlerin Müslümanlarla eşitliğini sağlamayı amaçlayan Tanzimat ve Islahat Fermanları, devleti ayakta tutacak Osmanlılık (İttihâd-ı Anâsır) idealini desteklerken (Uçar, 2018, s. 93), yüzyıllardır hâkim millet pozisyonunda olan Müslüman tebaanın gücenmesine neden olmuştur. Bu nedenle esasen bütün tasarım ilkeleri açısından Avrupalı olan bu tarz yapılarda İslâmî unsurların ön plânda olması sembolik bir ifade olarak görülebilir. "Gotik" pencere unsurları ise hem gayrimüslim unsurlara hitap edebilecek, hem de entelektüel seviyede de olsa İslâm sanatının Hristiyan sanatına öncelliğini temsil edebilecek çift anlamlı bir gösterge olarak aynı ideale hizmet etmiştir denebilir. Sonuç olarak bir Türk hanedanının himayesinde gerçekleşen bu mimari, *Usûl*'de de altı çizilen Osmanlı-Türk sanatının tarihsel olarak ilerici karakterini de yansıtmaktadır.

Osmanlı sergi yapılarının yanısıra kozmopolitliğin temsilcisi olan Abdülaziz ve Abdülhamid dönemi kamu mimarisinin de *Usûl-i Mi'mari-i Osmanî* gibi mimarlık ve kültür üzerine yazılmış metinlerin tamamlayıcı bir parçasını teşkil ettiklerini düşünmek yanlış olmaz. Tanzimat sonrası tamamen Avrupa kültür ortamlarına açılan Osmanlı seçkinlerinin tasvip ve tâyin ettikleri mimarlığı da doğal olarak aynı sürece, yani mimarlığın tarihselcilikle birlikte daha da fazla metinleşmesi ve ideolojikleşmesi sürecine sokmuştur. Böylece, mimarlık devletin yenilikçi sosyal ve kültürel politikalarının temsilcisi hâline gelmiştir. Eklektizmin gizli ajandası olan ilerlemecilik bu temsiliyetin merkezî bir unsurudur. “Gotik” mimari unsurlar hem mimarinin tarih içerisinde karışarak ilerleyişinin ispat edildiği bir tartışmanın kalıntısı olarak, hem de yoğun bir Hristiyan nüfusu bulunan ve Avrupa medeniyeti ile bütünleşme yoluna girmiş olan imparatorluk mimarisine “Avrupaî” bir dokunuş olarak Osmanlı eklektizmine katılmıştır. Esasen oryantalist eklektizmin kolektif bilinçaltında ““Oryant”ı manipüle edebilen bir güç”ü temsil etmesi bakımından o devirde Avrupalılığın timsâli olduğu bile söylenebilir. Bu açıdan “Gotik” unsurların oryantalist görüntünün ideolojik ve psikolojik anlam boyutunu güçlendirdiği düşünülebilir.

Kısacası Osmanlı eklektizmi, Avrupa’da rahatlıkla fanteziye dönüştürülebilecek bir pasiflikte görülen “Oryant”ın gerçek bir temsilcisi olan Osmanlı’yı Avrupalılar gibi aktif bir pozisyonda göstermeyi mümkün kılmıştır. Bu nedenle çoğu zaman çelişkili bir tavır olarak eleştirilen “Doğulunun kendine karşı oryantalistliği”, bu mimari tarzda Doğu’nun canlılığını ve tarih-dışı olmadığını vurgulayan bir işlevselliğe sahiptir. Bu sayede, yani sadece Müslüman Doğu’nun değil, Hristiyan Batı’nın unsurlarının da hem geçmişteki, hem de şimdiki karışımların bir parçası olması sayesinde, mimarlık tarihinin her yönden Osmanlı’ya doğru akışı ifade edilerek Avrupa’nın tarihsel süreçlerdeki sözde üstünlüğünü geçersiz kılan bir sembolik anlatı meydana getirilmiştir denebilir.

Lâkin imparatorluğu bir arada tutarak modernleştirme hayâlinin mimarideki karşılığı olan eklektizm, farklı unsurların bir arada yaşamasının imkân dışı görülmeye başladığı 20. Yüzyılın başında terk edilecektir. Böylece yeniden tanımlanan saf “Türk” üslûbu, daha önce uzak durulan mükemmellik çağını esas alacak ve tektonik ifadeyi daha çok öne çıkaracaktır. Bu yeni akımın başlıca temsilcilerinden olan Kemalettin Bey, “Mimarî-i İslâm” (1906) başlıklı yazısında adeta 19. Yüzyıl tartışmalarıyla hesaplaşmak ister gibi Türk mimarlığının Araplarınki gibi tezyinî değil, strüktürel ve rasyonel bir özü olduğunu savunacaktır. Parvillée’den beri Osmanlı-Türk kuramcılarının sarıldıkları “kuralları olan mimarlık” iddiası Kemalettin Bey’in dilinde aynen karşılık bulsa da (*kavâid-i mimarî*), bu kavramdan onun anladığı *Usûl*’de Montani Efendi’nin anladığından farklıdır. Kemalettin Bey’e göre mimari tasarım kuralları malzeme ve iklim gibi maddî şartların etkisinde gelişen ve tekâmül eden mimari tarihinden çıkarılacak bazı sağlam esaslara dayanmalıdır. Bunun aksi sadece bazı şekillerin kopya edilmesinden ibaret olur diyerek işaret ettiği Montani Efendi’nin “muzır” metninin “imha edilmesi” gerektiğini öne sürer (Kemalettin Bey, 1997, s. 72). Sirkeci Garı’nın mimarı Jasmund’un öğrencisi ve asistanı olan Kemaleddin Bey’in birbirlerine yakın tarihlerde çizmiş olduğu Evkâf-ı Humayun Nezâreti (1911) ile Karaağaç Tren Garı (1912 c.) projelerinin ön cepheleri karşılaştırıldığında, genç mimarın kariyerinin hemen başında ustası Jasmund’un “İslâmi-Gotik” tarzı üzerine tesis ettiği oryantalist eklektizmden bilinçli olarak uzaklaştığı hemen anlaşılır. [Şekil 8, 9] Nitekim daha sonra (Birinci) Millî Mimari akımı olarak adlandırılacak olan bu tarz, 1927’lere kadar yeni Türk millî üslûbu olarak kamu mimarisine hâkim olacaktır.

Şekil 8, 9. Mimar Kemalettin’in tasarladığı Evkâf-ı Humayun Nezâreti (sol) ve Karaağaç Tren Garı (sağ) cepheleri.

KAYNAKLAR

AKYILDIZ, Eda. (2020). “İstanbul’da Balyan Ailesi Tarafından Yapılan Dinî Yapılarda Cephe Biçimlenmesi ve Mimari Elemanlar”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; YTÜ).

ALTINÖZ, Meltem Ö. (2014). “19. yy. Osmanlı Mimarisi’ndeki Oryantalizmin Endülüs Kaynağı ve Sirkeci Garı’nın Değerlendirilmesi”. *Turkish Studies*, 9/10: 837-852.

BEHRENS-ABOUSEIF, Doris (1992). *Islamic Architecture in Cairo*. Leiden: E.J. Brill.

CAN, Selman. (2010). “Arşiv Belgeleri Işığında Sarkis Balyan”. *Sanat Dergisi*, (11): 91-95.

ÇELİK, Gözde; KUBAN, Zeynep. (2009). “İstanbul Tarihi Yarımadası’nda Tanzimat Dönemi idari Yapıları”. *itiüdergisi/a*, 8 (1): 67-80.

ÇELİK, Zeynep (2005). *Şark’ın Sergilenişi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

DE CAUMONT, Arcisse (1836). “Histoire sommaire de l’architecture, religieuse, militaire et civile au Moyen Age”. *Bulletin Monumental*.

DE LABORDE, Alexandre. (1816). *Les Monuments de la France, classés chronologiquement et considérés sous le rapport des faits historiques et de l’étude des arts*. Paris: Chez Girard (2 cilt).

DİLMAÇ, Sehan (2019). “Hegel Estetiğinde Sanatın Anlamlandırılması”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (1): 102-122.

FLETCHER, Banister. (1905). *History of Architecture on the Comparative Method*. London: B. T. Batsford.

HAGGITT, John. (1813). *Two Letters to a Fellow of the Society of Antiquaries on the Subject of Gothic Architecture*. London: J. Smith.

HAWKINS, John Sidney (1813). *An History of the Origin and Establishment of Gothic Architecture*. London: S. Gosnell.

İŞIKLI, Aytaç (der.). (2012). *Türkiye Fuar Albümü*. İstanbul: Ajans 1453.

JONES, Owen. (1856). *The Grammar of Ornament*. London: Day and Sons.

KNIGHT, Henry Gally. (1836). *An Architectural Tour in Normandy; with some Remarks on Norman Architecture*. London: John Murray.

KEMALETTİN BEY. (1997). “Mimarî-i İslâm”. İlhan Tekeli ve Selim İlkin (der.). *Mimar Kemalettin’in Yazdıkları* (33-77). Ankara: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

MILNER, John. (1811). *A Treatise on the Ecclesiastical Architecture of England, During the Middle Ages*. London: J. Taylor.

DE LAUNAY, Marie, MONTANI, Pietro ve d. (1873). *L’Architecture Ottomane*. İstanbul: Imprimerie et Litographie Centrale.

ÖZDENER, Zehra H. (2010). “Sirkeci Garı’nın İstanbul’daki Geç Dönem Eklektik Anlayışla İnşa Edilen Oryantalist Üsluptaki Yapılar İçindeki Yeri”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; İstanbul Üniversitesi).

PARVILLÉE, Léon. (1874). *Architecture et décorations turques au XVe siècle; avec une préface de E. Viollet-le-Duc*. Paris: A. Morel et Cie.

PUGIN, A. N. Welby. (1836). *Examples in Gothic Architecture*. London: James Noyes.

PUGIN, A. N. Welby. (1853). *The True Principles of Pointed or Christian Architecture*. London: Henry G. Bohn.

RENAN, Ernest. (2021). “İslam and Science. A Lecture Presented at La Sorbonne 29 March 1883 by Ernest Renan”. [English translation by Sally P. Ragep, McGill University 2011 with the assistance of Prof. Faith Wallis].

https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf

RICKMAN, Thomas (1817). *An Attempt to Discriminate the Styles of English Architecture*. London: John Henry & James Parker (6. Baskı, 1862).

ROBERTS, Mary; WILLIAMS, Samuel. (2021). “A Monumental Book: Ottoman Architecture at the 1873 Vienna World’s Fair”. *Art in Translation*, 13 (1-3): 2-33.

RUSKIN, John. (1849). *Seven Lamps of Architecture*. London: Smith, Elder & Co.

RUSKIN, John. (1851). *Stones of Venice*. London: Merrill and Baker.

TAYLOR, J. (1802). *Essays on Gothic Architecture by the Rev. T. Barton, Rev. J. Bentham, Captain Grose and the Rev. J. Milner*. London: S. Gosnell.

SANER, Turgut. (1998). *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”*. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.

TUZTAŞI, Uğur. (2010). “İdeal Osmanlı Üslûbu Arayışında Üç Mimar: Montani Efendi, Kemâlettin Bey ve Vedat Bey”. *MSGSU Sosyal Bilimler Dergisi*, (2): 98-107.

TUZTAŞI, Uğur; AŞKUN, İlgi Yüce. (2011). “Klasik Dönemden Batılılaşmaya Osmanlı Mimarlığında İdealleştirme Olgusu ve Batı Mimarlığıyla Olan Mukayesesi”. *Osmanlı Araştırmaları*, 38 (38): 212-235.

UÇAR, Fuat. (2018). “Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”. *KSBD*, 10 (18): 81-108.

VAN ZANTEN, David. (1987). *Designing Paris: The Architecture of Duban, Labrouste Duc, and Vaudoyer*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.

VIOLLET-LE-DUC, Eugène E. (1854–1868). *Dictionnaire Raisoné d’Architecture Française du XIème au XVIème Siècle*. Paris: Bance - Morel.

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFININ İNSTİTUSİONAL ASPEKTLƏRİ

Jamal HAJIYEV

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Economics Azerbaijan Tourism and Management University

ORCID ID: 0000-0002-6409-3010

Vasif AHADOV

PhD Student, of the Department of Economics Azerbaijan Tourism and Management University

ORCID ID: 0000-0003-0003-8933

Aysel AHMADOVA

Azerbaijan Tourism and Management University, graduate student Faculty of Business Administration

ORCID ID: 0009-0004-7625-2076

XÜLASƏ

Məlumdur ki, müasir dünyada xidmət sahələri dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində başlıca yer tutur. Turizm sektoru da bu baxımdan ən gəlirli sahələrdən biri hesab olunur. Son illərin tədqiqatlarının təhlili sübut edir ki, turizm sahəsinin dövlət tənzimlənməsinin institusional təşkilati mexanizmlərinin tədqiqi hər zaman istər yerli, istərsə də xarici alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dünya ölkələrində turizm sahəsinin dövlət tənzimlənməsi fərqli olmuş və bu tənzimlənmə ölkələrin iqtisadiyyatının səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də turizm sahəsinin dövlət tənzimlənməsinin bir neçə modeli mövcuddur. Müxtəlif ölkələrin təcrübələri göstərir ki, turizmin uğurlu inkişafı dövlət səviyyəsində turizm sektoruna münasibətdən asılıdır.

Azərbaycanda turizm sektoru qeyri-neft sektoru olmaqla dövlətin inkişafını prioritet məqsədlərdən biri kimi müəyyən etdiyi sahələrdən biridir. Öz növbəsində, bu sahədə qəbul edilmiş və həyata keçirilən müvafiq dövlət proqramları, icrası davam edən proqramlar da bunu təsdiqləyir. Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə respublikamızın turizm sektorunun müvafiq infrastrukturun yaradılması və təkmilləşdirilməsi, eləcə də bu sahədə müxtəlif münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından böyük və diqqətəlayiq inkişaf yolu keçdiyini qeyd etmək mümkündür. Hazırda postpandemiya dövrünün ən aktual məsələlərindən biri də turizmin inkişafını əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq və dövlətlər arasında quru sərhədlərin tam açılması istiqamətində müvafiq işlərin aparılmasıdır. Bu baxımdan tədqiq edilən məsələ çox aktualdır. Məqalədə Azərbaycanda turizmin inkişafının institusional aspektləri təhlil edilmiş, beynəlxalq təcrübə araşdırılmış və onun inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Turizm sektoru, turizmin inkişafı, institusional aspektlər, turizm institutları, turizmin dövlət tənzimlənməsi.

ABSTRACT

It is known that in the modern world, the main place in the economically developed countries of the world is occupied by the service sector. The tourism sector is also considered one of the most profitable sectors in this regard. The analysis of researches of recent years proves that it is always desirable to study the institutional organizational mechanisms of state regulation of the tourism sector. has been the focus of local and foreign scientists. The state regulation of the tourism field in the countries of the world is different and this regulation depends on the level of the economy of the countries. Therefore, there are several models of state regulation of the tourism sector. The experiences of different countries show that the successful development of tourism depends on the attitude towards the tourism sector at the state level.

The tourism sector, which is a non-oil sector in Azerbaijan, is one of the areas identified as one of the priority goals of the state. In turn, the relevant state programs adopted and implemented in this field, implemented programs, confirm this. It can be noted that in the years after gaining independence, the tourism sector of our republic has undergone a great and remarkable development in terms of the creation and improvement of relevant infrastructure, as well as the regulation of various relations in this field. At present, one of the most urgent issues of the post-pandemic era is to bring the development of tourism to the previous level and to carry out relevant work in the direction of fully opening the land borders between the states.

Keywords: tourism sector, tourism development, institutional aspects, tourism institutions, state regulation of tourism.

Son illərdə dövlətimiz turizm fəaliyyətinin tənzzimlənməsini Respublikamızın iqtisadiyyatının əsas istiqamətlərindən biri kimi elan etmiş, turizmin cəlbədiciliyinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın turizm üçün əlverişli ölkə olması imicinin formalaşdırılmasına görə daxili turizmin inkişafı üçün fəal siyasət həyata keçirir. Respublikamızda turizm fəaliyyətinin dövlət tənzzimlənməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- vətəndaşların səyahət zamanı sərbəstliyinin bu və ya digər hüquqlarının təminatı;
- təbii ətraf mühitin qorunması;
- turistlərin təhsilinə, sağlamlığına və inkişafına istiqamətlənmiş fəaliyyət üçün şəraitin yaradılması;
- turizm sənayesinin inkişafı, vətəndaşların səyahət zamanı tələbatlarının təminatı, yeni iş yerlərinin yaradılması;
- dövlətin və Azərbaycan respublikası vətəndaşlarının gəlirlərinin artırılması, beynəlxalq müqavilələrin inkişafı, təbii və mədəni abidələrdən rəşional istifadə, turist üçün maraqlı olan obyektlərin saxlanması [6].

Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqının tərkibindən çıxdıqdan sonra, iqtisadi münasibətlər formalaşmağa başlamış, islahatlar aparılmış, yeni bazar sistemə keçidin əsası qoyulmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda baş verən siyasi hərc-mərcliklər və Sovet dövründən qalma problemlər bütün sahələrə öz mənfi təsirinə göstərmişdir. Xüsusilə turizm sənayesi ən çox zərər çəkən sənayelərdən biri olmuşdur. Qarabağ müharibəsi, sərhədlərdəki gərginlik, turist bazalarının sıradan çıxması, turist səfərlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ölkəyə gələn turistlərin sayında 1993-cü ildə 80 % azalma müşahidə olunmuşdur. Erməni işğalı nəticəsində Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri, yüksək turizm potensialına malik olan Qarabağ düşmən tapdağı altına düşmüş, bir çox turizm ehtiyatları məhv edilmişdir.

Müstəqilliyin sonrakı illərində, xalqın tələbi əsasında ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsilə ölkədə siyasi-iqtisadi sabitliyin əsası qoyuldu. Bütün sahələrə xüsusi qayğı göstərən Ulu öndərin xüsusilə turizm sahəsindəki fəaliyyəti bu sahədəki problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 1994-cü il 20 sentyabr tarixində imzalanan "Əsrin müqaviləsi" ölkəyə xarici iş adamlarının gəlməsində və investisiya mühitinin formalaşmasında atılan mühüm addımlardan biri oldu. İş adamlarının turizm biznesinə sərf etdikləri investisiyalar nəticəsində Azərbaycanda dövrün standartlarına uyğun hotellər tikilməyə başlandı. "Hyatt Regency", "Avropa", "Park-inn", "Radisson SASS" və s. kimi yüksək keyfiyyətli hotellər bunun ən bariz nümunələridir.

2003-cü ildən indiki dövrə qədər olan müddətdə ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində turizmin inkişafında yeni bir dövrə qədəm qoyuldu. Artıq turizm sektoruna yanaşma da başqa cür olmuşdur. Turizm üzrə qəbul edilən dövlət proqramlarında onun iqtisadi mahiyyəti ilə yanaşı, sosial mahiyyəti də nəzərə alınmış, bu sahədə görülən işlərin əhatə dairəsi genişlənməmişdir. Bu dövr ərzində cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən turizm sənayesinin dirçəlməsi üçün bir sıra dövlət proqramları, strateji yol xəritələri, fərmanlar, sərəncamlar qəbul edilmişdir.

Xüsusilə Azərbaycanın Dünya Turizm Təşkilatına üzv olmasının 10 illiyi ilə əlaqədar keçirilmiş “Turizm ili” çərçivəsində bu sahənin inkişafı üçün çox vacib addımlar atılmışdır. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən tədbirlər planı hazırlanmış və həmin tədbirlər planında bir sıra məqsədlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur: turizmin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi; investisiyalar və turizm infrastrukturunun inkişafı; mədəni turizm tədbirlərinin həyata keçirilməsi; turizm əhəmiyyətli tarixi abidələrin bərpası; turizm təbliğatı və təşviqatının genişləndirilməsi; elm və təhsildə turizm sahəsi üzrə işlərin həyata keçirilməsi və s.

Dövlət proqramları, strateji yol xəritələri, fərmanlar, sərəncamların qəbul edilməsinin əsas məqsədi dünya standartlarına cavab verən turizm infrastrukturunun yaradılması, turizm sahəsində beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək səmərəliliyin təmin edilməsi, xarici və yerli investisiyaların cəlbi, ölkədə turizm xidmətinin keyfiyyətinin artırılması yolu ilə onun beynəlxalq bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsidir. Dövlətin turizm sənayesinə bu cür məqsədyönlü yanaşması və həyata keçirdiyi tənzimləmə siyasəti nəticəsində bu sahənin dayanıqlı və davamlı inkişafına nail olmaq, onun sosial-iqtisadi səmərəsini artırmaq olar [2].

Müasir şəraitdə turizm sahəsi üçün dövlətin əsas vəzifələrinə: Azərbaycanda yüksək səmərəli və rəqabətqabiliyyətli müasir turizm kompleksinin yaradılması, Azərbaycanlı və xarici istehlakçılara müxtəlif turizm xidmətləri göstərmək üçün geniş imkanların yaradılması, habelə turizmin fəaliyyət strategiyasının hazırlanması, inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, turizm sənayesi müəssisələrinin inkişafına kömək etmək, müvafiq iqtisadi siyasət həyata keçirmək, xarici dövlətlərlə müqavilələr bağlamaq və onlarla iqtisadi əlaqələri yüksək səviyyədə qurmaq aiddir.

Turizm sahəsinin indiki iqtisadi mühitdəki vəziyyəti və əhəmiyyəti bu sahənin tənzimlənməsi üçün daha da ciddi şəkildə yanaşmağı vacib edir. Bu tip tənzimlənmənin nəticələri isə cəmiyyət üçün çox önəmli hesab edilir və digər tərəfdən uzunmüddətli hesab olunur. Tənzimlənmə tənzimləyici subyektin tənzimlənən obyektə olan məqsədyönlü şəkildə təsiridir. Turizm sahəsində isə əsas tənzimləyici subyekt olaraq dövləti göstərə bilərik. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi və yaradılması, torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, turistlər arasındakı sıxlığın idarə edilməsi və s. turizm sahəsinin tənzimlənməsi üçün əsas məsələlərdən hesab olunur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra turizm sahəsində baş verən yüksək canlanma dövlətin bu sahəyə müdaxiləsini daha da vacib etdi. Müəyyən zamandan sonra isə dövlətin bu sahəni inkişaf etdirməyə olan marağı daha da artmağa başlamışdır [10].

Ümumilikdə isə turizm sahəsinin tənzimlənməsi üçün 5 müxtəlif yanaşma-model vardır. Bunların hər birini aşağıda ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Busterizm yanaşma - əsas mahiyyəti turizm sahəsinin inkişafı istənilən halda iqtisadiyyata faydalı olacaqdır. Turist məntəqələrində yaşayan sakinlərin planlaşdırma və tənzimlənmə işlərinin görülməsi istiqamətində rəyləri diqqətə alınmalıdır. Düşünülür ki, turizmin sahəsinin inkişaf etdirilməsində mənfi təsirlər olsa da, müsbət təsirlərin olması mənfi təsirləri üstələmiş olacaqdır. Bu yanaşmanın əsas məqsədi isə əraziyə daha çox turist cəlb etməkdən ibarətdir.

İqtisadi yanaşma - başlıca iqtisadi təsirlər əsas götürülərək ərazilərdə turizmi inkişaf etdirməklə inkişaf və iqtisadi artıma nail olmaqdır. İşsizliyin azaldılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, büdcə gəlirlərində artımların olması kimi məsələlər müsbət tərəflər hesab olunur.

Fiziki-ərazi yönümlü yanaşma - mənfi təsirlərin azaldılması üçün torpaqlardan düzgün şəkildə istifadə olunması qaydası müəyyən edilir. Burada rekreasiya resurslarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, bununla əlaqəli olan müəyyən risklərin idarə olunması və yaradılan infrastruktur ilə əlaqəli dəymiş zərərlərə nəzarət əsas amillərdəndir.

İctimai yanaşma - həm siyasi həm də sosial aspektlərə əhəmiyyətli şəkildə diqqət yetirilmişdir. Bu tənzimləmədə isə turizm sahəsinin inkişafı ictimaiyyətin fikri diqqətə alınmaqla həyata keçirilir, çünki burada baş verən müsbət və ya mənfi təsirlər ilk öncə ictimaiyyətə təsir göstərəcəkdir. Əsas həyata keçirilən tədbirlər kimi, mədəni-tarixi abidələrin qorunması, onlara ehtiramla yanaşılmasını, təbii ehtiyatların qorunmasını qeyd edə bilərik.

Dayanıqlı yanaşma - əsas məqsəd müəyyən amilləri nəzərə alaraq sektorun uzunmüddətli bir inkişafını təmin etməkdir. Əlbətdə ki, bu sahədə müəyyən işlərin görülməsi danılmazdır [12].

Respublikamızda son illərdə turizmin sahəsinin inkişaf etməsi, həm mehmanxanaların həm də turizm şirkətlərinin sayının daha da artması, ölkəmizdə turizm sahəsinin dünya standartları səviyyəsində inkişafı istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl işlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bütün əksər ölkələrdə turizm şirkətləri, mehmanxanalar, sahibkarlar xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində rəqabət aparırlar. Azərbaycanı turizm müəssisələri bu kimi məsələlərin həlli ilə məşğul olur. Beləliklə, aşağıdakı cədvəl 1-də mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin əsas göstəriciləri qeyd olunmuşdur [5].

Cədvəl 1. Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin əsas göstəriciləri

	2006	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid	285	499	536	621	670	684	712
Yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	291,617	438,479	838,145	1 749 475	1 919 765	668,813	1 172 123
İşçilərin sayı, nəfər	4 338	6,021	8,364	11,407	12 481	10,731	11,143
Müəssisələrin əldə etdiyi gəlir, min manatla	74,342.4	105,888.8	183,055.1	359,453.0	450 188,5	116,798.0	209 687,3

<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

İlk öncə Cədvəl 1-də Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı göstəricilərini nəzərdən keçirək. 2010-cu il 2006-cı ilə nisbətən 75,1 % artmış, 2015-ci il 2010-cu ilə nisbətən 7,4 % artmış, 2018-ci il 2015-ci ilə nisbətən 15,8 % artmış, 2019-cu il əvvəlki illə müqayisədə obyektlərin sayı 7,9 % artmış, 2020-ci ildə 2019-a nisbətən 2,1 % artmış, 2021-ci ildə isə 2020-ci illə müqayisədə 4,1 % artmışdır.

Daha sonra yerləşdirilmiş şəxslərin sayı göstəricilərinə diqqət yetirək, 2010-cu il 2006-cı ilə nisbətən 50,1 % artmış, 2015-ci il 2010-cu ilə nisbətən 91,1 % artmış 2018-ci il 2015-ci ilə nisbətən 2 dəfə artmış, 2019-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə 9,7 % artmış, 2020 –ci ildə pandemiyayla bağlı olaraq əvvəlki ilə nisbətən 65,2 % azalmışdır. 2021-ci ildə isə göstəricidə 75,2 % artım müşahidə olunmuşdur.

İndi isə 2015-2021-ci illər aralığında mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərdə çalışan işçilərin sayını illərə görə müqayisə edək. 2010-cu ildə 2006-cı ilə nisbətən 38,7 % artmış, 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 38,9 % artmış, 2018-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən 36,3 % artmış, 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən 9,4 % artmış, bu göstəricidə də 2020 –ci ildə 14,1 % azalmış, 2021-ci ildə isə göstəricidə 3,9 % artım olmuşdur.

Son olaraq isə müəssisələrin əldə etdiyi gəlirlərin göstəricilərini illər üzrə müqayisə edək. 2010-cu ildə 2006-cı illə müqayisədə 42,4 % artmış, 2015-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 72,8 % artmış, 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 96,3 % artmış, 2019-cu ildə əvvəlki illə müqayisədə 25,2 % artmış, 2020 –ci ildə pandemiyayla əlaqədar 74,1 % azalmış, 2021-ci ildə isə göstəricidə 79,5 % artmışdır.

Azərbaycanda mehmanxana biznesinin sürətli şəkildə inkişaf etməsinə təsir edən əsas amillərə aşağıdakılar aiddir:

- turizmle bağlı həyata qəbul edilən dövlət proqramları;
- Ölkəmizdə daha çox Avropa standartlarına cavab verən mehmanxanaların inşa edilməsi;
- turizm fəaliyyəti ilə bağlı olan şirkətlərinin yüksək inkişafı ;

-ölkəmizdə keçirilən müxtəlif beynəlxalq səviyyəli tədbirlər və s.nəticəsində gələn turistlərin sayının ilbəil artımı;

-turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı ayrılmış kreditlər;

-turizmin inkişafı üçün dövlət fondundan ayrılan vəsaitlərin çoxalması;

- gələn turistlər üçün vizanın daha da sadələşdirilməsi;

-ölkəmizdə daha çox beynəlxalq layihələri həyata keçirilmək və s [5].

Cədvəl 2. Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlər

	2009	2012	2015	2018	2021
Qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı, nəfər	59,700	101,431	73,527	83,722	16,324
o cümlədən:					
qəbul edilmiş	17,009	23,440	2,009	12,777	1,848
göndərilmiş	42,691	77,991	71,518	70,945	14,476

<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

Cədvəl 2-də qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin ayrı-ayrılıqda sayı verilmişdir. 2012-ci ildə 2009-cu ilə nisbətən qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayı 69,9 % artmış, 2015-ci qəbul edilmiş və göndərilmiş turistləri sayında artım azalaraq 27,6 % aşağı düşmüşdür.2015 ci ildə qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayının kəskin şəkildə azalmasının bir çox səbəbi ola bilər, lakin əsas səbəblərdən biri olaraq qeyd etmək olar ki, son illərdə beynəlxalq turizmin özündə də qeyri-stabillik hökm sürür. Lakin, bu halın müşahidə edilməsi, turizm sahəsində davamlı inkişafın qarşısını almır. Digər səbəb olaraq isə insanların ölkədaxili səyahətlərə üstünlük verməklərini göstərmək olar. Sonrakı illərə baxdıqda görürük ki, qəbul edilmiş və göndərilmiş turistlərin sayında artım tempi müşahidə olunmuşdur. Belə ki bu artım 2018-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə13,8 % artmış, 2021-ci ildə isə 2018-ci illə müqayisədə pandemiyayla əlaqədar 80.6 % azalmışdır.

Respublikamızın beynəlxalq turizm bazarına sistemli şəkildə inteqrasiya etməsinə və ölkəmizdə turizmin intensiv şəkildə inkişafına nail olmasına turizm potensialının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.Bu inkişaf əlaqədar, əhalinin gəlirlərinin və məşğulluğunun sabit şəkildə artmasına, turizm sektoru ilə əlaqəli digər sahələrin inkişafının daha da stimullaşdırılmasına, milli iqtisadiyyata investisiya axınının artmasına şərait yaranmışdır. Ümumiyyətlə turizm sahəsinin iqtisadiyyata üç müsbət təsirini göstərə bilərik.Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

-xarici valyuta daxilolmalarını həyata keçirmək;

- ümumi ixrac və tədiyə balansını kimi digər iqtisadi göstəricilərə müsbət təsir göstərmək;

-əhalinin məşğulluğunun daha artmasını təmin etmək [10].

Turizm biznesin ən gəlirli növü olmaqla yanaşı həmçinin, ölkənin büdcəsinə səmərə verən, məşğulluğu təmin edən və ən əsası gəlir gətirən əsas sahələrdən hesab olunur.Əksər hallarda turizm sahəsindən əldə olunan qazancın əsas hissəsi ilə yeni investisiyaların həyata keçirilməsi baş verir.Burada əldə olunmuş gəlirlər müəssisənin bazarda olan payının artmasına səbəb olur.Çünki əldə olunan qazancın əsas hissəsi turizm obyektlərinin inkişafına yönləndirilir.Bəzi hallarda isə turizm sahəsindən əldə edilən gəlirlərin bir hissəsi digər sahələrin inkişafı üçün istifadə olunur.Bununda əsas məqsədi ölkəmizdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin davamlı inkişafına şərait yaratmaqdır [7].

Ölkəmizdə son illərdə həyata keçirilən tədbirlər, qəbul edilmiş dövlət proqramları bu sahənin iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevirməyə yönəlmişdir.Bu səbəbdən ölkəmizdə müasir şərtlərə cavab verən müxtəlif tipli infrastruktur, mehmanxana şəbəkələri inşa edilməkdədir.Həyata keçirilmiş bu tədbirlərin hamsı turistlərin qəbulu şəraitini daha da yaxşılaşdırmışdır.Bu da əlbətdəki, turizm sahəsinə investisiyaların cəlb edilməsiylə baş vermişdir.Beləliklə aşağıdakı Cədvəl 3-də Turizm üçün xarakterik

sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə və qoyulan investisiyaların həcmi qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 3. Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə və qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	4.5	4.3	4.5	4.3	4.5	1.9	2.2
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	1,063.9	363.0	267.3	229.7	133.7	79.3	242.4

<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

İlk öncə cədvəldə 2015-2021-ci illər ərzində Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə göstərilmişdir. 2016-cı ildə bu göstəricinin faizi əvvəlki illə müqayisədə 0.5% azalmış, 2017-ci ildə 4.6% artmış 2018-ci ildə 0,5% azalmış, 2019-cu ildə 4,6% artmış, 2020-ci ildə 57.6 % azalmış, 2021-ci ildə isə 15.7% artmışdır. Daha sonra isə 2015-2021 ci illər ərzində turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat üzrə göstərilmişdir. 2016-cı ildə bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 65.9% azalmış, 2017-ci ildə 26.4% azalmış 2018-ci ildə 14,1% azalmış, 2019-cu ildə 41,8% azalmış, 2020-ci ildə 40.7 % azalmış, 2021-ci ildə isə 83.7% artmışdır.

Göründüyü kimi Azərbaycanda bu sahədə 2019-cu ilə kimi müsbət dinamika özünü göstərib. İndi isə post-pandemiya dövründə bu sahə ilə bağlı təşkilatlar, qurumlar müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Buna bariz nümunədir ki, 2021-ci ildə Prezident tərəfindən “Turizm haqqında” qanun imzalanmışdır. Bu qanun turizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstək olunması, ölkənin turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, turizm bazarında tənzimlənmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və turistlərin məmnuniyyətinin təmin olunması məqsədilə qəbul edilmişdir. Bu Qanun qüvvəyə mindiyi gündən 1999-cu il 4 iyun tarixli “Turizm haqqında” Qanun ləğv olunmuşdur [3].

NƏTİCƏ

Turizm iqtisadiyyatda əsas prioritet sahələrdən biri hesab olunur. Ölkəmizdə turizm sahəsini inkişaf etdirməklə iqtisadiyyatın daha da irəliləməsinə şərait yaratmaq olar. Turizm özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər sahələrdən fərqlənməklə yanaşı iqtisadiyyatın əsas inkişaf istiqaməti olmuşdur. Başqa sözlə desək, turizm sahəsini iqtisadiyyatdan ayrı təsəvvür etmək olmaz və bu sahələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədirlər.

Azərbaycanda post-pandemiyadan sonra turizm sahəsini inkişaf etdirmək və ümumiyyətlə iqtisadiyyatda turizm sahəsinin rolunu artırmaq üçün aşağıda qeyd olunan tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Quru sərhədlərin açılması;
- Post-pandemiyadan sonra yeni dövlət proqramlarının qəbul edilməsi;
- Qiymət səviyyəsi yenidən tənzimlənməli və digər ölkələrin təcrübələrindən istifadə olunmalıdır;
- Regionlarda hava limanlarını beynəlxalq uçuşlara daxil etməklə turist daxilolmalarını artırmaq;
- Yerli turistlərə qiymət baxımından güzəştlər etmək, gündə 3 dəfə yemək və digər əlavə bonuslar verməklə daxili turizmin inkişafına nail olmaq olar;
- Həm yerli həm də beynəlxalq turistlərin tələbatını ödəmək məqsədilə xidmətdə keyfiyyəti daha da artırmaq lazımdır;

- Yerli xalqın maarifləndirilməsi üçün ölkənin öz daxili adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq əsas şərtləndir;
- Təbii ehtiyatlar qorunub saxlanmalı, onların israfına yol verilməməlidir;
- Regionlar daxili infrastrukturun inkişafı təmin edilməlidir;
- Turistlərlə yerli əhali arasında olan münasibətlərdə yaranan anlaşılmazlıqları və qüsurları aradan qaldırmaq üçün xüsusi turizm məlumat mərkəzləri yaradılmalı, turistlər ölkəyə gəlməzdən əvvəl yerli mədəniyyətlərdən xəbərdar olmalıdırlar. Müvafiq qurumlar internetdə və turizm obyektləri, məhsullar və sənaye müəssisələri haqqında məlumatları, habelə turizm ehtiyatları, turizm fəaliyyəti və sənaye monitorinqinin nəticələrinə dair statistik məlumatları və məlumatları özündə əks etdirən turizm reyestrinin yaradılmasını təmin etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, “Azəmər”, 1995.
  2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, Azərbaycan 2016.
  3. Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında” Qanunu, Bakı 27 dekabr, 2021.
  4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 2 fevral, 2021.
  5. Bilalov B.Ə. Dünyada və Azərbaycanda gəlmə turizmin müasir durumu, “Dirçəliş XXI əsr” jurnalı, №67, Bakı, 2003.
  6. Bilalov B.Ə. “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi” Bakı-2002.
  7. Dr. Eldar İ. Aslanov. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər, yekun hesabat. Bakı, 2010. 75 s.
  8. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.I. Turizmin İnkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı: - “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006. 164 s.
  9. Əlirzayev Ə.Q. “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”- Bakı-2010. İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.
  10. Qurbanov Firudin. Azərbaycanda turizmin inkişafının aktual problemləri. « Turizm yenilikləri» qəzeti, №3 və №5, Bakı, 2003.
  11. Məmmədov C.A., Bilalov V.Ə. Azərbaycanda gəlmə turizm və onun inkişaf yolları. Bakı: - “Mütərcim”, 2004. 212 s.
  12. Zeynallı Y.Q. Azərbaycanda turizm sistemi fəaliyyətinin və idarə olunmasının iqtisadi-coğrafi problemləri. Bakı, «Mütərcim» ,1999 s 254.
- İnternet resursları
13. <https://www.e-qanun.az/>
  14. <https://www.stat.gov.az/>
  15. <https://turizm.az/>

ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUKLAR İÇİN GELİŞTİRİLECEK BİR MOBİL UYGULAMA TASARIMI ÖNCESİNDE ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNE DAYALI TASARIM PRENSİPLERİ

DESIGN PRINCIPLES BASED ON TEACHERS' VIEWS BEFORE DESIGNING A MOBILE APPLICATION TO BE DEVELOPED FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

Yalın Kılıç TÜREL

*Prof. Dr., Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Bölümü, Elazığ, Türkiye*

ORCID ID: 0000-0002-0021-0484

Saime ARSLAN

*Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Bölümü, Elazığ, Türkiye*

ORCID ID: 0000-0002-0404-716X

Neslihan CANPOLAT ÇİĞ

*Öğretim Görevlisi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Artova Meslek Yüksek Okulu,
Terapi ve Rehabilitasyon Bölümü, Tokat, Türkiye*

ORCID ID: 0000-0002-9832-442X

ÖZET

Temel matematik becerileri hem normal gelişim gösteren hem de gelişimsel yetersizlik gösteren tüm okul öncesi dönem çocuklara kazandırılması hedeflenen önemli becerilerdendir. Araştırmalar uygun matematik müdahale programlarının ve sistematik öğretimin erken dönemde çocukların matematik becerilerinin gelişimine katkı sağladığını göstermektedir. Bilgi ve teknoloji çağındaki hızlı değişimler, araştırmacıları öğrenme sürecinde yeni teknolojiler kullanmanın en iyi yolunu bulmaya yönlendirmektedir. Özel eğitimde matematik öğretimi konusunda yapılmış çalışmalar incelendiğinde teknoloji destekli matematik öğretim uygulamalarının sayısında bir artış olmakla birlikte çeşitli sınırlılıklar olduğu görülmektedir. Bu bağlamda araştırmacılar okul öncesi dönemde gecikmiş dönüm noktası (GDN) tanısı almış çocukların matematik becerilerinin gelişimini destekleyecek ve Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Okul Öncesi Özel Eğitim Müfredatı ile uyumlu bağlam temelli öğrenmeye dayalı bir mobil uygulama tasarlamayı amaçlamaktadır. Gecikmiş dönüm noktası, eski adıyla Engelli Sağlık Raporu yeni adıyla Çocuklar İçin Özel Gereksinim Raporuna göre bilişsel gelişimde gecikme ve zihinsel yetersizlik tanıları yerine kullanılması önerilen tanıdır. Tasarım tabanlı araştırma yöntemiyle yürütülecek bu çalışmada, tasarımın ilgili bağlamdaki paydaşlarına ait fikirlerin araştırmaya değer katacağı düşünülmektedir. Bu paydaşlardan biri olarak okul öncesi dönemde GDN tanılı çocuklarla çalışan öğretmenlerin görüşleri önemlidir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmanın amacı söz konusu tasarım öncesinde öğretmenlerin tasarıma ilişkin görüşlerine başvurmaktır. Örneklem seçiminde amaçlı uygun örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Ülkemizde okulöncesi dönemde GDN tanısına sahip çocuklarla çalışan üç farklı öğretmen grubu seçilme kriterlerine dahil edilmiştir. Bunlar; özel eğitim anaokulunda grup eğitimi veren özel eğitim öğretmenleri, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde bireysel eğitim veren özel eğitim öğretmenleri ile kaynaştırma öğrencilerinin olduğu anasınıflarında çalışan okul öncesi öğretmenleridir. Araştırmada bu grupların her birini temsil eden üç odak grupta görüşme yapılmış, her bir odak grup görüşmesine dört veya beş öğretmen olmak üzere toplam 14 öğretmen katılmıştır. Görüşme formu, bilgisayar ve öğretim teknolojileri alanından ve özel eğitim alanından üç uzman tarafından hazırlanmıştır. Odak grup görüşmeleri öncesinde, görüşme sorularına son şekli vermek amacıyla kaynaştırma öğrencisi olan bir okul öncesi öğretmeniyle pilot bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu pilot görüşme sonrasında, soruların açık ve anlaşılır olup olmadığı test edilmiş, görüşme soru maddelerinin iç geçerliği sağlanmıştır. İki odak grup görüşmesi Zoom video konferans

aracıyla, diğer odak grup görüşmesi ise yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler bir moderatör ve bir moderatör yardımcısı olmak üzere iki kişinin sorumluluğunda yürütülmüştür. Görüşmeler her bir grup için ortalama 1.30 saat sürmüştür ve kayıt altına alınmıştır. Kayıt için öğretmenlerden izin istenmiştir. Ses ve görüntü kayıtları manuel olarak yazıya dökülmüş, elde edilen nitel veriler içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sürecinde iki araştırmacı metinleri bağımsız olarak okumuştur. Metinler kod ve temalarına ayrılmak suretiyle analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonrasında hedef kitle analizi, teknoloji analizi, özel eğitimde matematik öğretimi ve tasarıma ilişkin öğretmen beklentileri olmak üzere tasarıma ışık tutacak dört ana başlıkta değerli bilgiler elde edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Erken çocukluk özel eğitimi, gecikmiş dönüm noktası, mobil uygulama, tasarım, öğretmen görüşü

ABSTRACT

Basic mathematics skills are among the important skills that are aimed to be acquired by all preschool children with both normal development and developmental disabilities. Research shows that appropriate mathematics intervention programs and systematic teaching contribute to the development of children's mathematics skills in the early stages. Rapid changes in the age of information and technology lead researchers to find the best way to use new technologies in the learning process. When the studies on mathematics teaching in special education are examined, it is seen that there is an increase in the number of technology-supported mathematics teaching applications, but there are various limitations. In this context, the researchers aim to design a context-based learning-based mobile application that will support the development of mathematics skills of children diagnosed with delayed milestone (DM) in the preschool period and is compatible with the Ministry of National Education (MNE) Pre-School Special Education Curriculum. Delayed milestone is the diagnosis recommended to be used instead of the diagnosis of delayed cognitive development and intellectual disability according to the Special Needs Report for Children, formerly known as the Disability Health Report. In this research, which will be carried out with the design-based research method, it is thought that the ideas of the stakeholders of the design in the relevant context will add value to the research. As one of these stakeholders, the opinions of teachers working with children with DM in the pre-school period are important. Based on this idea, the aim of this research is to consult the opinions of the teachers on the design before the design in question. In the selection of the sample, purposeful sampling method was preferred. Three different teacher groups working with children diagnosed with DM in the preschool period in our country were included in the selection criteria. These; Special education teachers giving group education in special education kindergarten, special education teachers giving individual education in special education and rehabilitation center and preschool teachers working in kindergartens with inclusive students. In the study, three focus groups representing each of these groups were interviewed, and a total of 14 teachers, four or five teachers, participated in each focus group interview. The interview form was prepared by three experts from the field of computer and instructional technologies and special education. Before the focus group interviews, a pilot interview was conducted with a preschool teacher, who is an inclusion student, in order to finalize the interview questions. After this pilot interview, it was tested whether the questions were clear and understandable, and the internal validity of the interview question items was ensured. Two focus group meetings were held with the Zoom video conferencing tool, while the other focus group meetings were held face-to-face. The interviews were conducted under the responsibility of two people, a moderator and a deputy moderator. The interviews lasted an average of 1.30 hours for each group and were recorded. Permission was requested from the teachers for registration. Audio and video recordings were written down manually, and the qualitative data obtained were analyzed by content analysis method. During the analysis process, two researchers read the texts independently. The texts were analyzed by dividing them into codes and themes. After the analysis, valuable information was obtained under four main headings that will shed light on design: target audience analysis, technology analysis, mathematics teaching in special education and teacher expectations regarding design.

Keywords: Early childhood special education, delayed milestone, mobile application, design, teacher view

SYNECTIC MODEL OF DEVELOPING CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS THROUGH ENGLISH LITERATURE

Eskaraeva Saule AMANGELDIEVNA

Senior lecturer of Berdakh Karaklpak state University

ABSTRACT

In modern conditions in the Republic of Uzbekistan, the emerging socio-economic relations predict new targets for innovative strategies of the educational process, the content of education, the essence of which is to search for alternative models of educational systems, to develop new educational technologies considered in the context of culture and creativity. The aim of the study is to develop a synectic model for the development of creative abilities of university students at English lessons through English literature. The methodological basis of the study was a theoretical analysis of philosophical, psychological and pedagogical, cultural, methodological literature, as well as literature on the English language, the study and generalization of advanced pedagogical experience, the method of analyzing the real pedagogical process (familiarization with literature programs, questioning, observation, analysis of the lesson and etc.); modeling; experiential learning; statistical and mathematical methods for processing quantitative data. The revealed psychological and pedagogical conditions for the development of students' creative abilities can be the basis for the research and methodological work of the English language and literature departments to improve the forms, methods, and means of teaching foreign languages. The effectiveness of the development of students' creative abilities increases if the following psychological and pedagogical conditions are justified and implemented in practice: disclosure of general abilities in extracurricular classes in English; creation of an innovative synectic model for the gradual development of the creative abilities of students in teaching English, organizational forms, technologies that predict moral education and the comprehensive development of the individual. Conducting classes and extracurricular activities in an original, non-traditional form is aimed not only at the development of the main types of speech activity, but also at the formation of associative thinking, memory, communication skills in a team, and the creative initiative of students. The creative nature of the tasks offered during the classes contributes to better memorization and assimilation of various works of English literature, expansion of vocabulary, development of monologue and dialogic speech, and also opens up wide opportunities for individual work of students. The use of such collective forms of work (learning in cooperation) contributes to the realization of the educational goals of learning: students become subjects of communication, learn to perceive, comprehend and evaluate the position of another person, regulate their behavior according to the conditions of communication. In this type of activity, a person of culture - a creative person is formed. The results of the study indicate that the pedagogical conditions implemented within the framework of the educational process ensure the successful development of the creative abilities of university students at English lessons through English literature.

Key words: education, synectics, creativeness, pedagogical, model, literature, extracurricular classes.

INTRODUCTION

The relevance of studying the creative abilities of students is associated with the features of the current stage of development of the higher education system, when the main task is to improve the quality of vocational training of graduates, ensuring their effectiveness in future work. In order to radically improve the system of higher education in Uzbekistan, review the content of training fundamentally in accordance with the priority tasks of the country's socio-economic development, provide the necessary

conditions for training specialists with higher education at the level of international standards, the most important tasks have been identified, such as further improvement of the educational process, curricula and programs of higher education based on the widespread use of the latest pedagogical technologies and teaching methods, high-quality updating and introduction of modern forms of organization of the scientific and educational process[1].

The presence of creative abilities plays a huge role in the life and development of a person. Specific thinking, creativity help people both in relationships and in work, but most importantly, creative people are able to express their individuality, which helps to achieve success in any business. The development of creative abilities is the most important task, this process permeates all stages of personality development, awakens initiative and independence of decisions, the habit of free expression, self-confidence. A creative person is constantly striving to learn more about the world around him, not only in the field of his main activity, but also in related industries. In most cases, a creative person is, first of all, an original thinking person, capable of non-standard solutions. Creativity can and should be developed.

The problem of the formation of a creative personality in the process of learning foreign languages in national and foreign pedagogical science, in the training of pedagogical personnel was and is being solved in the process of studying psychological and pedagogical disciplines - in accordance with the required state standards and programs of these disciplines. However, there are still no special studies in pedagogical universities that would be devoted to identifying the essence of the process of forming students' creativity. And there are no studies of such a plan for the development of students' creativity through the literature of a foreign language, English.

To achieve the goal, it is necessary to solve the following tasks:

to determine the psychological and pedagogical features of the development of students' creative abilities;

identify factors and criteria for the development of students' creative abilities through the literature of the English language;

reveal the possibilities of extracurricular activities in the development of students' creative skills;

develop and implement the author's model of English classes at the university as one of the means of developing the creative abilities of students;

substantiate and experimentally confirm the pedagogical conditions for the development of the creative potential of students of a pedagogical university.

Research methods. In the process of solving the problem, the following experimental research approaches and methods are considered: statistical, scientific-analytical, formative and procedural-pedagogical, step-by-step orienting, diagnostic, control, statistical, result-final. comparison methods are used.

In a concrete pedagogical experiment, special attention is paid to observation, tracing, dialectics of the issue under study. The main thing here is logical-research thinking in the spatio-temporal experimental process, the achievement and vision of the pedagogical effect of experimental work based on optimal methods and techniques, traditional, innovative and author's.

Methods are applied in a certain system - as a stage-by-stage concrete pedagogical study of a particular issue of the problem is carried out. At the same time, special attention is paid to such concrete-subject methods as personal, socio-cultural, intellectual and creative, social activity, factor-analytical.

Questionnaire methods are used: according to creative abilities of students. These are questionnaires, tests and interviews.

Since the beginning of the 20th century, creativity and creative thinking have been studied in the works of foreign scientists E. de Bono, J. Gilford, E. P. Torrens, where theoretical approaches to the problem were revealed and ways and conditions for its solution were proposed.

J. Bruner, A.V. Brushlinsky, J. Dewey, V.T. Kudryavtsev, I.Ya. Lerner, A.M. Matyushkin, M.I. Makhmutov, V. Okon, Ya.A. Ponomarev, C.JI. Rubinshtein and other scientists prove that problem-based learning contributes to the formation of students' creative thinking.

In our national pedagogy, the socio-pedagogical and psychological aspects of the development of personality have been studied by such scientists as B. Adizov, R. Safarova, M. Davletshin, Z. Nishonova, E. Goziev, M. Salakhutdinova, Z. Rakhimov.

MAIN CONTENT

The English language, its priority, interstate communication in it, in our country and society largely determine the international prestige of the republic. For all personnel in various professional fields, English is in actual demand and professionally necessary. It is important to pay special attention to the training of teaching staff in teaching foreign languages (English). In the state educational policy, the problem of better training of teaching staff in teaching English is set and targeted, improved on innovations in a systematic approach to its solution, in content, technology, forms, methods and techniques; with the activation of the active use of modern information resources[3,272].

Solving the problem of developing creative abilities of students social, an important component of pedagogical competence, is expediently pedagogically effective on cultural material - the greatest phenomena in the culture of England. For example, on works of classical literature - poetry, prose and drama, which are of national value and at the same time is the world heritage.

In our study, the content of extracurricular activities includes theoretical and practical areas in the theory and practice of developing creative skills, the conditions for their pedagogical implementation; as well as the implementation of theoretical, pedagogical and practical knowledge in the process of introducing students to significant works of English fiction; on the preparation of literary material and its implementation at the social competence level.

In the course of the study, the program of extracurricular activities "Creative abilities of students" was prepared on literary material using significant phenomena in the fiction of England.

The purpose of the program is to develop creative abilities of students step by step in extracurricular activities.

The originality of the content of the program lies not only in the pedagogy of the development of creative abilities, but also in cultural studies - literary and artistic material, representing the masterpieces of world fiction; systematically, consistently, technologically, focusing on a creative approach to the technology of classes, their individual components; freedom to search of author's methods, original methods; orientation of students to the conscious development of creative abilities.

We consider it necessary to turn to the psychological interpretation of creativity, which is important for the pedagogical competence of the future specialist.

"Creativity" in the psychological concept is an activity, the result of which is the creation of something new. "... Creativity has a psychological aspect: personal and procedural. It implies that a person has abilities, motives, knowledge and skills, thanks to which a product is created that is distinguished by novelty, originality, and uniqueness. Pedagogical creativity requires consideration, intuition, intense mental activity, the need of the individual for self-actualization. This is disclosure and expansion of one's creative possibilities" [4, 198]. Thus, it is a spiritual and creative process.

Students are invited to comprehend the means of pedagogical creativity: in speech, speech art, in pedagogical communication, entering the pedagogical image, in pedagogical technology, the use of

educational material, its modernization, pedagogical technology, the search for effective methods, the creation of author's methods, the development of classes, recommendations.

Let's consider, with appropriate analysis, such theoretical and pedagogical issues on the topic of research as a scheme-model, process, stages, a system with a structural-content basis, step-by-step methods and expected results.

The development of creative abilities of students of higher educational institutions will be more effective if it is carried out in a complex way, through the integration of the content of extracurricular classes, where the synectic model of creativity development will be applied. Translated from the Greek language, "synectics" means "combination of heterogeneous elements." In modern pedagogy, synectics is understood as a method of collective creative activity and educational research, based on the purposeful use of intuitive-figurative and metaphorical thinking of the participants [7, 258]. Students complete tasks with the help of free reflection and inspiration, intuition, which allows them to activate their mental activity in the absence of ready-made solutions that can be copied from a textbook or the Internet. The task of the teacher is to lead the students to enlightenment.

The synectic model of development of creative abilities of students in English lessons

In extracurricular activities – "Creative abilities of students"

I. Criteria and initial data on the creative abilities of students.

Statistics, analysis, characterization.

Discussion, perspective "vision" of these skills in students.

II. Motivational factor in the development of creative abilities of students.

Reasons for the motivational factor: state-educational, professional-personal, special-profile, promising, personal, promising-professional.

III. Cognitive-informational process.

Knowledge:

1. Acquired in the process of professional-pedagogical and special-profile education.

2. The acquisition of knowledge for the first time: a) vocabulary-conceptual (on the topic of research), b) on the basics and pedagogy of students' creative abilities; c) literary knowledge of England (artistic and literary).

IV. Functional and pedagogical processes that develop the abilities necessary in the creative activity of future specialists.

1. Abilities - to: search, selection of cultural material, compiling a thematic text on artistic culture - the art of England; translation of words, phrases, sentences, mini-texts into English (to include them in the actual cultural material); preparation of cultural material for socialization.

V. Preparation and implementation of cultural material by students.

VI. Final lessons. Discussion of the results in comparison with the primary ones. Summing up the lessons.

CONCLUSION

In the study, the intellectual-creative and translation factors have a particular significance and a specific role in solving the problem. The first one consists in the performance by students of informational, abstract, educational and other works. The second is tasks of varying complexity of translations (individual words, concepts, sentences, semantic parts of cultural material for its inclusion in a conversation; mini-story, lecture, report. And other oral and written works). Both factors potentiate the

formation in students of very important pedagogical knowledge and creative abilities. Therefore, - professional and profile improvement of the future specialists of this language.

Various types of classes of creative content are used in extracurricular conditions, including literary and artistic (with the achievement of a goal-defined, technologically meaningful and concretely productive predicted achievement).

The theoretical and pedagogical foundations for solving the problem under study include and develop the following: features, specifics and possibilities of extracurricular activities; pedagogical foundations, including primarily such pedagogical structural and content components as a scheme, model, system, pedagogical process; a system-pedagogical process and a step-by-step approach, program-oriented, step-by-step structural-content in extracurricular, very favorable conditions. According to the author's program - "Creative abilities of students". In accordance with the developed scheme, model, system, technology of classes and the structural and content basis of the process under study.

REFERENCE

1. Mirziyoev Sh.M. Together we will build a free, democratic and prosperous state of Uzbekistan. Tashkent - "Uzbekistan" - 2017 - 54p.
2. Mirziyoev Sh.M. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan". From 02/07/2017 No. UP-4947, "People's words", 2017, No. 28. (6692);
3. Abdullaev Yu., Bushui A. Foreign languages in the modern world: The evolution of teaching methods. - Tashkent: Fan, 2000. - 272 p.
4. Azizkhodzhaeva N.N. Pedagogical technologies and pedagogical skills. - Tashkent: Polygraphic creative house named after Chulpan, 2005. - 198 p.
5. Annamuratova S.K. Artistic and aesthetic education of schoolchildren in Uzbekistan. - Tashkent: Fan, 1991. - 370 p.
6. Juraeva B.R. Problems of professional training of future teachers in the mirror of culture. // Khalq talimi, 2001. No. 6. - P. 119-120.
7. Pedagogical encyclopedic dictionary / Ch. ed. B.M.Bim-Bad M.: Great Russian Encyclopedia. 2002.

MAGIC AS FASCINATION IN MEDIEVAL COURTLY CULTURE

Ananda MAJUMDAR

University of Alberta

ORCID ID: 0000-0003-3045-0056

Figure 1. Vučković, A. (n.d.). *The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance*.
www.ancient-Origins.net. <https://www.ancient-origins.net/history-ancient-traditions/art-courtly-love-0014545>

ABSTRACT

The term "Magic" began as a rude or abusive gesture, but throughout its many narratives, such as "enchanting," "charming," and so on, it has taken on more positive implications. Magic, therefore, stands for purposes and knowledge to create an attraction. This reformation has come through the portrayal of magic in medieval courtly culture, especially in the literary romances written for the courtly culture. People in a court identified that specific magical rehearsal could be threatening and damaging. Evidence said that the kings and courtiers feared bewitchment like ordinary people. In imaginative literature, magic has been focused without fear but on the symbolic uses of magical themes. Even sorcerers have been shown in courtly literature as an enchanted realm. Through magical fascination, Courtly literature offered a certain release period from a humdrum reality of life. Still, it reflected on a deeper level of psychological and social difficulties of courtly society. Thus, the reflection of Courtly culture made it possible for medieval and modern readers to understand that life. The court was the cultural centre and institution of Courtly culture that had existed well before the twelfth century. The court of Charlemagne (768-814) at Aachen is a classic example. The century they have lived with rulers who matched with others to create a stylish and inspiring court as tokens of their splendour. The court was for all, from kings to dukes, counts, bishops, and lesser rulers. Women also might practice cultural and political supremacy in certain courts. Eleanor of Aquitaine and her daughter Marie of Champagne are great examples of women leaders in Courtly culture. Magic symbolized an excellent breeding ground at medieval courts, particularly from the thirteenth century. The paper aims to discuss the role of magic in Courtly culture through documentary analysis as a methodological process.

Keywords: Courtly Culture, Portrait, Thrilling, Gender Idents, Marie of Champagne, Magic, Medieval Court, Revenge, Love Magic, Bewitchment, Rivalry, Courtly Society, Magic as Threat Perception, Magical Assassination, 14th Century French Court, English Court and the Middle Ages, Sorceress, Mahaut of Artois, mother-in-law of Philip V of France, Henry VI of England, Papal Court, Bishop of Cahors, Conrad Kyeser, Emperor Rupert, Duke Stephan III, The Book Bellifortis and Herbal-Animal Magic, Fictional Marriage of Erec and Enide, Enchantment of Necromancy, Incantation, Philo of Byzantine, Hero of Alexandria, Liutprand of Cremona, Muslim Worlds, Byzantine World, Western World, Palace of Hesdin, Technological Invention, Illusion of Thunderstorm, Physician Giovanni da Fontana of the 15th century, Palace of Eltham, Ring of the 14th Century, Mechanical Gargon, Engineering Skill versus Magical Glimpses, Stone as Magical Power, Toadstone and Italian Golden Ring in the 14th Century, Talisman Texts, Book-Lapidaries, Queen Eleanor of Aquitaine, 31 Rules of Courtly Love, Love as a Passion, Courtly Societal Characteristics as Love and Magic, Royal Romance, Love as Universal, Candle from Wax, Tow, and Brine from the Belly Button of a Newborn Baby as a Magical glimpses, Medieval to the Early Modern Age.

INTRODUCTION

It has been said that ²medieval court from the 13th century on was a suitable environment for (Kieckhefer, 2014) magic. ³Court was the legal ground for evidence, so magic was conducted in court. It had many criteria for magical implementations. On the one hand, officials who invested power by the lord like chancellors, chamberlains, treasurers, ambassadors etc.; on the other hand, various informal power centres such as relatives of the lord, mistress, poets, and physicians. They were the narratives of the medieval magical powers who implemented those activities as their throne. Lords, poets, mistresses, physicians, chancellors, and chamberlains were power centers of the medieval era. They used their power as the fascination of magic in the court culture for their judgement as punishment for revenge, crime, and many other activities at that time. They would rise suddenly and fall suddenly as well. It was a power play in the culture, and enemies were everywhere behind the canopy. They were all divided into groups and had rivalries as well. Therefore, always an essential tension work in those powerful

² The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.96.

³ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.96.

authorities. ⁴It was a power game between official and unofficial rules, such as chancellors in official power and physicians in unofficial power. They suspected each other. ⁵Those seeking royal favour might use bewitchment in doing their activities as their judgment for solving the problems. Problems were through revenge, crime, stealing, murder, and many other societal faults in the medieval age (Kieckhefer, 2014). ⁶Love magic (Kieckhefer, 2014) was one of the magical themes used by prospective wives. Magic was the only threat perception in the era to use at the court, and even there was no clue to use magic. Therefore, it has been argued that ⁷courtly society always feared using magic. Magic was a threat perception for them.

Murder by magical force and love magic were the two most popular concepts or common allegations in the French court in the early 14th century. It was a similar concept in English court throughout the late Middle Ages (Kieckhefer, 2014). ⁸In 1316 a sorceress was questioned for accusing Mahaut of Artois, mother-in-law of Philip V of France (Kieckhefer, 2014), of using magic to settle the king with her daughter. She had used poison to kill Louis 10th to secure Philips's succession as emperor.⁹In 1441, the Duchess of Gloucester was ordered to use an image of magic against Henry VI of England for her husband's rise in power and gain the throne as well as a successor of Henry VI. Papal Court was also a center of magic. ¹⁰The most significant was the execution of the bishops of Cahors (Kieckhefer, 2021) in the context of his alignment with suspicious magicians to work on magical glimpses for the death of John.

Love was another passion of courtly culture recognized as 'courtly love'¹¹ (Murray, 2022). Knights in armour, grand banquet, heroic quests, and lavish banquets were medievalist attractions for love as a love symbol. There were 31 rules of courtly love (Murray, 2022). By observing those 31 rules of courtly love, it can be realized that the innovation of Romance changed over the last 800 years. ¹²The concept of courtly love received a tremendous boost from Eleanor of Aquitaine, the grandmother of Europe (Murray, 2022), who led a remarkable life by wedding the king of France, Louis VII, at the age of 15. After 15 years of marriage, Louis VII had their marriage cancelled. Then Eleanor married the king of England, Henry II. Throughout many stories in royal life, Eleanor finally became the Queen of the Castle. Her passion for Romance with every king of Europe was spectacular throughout her political ambition to receive power. Her love was her weapon for her final journey and to become the Queen one day. The courtly love had gone through many rules; such as ¹³ "marriage is no real excuse for not loving; (Murray, 2022), boys do not love until they have the age of maturity; when one love dies, a widowhood of two years is required of the survivor; no one should be deprived of love without the very best of reasons; no one can love unless he is impelled by the persuasion of love; love is always a stranger in the home of avarice; it is not to love any women who one would be ashamed to seek to marry; a true love does not desire to embrace in love anyone except his beloved; when made public, love rarely endures; the easy attainment of love makes it of little value, difficulty of attainment makes it prized; every true lover regularly turns pale in the presence of his beloved; when a lover suddenly catches sight of his beloved, his heart palpitates; a new love puts to flight an old one; good character alone makes any man worthy of love; a man in love always apprehensive; he whom the thought of love vexes eats and sleeps very little; every acts of a love ends in the thought of his beloved; a true love considers nothing good except what he thinks will please his beloved; a true lover is constantly and without intermission

⁴ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.9.

⁵ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.96.

⁶ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.96.

⁷ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 1st. p.96.

⁸ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 2nd. p.96.

⁹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 2nd. p.97.

¹⁰ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 2nd. p.97.

¹¹ Courtly Love's Effects on Modern Romance. Paragraph 1st.

¹² Courtly Love's Effects on Modern Romance. Paragraph 3rd.

¹³ Courtly Love's Effects on Modern Romance. Paragraph 3rd.

possessed by the thought of his beloved" (Murray, 2022). These were the rules of courtly love. Therefore, love, passion, and magic were characteristics of medieval courtly society and its surroundings that had been spread across the Western European court culture.

METHODOLOGY

The paper has been assumed through subordinate sources of data. Subordinate sources of data include academic articles, websites etc. The description of sources has taken the method of writing the essay, reading, gathering in-depth insights on topics, exploring ideas, summarizing, interpreting, and mainly expressing in words (documentary analysis through qualitative approach). The paper has described the glimpses of medieval magic and its uses in various concepts by focusing courtly culture of the medieval age. The spell had been used to protect passionate love with someone in medieval culture and had been amalgamated into medieval society. The impact was profound in the community due to its practice by the royal families to the ordinary people. It has widely spread in every community in present days society. The passion for love has also been discussed as the main feature of the courtly culture. Therefore magic, Romance and love were narratives of courtly culture as a part of the livelihood. Passion about love and Romance was an essential part of social life. It was a credit to fall in love and thus get a partner. Courtly culture thus became famous as one of the great eras of medievalism.

LITERATURE REVIEW

The magic culture in the medieval era was not in a clear image because of its clear evidence, such as throughout a clear written document. Because of its fictional characters, the magical evidence was poor to prove throughout the medieval era. Courtly cultural society was an exception, and many of the stones and gems were found as evidence of the practice of magic. The magic had been transformed into a Witchcraft practice and used as a negative approach from its previous glimpses as magical entertainment. The term Witchcrafts was more sensitive in the society that had attached to fear and suspicion. Finally, the act against Witchcraft and Conjurament in 1542 was banned as a societal practice. Love and Romance in courtly society were not a sign of perfection. Love is universally eternal throughout universal love. It is not always through physical attraction and enjoyment as love physically. Love is infinite when it is attached to the supernatural world, such as love and Romance for devotion and an attachment to God. In the medieval era, love and Romance were used to gain the throne, and kingdom, creating a relationship for self-interest from the dynasties to the familiar people. Therefore, love as a feeling and perfection was not always a part of courtly culture. It has been used for political and economic gain. Magic had been used for forced love and become part of the kingdom, such as Queen by various dramas as love scenes.

DISCUSSION

Magic in villages was common, but in court culture, it was more publicized to the public and audiences. In courtly culture, dividers of magic were in demand. Besides diviners and astrologers, rulers might find other employment for specializations in mysterious practices. ¹⁴Johannes Trithemius tells of an archbishop of Trier who removed his treasury to purchase books of many experimentations (alchemy). ¹⁵Conrad Kyeser's case was instructive in an evidence of magical glimpses in the medieval era. He worked as a diplomat and on the battlefield for Duke Stephan III of Bavaria-Ingolstadt. He fell from the eye of the monarch because of his few things, such as his role in the crusade that dismissed (Kieckhefer, 2014) in disaster at Nicopolis in 1396, as well as his stand against the imperial's politics at the turn of the century. ¹⁶Bellifortis is his great book on warfare for the dedication of Emperor Rupert. It was his effort to write a book to regain his position and be loyal again to the monarch. In that book, he reflected many descriptions and marvellous images of war shaped with various kinds of ¹⁷herbal and animal

¹⁴ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 5th. p.98.

¹⁵ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 5th. p.98.

¹⁶ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

¹⁷ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

magic. ¹⁸He expressed that the hide from a deer's breast will help protect against wounds in battle. ¹⁹Feathers from killed animals in the hunt will guide them to their goals (Kieckhefer, 2014). ²⁰Kyeser recommended making a candle from wax, tow, and brine from the belly button of a newborn baby. He said about the candle that ²¹"You can carry it where you will, on a moonlit night, and you will see its effect" (Kieckhefer, 2014). The author was a physician and engineer throughout his considerable educational skills. He was also interested in mystery and was keen to decorate his work and other activities with mysterious skills reflected in his book. Royal courts were also graced with many entertainers, who included performative magic. Chretien de Troyes, another great scholar, described ²²the fictional marriage of Erec and Enide for a realization of how magicians from the countryside came and entertained for the occasion. "One leap, another does acrobatics, and another performs magic tricks; one tells tales, one sings, others play on the harp," and onward. Another fictional activity realized how a magician is famous and renowned through his feats of magic, his enchantment of magic and his incantation that can be brought to court for entertainment as a hero. Therefore, magicians in the courtly culture were practically a hero throughout their enchantment of necromancy. He can turn stone into cheese, oxen to fly etc., as his magical fascination (Kieckhefer, 2014). ²³Magicians also can transform animals into knights, make water runs difficult, increase the room's size etc. Real-life magicians have exceeded those qualities of sceneries and provided a high standard for rivalry. ²⁴Therefore, the standard of magic by magicians in courtly culture has been set up throughout their competition, then finally turned into a rivalry in society to achieve the monarch's empathy or rapport for a back. ²⁵The technology for creating mechanical men and beasts has been familiar since ancient times. Such miracles had been written by ²⁶Philo of Byzantine and Hero of Alexandria. The Byzantine and the Muslim worlds preserved Miracle's technologies more nicely in the earlier medieval era than in Western Europe. The Westernized first noticed it when they travelled and saw mechanical angels that blew horns or clocks on which mechanical horseback riders signed the passing hours. They were stunned by observing those miracles. In the 10th century, ²⁷Liutprand of Cremona travelled to the imperial court at Constantinople (Kieckhefer, 2014) and described the story he saw about Solomon's marvellous throne. He described, "Before the emperor's seat stood a tree, made of bronze gilded over, whose branches were filled with birds, also made of gilded bronze, which uttered different cries, each according to its varying species. The throne itself was so marvellously fashioned that, at one moment, it seemed a low structure; at another, it rose high into the air. It was immense and was guarded by lions, made either of bronze or wood covered with gold, who beat the ground with their tails and give a dreadful roar with open mouth and quivering tong" (Kieckhefer, 2014). ²⁸By the 13th century, technology for creating such devices for miracles was widely familiar in Western Europe. For the creation of miracles as magic, that technology was essential to purchase, and money was the matter. Therefore, as a hobby or an aristocratic reality,

¹⁸ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

¹⁹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

²⁰ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

²¹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 6th. p.98.

²² The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 7th. p.98.

²³ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 7th. p.99.

²⁴ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magic in Courtly Culture. Magicians at court. Paragraph 7th. p.99.

²⁵ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 1st. p.100.

²⁶ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 1st. p.100.

²⁷ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 1st. p.100.

²⁸ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 2nd. p.101.

this magic culture was a phenomenon of the aristocracy. ²⁹In the late 13th century, the Count of Artois fitted out a palace at Hesdin with robots (Kieckhefer, 2014), a room equipped to create an illusion of thunderstorms. For the creation of an illusion of a thunderstorm, the equipment was also a miracle of technology and science that had already been showing up in the medieval era. ³⁰"Eight pipes for wetting ladies from below and three pipes by which, when people stop in front of them, they are whitened and covered with flour." That was technological innovation for creating the magical illusion of thunderstorms at the palace of Hesdin. The technology of windmills, the rebirth of stone bridges, and other magnificent development were invented in the 13th century of the medieval era. However, it has been said that technological inventions and innovations had been criticized as magical glimpses instead of technological inventions by many fictional scholars and writers of the century because of their setup mentality over magic and sorceries. It was not a fiction always based on necromancy (Kieckhefer, 2014); it was a technological invention of the era when the physician Giovanni da Fontana of the 15th century came up with a logic for the invention of clocks, mechanical bearings, alchemical furnaces etc. He was a physician but was recognized due to his logical creation of those mechanical devices, which had been recognized as his magical marvelousness. Similarly, ³¹in the early 15th century, when Conrad Keyser invented military machines, he focused on his engineering skill instead of his magical performances. One of his battle wagons looked like a form of a giant cat, which was his creation for fear of the enemies and a fascination with magic by the people of the medieval era. ³²Most of the magical gems has found at the court. Royal treasuries have various examples of magical glimpses. ³³A ring from the late 14th century was discovered at Eltham's palace, set up with five diamonds and a ruby. Charles V of France (Kieckhefer, 2014) had a stone³⁴ that could aid women in childbirth. Many kinds of stones had given to the magicians, who helped to detect poison, as their reward or a prize. It had been argued that stones would work as a magical power. One example was a ring made of gold in the 14th century. This Italian ring is set with a toadstone (Kieckhefer, 2014). ³⁵The ring is engraved with two lines from the Gospel; "But Jesus passed through their midst, and the Word became flesh" (Kieckhefer, 2014). This word can be found in Talisman texts and many parts of Europe from the 13th century onwards. The strength of gems (Kieckhefer, 2014) can be found in many books and tales of many saints. ³⁶St. Edward the Confessor gave a ring to a beggar, and the beggar took it with him to Rome and brought it back before the monarch died. The ring was blessed and enclosed in Edwards' coffin until 1163 when it was removed to cure epilepsy. It was a natural magic. ³⁷Books called 'lapidaries' has various collections activities made by gems miraculously. ³⁸The classic of medieval Europe was a book called 'Book of Stones' by Bishop Marbode of Rennes (Kieckhefer, 2014) from the 11th century. ³⁹He said that God himself had gifted precious stones with a special power. The power of This gem can be helpful for many diseases, against wild beasts etc. The magical power as a gesture of courtly culture is invaluable as a guide to

²⁹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 2nd, p.101.

³⁰ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 2nd, p.101.

³¹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 4th. p.102.

³² The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 6th. p.102.

³³ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 6th. p.102.

³⁴ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 6th. p.102.

³⁵ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 7th. p.103.

³⁶ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 8th. p.103.

³⁷ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 9th. p.103.

³⁸ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 9th. p.103.

³⁹ The Romance of Magic in Courtly Culture. Magical Objects. Automations and Gems. Paragraph 9th. p.103.

attitudes and its norms and values even though, due to fictional characters, there is little clear evidence of such magical power as a cultural practice. Magic was essential to the courtly Romance⁴⁰ and court culture from the Central Middle Ages to the Renaissance. The term 'antique romance' (Boudet, 2010) is an important narrative of courtly culture and Arthurian literature. The word love (Vuckovic,2020) is a universal feeling⁴¹. Love has driven the wheel of time forward from the beginning of civilization, from the earliest epochs of man to the fall of many civilizations. In the medieval court culture, love and Romance were essential and had been done under certain rules and with several classes. The 'Art of Courtly Love' (Vuckovic,2020) expresses the passion for Romance. In every culture, love has been characterized between men and women through their fundamental magnetism, which has predictably fueled the non-stop pulse of the universe. Love is blind, and to obtain it, people were ready to die. Wars have been conducted for love; crimes have been committed for love. In the high kingly court, love was one-sided. Arranged marriages have been conducted to achieve political objectives or lucrative gaining. Though true love was beyond those politics and societal arrangements. It was always a way of blossoms.⁴²The court of medieval France was the most advanced in Europe that set up various rules for the attainment of love and affairs between men and women in the era. Therefore, courtly love was innovative.⁴³Singers and poets of the Middle Ages expressed the notion of love, which was famous for its bohemian lifestyle. In the province of France, Provence, those singers sang about the ways of the common person and broadcast new sets of social norms (Vuckovic,2020), which would originate from the court. The book 'About Love' by Capellanus (Vuckovic,2020) describes Philip II Augustus, king of France from 1180 to 1223 AD, in the context of Princess Marie of France. The proposal of love had been accepted between royal families, and they married each other. In the book⁴⁴'The Nitty-Gritty of Love-A Guidebook for the Clueless Lover' (Vuckovic,2020), author Capellanus describes Walter and his love, who had fallen in love for the first time. He had been described as the 'new soldier of love, wounded with a new arrow' (Vuckovic,2020). The author expressed Walter as clueless about the shaping of the feeling of love, without an idea how to 'govern the reins of the horse that soldier himself rides nor to be able to find any remedy himself' (Vuckovic,2020). Love had been rejected in the courtly life. The rejection of love is explained in the book 'An Unlikely Conclusion-Getting Rid of the Darts of Venus' (Vuckovic,2020).⁴⁵In this book, Capellanus described women as untrustworthy and jealous of other women for their beauty and quality. The book 'To Love or Not to Love' (Vuckovic,2020) shows medieval upper-class society and their marriage. Thus, Author Andreas Capellanus showed the passion for love in the Middle Ages of the courtly culture. Accomplishments in life would count love as passion and its formation as Romance. A loving person gets an award for his passion for love for women.

CONCLUSION

Magic in the medieval age was a common tradition⁴⁶. They were practised by many people, from the monarch to the ordinary people.⁴⁷The early medieval monks would not have thought of themselves as experimenting with the magical arts. They would use the devil's apple for the creation of mystery. Monks

⁴⁰ The Routledge history of medieval magic. Courtly Magic. p331.

⁴¹ The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance. Paragraph 1st.

⁴² The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance. Paragraph 2nd.

⁴³ The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance. Paragraph 2nd.

⁴⁴ The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance. the Nitty-Gritty of Love-A Guidebook for the Clueless Lover

⁴⁵ The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance. An Unlikely Conclusion-Getting Rid of the Darts of Venus

⁴⁶ Magic in the Medieval Ages. Practitioner of Magic: Healers and Diviners. Paragraph 1st. p.72.

⁴⁷ Magic in the Medieval Ages. Practitioner of Magic: Healers and Diviners. Paragraph 1st. p.72.

were not only magic users, but many practitioners known as 'leeches' were also recognized as healers. They remained in demand for medieval poor folks who could not afford the fees for university-trained doctors. Thus, they would go to the monks with no university degree for magical cures or those less educated practitioners with at least some practical knowledge of medicine. Throughout exceptional circuitry, they used their skills in the name of magic in the era among those poor medieval citizens. Therefore, magic was understood to be capable of doing many things, from the marvellous to the mundane. Magic has been used to inspire love, find lost objects, know about the future, discover buried treasures, etc. (Stanmore, 2019). It has thus been a universal phenomenon in every society, including as a pioneering concept of medieval courtly culture. Magic was not a secular crime until the passing act against Witchcraft and Conjuratation in 1542.

Before the law, magic was a significant concept in medieval society and has been shaped in the court that has been recognized as the gem of the courtly culture. It has been used as superstition. Many influential people commissioned magic during the era. In 1390 Duke Edmund de Langley, the son of Edward III and Uncle Richard II, hired a magician to help him locate some stolen silver dishes. Alice Perrers, mistress to Edward III in the late 14th century, was well known for employing a priest to cast love spells on the king. Therefore, magic was a part of life in the medieval era and has been preserved through familiar people and by the royal monarch. The courtly culture is an excellent example of the magic period exemplified at the court. People and artists who sold magic were recognized as 'cunning folk' (Stanmore, 2019) or service magicians who used and practiced their knowledge as their power, skills, or commodity. They know its value and understand their client's expectations. The medieval period they were disappeared into the early modern period. The belief in demonic witchcraft grew, and a hardline was taken against magic both by the court and in the present culture. A glimpse of magic is still present in contemporary society. The passion for love and Romance were also a societal image of courtly culture. Magic and love had been established as a part of the societal image and narratives of human livelihood. Those feelings were available from the beginning of the lifespan to the present day's scenario. Courtly culture thus had been prosperous through societal and cultural themes as a delicate part of the medieval eras. Europe had seen many ups and down throughout its medieval periods, such as Renaissance and barbarism. Magic and Romance in courtly society were two popular unique themes that connected families, friends, and people. This is how society can build as well.

REFERENCES

- Kieckhefer, R. (2014). *Magic in the Middle Ages*. Cambridge University Press.
- Kieckhefer, R. (2021). *Magic in the Middle Ages*. Cambridge University Press. https://www.google.ca/books/edition/Magic_in_the_Middle_Ages/Ufw7EAAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&dq=inauthor:%22Richard+Kieckhefer%22&printsec=frontcover
- Lyons, J. (2019, May 3). *10 Surprising Facts About Magic in The Middle Ages*. Listverse. <https://listverse.com/2016/09/23/10-surprising-facts-about-magic-in-the-middle-ages/>
- Magic - History of magic in Western worldviews. (2019). In *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/magic-supernatural-phenomenon/History-of-magic-in-Western-worldviews>
- Page, S. (n.d.). *Chapter 2 Medieval Magic*. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1541259/1/Page.OIHM.book.chapter2.pdf>
- Stanmore, T. (2019, September 24). *In Medieval England, Magic Was a Service Industry Used by the Rich and Poor Alike*. The Conversation. <https://theconversation.com/in-medieval-england-magic-was-a-service-industry-used-by-rich-and-poor-alike-124009>
- Manuele Gragnolati, & Almut Suerbaum. (2010). *Aspects of the Performative in Medieval Culture*. Walter de Gruyter.
- Vučković, A. (n.d.). *The Art of Courtly Love: 31 Medieval Rules for Romance*. Wwww.ancient-Origins.net. <https://www.ancient-origins.net/history-ancient-traditions/art-courtly-love-0014545>

Murray, J. J. (2022). *Courtly Love's Effect on Modern Romance*. PairedLife - Relationships.
<https://pairedlife.com/dating/Does-Courtly-Love-Exist-in-Modern-Romance>

BIOMETRIC ANALYSIS OF VISUAL MAPPING-SUPPORTED AUDITOR ETHICS STUDIES

Kadir GÖKOĞLAN

Doç. Dr., Dicle University, Diyarbakır, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-6397-8477

Hüseyin SEVİM

Scientific Expert, Dicle University, Diyarbakır, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-2565-0988

Abdulkadir BİLEN

Prof. Dr., Dicle University, Diyarbakır, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-2619-9391

ABSTRACT

In this study, the concept of auditing, the concept of ethics and ethics in auditing are explained and the possible effects of the auditor on the concept of ethics are tried to be determined by applying different methods when domestic and foreign researches are examined by adding. The majority of these studies emphasise the importance of the concept of ethics in auditing. It has been concluded that the auditor should be based on honesty, confidentiality and impartiality in his/her work.

Within the scope of the research, "audit and ethics" in the web of science database on 1,817 studies bibliometric analysis was carried out by considering key concepts. All of the studies included in the research were of foreign origin and the data obtained were saved in plain text file (txt) format. "VosViewer" for studies obtained from the web of science database for bibliometric analysis program was used.

As a result of the study, the following data were obtained; The highest citation subject for accounting standards is "Corporate Governance". Harrison D.A. and Rowan KM" ranks first with 8 articles on audit ethics. 1,533 articles were published on audit ethics. 419 studies on audit ethics were conducted in the field of "Ethics". It was determined that the most studies were conducted in 2021 with 175 studies. The highest 267 studies on audit ethics were published in the "Journal of Business Ethics" journal. The majority of the studies on audit ethics are written in English. It is seen that 1,817 studies have been carried out so far on Audit ethics. It was determined that 21,171 citations were made to these studies and an average of 15 studies were cited annually.

Keywords: Auditor, Ethics, Audit Concept, Visual Network Mapping Analysis

INTRODUCTION

The concept of ethics is an issue that must be taken into consideration by all professional groups and must be taken into account in working environments as a necessity. Individuals who are members of the profession must apply ethics in the profession. Professionals must be aware of the importance of ethical rules and show the necessary care. There are many national and international regulations on ethical principles in auditing. In our country, it is necessary to mention the regulations made by these institutions regarding ethics. With the communiqué published by the capital market, the capital market has imposed obligations on the independence of the members of the profession, care and diligence in the profession, confidentiality, reciprocal relationship and unfair competition in response to unprofessional acts and activities. Another professional organization, TÜRMOB, published a directive on ethical principles and made arrangements in the form of taking the ethical rules that members of the profession should have

as a basis, revealing how much importance the concept of ethics is given to professional organizations day by day.

The study is important in terms of explaining the concept of ethics, what the concept of ethics means by explaining the concept of ethics, combining the concept of audit with the concept of ethics, what certain rules in ethics should be considered while performing the duties of the members of the profession while conducting audits, and disclosing the audit results in a healthier, open and transparent manner. By examining the studies conducted in this field, the opinions of the authors about the ethical issues in auditing and the studies on ethics in auditing were examined, the studies conducted with the literature review were examined and the opinions of the authors were stated. Finally, bibliometric analysis of the studies was carried out.

1. CONCEPTUAL FRAMEWORK

The audit of practices in accounting has an important place in compliance with standards. Audit is defined as the process of investigating whether the audit information of an economic unit or an enterprise in certain periods will be carried out according to the specified standards and criteria (Gökoğlan & Çemberlitaş, 2021: 117).

Audit according to the KGK; It is defined as the process of performing and reporting the audit through the books, records and documents by obtaining sufficient evidence that the financial statements and financial information comply with the financial reporting standards and that the information is confirmed, and that the methods required by the auditing standards are compulsory (www.kgk.gov.tr,2023). The concept of ethics is defined as a discipline that regulates the behavior of people in society and working life and examines their styles in working life(Kısakürek & Alpan, 2010: 2015). It is not possible to bind ethical principles to legal sanctions; the society to which individuals belong determines the formation of the ethical values of that society (Çiftçi & Çiftçi, 2003:81). People who have a certain profession have to act in accordance with the ethics of their profession, the characteristics of the groups in their profession and the moral values in society.

Professionals' social values can be shaped by the environment and the vocational education system (Kızıl et al., 2015: 8). It is seen that ethics appears with morality as another name, and it is seen that it is a concept that is linked to beliefs, traditions and customs, and culture. Codes of ethics are unwritten rules. The basic values of the individual and social relations that people establish in society are defined as a philosophical discipline as good and bad rules, right or wrong (Şimşek et al., 2003: 395). It is an issue that must be put on the agenda of every professional group. The impact of universities on the future of students, etc. The impact of universities on the future of students, etc. The definition and importance of vocational training has increased. The code of ethics is seen as a tool for adapting it to the accounting profession, performing activities, and responsibilities of clients (Arslan, Gökoğlan and Bulut, 2017: 279).

2. THE CONCEPT OF ETHICS IN AUDITING AND THE ETHICAL RULES THAT THE AUDITOR SHOULD HAVE

It is expressed as a set of principles and rules that aim to achieve certain standards for members of a certain professional group while performing the activities of their profession and to remove members of the profession who act contrary to the rules and profession from their professional duties (Aydın, 2011: 150).

The most important feature of ethics in the auditing profession is that it enables individuals working in the same profession to work within the framework of these rules in accordance with the behaviors and rules wherever they are (Kuçardi, 1997: 2). When we talk about ethics, ethical principles and ethical rules are important for us. We can list the ethical rules of the International Ethics Standards Board as follows: honesty, impartiality, professional competence and care for the profession, confidentiality of information in the profession and behavior in the profession (AICPA, 2021: 240). In our country, TÜRMÖB is the institution in charge of announcing the changes in ethical standards by the International Chamber of Accountants (IFAC) to members of the profession (Independent Accountant Financial Advisor, 2007:18).

2.1 INTEGRITY

The principle of integrity requires professionals to be accurate, reliable and transparent in their business relationships. Integrity requires doing the right thing and being trustworthy. Not knowingly associate information with reports, correspondence or other information that contains misleading statements or carelessly submitted statements, or reports, correspondence or other information that conceals information that should be known and is therefore misleading. If the auditor realizes that he associates such information, he should immediately terminate the association with such information and take the necessary steps (Selimoğlu et al., 2015 : 114).

To maintain public confidence in them, auditors' behavior must be impeccable and must not arouse any suspicion. Auditors must adhere to high standards of conduct with the staff of the organization in the conduct of their work, and integrity requires auditors to adhere to the principles of independence and impartiality, to comply with the standards of the profession, and to consider and make decisions in the public interest, thereby demonstrating complete integrity in the conduct of their work and the use of the organization's resources (Intosai, 2005: 4). Members of the profession must avoid misleading attitudes to the public while performing their duties. Following an honest line while on duty in the profession is an attitude that requires being safe at all times. Through TÜRMÖB, members of the profession should avoid activities outside the profession and prohibited situations and act within the framework of the honest fact 16. It states with substance. While performing their duties, accounting and auditing professionals fulfill their duties in accordance with the principle of honesty, which is one of the ethical rules (Uyar, 2005:1).

Auditors will definitely adhere to the principle of honesty in their work and contribute to the confidence in themselves and the confidence of the decisions to be made. Auditors always observe ethical goals and objectives in the institution where they work and act in this direction (IIA, 2019: 208).

2.2 OBJECTIVITY

The principle of impartiality obliges auditors to make a judgment and not to allow them to influence judgment and decision-making processes related to their profession and the future because of their prejudices, conflicts of interest or abuse of influence of others. Auditors may be affected by situations that may harm their impartiality or impartiality. It is not possible to foresee these situations. In the event of any circumstance that disrupts the auditor's judgment, the auditor should immediately stop carrying out activities related to his profession (Arens et al., 2012: 90).

The auditor must maintain his impartiality by staying away from any interests and conflicts affecting him. He should refrain from receiving donations, accepting gifts that would cast a shadow on his impartiality in any way. The auditor must avoid any commercial relationship with the client during the audit. It should definitely refrain from any behavior that threatens its financial interest and independence in the audit (Bozkurt, 2021: 122). The principle of being impartial and avoiding situations that will harm the impartiality of the accounting and auditing professions imposes the responsibility of pressure on the profession, not compromising the decisions required by the profession. It should definitely avoid all kinds of environments and behaviors that will harm or affect the impartiality of the professional member (Kaya & Durmuş, 2022: 210). We can explain it as the auditor's impartial conduct of audit activities. In order to ensure impartiality, it must not have any ties to the business. In order for a quality and healthy audit to take place, it will be possible for the auditor to be independent.

2.3 PROFESSIONAL COMPETENCE AND DUE CARE

In the competence and care in the profession, it is stated that the auditors should have the knowledge and equipment required by the profession, such as keeping their professional knowledge and skills at the necessary level to ensure that customers receive adequate services, and ensuring that they act in accordance with the techniques and standards required in the profession while performing their professional services (Arens et al., 2012: 83).

While conducting an audit, the auditor must follow all the information and regulations related to the profession, must follow the regulations carefully, if he does not have any knowledge about any subject, he must not necessarily accept consultancy related to the job, the auditor must always be planned and

programmed, he must exhibit his knowledge and experience in accordance with the legislation, and even while doing this, he must be careful and careful (Demir & Çiftçi, 2016: 91).

2.4 CONFIDENTIALITY

The auditor should not share the information obtained during the audit, including his close environment, to anyone, provided that it remains confidential, and should not use it for his benefit. The auditor is obliged to keep the information disclosed by the client confidential. You should always be careful and continue to oblige the confidentiality about disclosing the information. Apart from these, the auditor shows that if the legislation allows this and the authorization is made by the customer, then he is in a position to disclose the information. If a violation of the legislation is revealed during the audit, it is seen that this situation should be explained to the public authorities and this is a power given by the legislation (Akenbor et al., 2013: 49).

In accordance with the principle of confidentiality, auditors should keep the operating secrets contained in the information and documents they collect about the companies they audit by prioritizing the security phase. The auditor should keep customer information confidential without revealing any information, including confidential information in previous periods (Zaif, 2004: 171).

2.5 PROFESSIONAL BEHAVIOR

The auditor should stay away from all kinds of behaviors and discussions that may damage the reputation of the profession. While performing his own business, he should avoid movements and behaviors contrary to the profession. When performing services, they should avoid exaggerated claims and avoid disparaging their colleagues (Bozkurt, 2021 : 123).

Members of the profession must comply with laws and regulations and refrain from any action that disturbs their profession. In accordance with the principle of ethical behavior in the profession, members of the profession who belong to the directorate and the law should definitely avoid actions that adversely affect the reputation of the profession (IFAC; ICAEV, 2023). Proper conduct in the profession refers to the avoidance of any action that violates the legislation of the auditor profession and harms the auditor profession. As a result, the auditor profession should avoid all kinds of actions that harm the auditor profession and should exhibit behaviors in accordance with the legislation with the companies it audits. During the audit, it should avoid exaggerated statements in the reports and prevent the reports from falling into doubt, avoid all kinds of behaviors that will make the companies look bad, show the bad as an example and avoid giving references. The auditor must act in accordance with the code of ethics. The auditor should refrain from all kinds of elephant behaviors that undermine his impartiality and independence and should perform his / her duty in the best way and impartially (Çakalı & Baloğlu, 2023: 6).

3. LITERATURE REVIEW

Amat and Gowthorpe (2004), conducted a study evaluating innovative practices and ethical judgments in accounting auditing. O'ley and Stewart (2006), examined the ethical reasoning and ethical sensitivities of auditors in their studies on their half-way and intentions. They noted that auditors needed to develop understandings of the role they play to help them resolve ethical dilemmas in their work environment. Jackling et al. (2007), in his study on the problems in ethics and the reasons for ethical failure of accounting professional chambers and their perceptions about ethics, should be noted that professional chambers in the accounting profession have a great impact on the prevention of problems occurring in ethics (Pflugrath et al. (2007), and when evaluated in the context of international quality control standards (ISQC 1), studies on the effects of ethics rules on the auditor's opinion. In this context, it is stated that the field of activity of the ethical rules of the auditor, whose work experience has increased, has also increased. While the code of ethics has positive effects on the ethical judgment of the people in the accounting audit, it also has an effect on accounting education.

Karacaer et al., (2009), in their research on the sample framework in Pakistan and Turkey, examined the conduct of auditors on decision-making of personal values in the two countries. They stated that the environment of moral intensity in the two countries could not be determined to have a significant statistical meaning relationship between the others. Auditors examined in other countries found statistical differences in meaning between their final and instrumental values. It shows that ethical

judgments are important in terms of showing their effect on behavioral intentions. Bennie and Pflugrath (2009) attempted to examine the effects of the ethics circles in the audit firm on the auditor's opinion. The more experience the auditors have, the more opinions they produce in the field of auditing. The auditors responsible for this work are more sensitive to the ethical environment than the senior auditors. Ghasemi et al. (2011), tried to examine the impact of innovations in information technologies on the members of the accounting professions. In his study, he relates the use of information technologies to ethical behaviors, increases the accuracy of his information in accounting and auditing and states that reports will be more effective. Oseni (2011), examined the unethical behavior of professionals in the organization. Institutions should inform their employees about their ethical behavior and eliminate the reasons that lead them to unethical behavior.

Jackson (2012), in his study, tried to examine the ethical decision-making attitudes of auditors in auditing with the participation of 67 people who were educated in the field of auditing and 67 people at the undergraduate level. According to the result of the study, it shows that audit students' attitudes towards ethical behavior and acceptability behaviors in the audit profession are revealed. Fan et al. (2013) tried to determine the tendency of ethical behavior of Australian and Chinese accounting and auditing professionals. Chinese professionals report having fewer concerns than Australian professionals, and in both countries, independent-minded professionals have higher ethical judgments. Chaplais, Mard, and Marsat (2016) concluded that auditors face ethical dilemmas and that auditors who undergo training are more effective in identifying an ethical dilemma. Biçer, Akarçay and Mülküt (2017), In his study, he tried to investigate the role of ethical values on the reputation of the accounting profession. They have stated that the result was reached by raising the reputation of the profession in the society to higher levels in terms of the control mechanisms on the profession being the users of financial statements rather than the public authority.

Gökoğlan, Arslan and Bulut, (2018). They explained the results of their study on the opinions and perceptions of the students studying in the last year at Dicle University Diyarbakır Social Sciences Vocational School of Higher Education on the implementation and compliance of the professional ethics rules of the accounting profession members who have taken or have taken the professional ethics course as follows; Vocational school students who want to be a member of the profession in the future will not stay in the workplace and schools where vocational ethics education is practiced, but the practical application of professional ethics will create an added value both in schools and in business life. Thus, it is stated that if the principles of professional ethics are reinforced by laws, seminars and trainings will increase the commitment to the principles of ethics.

Yasan et al. (2019), Research is conducted with the survey method applied to the extent to which internal auditors' performance is affected by the ethical leadership of internal auditors in terms of ethical climate. Özgün and Sarıtaş, (2019), he tried to explain the factors for the unethical behavior of the members of the profession through a questionnaire. Variables affecting the ethical perceptions of professionals; age, education, number of notebooks, etc. and that they create dilemmas for the members of the profession. Haeridistia & Fadjarenie, (2019), the function of ethical principles is not to produce rules. Guidelines on ethics in the field of auditing are produced for each individual as they make things happen or make decisions. Silence (2020), in his study, the audit was analyzed by analysis methods including transparency reports published by companies. Quality in the audit was examined within the framework of the principle of ethics and independence. In their analysis, it was determined that practices such as independent auditor rotations, taking care of ethical principles while accepting customers and ensuring commitment to independence were predominant. Oboh, Ajibolade and Otusanya (2020) examined the effects of ethical ideological orientation on members of the profession and business world in the ethical decision-making processes of accounting and auditing professionals in Nigeria. Surveys were conducted with the participation of 329 professionals. Among the members of the profession, both idealistic and relative moral orientation were determined.

Ghazali (2021) examined the impact of demographic factors and the institution on ethical values on the ethical decisions of professionals in his study in Malaysia and states that as the age factor of the members of the profession increases, the ethical stance increases and becomes more beautiful. It has been revealed that women exhibit a stronger level of ethics than men. In their research, Onumah, Simpson, and Kwarteng (2022), in which they aimed to examine the effects of personal qualities and institutional

qualities on the ethical attitudes of accounting and auditing professionals, a survey was conducted with the participation of 340 accounting and auditing professionals in Ghana. stated that organizational characteristics collectively have a positive importance on ethical attitudes and ethical behavior and rules have a positive relationship between accounting and auditing corporate and personal qualities and ethical attitudes.

Zupic and Cater, (2015). It is seen that bibliometric mapping management is a method in which both visualization and classification are addressed and the relationships between scientific researches and disciplines are presented with maps. With this method, the area studied in the publication and word is classified and the situations in the waist range are revealed. Ceylan (2021) made a bibliometric analysis of the articles published on auditing between 2016-2020 in the field of accounting in Turkey in his study. He examined a total of 143 articles and stated that the most articles were published in 2018 and the most publications were published in the accounting finance journal. In his study, Crucean (2020) aims to emphasize the concepts that will affect the services performed by auditors and to contribute to future studies in the field of auditing using bibliometric analysis. In her study, between 2001 and 2020, she obtains audit-related articles by using the web of science database. Using the VOSviewer software, many important authors and most cited issues related to the audit were analyzed with this software. In the authors, Li C. Gul F. It is stated that the most cited authors are the authors.

4. BIBLIOMETRIC ANALYSIS CONCEPTUALLY

Conceptually, bibliometry, article, journal, book, etc. are expressed as the examination of information sharing tools with statistical and mathematical techniques. It is the quantitative analysis of scientific documents from certain scientific tools such as the number of authors publishing, the journals in which they are published, and publication information. In bibliometric analyzes, the publication contents of the documents or researches to be carried out are defined as taking the specific features, analyzing them and revealing various findings in scientific researches. The methods used in bibliometric analysis can be revealed by visually analyzing them in summary form by using bibliometric mapping technique such as citation analysis, common citation analysis, bibliographic matching. In the citation analysis, it is based on the fact that the ideas produced by the authors are shown as sources by other researchers and the ideas of the authors are shown as sources by other researchers (Polat, Saraçoğlu and Duman, 2019 : 46).

In the bibliometric analysis, it shows the studies carried out by the researchers in the literature and enables the analysis of previous studies. Bibliometric studies are carried out in three ways. A narrow investigation proceeds from a single question. Dynamic focus, on the other hand, divides the broadcasts by time intervals and compares them with the groups it divides. Structural focus is also used by analyzing the relationship between institutions and authors (Öztürk & Kurutkan, 2020: 2).

5. METHODOLOGY

Within the scope of the research, "audit and ethics" in the web of science database on 1,817 studies bibliometric analysis was carried out by considering key concepts. All of the studies included in the research were of foreign origin and the data obtained were saved in plain text file (txt) format.

"VosViewer" for studies obtained from the web of science database for bibliometric analysis program was used. The results of the study are explained with the help of tables, figures and graphs.

5.1. GENERAL STATISTICS INFORMATION

Statistical information on the studies related to the ethical rules that auditors have to comply with in audit activities are presented and interpreted in tables.

Table 1. Citation Topics

Citation Topics	Record Count	%
Corporate Governance	257	14.144
Business Ethics	218	11,998
Corporate Social Responsibility	140	7.705
Informed Consent	112	6,164
Social Movements	59	3,247
Evidence-based Practice	22	1,211
Privacy	21	1,156
Assurance of Learning	20	1.101
Evidence Based Medicine	18	0,991
Tax Evasion	18	0,991

Kaynak: Web of Science, 2023.

Table 1 shows the citations of the top 10 studies on audit ethics. According to Table 1, the highest citation subject for accounting standards is “Corporate Governance”. The second and third highest rates were “Business Ethics” and “Corporate Social Responsibility”, respectively.

Table 2. Authors

Authors	Record Count	%
Harrison DA	8	0.440
Rowan KM	8	0.440
Bhangu A	7	0.385
Du XQ	7	0.385
Brown A	6	0.330
Martin J	6	0.330
Mouncey PR	6	0.330
Nepogodiev D	6	0.330
Thorne L	6	0.330
Agheorghiesei DT	5	0.275

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 2 shows the top 10 authors with articles on audit ethics. According to Table 2, “Harrison D.A. and Rowan KM” ranks first with 8 articles on audit ethics. On audit ethics, “Bhangu A. and Du X.Q.”ranked first with 7 articles.

Table 3. Document Types

Document Types	Record Count	%
Article	1.533	84,370
Proceeding Paper	177	9,741
Review Article	84	4,623
Book Chapters	76	4,183
Editorial Material	50	2,752
Early Access	43	2,367
Letter	10	0,550
Book Review	6	0,330
Book	1	0,055
Correction	1	0,055

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 3 shows the type of studies on audit ethics. According to Table 3, 1,533 articles were published on audit ethics. On the other hand, 177 proceeding paper were published on audit ethics.

Table 4. Web of Science Categories

Web of Science Categories	Record Count	%
Ethics	419	23.060
Business	379	20,859
Business Finance	324	17.832
Medicine General Internal	224	12,328
Management	160	8.806
Economics	79	4,348
Medical Ethics	64	3,522
Health Care Sciences Services	59	3,247
Social Sciences Biomedical	53	2,917
Public Environmental Occupational Health	46	2,532

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 4 shows in which Web of Science category the studies on audit ethics are located. According to Table 4, 419 studies on audit ethics were conducted in the field of “Ethics”. It is seen that 379 of the studies on audit ethics are in the field of “Business”.

Table 5. Publication Years

Publication Years	Record Count	%
2021	175	9,631
2020	150	8,255
2022	150	8,255
2019	128	7,045
2018	125	6,879
2016	107	5,889
2013	95	5,228
2017	92	5,063
2015	89	4,898
2014	87	4,788

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 5 shows the years in which studies on audit ethics were published. According to Table 5, it was determined that the most studies were conducted in 2021 with 175 studies. The second and third most published years were 2020 and 2022 with 150 publications. Therefore, this result shows that audit ethics have been the subject of recent studies.

Table 6. Publication Titles

Publication Titles	Record Count	%
Journal of Business Ethics	267	14.695
BMJ Open	157	8.641
Accounting Auditing Accountability Journal	43	2.367
Managerial Auditing Journal	39	2.146
Journal of Medical Ethics	27	1.486
Research of Professional Responsibility and Ethics in Accounting	16	0.881
Ethics and Auditing	14	0.771
International Journal of Ethics and Systems	13	0.715
Issues in Accounting Education	13	0.715
International Journal of Auditing	11	0.605

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 6 shows the journals in which the studies on audit ethics are published. According to Table 6, the highest 267 studies on audit ethics were published in the “Journal of Business Ethics” journal. It was determined that the highest 60 studies on auditing standards were published in the journal “BMJ Open”.

Table 7. Language

Language	Record Count	%
English	1,759	96.808
Spanish	25	1.376
French	8	0.440
Portuguese	4	0.220
Slovak	4	0.220
German	3	0.165
Unspecified	3	0.165
Czech	2	0.110

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 7 shows in which language the studies published on Audit ethics are written. According to Table 7, the majority of the studies on audit ethics are written in English. Spanish and French ranked second and third in the number of studies on audit ethics.

Table 8. Citations

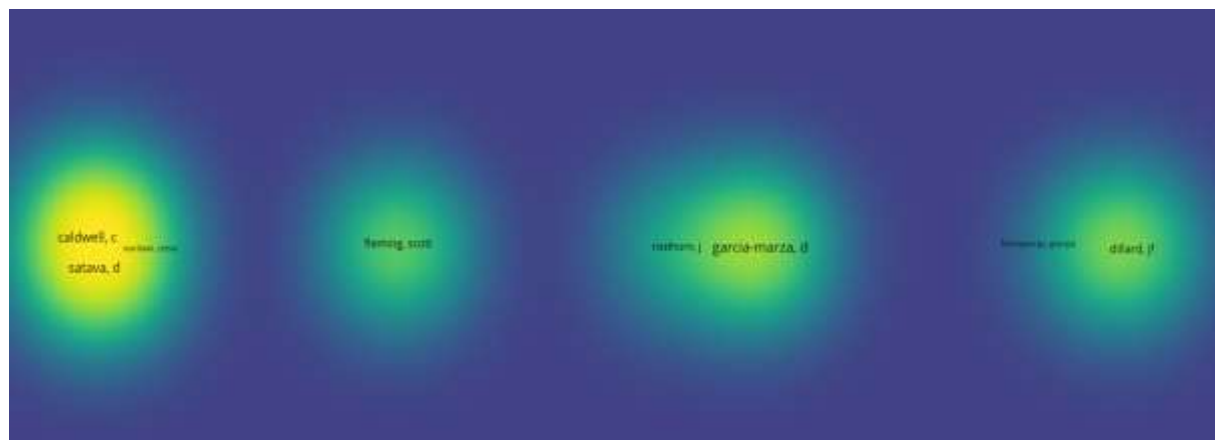
Audit Ethics			
Publications	Citing Articles	Times Cited	
		Total	Average per item
1,817	21,717	26,400	14,53

Source: Web of Science database as of January 2023.

Table 8 shows statistical information on references to studies on audit ethics. According to Table 8, it is seen that 1,817 studies have been carried out so far on Audit ethics. It was determined that 21,171 citations were made to these studies and an average of 15 studies were cited annually.

5.2. RESULTS OF BIBLIOMETRIC ANALYSIS SUPPORTED BY VISUAL NETWORK MAPPING

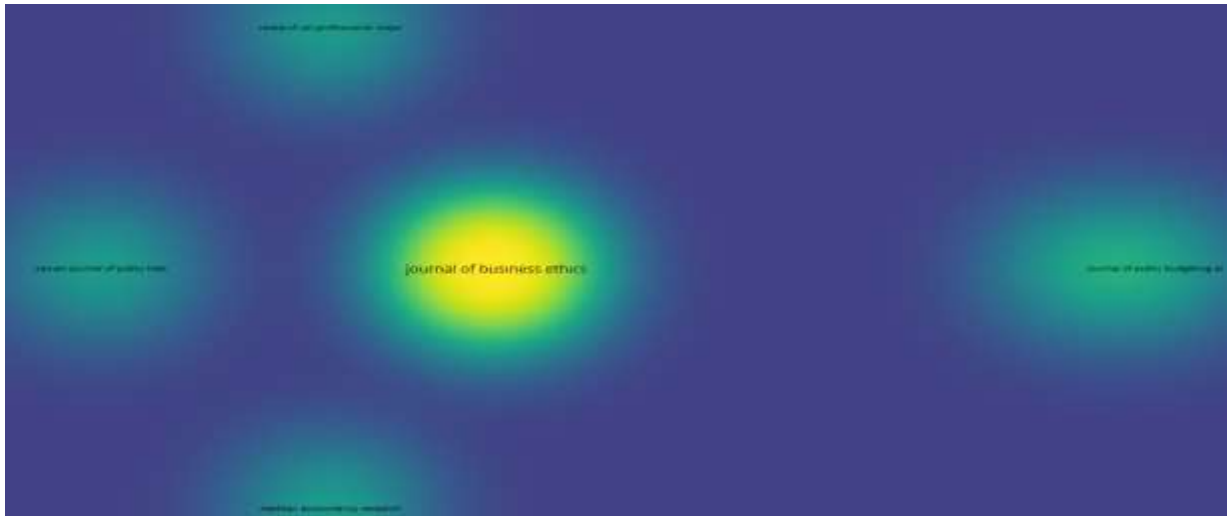
In this part of the study, visual network mapping technique was applied to the studies on audit ethics. In this context, the citations to the authors, the publishers cited, the most used keywords and the countries with the most studies are analyzed.

Figure 1. Cited Authors

Figure 1 shows the cited authors who are created by applying visual network mapping technique on audit ethics. According to Figure 1, it is determined that the most cited author on audit ethics is "Caldwell C. and Garcia-Marza D.".

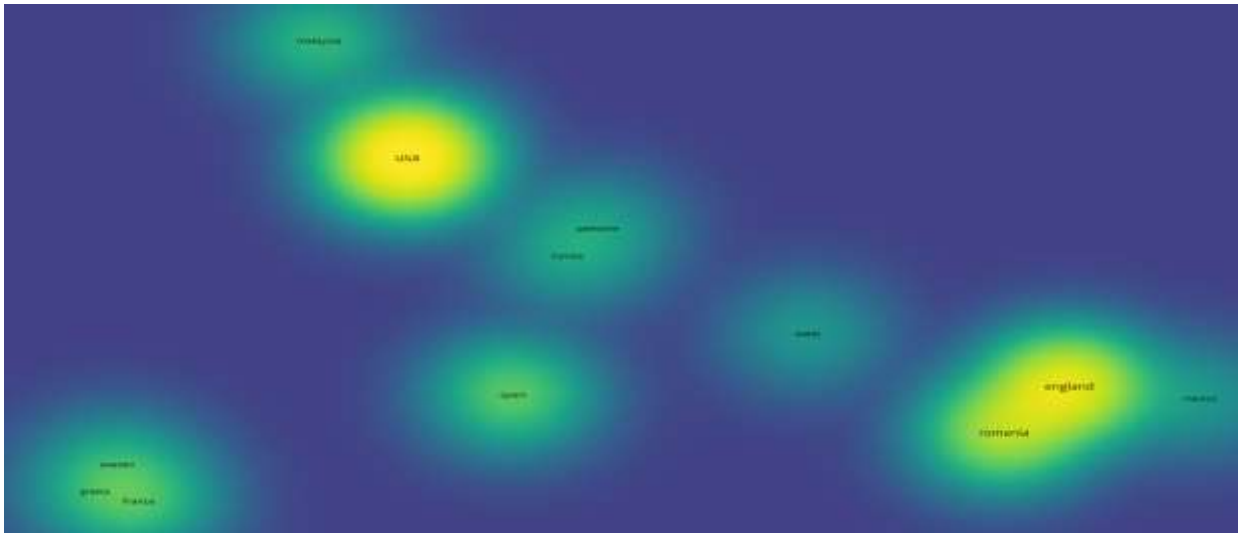
Figure 2. Citation of Journal

Figure 2 shows the journals published on audit ethics created by applying the visual network mapping technique. According to Figure 2, "Journal of Business Ethics" is the journal in which most studies on audit ethics are published.

Figure 3. Keywords

Figure 3 shows the keywords used in the studies published on audit ethics. Figure 3 shows that the word "Ethics" is the most frequently used keyword in audit ethics. In addition, "Auditing" were found to be the most frequently used keywords in the studies.

Figure 4. Publication of Countries

Figure 4 shows the countries with the highest number of publications on audit ethics. Figure 4 shows that most publications were made in the USA. Later, studies were conducted in England and Romania.

6. CONCLUSION

In this study, the concept of auditing, the concept of ethics and ethics in auditing are explained and the possible effects of the auditor on the concept of ethics are tried to be determined by applying different methods when domestic and foreign researches are examined by adding the literature review part to the studies conducted in these fields. The majority of these studies emphasise the importance of the concept of ethics in auditing. It has been concluded that the auditor should be based on honesty, confidentiality and impartiality in his/her work. In the first section, conceptual definitions are made and the meaning of the concepts are tried to be explained. In the second section, a literature review is conducted and the studies and opinions of the authors who emphasise the importance of ethics in the auditing profession are included. In the third stage, it is aimed to make a bibliometric analysis supported by visual network mapping.

Within the scope of the research, "audit and ethics" in the web of science database on 1,817 studies bibliometric analysis was carried out by considering key concepts. All of the studies included in the research were of foreign origin and the data obtained were saved in plain text file (txt) format. "VosViewer" for studies obtained from the web of science database for bibliometric analysis program was used. The results of the study are explained with the help of tables, figures and graphs.

As a result of the study, the following data were obtained; The highest citation subject for accounting standards is "Corporate Governance". Harrison D.A. and Rowan KM" ranks first with 8 articles on audit ethics. On audit ethics, "Bhangu A. and Du X.Q." ranked first with 7 articles. 1,533 articles were published on audit ethics. On the other hand, 177 proceeding paper were published on audit ethics. 419 studies on audit ethics were conducted in the field of "Ethics". It is seen that 379 of the studies on audit ethics are in the field of "Business". It was determined that the most studies were conducted in 2021 with 175 studies. The second and third most published years were 2020 and 2022 with 150 publications. the highest 267 studies on audit ethics were published in the "Journal of Business Ethichs" journal. It was determined that the highest 60 studies on auditing standards were published in the journal "BMJ Open". The majority of the studies on audit ethics are written in English. Spanish and French ranked second and third in the number of studies on audit ethics. It is seen that 1,817 studies have been carried out so far on Audit ethics. It was determined that 21,171 citations were made to these studies and an average of 15 studies were cited annually.

REFERENCES

AICPA. (2021). Code of Professional Conduct, AICPA Online Profesyonel Kütüphane Erişim tarihi: 20.03.2023.

- Akenbor., C. Teresa, E. (2013), Ethical concept and professional judgment in corporate financial reporting: empirical evidence from Nigeria. *International Journal of Business and Economic Development*, 49.
- Amat, O. ve Gowthorpe, C. (2004). Creative accounting: Nature, incidence and ethical issues, *Economics Working Papers 749*, Department of Economics and Business, Universitat Pompeu Fabra, 1(19).
- Arens., A. Randal J. ve Elder., S. (2012). *Beasley. Auditing and assurance services: an integrated approach*. USA: Pearson Prentice Hall.
- Arslan., H. Gökoğlan, K. ve Bulut., M. (2018), Dicle üniversitesi sosyal bilimler meslek yüksekokulu öğrencilerinin muhasebe meslek etiği algıları üzerine bir araştırma, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (17), 278 – 294.
- Aydın., İ. (2011). Etik Kültürün Geliştirilmesinde Sivil Toplumun Rolü, <http://adudspace.adu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11607/1031/408967.pdf.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. Erişim Tarihi: 09.03.2023.
- Bennie., M. ve Pflugrath, G. (2009). The strength of an accounting firm's ethical environment and the quality of auditors' judgments, *Journal of Business Ethics*, 87, 237-253.
- Biçer., A., Akarçay V. ve Mülküt, U. (2017). Etik Değerlerin Muhasebe Mesleğinin İtibarı Üzerindeki Rolü. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (31), 197-206.
- Bozkurt, B. (2021). Bağımsız Denetçiler için Etik kurallar ile faizsiz finans kuruluşları denetçileri için etik kuralların karşılaştırılması. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 5(1) 2021.121-123.
- Ceylan, E., (2021). Muhasebe alanında yayımlanan seçilmiş beş dergide 2016-2020 yılları arasında denetim konusunda yayımlanmış makalelerin bibliyometrik analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, Sayı 91: 57-80
- Chaplais, C., Mard, Y., Marsat, S. (2016). The Auditor Facing Ethical Dilemmas: The Impact of Ethical Training on Compliance with A Code of Conduct. *Accounting Auditing Control*, 22(1), 53-83.
- Crucean, A. C. (2020). A Bibliometric analysis of the audit quality at global level. *Proceedings of the 16 th International Conference Accounting and Management Information Systems AMIS 2021*, June 09 – 10, 2021 Bucharest University of Economic Studies Bucharest: Romania, 316-331.
- Çakalı., R. ve Baloğlu., G. (2023). Bağımsız Denetim Etik Uygulamaları Çerçevesinde İç Denetim Etik Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *İda Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 6(1), 1-19. DOI: 10.52059/idaacmmd.1102812. Erişim tarihi: 23.03.2023.
- Çiftçi., Y. ve Çiftçi., B. (2003), Muhasebe Mesleğinde Meslek Etiği (Türkiye'deki Düzenlemeler Ve Uluslararası Düzenlemelerle Karşılaştırılması), *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 3(10), 79-96.
- Demir., E. Çiftçi, Y. (2016). Denetçi Bağımsızlığının Etik İlkeler Çerçevesinde İncelenmesi: Bir Denetim Firması Uygulaması. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 88-97.
- Fan, H. F., Woodbine, G. & Cheng, W. (2013). A Study of Australian and Chinese accountants' attitudes towards independence issues and the impact on ethical judgements, *Asian Review of Accounting*, 21 (23), 205-222.
- Ghasemi, M., Shafeiepour, V., Aslanı, M. & Barvayeh, E. (2011). The impact of information technology (it) on modern accounting systems, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 28, 112-116.
- Ghazali, N. A. M. (2021). Factors influencing ethical judgements of accounting practitioners: Some Malaysian evidence, *International Journal of Social Economics*, 48 (3), 384-398.
- Gökoğlan, K. & Çemberlitaş, İ. (2021). Denetimin Değişen Yüzü; Geleceğin Denetçisi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 6(2), 115-129.

- Haeridistia, N. ve Fadjarenie. A. (2019). The Effect of Independence, Professional Ethics & Auditor Experience on Audit Quality. *International Journal of Scientific & Technology Research*, Vol. 8, Issue 2, 24-27.
- IFAC, (2023) International Federation of Accountants, Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu, <https://www.ifac.org/knowledge-gateway/developing-accountancy-profession/discussion/accounting-basics-new-and-veteran-investors-ifac-iosco-world-investor-week-series>, Erişim tarihi: 05.04.2023.
- IFAC, (2016). International Federation of Accountants, Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285240>. Erişim tarihi: 26.03.2023.
- IIA., (2019). Uluslararası mesleki uygulama çerçevesi (1. Baskı). Türkiye İç Denetim Enstitüsü Derneği. <https://www.theiia.org/globalassets/documents/standards/implementation-guides-gated/2019-implementation-guides-all-turkish.pdf>. Erişim tarihi: 25.03.2023.
- INTOSAI, (2005). intosai'de yeniden yapılanma: intosai mesleki standartlar komitesinin kurulması. *Sayıştay Dergisi*, (59), 161-163. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sayistay/issue/61516/918895>. Erişim tarihi: 28.03.2023.
- Jackling, vd. (2007). Professional accounting bodies' perceptions of ethical issues, causes of ethical failure and ethics education, *Managerial Auditing Journal*, 22 (9), 928-944.
- Jackson, S. R. (2012). An Empirical Analysis of The Theory of Reasoned Action On Understanding The Impact on Auditing Ethical Decisions, *International Journal of the Academic Business World*, 6(2).
- Karacaer, S., Gohar, R., Aygün, M. & Sayın, C. (2009). Effects of Personal Values on Auditor's Ethical Decisions: A Comparison of Pakistani and Turkish Professional Auditors. *Journal of Business Ethics*, 88(1), 53-64.
- Kaya, H. ve Durmuş, A. F. (2022). Muhasebe meslek mensuplarının meslek etiği hakkındaki algı ve tutumlarının incelenmesi: trb1 bölgesinde bir araştırma. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1) , 184-210. DOI: 10.17218/hititsbd.1098940 Erişim tarihi: 23.03.2023.
- Kgk., https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/standartlar%20ve%20ilke%20kararlar%20C4%B1/SINIRLI%20BA%20C4%9EIMSIZ%20DENET%20C4%B0M%20STANDARTLA RI/SBDS_2410_RG.pdf. Erişim tarihi 20.03.2023.
- Kısakürek, M. ve Alpan, N. (2010), "Muhasebe meslek etiği ve Sivas ilinde bir uygulama" *MUFAD Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (47), 213-228.
- Kızıllı, C., Akman, V., Aras, S., & Erzin, N. O. (2015). Yalova ilinde ikamet eden muhasebe meslek mensuplarının muhasebe etik algısı. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 6-31.
- Oboh, C. S., Ajibolade, S. O. & Otusanya, O. J. (2020). Ethical Decision Making Among Professional Accountants in Nigeria: The Influence of Ethical Ideology, Work Sector, and Types of Professional Membership. *Journal of Financial Reporting and Accounting*.
- O'Leary, C. & Stewart, J. (2006). Factors Affecting Internal Auditors' Ethical Decision Making Other Corporate Governance Mechanisms and Years of Experience. In 2006 Accountability, Governance & Performance Symposium Proceedings (pp. 1-30). Griffith University.
- Onumah, R. M., Simpson, S. N. Y., & Kwarteng, A. (2022). The Effects of Personal and Organisational Attributes on Ethical Attitudes of Professional Accountants: Evidence from Ghana. *Journal of Global Responsibility*.
- Oseni, A. I. (2011). Unethical behavior by professional accountant in an organization, *Research Journal of Finance and Accounting*, 2(2). 1-7.
- Özgün, H. S. & Sarıtaş, H. (2019). Muhasebe mesleğinde etik dışı davranışlara neden olan durumlar: Denizli ilinde bir uygulama, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (1), 77- 93.

- Öztürk, N., & Kurutkan, M. N. (2020). Kalite Yönetiminin Bibliyometrik Analiz Yöntemi ile İncelenmesi. *Journal of Innovative Healthcare Practices*, 1(1), 1-13.
- Pflugrath, G., Martinov-Bennie, N., & Chen, L. (2007). Etik Kuralların ve Deneyimin Denetçi Kararları Üzerindeki Etkisi. *Yönetim Denetimi Dergisi*, 220, 566-589. <https://doi.org/10.1108/02686900710759389> Erişim tarihi: 25.03.2023.
- Polat, Z.A., Saraçoğlu, A. ve Duman, H. (2019). Harita Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi. *Harita Dergisi*, 161, 46-56.
- Selimoğlu., K. Ve Mehmet., Ö., Şaban U.(2015). Bağımsız Denetim. Muhasebe Denetim Basım Yayın A.Ş. 8. Baskı. Ankara.
- Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirlerin Mesleki Faaliyetlerinde Uyacakları Etik İlkeler Hakkında Yönetmelik (2007) Resmi Gazete Sayı: 26675. https://turmob.org.tr/Arsiv/FCKEditor/userfiles/file/Yonetmelik_MMKarari_Yasa_10_4_2018/13-Etik%20ilkeler%20Hak_Yonetmelik.pdf. Erişim tarihi: 25.03.2023.
- Süklüm, N. (2020). Denetim kalitesinin bağımsızlık ilkesi ve etik ilişkisi bağlamında incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11.Baskı. Isparta. 17-18.
- Şimşek, M. Ş., Akgemici, T. ve Çelik, A. (2003). Davranış bilimlerine giriş ve örgütlerde davranış. 3. Baskı. Adım Matbaacılık ve Ofset, Konya.
- Uyar., S. (2005). Muhasebe mesleğinde etik ile ilgili düzenlemeler. <http://www.muhasabetr.com/yazarlarimiz/suleyman/001/> Erişim tarihi: 25.03.2023.
- Yasan, B., Doğan, S. ve Tarhan Mengi, B. (2019). Etik liderlik ve etik iklimin iç denetçilerin performansına etkisi ve bir araştırma. *TİDE AcademIA Research*, 1(2), 249-280.
- Zaif, F. (2004), Avrupa Birliği Denetim ve Denetçiye İlişkin Esasların Uyumlaştırılması (Harmonizasyon) Çalışmaları, *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi* 6/3, 153-177.
- Zaif., F. Ayanoğlu, Y. (2007). Muhasebe eğitiminde kalitenin artırılmasında ders programlarının önemi: Türkiye'de bir inceleme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 115-136. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/28333/301114>. Erişim tarihi: 27.03.2023.
- Zupic, I. ve Cater, T. (2015). Yönetim ve Organizasyonda Bibliyometrik Yöntemler. *Örgütsel Araştırma Yöntemleri*, (18)429-472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629> Erişim tarihi: 28.03.2023.

TUFARGANLI ÂŞIK ABBAS'IN TASAVVUFİ ŞİİRLERİNİN ÖZELLİKLERİ CHARACTERISTICS TUFARGANLI ASHIK ABBAS'S TASAVVUF POEMS

Ramazan SİRACOĞLU

Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karabük, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-3953-6860

ÖZET

XVII. yüzyılda yaşamış Tufarganlı ÂşıkAbbas Türk edebiyatının bâdeli aşıklar grubuna dahildir. Şiirlerinin yüzde doksanı hecede, çok az kısmı ise aruzdadır. Mükemmel şiir tekniği olan ÂşıkAbbas iyi derecede tasavvufi bilgiye de sahip olmuştur. Söz sanatlarını büyük başarıyla uygulamış, zaman zaman Kuran-ı kerim ve hadislerden alıntılar yapmış, şiirlerinde telmihlere yer vermiştir. Mesela, “Ruzi’el Mahşerde Mevlam aşkına, İçmişim Kevser’den bir cam-ı leziz. İskender aradı, bulup içmedi; Hızır içti, oldu iman u aziz” kıtasında adı geçen sanatçı, bize malum olan bengisu olayını hatırlatmıştır. Tufarganlı Abbas “Melekler giyinmiş sündüs ü berrak” mısraında Kuran-ı kerimin Kehf suresinin 31. ayetindeki “yelbesune siyaben hudren min sundusin- İnce ipekten yeşil elbise giyerler” ifadesine gönderme vardır. Türkçe ve Farsçayı mükemmel bilmiş olan Tufarganlı Abbas’ın şiirlerinin kitap haline getirilmiş varyantında ne yazık ki, bir sıra yanlışlıklara yer verilmiştir. Mesela, üç kıtalık bir şiirinde “leziz” ve “aziz” sözleri ikişer kez kafiye olarak kullanılmıştır. Kanımızca, üç kıtalık şiir için Türk dilinde dört tane kafiye söz bulmak Tufarganlı Abbas gibi üstat bir âşık için problem olmazdı. Muhtemelen, XX. yüzyılın 30. yıllarında Tufarganlı Abbas’ın şiirlerini toplayan araştırmacı Hümmet Alizade bize belli olmayan nedenlerden bazı şiirlerin incelenmesinde bilmeyerekten yanlışlıklara yol vermiştir. Daha sonraki devirlerde de aynı yanlışlıklar tekrarlanmış, galat-ı meşhur haline gelmiştir. Tufarganlı Abbas bazı şiirlerinde Arap alfabesinin adlarını kullanmakla lugaz örnekleri de oluşturmuştur: “Ne sure okunur cim, sin dal üste, Okunduğu manaları nicedir?”. Söz konusu mısra da Tufarganlı Abbas “ceset” sözünü kastetmiş ve Kuran-ı kerimin 36. suresini haber almak istemiştir. Kimi zaman Tufarganlı Abbas dünyaca meşhur olan tarihi konulara da değinmiştir. Mesela, halk karşısında söz düellosunda rakibi olan bir sanatçıya şöyle sormuştur: “Mescid-i Aksa’yı kim etmiş bina? Onun içi taşır, civarı nedir?”. Tufarganlı Abbas’ın şiirleri, onun Kuran-ı kerimi iyi bildiğinin göstergesidir: “Deryada kimleri yutmuştur balık, Nasıl namaz kılmış, kıblesi nedir?”. Söz konusu mısra da “Saffat” suresinin 139. ve 142. ayetine gönderme vardır: “Ve inne Yunuse le min el murselin—Yunus, gerçekten de, gönderilenlerdendir. “Feltekamehul hutu— Onu bir balık yuttu”. Bildiri metninde gücümüz yettiği kadar Tufarganlı Âşık Abbas’ın tasavvufi şiirlerinin özelliklerini açıklamaya çalışmışız.

Anahtar kelimeler: şiir, başarı, tasavvuf, kafiye, Âşık Abbas

ABSTRACT

Ashik Abbas from Tufargan, who lived in the 17th century, is included in the group of badeli ashiks of the Turkish literature. Ninety percent of his poems are in syllables and very few of them are in aruz. Ashik Abbas, who had an excellent poetic technique, also had good mystical knowledge. He practiced rhetoric with great success, made quotations from the Qur'an and hadiths from time to time, and included references in his poems. For example, “For the sake of my Mevlana in Ruzi'el Mahşer, I drank a cup of from Kevser. Alexander sought, did not find and didn't drink. The person, whose name is mentioned in the verse "Khidr drank, and he became faith u saint", the avtor reminded us of the well-known “bengisu” (water of immortality) event. Abbas Tufarganli in the line of, "Angels wear green garments of silk ", there is a reference to the expression "They wear green clothes made of fine silk" in the 31st verse of the chapter of Kahf of the Qur'an. Unfortunately, there are a number of mistakes in the published version Abbas Tufarganli's poems, who knew Turkish and Persian perfectly. For example, the words "delicious" and "saint" are used as rhymes twice in a poem of three stanzas. In our opinion, it would not be a problem for a master minstrel like Abbas of Tufargan to find four rhyming words in the Turkish

language for three stanzas of poetry. Probably the researcher Hümmet Alizade, who collected the poems of Abbas from Tufargan in the 30 years of XX century, inadvertently had mistakes in the analysis of some poems, the reasons those mistakes are not clear to us. In later periods, the same mistakes were repeated and became famous mistakes (galat-ı meshur). Abbas Tufarganli also created examples of lugaz by using the names of the Arabic alphabet in some of his poems: “What surah is recited for “jim, sin dal”, What are the meanings it is recited?” In the verse Abbas Tufarganli meant the word "corpse" and wanted to ask about the 36th sura of the Qur'an. From time to time, Abbas Tufarganli also touched upon world-famous historical issues. For example, he asked an ashik, who was his opponent in a verbal duel before the public: “Who built Masjid al-Aqsa? Its inside is stone, what is its surroundings?”. The poems of Abbas Tufarganli indicate that he knew the Qur'an well: "Who swallowed the fish in the sea? How did he pray, what was his qibla?" There is a reference to the 139th and 142nd verses of the surah “Saffat” in the verse in question: “Ve inne Yunuse le min el murselin- Indeed Yunus was one of the apostles”, “Feltekamehul hutu -The fish swallowed him”. In the text of the article, we have tried to explain the features of the tasavvuf poems of Tufarganlı Ashik Abbas, as much as we can.

Keywords: poetry, success, mysticism, rhyme, Ashik Abbas

GİRİŞ

Tasavvufta ana temalardan biri mutlak varlık fikrinin yansımasıdır. Tasavvuf şairlerine ve bedii söz ustalarına göre, kâinatın temeli Cenab-ı Hakk'ın tecellisidir. Başka bir deyişle, tüm dünya sadece Yüce Varlığın kendisinin bir yansımasıdır. Mutasavvıfların düşüncesine göre, tüm insanlar, hayatlarının sonuna kadar ellerinden geldiğince kendilerini geliştirmelidirler. İnsan ancak bu şekilde Mutlak Yaratıcı'ya yükselebilir. İnsan, yapacağı iyilikler ve zikirler sonucunda ilahi sırlara erişim kazanabilir. Bu istek, şevk ve çaba, nihayetinde tasavvuf edebiyatının ana temasını oluşturur. Bu akımın Orta Çağ'ın agnostik şairleri arasında bile edebi bir etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Kabul edilmelidir ki, hiçbir edebî akım, tasavvuf edebiyatı kadar şairler üzerinde bu kadar somut bir etkiye sahip olmamıştır. Bu edebiyatın kökeni Arap edebiyatı ile başlamış, daha sonra Fars edebiyatına, oradan da Türk edebiyatına geçmiştir (Eliade, 8). Sufi şairleri ve aşıkları gerçek sevgi ile hayali sevgiyi bir ortak noktada tutarak kendi zamanlarının sanatçıları ve de haleflerinin meselelere bakış açısında etkileyici olmayı başarmışlar. Türk dünyasının muazzam fikir adamları Ahmed Yesevi'den, Yusuf Has Hacib'den, Edib Ahmed'den manevi ders almış Yunus Emre, Seyid İmadeddin Nesimi ve Kadı Burhaneddin gibi muktedir söz üstatları kendilerinden sonraki edebi kuşak için müsait ortam hazırlamış, yeni mutasavvıfların akıl hocaları olmuşlar. Böyle mutasavvıflardan biri Tufarkanlı Aşık Abbas'tır.

Ünlü halk ozanı Aşık Abbas Tufarkanlı'nın hayatı hakkında maalesef kesin bilgi yok. Şiirlerinden yola çıkarak onun XVII. yüzyılda, Safevi hükümdarı I Şah Abbas'ın zamanında yaşamış olduğunu düşünmek mümkündür. Zira Azerbaycan Cumhuriyetinde ve İran'da çok yaygın olan aşk destanı “Abbas ve Gülgez” eserinde genç aşık Abbas Tufarkanlı'nın sevgilisini kurtarmak amacıyla I Şah Abbas Safevi'nin sarayına gelmesinden ve Safevi hükümdarının huzuruna çıkmasından, kendisinin badeli hak aşığı olmasını hükümdara ispatlamasından ve sonuçta, I Şah Abbas'ın tatmin olmasından ve Tufarkanlı Abbas'ın Gülgez hanımla evlenmesine izin vermesinden, hatta iki sevgili gençlerin düğününün de Safevi hükümdarı tarafından gerçekleştirilmesinden bahsedilir.

ARAŞTIRMA

Aşık Abbas İran'ın şimdi Azerşehr (آذرشهر) denilen Tufarkan şehrinde doğmuştur. Tufarkanlı Abbas, aynı zamanda Kul Abbas, Şikeste Abbas ve Bikes Abbas olarak da ün kazanmıştır. Abbas Tufarkanlı çok erken yaşlarından babasını kaybetmiştir. Bir müddet medrese eğitimi almıştır. 16- 17 yaşında rüyasında Mevlanın kendisine sunduğu badeyi içtikten sonra Tufarkanlı Abbas mucizevi yeteneklere sahip olmuştur. İritcalen güzel şiirler söylemek, etkili konuşmak, hoş ahenkli avazla okumak, saz çalmak, kayıptan haber vermek gibi marifeti ile adeta bölge halkını hayran bırakmıştır. Tufarkanlı Abbas olup bitenleri ilk olarak anasına anlatmıştır:

Ağalar ağası, ağalar xası,

Ana, mövlam mene buta veribdir. (Azərbaycan dastanları, 110)

Söz konusu kıtada kullanılan “mövla— مولى - ” kelimesi, Arap dilindeki “veli” sözüden türemiştir (Güzel, 25). Kuran-ı kerimde altı ayette “mövla” sözü geçmektedir. Örneğin: Muhammed suresinin 11. ayetinde “ALLAH, inananların mevlasıdır, kafirlerin ise hiçbir mevlası yoktur— Zalike bi ennallahe mevlellezine amenu ve ennel kafirine la mevla lehum” buyurulmuştur. Hac suresinin 78. ayetinde ise şöyle belirtilmiştir: “ALLAH’a tutunun, o sizin mevlanızdır— **va'tesimu billah, huve mevlakum.**” Şöyle düşünebiliriz ki, Abbas Tufarkanlı'ya Hak tarafından olağanüstü yetenekler verilmiştir. Tufarkanlı Abbas badeli aşık olduğunu birkaç kez dile getirmiştir:

Abbasam, ağamdan içmişəm badə,

Badə içənlərdən oldum ziyadə.

Üç kimsənə gördüm, gətədi zulmatə

Onlar nə yandırır, çırağı nədir? (Azərbaycan dastanları, 117)

Örnek parçadan görüldüğü gibi, Tufarkanlı Abbas, “ağam” söylediği kişiden bade içmiştir. “Ağa” sözü Türkçe bir söz olarak Arapçadaki “veli” sözünün karşılığıdır. “Veli” sözünün anlamı “büyük, ulu, sahip” demektir. Bakara suresinin 107. ayetinde buyurulmuştur ki, “**ma lekum min dunillahi min veliyyin**— ALLAH’tan başka sizin büyüünüz yoktur.” Tasavvufta bade veya mey ilahi sevginin kaynağı olarak nitelendirilir. Başka sözle, bade veya mey, Kuran-ı kerimin Maide suresinin 89. ayetinde zikrolunan ve şeytan işinden bir pislik olarak nitelendirilen “hamr- خمر – adlı maddeden tam farklı kavramdır.

Aslında “hamr” sözünün gerçek sözlük anlamı, “kapatmak, örtmek, görünmez hale getirmektir. Yani, insanın aklını alan, hisslerini, duygularını etkisiz hale getiren her şey- alkollü içkiler, narkotik ve psiko trop ilaçlar, insanları baştan çıkaran müzik ve danslar hamrdır. Mutasavvıflar, badeyi Hak yolu ile yürüyen salıkların yardımcıları olarak değerlendirmişler (Onay, 18). Mesela, Fuzuli bir şiirinde böyle buyurmuştur:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,

Mən kıməm, saqi olan kimdir, mey ü səhba nədir. (Füzuli, 111)

Tutduqca ələ sağəri-səhbayi-səbuh, / Artar əsəri-zövqi-dilü rahəti-ruh.

Tuğyani-qəmə müfiddir zövrəqi-mey, / Tufan xətarində öylə kim, kəştiyi-Nuh. (Füzuli, 368)

Örnek parçada Fuzuli, Araf suresinin 133. ayetine telmih yapmıştır (Doğan, 22). Söz konusu ayette Hak yolundan saptığı için Nuh’un kavmine ceza olarak tufan gönderildiği bildirilir: “Onların üzerlerine tufan göndermiştik.” Fuzuli, söz konusu mısralarda ilahi aşkın vesilesi olarak gördüğü mecazi meyi Hz. Nuh’u ve ona uyanları müthiş tufandan kurtaran gemiye benzetmiştir. “Keşti-yi Nuh” “Nuh’un gemisi” anlamındadır. Araf suresinin 37. ayetinde Hz. Nuh’a “Bizim gözetimimiz altında ve vahyimizle gemiyi yap” (**Vasnail fulke bi a'yunina ve vahyina**) -diye emrolunmuştur. Hz. Nuh da o emri icra etmiştir. Söz konusu suresinin 133. ayetinde buyurulmuştur ki, bir müddet sonra Nuh’un gemisi Cudi dağına oturdu: “**estevet alal Cudiyi.**” Fuzuli, kendi üzüntülerini, gam ve kederini bir tufan olup onu mahvetmek istediği bir anda, “zevrak-ı mey”in, yani “mey gemisinin” onu söz konusu tufandan kurtardığına işaret etmiştir.

XVII yüzyıl edebiyatının meşhur şairi, aynı zamanda şeyhülislam olmuş Şeyhülislam Yahya efendi bir gazelinde meyi övmüş, onu aşığı ulviyet makamına götürecektir vesile olarak değerlendirmiştir:

Sun sâgarı sâki, bana mestâne desinler

Uslanmadı gitti gör o dîvâne desinler

Peymanesini her kişi doldurmada bunda

Şimden gerü bu meclise meyhâne desinler. (Pekolcay, 41)

Tufarkanlı Abbas’a sunulmuş bade, sonuçta nefsi emmareyi yenmekte ona yardımcı olmuştur. Tufarkanlı Abbas, Mevlasından içmiş olduğu bade sayesinde insanları bir ömür boyu takip eden, onları hak yolundan saptıran, anı yaşamaya sürükleyen, tensel haz ve zevkle kandıran bütün tuzaklardan uzaklaşabilmiş, hatta Hızır gibi ledün ilmine de aşına olmuştur.

Ruzi-əl-məhşərdə mövlam eşqinə

İçmişəm kövsərdən bir cami-ləziz.

İskəndər axtardı, tapıb içmədi,

Xızır içdi oldu cəvan ü əziz. (Azərbaycan dastanları, 109)

Abbas Tufarkanlı'nın kullanmış olduğu “ruzi- əl məhşər” tabiri, “məhşər günü” manası ifadə etməkdir. Tasavvuf edebiyatında sık rastlan “məhşər” sözü, aslında Kuran-ı kerimde yoktur. “Məhşər” sözü Arapçadaki “haşr - حشر” sözündən türemiştir. Kuran-ı kerimin 59 suresi Haşr adlanır. Haşr sözü “toplanma, bir araya gelme” anlamı ifadə eder. Hatırlatmaq gerekir ki, “haşr” sözü Kuran-ı kerimde 39 kez kullanılmışdır (Şentürk, 11). Örneğin: Kaf suresinin 44. ayetinde “**Zalike haşrun aleyna yesirun-** Bizim için kolay bir toplamadır”; Ahkaf suresinin 6. ayetinde “**iza huşiren nasu—** insanlar bir araya getirildiklerinde”; Taha suresinin 102. ayetinde “**nahşurul mucrimine—** suçluları toplarız”; Naziat suresinin 23. ayetinde “**fehaşere fe nada-** toplayarak çağırdı” vb. Kuran-ı kerimde kullanılmış “haşr” sözünün “toplanma, bir araya gelme” anlamı dışında “yeniden canlanma, dirilme, ihya olma” manaları da vardır. Örneğin: Taha suresinin 125 ayetinde “**rabbi lime haşerteni a'ma—** Rabbim, beni neden kör olarak dirilttin?”; Hicr suresinin 25. ayetinde “**inne rabbeke huve** yahşuruhum— Rabbin, gerçekten onları diriltir” vb.

Tufarkanlı Abbas'ın örnek şiirinde kullanılmış “ruzi-əl-məhşər— məhşər günü” ifadəsinin “kıyamət günü” anlamı taşıdığını düşünüyoruz. Başka sözle, Abbas Tufarkanlı, mücrimlər için bir kabus, yaptıklarının bedelini ödeme günü olacak Kıyamette kendisine Cennette akan Kevser'den kana kana içmek nasip olacağını iddia etmiştir. Kevser, İskender gibi namılı padişahın arayıp da bulamadığı, dirilik suyudur. Örnek parçada adı geçen “**kevser**” sözü Kuran-ı kerimde sadece bir kez, 108. suresinin birinci ayetinde zikrolunmuşdur: “Biz sana Kevseri verdik- **İnna a'taynakel kevser.**” Kevser sözünün sözlük anlamı, “bolluk”, “zenginlik”, “nimetler” olsa da, Behiştten akan nehirlerden birinin ismidir. Muhammed bin Cerir Teberî'nin “Camiu'l beyan fi tefsiri Kuran” kitabına görə, Kevser'in suyu kardan soğuk, süttən beyaz və baldan daha tatlıdır. (محمد بن جرير، جامع البيان في تفسير القرآن، ج 30، ص 210، طبري، بيروت، دار المعرفة، چاپ اول، 1412ق)

Abbas Tufarkanlı, örnek şiirin dördüncü mısrasında “ab-ı Kevser” içtiği iddia edilən Hızır'ın ismini anımsamış, ALLAH'ın lütfu sayəsində insanlığın hasretində olduğu o suyun hürmetinə ölümsüzlüğe kavuştuğuna gönderme yapmışdır. Hatırlatalım ki, Kuran-ı kerimde Hızır ismi geçmez, fakat bazı müfessirlər Kehf suresinin 65. və 66. ayetində Hz. Musa'nın ledün ilmi öğrenmək için iki denizin kavuştuğu yerdə qarşılaştığı kişinin Hızır olduğunu ihtimal etməkdədirler: “Kendisine bir rahmet verdiğimiz və tarafımızdan bir ilim öğrettiğimiz kullarımızdan bir kul buldular”. “Musa ona: "Sana öğretilən doğru yoldan gitme bilgisini bana da öğretməyin için, sana tabi olabilir miyim?" dedi.”

Mələklər geyinib sündüsü- bərraq,

Şəmsü qəmər göydə vurur mayallaq.

Şərabi-əntəhur, bir əcəb bulaq –

Süddən ağdı, tamı şəkərdən ləziz. (Azərbaycan dastanları, 109)

Örnek kıtanın birinci mısraındaki “südü” kelimesi Kuran-ı kerimde üç ayette zikrolunmuşdur. Kehf suresinin 31. ayetində Cennət yaranının “ince və kalın ipek kumaştan yeşil elbisələr giyecekler— **yelbesune siyaben hudren min sundusin**” vadi vardır. İnsan suresinin 21. ayetində “üstlerinde ince ipekten yeşil elbisələr— aliyehum siyabu sundusin hudrun” buyurulmuşdur. Duhan suresinin 53. ayetində isə “ipekten elbisələr giyerler— **yelbesune min sundusin**” fikri yansıtılmışdır.

Xudaya, Abbası eyləmə zəlil,

Yetişsin dadımə Cabbarü Cəlil;

Göndərdin Quranı bəndəyə dəlil,

Şükür, biz də tapdıq imani-əziz. (Azərbaycan dastanları, 109)

Söz konusu kıtada Tufarkanlı Abbas, ALLAH'a özgülü olan Cabbar ve Celil isimleriyle dua etmiştir. Örnek kıtanın üçüncü mısrasında bütün insanları irşat etmek, onları doğru yola yönlendirmek için indirilmiş Kuran-ı kerim sayesinde müminlerin iman sahibi olduğunu şükranlıkla bildirmiştir. Tufarkanlı Abbas, şiirlerinde ona bade içiren kişinin Hz. Ali olduğunu iddia etmiştir. Bir şiirinde dolayı yolla, diğeri şiirinde ise açık şekilde ona bade içiren zat-ı muhteremin Hz. Ali olduğunu dile getirmiştir.

Düldülün sahibi, Qənbər ağası,

Ana, mövlam mənə buta veribdi. (Azərbaycan dastanları, 110)

Başka bir şiirinde Tufarkanlı Abbas, rüyada ona bade veren kişinin erenlerden biri olduğunu söylemiş, ancak onun ismini açıklamamıştır. Sadece olarak kendisine bir ayet gösterildiğini, daha sonra Cennet yaranlarından bir saf melek, huri ve kılman gördüğünü dile getirmiştir:

Ərənlər üstümə gəldi nüməyan,

Bir ayə göstərdi bəyanbəbəyan,

Bir saf mələk gördüm, huriy ü qılman,

Dal gərdəndə şanaları neçədi? (Azərbaycan dastanları, 113)

Tasavvuf edebiyatına, dini- destani metinlərə görə, Düldül, İslam Peyğambəri tərəfindən Hz. Ali'ye hədiyye edilmiş binek hayvanıdır. İlk metinlərdə Düldülün bir katır olduğu, sonrakı dönm metinlərdə isə Düldülün bir at olduğu belirtilmişdir. Genelde, Zülfikar və Düldül motifləri Hz. Ali ilə çağırışmalar yapan kavramlardır. Örnek parçada ismi zikrolunan Kanber isə Hz. Alinin kölelikdən serbest bıraktığı eski kölesi və sahəbesidir. Hz. Ali'ye aşırı derecede bağlı və sadık olmuş Kanber el Devsi, Kerbelə vakasından sonra Emevi valisi Haccac bin Yusuf es-Sekafi tərəfindən katledilmişdir. (El-Vekayi' ve'l-Havadis, c. 2, s. 400)

Mənim ağam Şahi-Mərdan Əlidi.

Höküm əyləsə, düşmən bağrın əridi,

Abbas deyər: yarım adı Pəridi,

Ana, mövlam mənə buta veribdi. (Azərbaycan dastanları, 111)

Örnek parçada Tufarkanlı Abbas, “Şah-ı Merdan” deyimi ilə Hz. Ali'yi kastetmişdir. Tasavvuf edebiyatında Hz. Ali, “konuşan Kuran”, ilk Müslüman, kamil-i insan, İslam Peyğambəri Miraca giderken yolunda yatan aslan, bütün evliyaların piri olaraq təsvir edilmişdir. İnanca görə, Münebbih adlı bir məşhur onun haqqında “**La feta illa Ali la seyfe illa Zulfikar**— Ali'den üstün yiğit, Zülfikar'dan keskin kılıç yoktur” söylemişdir. Hadislərə görə Hz. Muhammed (A.S.) sevgili damadı Hz. Ali'ye Zülfikar adlı kılıç hədiyye etmiş və Hz. Ali 625 yılında, Uhud savaşında bu kılıçla savaşmışdır. 627 yılının martında vuku bulmuş məşhur Hendek savaşında göstərdiği kahramanlıktan çox memnun kalmış Hz. Muhammed (A.S.) Hz. Ali haqqında “Hendek gününde- savaşta- Ali'nin darbesi bütün meleklerin və insanların ibadətlerinden çox daha üstün oldu—*ضربة علي يوم الخندق أفضل من عبادة الثقلين* - (تاريخ اسلام، دكتور)
(علی اکبر فیاض، مؤسسہ انتشارات دانشگاه تهران، سال ۱۳۷۸)

Tufarkanlı Abbas'ın şiirlerinde Hz. Ali'ye, onun kılıcına övgü dolu sözlərə sık sık rastlamak mümkündür. Burada, tabii ki, Safevi hanedanlığının resmi təbliğinin də önəmli etkisi olmuşdur:

Zülfüqarı çəkdi daşa,

Bir cüt bulaq çıxdı qoşa.

Əjdahanı başdan-başa

Bölüb, soyan hara getdi? (Azərbaycan dastanları, 124)

Abbas Tufarkanlı, sevdiği kızın uğruna bütün təhlükələri göz önünə almış və bu yolda ölməkdən bile çekinmemişdir. Başına gələn bütün dərtlərə rağmen kəderinə şikayətçi olmamış, hep dualar etmişdir. Onu zehirli bir kuyuya atsalar da o kuyudan kurtulmuşdur. Kendisine “seni kuyudan kim çıkardı?” sorusuna böyle cevap vermişti:

Qalmışdım qəri-zəmində,

Cuşimə bir nida gəldi.

Oyandım xab-qəflətdən,

Məhəmməd Mustafa gəldi. (Azərbaycan dastanları, 147)

Bu mısralara görə, Aşık Abbas Tufarkanlı rüyasında İslam Peygamberinin sesini duymuş, Hz. Ali'nin oğlu İmam Hüseyin ona yardım etmiştir. Tufarkanlı Abbas şiirinde İmam Hüseyin'i "İmamzade, yani İmamın oğlu" şeklinde hatırlamıştır:

Dərin dəryaya dalmışdım,

Könlu zülmata salmışdım,

Hamıdan dalda qalmışdım,

Dada İmamzada gəldi. (Azərbaycan dastanları, 147)

Örnek şiirin son kıtasında Tufarkanlı Abbas, Hz. Cebrail'in de ismini zikretmiş, onun da kendisine destek olduğunu vurgulamıştır:

Özüm doğru, sözüm düzdü,

Bədən birdi, yara yüzdü,

Abbas, üzün nurlu üzdü,

Cəbrayıldan səda gəldi. (Azərbaycan dastanları, 147)

İslami kaynaklar temelinde biçimlenmiş Taasavvuf edebiyatında herhangi bir kişinin ardından olumsuz konuşmak, onun dedikodusunu yapmak "gıybet" hesap edilir ve mekruhtur. Kuraan-ı kerimin Hucurat suresinin 12. ayetinde şöyle buyurulmuştur: **la yağteb ba'dukum ba'da**— Birbirinizin gıybetini yapmayın." Abbas Tufarkanlı'nın şiirlerinde de dinen mekruh sayılan "gıybet" eleştirilmiştir:

Müsəlmanlar, siz düşməyin qiybətə,

Qiybət edən özü düşər zillətə,

İskəndəri kim göndərdi zülmətə?

Hər kim ondan xəbərdar isə gəlsin! (Azərbaycan dastanları, 118)

Tufarkanlı Abbas'ın şiirlerinden onun İslami edebiyata iyi aşına olduğu gözüküyor. Örneğin, ismi Kuran-ı kerimin Nisa, Yunus, Enbiya, Saffat, En'am ve başka surelerde geçen Yunus Peygamberin büyük bir balık tarafından yutulması, balığın karnında karanlıkta ALLAH'ı takdis ve temcit etmesi olayına başarılı bir şekilde gönderme yapmıştır. Kuran-ı kerimin Enbiya suresinin 87. ve 88. ayetinde Yunus Peygamberin en çetin durumda bile ALLAH'a dua etmesi ve kurtulması ile bağlı bilgi vardır: "**fe nada fiz zulumatı en la ilahe illa ente subhaneke**— karanlıklar içinde seslendi: Senden başka ilah yoktur, sen yücesisin." **Festecebna lehu ve necceynahu minel ğamm**— Yalvarışına karşılık verdik ve onu üzüntüden kurtardık."

Abbasam, yoluma kim versin salıq?

Yetişsin dadıma o rəbbi-xalıq,

Dərya kənarında kim oldu balıq?

Namaz qılan nə qibləyə bağlıdı? (Azərbaycan dastanları, 118)

Tufarkanlı Abbas'ın şiirlerinde düştüğü bütün belalara, maruz kaldığı mahrumiyetlere ve dinmez acılara rağmen halinden şikayetçi olmayan, ALLAH'a sürekli olarak dualar eden, tasavvuf edebiyatında sabır ve dayanıklılık simgesi olan Eyyub Peyğamberin adı zikrolunur, kendisini akıl almaz dertlere müptela olmuş Eyyub Peyğamberle karşılaştırıyor. Tufarkanlı Abbas, Kuran-ı kerimin "Sad" suresinin 41. ayetine (**Vezkur abdena Eyyub**- Bizim kulumuz Eyyub'u hatırla) ve 44. ayetine (**inna vecednahu sabira, ni'mel abdu**— Biz, gerçekten de onu çok sabırlı bulduk) gönderme yapmıştır:

Müşərrəfəm, dilbər, sənin yolunda,

Dünya şövkətinən xalı san barı,

Uğradıbsan məni Əyyub dərдинə,

Dərmanım səndədir, halısan barı? (Azərbaycan dastanları, 140)

Kuran-ı kerimde Eyyub Peygamberin başına gələn belalar haqqında detallı bilgi yoxsa da, Ahd-i Atıq'te (Təvrat'ta Eyyub Peygamberin uğradığı bütün dertlər teferruatlı bir şəkildə anlatılmışdır. Bu da bir gerçək ki, təsəvvüf edebiyatında Eyyub Peygamber, sabır və dayanıqlıq simgesi olaraq qəbul edilmişdir. Mutasavvıfların görüşünə görə, dünyada Eyyub Peygamber kədər və belalara maruz qalmış ikinci bir kişi yoxdur. Bütün azaplara sabır və ümütlə katlanan Eyyub Peygamberin bıkmak və usanmaq bilmədən ALLAH'a dualar etməsi, hətta onun hanımını da şaşırtdır. Təvratə görə, bir defasında hanımını Eyyub Peygambərə, “asi ol, ALLAH seni öldürsün, kurtul bu azaplardan” diyə öneridə de bulunmuşdur. Tufarkanlı Abbas'ın Eyyub Peygamber haqqında bu dərəcədə detallı bilgi sahibi olması çox ilginçdir:

Şikəstə könlümün təbibisi usta,

Bu Təbrizin binaları nəçədi?

Nəçə ayə oxunur cim, sin, dal üstə2,

Oxunanda mənaları nəçədi? (Azərbaycan dastanları, 113)

Tufarkanlı Abbas, kəndi yeteneğindən və edəbi gücündən əmin bir halk ozanı kimi, cəsərtli bir şəkildə rəqip aşıklarla atışmış, söz düellosunda, sənət yarışmasında kəndi marifətini sərğilemişdir. Bu anlamda onun edəbi sənət estetiği bəkamından təkdire şayan şiirliəri vardır. Bu tipli şiirlierində Tufarkanlı Abbas, dīn tarixinə iyi aşına olduğunu yansıtmışdır. Örneğīn, bir şiirində Tufarkanlı Abbas, Məscid-i Aksa'nın ilk kez kim tərəfindən inşa olunduğunu, onun nəsil bir yer olduğunu sormuşdur:

Mənnən salam olsun Aşiq Sənana,

Bil nəçə gül bitib, ovrağı nədi?

Məscidi-əqsayə kim qoydu bina,

Onun içi daşdı, qırağı nədi? (Azərbaycan dastanları, 117)

Tufarkanlı Abbas'ın şiirlierində fərqli adlar, müstəarlar və məhləslərlə Hz. Ali'nin ismi daha çox zikrolunmuşdur. Hz. Ali kimi zaman, “Şah-ı Mərdan”, kimi zaman, “Düldülün səhibi”, bəzi, “Kəmbər'in ağası”, bəzən “Ebu'l fəth”, kimi zaman da “Şir-i Huda” olaraq təkdīm olunmaktadır. “Şir-i Huda” təbiriinin Türkçə kərsılığı “ALLAH'ın Aslanı” anlamındadır. Caferi tərikatına görə, Hz. Ali'ye bu müstəarı ilk kez İslam Peyğambəri kəndisi vermişdir. İslam Peyğambəri gece iken Məkkə'dən Yəsrīb'e (Mədinə'ye) yola çıxan Həzrət-i Muhammed əleyhi səlamın yatağında yatmış Hz. Ali aniden odayı basmış Məkkə müşriklərini geri savurduğu xəbərini duduğunda gururla “علي بن أبي طالب هو الذي يحل” - “Məsəibi fəhu əsdəlləh və səyifəlləh (مناقب آل ابيطالب عليهم السلام، ج 1، ص 394)

İstərəm Şiri-xudanı,

Ağamı, Şahi-mərdanı;

Mən Abbası, binəvanı,

Ağlar qoyan hara gətdi? (Azərbaycan dastanları, 144- 145)

Tufarkanlı Abbas'ın bütün şiirlierində, şərtlər nə olursa olsun, daima dürüst olmaq və sədik qalmaq ilkesi savunulmuşdur. Onun düşüncəsinə görə, dilinə səhip olan kişi cən havli ilə vəya nəfs-i emməreyə yenik düşərək, birilərinin hoşuna gitmək için əsla yalan söyleməz, Kuran-ı kerimde insanlığa təklīn edilən əhlakə uyğun davranır. Tufarkanlı Abbas'ın, Həc suresinin 30. ayətində buyurulmuş “**ectenibu kavlezzur**— yalan sözdən uzak durun” ilkesini yansıtan şiiri bu hususta oldukça mənidardır:

Özüm doğru, sözüm düzdü,

Bədən birdi, yara yüzdü,

Abbas, üzün nurlu üzdü,

Cəbrayıldan səda gəldi. (Azərbaycan dastanları, 147)

Tufarkanlı Abbas'ın özel hayatı, onun tasavvufi bakış açısı ve görüşleri hakkındaki fikirleri, ne yazık ki, sadece, “Abbas ve Gülgez Peri” destanında mevcut olan şiirlerden yola çıkarak ifade etmek mümkündür. Şimdilik başka seçenek ve bulgular edinmek mümkün değildir. Tabii ki, destan belgesel niteliklerden çok uzak, kimi zaman bir hayal ürününden ibaret söylemlerdir. Destanda yansıtılmış bazı olaylar ve kişiler gerçekçi olmayabilir. Ancak müstakbel ilmi araştırmalarda Tufarkanlı Abbas hakkında yeni bulguların ortaya çıkması ihtimalini de kendi güncelliğini korumaktadır. Türk tasavvuf edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Tufarkanlı Aşık Abbas'ın edebi irsinin teferruatlı şekilde öğrenilmesi, genel anlamda tekke edebiyatının daha kapsamlı boyuta götürülmesine önemli katkı sağlayacaktır.

BULGULAR

1. Tufarkanlı Aşık Abbas'ın selis ve divani tarzında şiirleri de vardır.
2. Söz konusu şiirlerinde dili bir kadar ağdalı, Arapça ve Farsça tabirler diğer tarzlı şiirleri ile nispette fazladır.
3. Tufarkanlı Abbas'ın Caferilik tarikatına bağlı olduğunu ispatlayan şiirleri vardır. Şiirlerinde Tebriz ağzı dominanttır.
4. Tasavvufi bakışının biçimlendirilmesinde XIII: yüzyılın büyük tasavvuf şairi Feridüddin Attar'ın etkisi önemli rol oynamıştır.

SONUÇ

Tufarkanlı Aşık Abbas, sadece yaşadığı coğrafyada değil, genelde Türk dünyasında özel konumu, hizmetleri ve etkisi olan bir halk ozanıdır. Şiirlerinin büyük kısmında yalın, duru ve arı Türkçeyi kullansa da, bazı şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimeler ağır basmıştır. Söz konusu ağdalı üslubu özellikle, divan şiiri tarzındaki şiirlerinin dilinde görmek mümkündür. Tufarkanlı Abbas'ın Safeviler döneminde yaşamış olması, onun felsefi bakışında Caferilik ideolojisinin üstün olmasına neden olmuştur. Ancak Tufarkanlı Abbas'ın şiirlerinde Hanefiliğe karşı herhangi kıskırtıcı ve tahrik edici fikirler yoktur. Bütün hayatı boyu sağduyulu olmuş, taraftarlarını alçakgönüllü, iyimser, çalışkan olmaya davet etmiştir. Şiirlerinde Kuran ayetlerinden ve hadislerden yeterince alıntılara rastlanılır.

KAYNAKLAR

- AZƏRBAYCAN DASTANLARI (2005). Bakı: Lider nəşriyyatı
- DOĞAN, Muhammet Nur (2009). Fuzulî'nin Poetikası, İstanbul: Yelkenli Yayınevi
- ELİADE, Mircea (2009). Dinler Tarihine Giriş, Çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınları
- FÜZULİ, Məhəmməd (2005). Əsərləri, I cild, Bakı: Şərq- Qərb Nəşriyyatı.
- GÜZEL, Abdurrahman (2012). Dinî Tasavvufi Türk Edebiyatı El Kitabı, Ankara: Akçağ Yayınları
- ONAY, Ahmet Talat (2013). Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı (Haz: Cemal Kurnaz), Ankara: Berikan Yayıncılık
- PEKOLCAY, Necla (1981). İslâmî Türk Edebiyatı, İstanbul: Dergâh Yayınları
- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ (2013). Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Dergâh Yayınları
- مناقب آل ابیطالب عليهم السلام، ج ١، ص ٣٩٤
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج 30، ص 210، بیروت، دار المعرفة، چاپ اول، 1412ق

UŞAQLARA BAĞIŞLANAN ÖMÜR VƏ YA “BÖYÜK KƏDƏRİNİ BÖYÜK İŞLƏRLƏ ƏVƏZLƏ”YƏN TURAN MİRHADİ

A LIFE DEDICATED TO CHILDREN OR TOURAN MIRHADİ, WHO "REPLACED HIS GREAT SORROW WITH GREAT WORKS"

Fidan NASİROVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu.

Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0001-8178-7287

XÜLASƏ

Tədqiqatımız ömrünün 60 ildən çoxunu uşaq və gənclərin inkişafına həsr edən İran uşaq ədəbiyyatı professoru, təhsil eksperti, yazıçı, “Fərhad” tədris-təcrübə kompleksinin təsisçisi, Uşaq Kitab Şurasının, Uşaq və Yeniyetmələr ensiklopediyasının yaradıcılarından biri – Turan xanım Mirhadı (1927-2016) haqqındadır. Onu “İran uşaq ədəbiyyatının anası” da adlandırırlar.

Orta məktəbi bitirdikdən sonra Tehran Universitetinin təbiət elmləri (biologiya) fakültəsinə qəbul olan Turanın elə həmin illərdə böyük maarifpərvər ziyalı Ə.C.Bağçaban (1886-1966) və görkəmli təhsil eksperti Məhəmməd Bağır Huşyarla (1906-1959) tanışlığı fərqli bir dünyanın qapılarını onun üzünə açır. O, vaxt itirmədən İran cəmiyyətinin geriliyinin əsas göstəricisi olan kütləvi savadsızlığın ləğvi istiqamətində fəaliyyətə başlayır. İşini daha praktiki və planlı qurmaq, məqsədə doğru irəlilədiyi yolda daha tez nəticələr əldə etmək üçün cəmiyyətin təməl daşları olan uşaqların təlim-tərbiyəsinə, inkişafına istiqamətlənir. Uşaq və yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafının təkanverici qüvvəsinə çevrilən ən irimiqyaslı layihələr Turan Mirhadının adı ilə bağlıdır. Biz tezis məhdud çərçivəsini nəzərə alaraq bu layihələr haqqında lakonik məlumatla kifayətlənəcəyik:

1957-ci ildə “Fərhad” tədris-təcrübə kompleksi. Spesifik qayda-qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən bu tədris müəssisəsi az müddətdə böyük uğur qazandı, 1963-1973-cü illərdə xalq təhsilini sınaqdan keçirmək üçün eksperimental bölməyə çevrildi. Beləki, qabaqcıl təlim-tərbiyə ideyaları ilk dəfə bu məktəbdə həyata keçirilir, uğur qazanan təşəbbüslər rəylərə əsasən təhsil sisteminə tətbiq olunurdu.

“Uşaq Kitab Şurası” (1964) kitabların təbliği, mütaliyə təşviq, səyyar kitabxanaçılıq, müəyyən standart və kriteriyalar daxilində yüksək keyfiyyətli kitabların müəyyən edilməsi, nəşri, yayılması, mükafatlandırılması, prosesi kimi ən müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirir.

1981-ci ildə M. Turan Mirhadının təşəbbüsü ilə “Uşaq və yeniyetmələr ensiklopediyası”nın təsis işinə start verildi. 31 ixtisas sahəsi üzrə 250 alim və mütəxəssisin cəlb olunduğu bu toplu 10-16 yaş qrupuna yönəlik nəfis tərtibatlı ilk ümumi ensiklopediyadır. Ümumilikdə 25 cildə çapı nəzərdə tutulan, 1994-cü ildə ilk cildi nəşr olunmuş toplunun hal-hazırda 20-ci cildi oxuculara təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Turan Mirhadı, İran uşaq ədəbiyyatı, Uşaq Kitab Şurası, Uşaq və yeniyetmələr ensiklopediyası.

ABSTRACT

Our research is about Touran Mirhadı (1927-2016), an Iranian children's literature professor, educational expert, writer, founder of the "Farhad" teaching-practice complex, one of the founders of the Children's Book Council, Encyclopedia for Young People, who devoted more than 60 years of her life to the development of children and young people. She is also called "the mother of Iranian children's literature".

Touran, who had been accepted to Tehran University's natural sciences (biology) faculty after completing high school, met A.C. Bagchaban (1886–1966) and Mohammad Baghir Hushyar (1906–

1959) in the same years, and as a result, the doors to a new world began to open to him. He immediately gets to work eradicating widespread illiteracy, which is the primary sign of Iranian society's backwardness. He is focused on the training and development of children, who are the pillars of society, in order to make its work more realistic and planned and to obtain results more quickly while moving toward the objective. The name Touran Mirhadi is associated with the largest-scale initiatives that serve as the catalyst for children's and adolescents' overall development. Given the thesis' constrained structure, we will confine ourselves to providing succinct details regarding these initiatives:

The "Farhad" educational-experimental complex, a school that operated under a set of regulations, saw rapid success in 1957. From 1963 to 1973, it served as an experimental unit for evaluating public education. As a result, this school was the first to apply cutting-edge instructional concepts, and the education system as a whole benefited from successful efforts based on feedback.

The "Children's Book Council" (1964) performs a range of tasks including book promotion, reading promotion, mobile librarianship, high-quality book identification, publication, distribution, awarding, and processing while adhering to set standards and criteria.

M. Touran Mirhadi initiated the "Encyclopedia for Young People" project in 1981. This collection, which includes 250 scientists and specialists in 31 fields of expertise, is the first general encyclopedia with an appealing layout intended at children aged 10 to 16. The 20th volume of the collection, which was supposed to be released in 25 volumes overall and whose first book was published in 1994, has been offered to readers.

Keywords: Touran Mirhadi, Encyclopedia for Young People, Iranian Children's Literature, Children's Book Council.

BADMİNTON SPORCULARININ İMGELEME DÜZEYLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERE GÖRE İNCELENMESİ

Gökhan ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Bölümü, Rize, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-6800-9816

ÖZET

Amaç: Bu araştırma, badminton sporcularının farklı değişkenlere (yaş, cinsiyet ve milli sporcu) göre imgeleme düzeylerini incelemek amacı ile yapılmıştır.

Materyal ve Metot: Tarama yöntemi ve anket tekniği kullanılan araştırmada Büyükler Türkiye Badminton Şampiyonası katılıp imgeleme envanterini eksiksiz ve hatasız dolduran 163 (Erkek: 90 ve Kadın: 73) sporcu bulunmaktadır. Çalışma grubunun demografik bilgilerini ve imgeleme düzeylerini belirlemek için "Kişisel Bilgi Formu" ve *Sporta İmgeleme Envanteri (SİE)* kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan bu ölçeğin araştırma için güvenilirlik katsayısı $\alpha=0.878$ olarak hesaplanmıştır. Araştırmada verilerin analizinde SPSS 26 istatistik paket programı kullanılarak tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Veri analizinden önce normallik varsayımına bakıldıktan sonra karşılaştırma ve ilişki testleri kullanılmıştır. $\alpha=0.05$ olarak alınmıştır.

Bulgular: Badminton sporcularının imgeleme beceri düzeylerinin ortalamaların biraz üstünde olduğu görülmüştür. Sporcuların daha çok motivasyonel genel ustalık imgeleme türünü kullandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca cinsiyet, yaş, millilik durumu gibi değişkenlerin imgeleme türleri ve toplam imgeleme puanları üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığı ($P<0.05$) görülmüştür.

Sonuç: Badminton sporcularının kendini zihinsel olarak güçlü görme ve rakipleri karşısında kendine güvenen biri olarak kendini hayal etme noktasında imgeleme becerilerini daha çok kullandıkları söylenebilir. Ayrıca sporcuların kullandıkları imgeleme türlerinin ise demografik değişkenlerden etkilenmedikleri görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Badminton, İmgeleme, Sporcu.

ABSTRACT

Aim: This research was carry out to examine the imagery levels of badminton athletes according to different variables (age, gender and national athlete).

Material and Method: There are 163 (male: 90 and female: 73) athletes who participated in the Seniors Turkey Badminton Championship and filled the imagery inventory completely and without errors in the research, in which scanning method and questionnaire technique were used. "Personal Information Form" and Sports Imagery Inventory were used in order not to determine the demographic information and imagery levels of the study group. The reliability coefficient of this scale used in the research for the research was calculated as $\alpha=0.878$. In the analysis of the data, descriptive statistics were given using the SPSS 26 statistical package program. Before the data analysis, the normality assumption was checked, and then comparison and relational tests were used. It is taken as $\alpha=0.05$.

Results: It was observed that the imagery skill levels of the badminton athletes were slightly above the average. It has been determined that the athletes mostly use the motivational general mastery imagery type. In addition, it was seen that variables such as gender, age, and nationality did not make a significant difference ($P<0.05$) on imagery types and total imagery scores.

Conclusion: It can be said that badminton athletes use their imagination skills more to see themselves as mentally strong and to imagine themselves as self-confident in the face of their opponents. In addition, it was seen that the types of imagery used by the athletes were not affected by demographic variables.

Keywords: Badminton, Imagination, Athlete.

KADIN VE ERKEĞİN ONTOLOJİK EŞİTSİZLİĞİ: KLASİK İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ARİSTOTELES ONTOLOJİSİNİN HAKİM ETKİSİ

ONTOLOGICAL INEQUALITY OF MEN AND WOMEN: THE PREVAILING INFLUENCE OF ARISTOTELIAN ONTOLOGY IN CLASSICAL ISLAMIC THOUGHT

Hacer AYZ

*Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi, Erzincan,
Türkiye*

ORCID ID: 0000-0003-0665-4286

ÖZET

Modern dönemle birlikte toplumsal cinsiyet eşitliğinin sosyal adaletin mütemmim bir cüzü olduğu inancının değer kazandığı günümüz dünyasında kadın erkek cinsiyetlerine dair var olagelen kabullerin ve algıların önemli bir değişim ve dönüşüme uğradığı görülmektedir. Yaşanan bu dönüşümün yarattığı farkındalık Müslüman toplumlarda da karşılık bulmuş ve bu anlamda kadının değeri ve hakları konularında İslâmî feminizm akademik, teolojik ve aktivist bir çabanın öncüsü olmuştur. İslâmî feminist diskur tarafından savunulan en önemli ve temel argüman kadın ve erkeğin ontolojik olarak eşit olduğudur. Zira klasik İslâm düşüncesinde kadın ve erkeğin ontolojik eşitliğinden bahsetmek yine İslâmî feminist araştırmacılar tarafından iddia edildiği üzere kimi fihhi hükümlerden ve hadis literatüründe bulunan 'kadın karşıtı' hadis içerikleri nedeniyle güçtür. Nitekim klasik İslâm düşüncesine genel bir bakışla kadının erkekten hem akıl hem de diğer psikolojik ve fiziksel özellikler bakımından eksik ve zayıf olduğu inancının varlığı görülmektedir. Zira dinî gelenekte kadının varlığı, ontolojik değeri ve hakları gibi konular erkeğe nispetle ele alınmıştır. Bu çalışma, İslâm dinî geleneğinin kurucu öznelere klasik ulemanın kadın ve erkeğin ontolojik varlığına dair görüşlerinin ve dolayısıyla bunun bir sonucu olarak ortaya koydukları kadının dini, sosyal ve gündelik hayatına doğrudan etkisi bulunan teolojik kabul ve normların tarihi düşünsel arka planına odaklanmaktadır. Bu bağlamda klasik ulemanın kadın ve erkeğe dair sahip olduğu bilgi ve yaklaşımın tarihi bir arka planı var mıdır? Erkeğin kadına nispetle daha üstün ve mükemmel insan olarak tasvir edilişi dini metinler dışında hangi kaynaklarda yer edinmiştir? Bu anlayış klasik İslâm düşünürleri tarafından tekrar edilegelen epistemolojik bir inanç haline mi gelmiştir? gibi sorular açığa çıkmaktadır. Çalışmada öncelikli olarak betimsel tarama tekniği kullanılmış bunun yanı sıra etnografik ve tarihsel yöntem araştırmaları yöntemlerine de başvurulmuştur. Çalışma sonucunda Antik Yunan ve Roma uygarlıklarına ait cinsiyetler arasındaki farklılıklara dair erkeğin mükemmel insan kadının bu mükemmel modelin eksik ve yarım kalmış cinsi olduğu gibi temel yaklaşımların, Batı ve Doğu arasında gerçekleşen tercüme faaliyetlerinin hız kazandığı sekizinci yüzyıl ve devamında, Müslüman filozof, teolog ve kelamcılar üzerinde de birçok etki bıraktığı anlaşılmıştır. Neticede erkeğin üstün cins olduğu inancı yüzyıllar boyu hem batılı hem de Müslüman düşünürler tarafından devam ettirilmiştir. Zira erkeğin üstünlüğüne dair Aristoteles'ten İbn-i Sina'ya, İbn-i Rüşd'den İmam Gazali'ye epistemolojik bir aktarımın olduğu ve özellikle Aristoteles ontolojisinin İslâm dinî geleneğini etkisi altına aldığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: İslâmî Feminizm, Aristoteles, Ontolojik Eşitlik, Klasik İslâm Düşüncesi

ABSTRACT

In today's world, where the belief that gender equality is an integral part of social justice gains value with the modern era, it is seen that the existing assumptions and perceptions about the genders of men and women have undergone a significant change and transformation. The awareness created by this transformation has also found a response in Muslim societies, and in this sense, Islamic feminism has been the pioneer of an academic, theological and activist effort on the value and rights of women. The most important and fundamental argument defended by Islamic feminist discourse is that men and women are ontologically equal. Because, as claimed by Islamic feminist researchers, it is difficult to

talk about the ontological equality of men and women in classical Islamic thought due to some fiqh provisions and the 'anti-woman' hadith contents in the hadith literature. As a matter of fact, with a general view of classical Islamic thought, it is seen that there is a belief that women are weaker than men in terms of both mental and other psychological and physical characteristics. Because in the religious tradition, issues such as the existence of women, their ontological value and rights have been dealt with in relation to men. This study focuses on the historical intellectual background of the classical ulema's views on the ontological existence of men and women, the founding subjects of the Islamic religious tradition, and consequently the theological acceptances and norms that have a direct impact on the religious, social and daily life of women. In this context, does the classical ulema's knowledge and approach to men and women have a historical background? In which sources, other than religious texts, does the depiction of man as a superior and perfect human being compared to women take place? Has this understanding become an epistemological belief repeated by classical Islamic thinkers? such questions arise. In the study, primarily descriptive survey technique was used and ethnographic and historical method research methods were also used. As a result of the study, it was understood that the basic approaches to the differences between the sexes of the ancient Greek and Roman civilizations, such as that man was the perfect human woman was the incomplete and incomplete sex of this perfect model, had many effects on Muslim philosophers and theologians in the eighth century and beyond, when the translation activities between the West and the East gained momentum. After all, the belief that men are the superior sex has been maintained by both Western and Muslim thinkers for centuries. Because, it is seen that there is an epistemological transfer from Aristotle to Ibn-i Sina, from Ibn Rushd to Imam Ghazali regarding the superiority of men, and that Aristotle's ontology in particular has influenced the Islamic religious tradition.

Keywords: Islamic Feminism, Aristotle, Ontological Equality, Classical Islamic Thought

BİLGİ VE İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİ KULLANIMINA YÖNELİK EBEVEYN TUTUMLARI İLE ÖĞRENCİ BAŞARISI ARASINDAKİ İLİŞKİ

THE RELATIONSHIP BETWEEN PARENTAL ATTITUDES TOWARDS THEIR CHILDREN'S USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND STUDENT ACHIEVEMENT

Duygu GÜR

Doktora öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, Elazığ, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-2891-0535

Yalın Kılıç TÜREL

Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, Elazığ, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-0021-0484

ÖZET

Eğitim uygulamalarının etkililiğinin ve verimliliğinin sağlanmasında önemli faktörlerden biri bulunduğumuz çağın sunduğu imkânlardan olan bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) kullanımınıdır. Teknolojinin eğitimde etkin kullanımı ile öğrenciler hem etkileşimli ve interaktif bir sınıf ortamında yaparak yaşayarak öğrenme imkânı bulmakta hem de bireysel olarak bilgi kaynaklarına ulaşabilme, bilgiyi yapılandırma ve bireysel hızına göre öğrenebilme imkânına sahip olmaktadır. Teknolojiyi yaşamlarının her alanında aktif, etkin ve verimli bir şekilde kullanan bireylerin yetiştirilmesi noktasında öğrencilerin evde ve okulda buldukları ortam ve karşılaştıkları tutum ve davranışlar büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle okul-ebeveyn işbirliği sağlanmalı, etkin bir yönetim gerçekleştirilmelidir. Bu araştırmada ortaokul 6. ve 7. sınıf öğrenci ebeveynlerinin çocuklarının BİT kullanımına yönelik tutum ve davranışları ile çocuklarının altı temel ders (Türkçe, matematik, fen ve teknoloji, sosyal bilgiler, yabancı dil, din kültürü ve ahlak bilgisi) ve bilişim teknolojileri ve yazılım (BTY) dersi başarıları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre evinde bilgisayarı ve interneti olan öğrencilerin olmayanlara göre altı temel ders ve BTY dersi puanlarının anlamlı düzeyde daha yüksek olduğu görülmüştür. Öğrencilerin fen ve teknoloji, yabancı dil ve BTY dersi başarı puanları ile ebeveynlerin teknolojinin eğitimde kullanımı faktörüne ilişkin tutumları arasında pozitif yönlü orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu ve teknolojinin olumsuz etkileri faktörüne ilişkin tutumları arasında negatif yönlü orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Buradan hareketle ebeveynlerin çocuklarının teknolojiyi eğitim amaçlı kullanmalarını faydalı bulmaları ve desteklemeleri ile çocuklarının ders başarısının artış gösterdiği, teknolojinin çocuğunun yaşantısını olumsuz etkileyeceği ve teknolojinin eğitim amaçlı kullanılmasının çocuğuna bir katkı sağlamayacağı düşüncesine sahip olan ebeveynlerin bu tutumları ile çocuklarının ders başarısının etkilenen oranda bir düşüş gösterdiği söylenebilir. Etki büyüklüğü değeri (R^2) incelendiğinde; öğrenci ve öğretmen özellikleri, öğrenme ortamı, akran ilişkileri, motivasyon, ders materyalleri, okul iklimi gibi daha birçok etkene bağlı olan başarı değişkeni üzerinde ebeveynlerin teknoloji kullanımına yönelik tutumlarının %10-%17 aralığında etki düzeyine sahip olması oldukça önemli bir sonuçtur.

Anahtar kelimeler: Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT), başarı, ebeveyn, ortaokul

ABSTRACT

One of the important factors in ensuring the effectiveness and efficiency of educational practices is the use of information and communication technologies (ICT). With the effective use of technology in education, students not only have the opportunity to learn by doing in an interactive classroom environment but also have the opportunity to access information sources individually, to structure

information, and to learn according to their individual pace. The environment in which students are at home and at school and the attitudes and behaviors they encounter are of great importance in raising individuals who use technology actively, effectively, and efficiently in all areas of their lives. For this reason, school-parent cooperation should be ensured, and effective management should be carried out. In this study, it was aimed to reveal the relationship between the attitudes and behaviors of the parents of 6th and 7th grade secondary school students towards the use of ICT and their children's achievement scores in six basic courses (Turkish, mathematics, science and technology, social sciences, foreign language, education of religion and ethics), and information technologies and software (ITS) course. According to the results of this research, it was seen that the scores of the students who have a computer and internet at home were significantly higher in six basic courses and STI course scores. It has been determined that there is a moderately significant positive relationship between students' science and technology, foreign language, and ITS course achievement scores and parents' attitudes towards the factor of using technology in education, and there is a moderately significant negative relationship between their attitudes towards the negative effects of the technology factor. From this point of view, it can be said that the academic success of their children increased as a result of the fact that parents see their children's use of technology for educational purposes as beneficial and support them. In addition, the parents' thoughts that technology affects their child's life negatively and that the use of technology for educational purposes does not contribute to their child's achievement may cause a decrease in their children's academic success. When the effect size value (R^2) is examined, it is a very important result that parents' attitudes towards technology use have an effect level of 10%-17 on the success variable, which depends on many factors such as student and teacher characteristics, learning environment, peer relations, motivation, course materials, and school climate.

Keywords: Information and communication technology (ICT), achievement, parent, middle school

17. YÜZYILDA ALMANYA'DA SİNOLOJİ ARAŞTIRMALARI SINOLOGICAL STUDIES IN GERMANY DURING THE 17 TH CENTURY

Eyüp SARITAŞ

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ÖZET

Avrupa Doğu Araştırmaları Tarihi alanında, 17. Yüzyılda Alman Sinolojisi temel teşkil etmiştir. Bu yüzyılda Fransa'da ve İngiltere'de Sinoloji Araştırmaları her ne kadar Almanya'ya nazaran çok daha önce başlamış olsa da, bu iki ülkedeki Sinoloji'ye dair araştırmalar Almanya'da olduğu kadar derin bir şekilde ele alınmamıştır. 16. ve 17. Yüzyıllarda Avrupa'daki Sinoloji araştırmalarını başlatıp geliştirmeye gayret gösterenler misyonerlik amacıyla Çin anakarasına gide Batılı misyonerler idi. Zaten bilindiği üzere, 19. Yüzyıldan önceki Sinoloji Araştırmaları dönemi "Sinolog Misyonerler Dönemi" olarak bilinmektedir. Dolayısıyla biz çalışmamızda Alman Sinolojisinin temelleri atan Alman Misyoner-Sinologların bu alanda ortaya koydukları araştırmaları göz önüne alarak bir analiz yapmaya gayret edeceğiz. Bu nedenle kısa araştırmamızda ağırlıklı olarak 17. Yüzyılda Almanya'daki Sinoloji Araştırmaları, Çince olarak yazılmış araştırma eserleri temel olarak ele alınarak bir değerlendirme yapılmaya gayret edileceğiz. 17. Yüzyılda Almanya'da Sinoloji Araştırmaları alanında en fazla ön plana çıkan Alman Sinologlar arasında Athanasirs Kircher (1602-1680), Andreas Müller (1630-1694), Christia Mentzel (1622-1701) ve Theophilus Siegfried Bayer'i (1694-1738) saymak mümkündür. Sözü edilen yüzyılda Alman Sinolojisi hakkında bir değerlendirme yapılırken, yukarıda isimleri zikredilen dört Alman Sinologun Alman Sinolojisine yaptığı katkılar mümkün olduğunca ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Sinoloji, Alman Sinolojisi, Athanasirs Kircher, Andreas Müller, Christia Mentzel ve Theophilus Bayer.

ABSTRACT

In the 17th century, German Sinology was the basis in the history of Oriental Studies in Europe. Although Sinology Research in France and England started much earlier than Germany in this century, the studies on Sinology in these two countries have not been dealt with as deeply as in Germany. In the 16th and 17th centuries, those who tried to initiate and develop sinology research in Europe were Western missionaries who went to mainland China for missionary purposes. As it is already known, the period of Sinology Studies before the 19th century is known as the "Sinolog Missionary Period".

Therefore, in our study, we will try to make an analysis by taking into account the researches put forward by the German Missionary-Sinologists, who laid the foundations of German Sinology. So, in our short research, we will try to make an evaluation by mainly considering the Sinology Researches in Germany in the 17th century and the research works written in Chinese.

Athanasirs Kircher, Andreas Müller, Christia Mentzel and Theophilus Bayer can be counted among the most prominent German sinologists in the field of Sinology Research in Germany in the 17th century. While making an evaluation about German Sinology in the aforementioned century, the contributions of the four German Sinologists, whose names are mentioned above, to German Sinology will be discussed as much as possible. In this paper, we will try to make an evaluation about the researches made in the field of Sinology in Germany in the 17th century.

Keywords: Sinology, German Sinology, Athanasirs Kircher, Andreas Müller, Christia Mentzel, Theophilus Bayer.

TÜRKİYE'DE SİNOLOJİ ARAŞTIRMALARININ BAZI KRONİK SORUNLARI ÜZERİNE BİR ANALİZ

AN ANALYSIS ON SOME CHRONIC PROBLEMS OF SYNOLOGY STUDIES IN TURKEY

Eyüp SARITAŞ

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ÖZET

Türkiye'de Sinoloji Araştırmaları 1935 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları bünyesinde, Atatürk'ün önyak olmasıyla kurulan Sinoloji Anabilim Dalı'nın kurulmasıyla başlamıştır. Türk Sinolojisine 1935-1937 yılları arasında Alman Türkolog ve Sinolog Annamaria von Gabain (1901-1993) ve 1937-1948 yılları arasında ise yine bir diğeri Alman Sinolog, tarihçi Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989) hizmet etmişlerdir. Annamaria von Gabain, bu bölümde görev yaptıktan iki yıl sonra asıl akademik çalışma alanı olan Eski Uygur Dili Araştırmaları'na yöneldiğinden Türk Sinolojisi alanında kayda değer herhangi bir araştırma yapmayı tercih etmemiş, yerine geçen Prof. Dr. Wolfram Eberhard ise Türkiye'de görev yaptığı 11 yıl içinde Türk Sinolojisini Avrupa Sinoloji seviyesine ulaşabilecek noktaya getirebilmişti Türkiye'de Sinoloji Anabilim Dalı'nın kurulduğunda, bu birime verilen en önemli görev, en eski dönemlerden itibaren Çin kaynaklarındaki Türk tarihi ve kültürüne ilişkin kısımları öncelikle Türkçe'ye tercüme etmek ve bilimsel yöntemlerle tercüme edilen bu kısımları analiz edip değerlendirerek sonuçlarını ilim aleminin dikkatlerine sunmak idi.

Türkiye Sinoloji'nin diğeri önemli kronik sorunları arasında, klasik Çince'ye vakıf olmasının yanı sıra çağdaş Çince seviyesi de yüksek olan Eski Türk Tarihi ve Kültürü alanında araştırmalar yapabilecek insan gücünün, istenilen seviye ve sayıda yetiştirilmemiş olmasıdır. Her ne kadar özellikle son 10 yıldan bu yana çok sayıda çağdaş Çin edebiyatı alanında romanlar Türkçeye tercüme edilmiş olsa da, İslamiyet'ten Önceki Türk tarihi, edebiyatı, etnolojisi ve arkeolojisi alanında hiçbir Çince araştırma eserlerini de Türkçeye henüz tercüme edilmemiştir. Biz bu bildirimizde Türkiye Sinolojisi'ne ilişkin, yukarıda dile getirilen sorunlarla birlikte diğeri bazı kronik problemleri hakkında analizler yaparak, çözüm önerilerinde bulunarak bir değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz.

Anahtar sözcükler: Sinoloji, Wolfram Eberhard, Annamaria von Gabain

ABSTRACT

Sinology Studies in Turkey started in 1935 with the establishment of the Department of Sinology, which was established with the initiative of Atatürk, within the body of the Faculty of Language, History and Geography of Ankara University, Eastern Languages and Literatures. German Turcologist and Sinologist Annamaria von Gabain (1901-1993) between 1935-1937 and another German Sinologist, historian Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989) served. Annamaria von Gabain, two years after working in this department, did not prefer to do any significant research in the field of Turkish Sinology, as she turned to the Old Uyghur Language Studies, which is her main academic field of study. Dr. Wolfram Eberhard, on the other hand, was able to bring Turkish Sinology to the point where it could reach the level of European Sinology during his 11 years in Turkey and to present the results to the attention of the scientific world by analyzing and evaluating these parts that were translated using scientific methods.

Among the other important chronic problems of Turkish Sinology is that the manpower who can do research in the field of Ancient Turkish History and Culture, which has a high level of contemporary Chinese as well as having a good knowledge of classical Chinese, has not been trained at the desired level and number. Although a large number of novels in the field of contemporary Chinese literature have been translated into Turkish, especially since the last 10 years, no Chinese research works in the

field of pre-Islamic Turkish history, literature, ethnology and archeology have yet been translated into Turkish. In this paper, we will try to make an evaluation by making analyzes and suggesting solutions about the Turkish Sinology, along with the problems mentioned above, as well as some other chronic problems.

Keywords: Sinology, Wolfram Eberhard, Annamarie von Gabain

“DEMİR PERDE”DEN “DEMİR YUMRUK”A AZERBAIJAN EKONOMİSİNİN GELİŞİM SÜRECİ

DEVELOPMENT PROCESS OF AZERBAIJAN ECONOMY FROM "IRON CURTAIN" TO "IRON FIST"

Ferruh RAHİMLİ

PHD, Bandırma Onyediy Eylül, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat, Gence, Azerbaycan

ORCID ID: 0000-0003-3748-0266

Brilyant ABBASOVA

Senior Lecture, Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi, Tarımsal İşletmecilik ve Yönetim, Tarımsal İşletmecilik ve Management, Gence, Azerbaycan

ORCID ID: 0009-0004-5459-4198

ÖZET

Azerbaycan Kafkasların geçiş noktası, Büyük ve Küçük Kafkaslar arasında, bölgenin en önemli özelliği olan tarihi kervan ve ticaret yolları üzerinde bulunmaktadır. **18 Ekim 1991** tarihinde Milli Meclis Bağımsızlık Kanununu kabul etmiştir. *12 Kasım 1995* tarihinde halkoyuna sunularak, **%91,9** evet oyu ile kabul edilen yeni Anayasaya göre ülkenin yönetim biçimi **cumhuriyettir**. *XX. yüzyılın* ilk yıllarında Azerbaycan, dünyadaki **en büyük petrol üretim merkezi** olarak kabul edilmiştir. Bu diğer alanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. *XX yüzyılda* Azerbaycan ekonomisinin daha kapsamlı ve büyük yükselişi **70 yıldan fazla** bir dönemi kapsayan Sovyet yönetimi yıllarına rastlar. *1980*'lerin ikinci yarısından sonra Azerbaycan ekonomisi, bazı **olumsuz faaliyetler** ve nihayetinde her bakımdan çökmüş olan Sovyetler Birliği'nin **tam çöküşü** sonucunda dağılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla *Ekonominin, sanayinin ve tarımın* ana sektörlerinin her birinde üretim, *1993* yılında *1990'a* kıyasla **iki kattan fazla** düşerek birçok sektörde gelişme düzeyi daha da düşük duruma gelmiştir. Genel olarak, **ortalama yıllık GSYİH 4 kat azalmış** ve *nüfusun yaşam standartları* önemli ölçüde **bozulmuştur**. Bağımsızlık kazandıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşı karşıya olduğu önemli görevlerden biri, bağımsız bir ülkenin gereksinimlerini karşılayan ve **modern dünya ekonomisine etkili bir şekilde entegre** olan **piyasa ilkelerine dayalı** bir ulusal ekonomi oluşturmaktır. *90'lı yılların* ilk yarısında ülkede birbirini izleyen reformlar, ekonomideki mevcut gerilemeyi durdurdu ve yeni bir kalkınma aşamasına geçişi sağladı.

Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, geçiş ülkelerinin pek çoğunun karşılaşmadığı siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Azerbaycan'ı diğer geçiş ülkelerinden ayıran ve daha büyük sorunlarla baş-başta bırakan önemli olaylardan birisi de SSCB'nin temellerini attığı ve 1989-dan itibaren başlayan Ermenistan'ın Karabağ ve ona sınır iller üzerinde hak iddia etmesi ve buralarda 1992-den sonra başlayan aktif savaş durumu olmuştur.

Azerbaycan'da piyasa ekonomisine geçiş iki ana aşamaya ayrılabilir: 1991-1994 durgunluk ve 1995'ten sonra toparlanma ve dinamik gelişme dönemi. Haydar Aliyev durgunluktan ülkeyi çıkarmak için 20 Eylül 1994'de, dünyaca ünlü petrol şirketleri ile Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki Azeri, Çırag ve Güneşli sahalarının ortak geliştirilmesi ve üretim paylaşımı konusunda anlaşma yaptı.

Azerbaycan ekonomisinde 1996 yılından itibaren başlayan büyüme 2007 yılında da artan bir hızla sürmüştür. GSYİH bu dönemde %25 artarak 29,3 milyar \$'a yükselmiştir. GSYİH'de sanayinin payı %59,2 tarımın %6,2 ve diğer sektörlerin payı %34,6 olmuştur. Kişi başına düşen milli hâsıla %23,6 artarak 3.473,9 \$'a yükselmiştir. 2002 yılında toplam hacmi 1995 yılına göre 5,7 kat daha fazla idi. 2002 yılında petrol sözleşmelerinin başlatılması nedeniyle, toplam yatırımların yüzde 80'inden fazlası yabancı yatırımlardır. 2002 yılında 1995 yılına kıyasla, yurtiçi yatırım miktarı 3,7 kat artarak, tüm kaynaklardan ülkeye çekilen toplam miktarın yaklaşık %20'sine ulaşmıştır.

Bu çalışmada Perestroyka ve Glasnost gibi politikalarla bilinen Sovyetlerin son döneminden itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlık yıllarındaki ekonomik gelişmeler ışığında Karabağ'ın işgalden kurtulması ile sonuçlanan 44 gün savaşına kadar geçen dönem ana hatları ile ele alınmaktadır. Bu bağlamda özellikle Zengezur koridoru olarak bilinen Azerbaycan anakarasının diğer illerini Nahcivan'a bağlayacak ulaşım hatlarının açılmasından sonra Türkiye ve Türk dünyası ile ilişkilerin önemine de kısaca değinilmiştir.

Anahtar kavramlar: SSCB, Azerbaycan, Ekonomi, Demir Perde, Demir Yumruk, Kalkınma

ABSTRACT

Azerbaijan is located at the crossing point of the Caucasus, between the Greater and Lesser Caucasus, on the historical caravan and trade routes, which are the most important features of the region. On 18 October 1991, the National Assembly adopted the Law on Independence. On 12 November 1995, according to the new Constitution, which was put to a referendum and adopted with 91.9% yes vote, the form of government of the country is a republic. In the early years of the XX century Azerbaijan was considered as the largest oil production centre in the world. This led to the emergence of other fields. In the XX century, a more comprehensive and massive growth of the Azerbaijani economy coincided with the years of Soviet rule, which covered a period of more than 70 years. After the second half of the 1980s, the Azerbaijani economy disintegrated as a result of some negative activities and the complete collapse of the Soviet Union, which eventually collapsed in all respects. With the collapse of the Soviet Union, production in each of the main sectors of the economy, industry and agriculture more than doubled in 1993 compared to 1990, and the level of development in many sectors became even lower. Overall, the average annual GDP decreased by 4 times and the living standards of the population deteriorated significantly. One of the important tasks facing the Republic of Azerbaijan after gaining independence was to create a national economy based on market principles that meets the requirements of an independent country and effectively integrates into the modern world economy. Successive reforms in the country in the first half of the 90s halted the existing decline in the economy and ensured the transition to a new stage of development.

After gaining independence in 1991, Azerbaijan faced political, military, social and economic problems not faced by most transition countries. One of the important events that distinguished Azerbaijan from other transition countries and left Azerbaijan with greater problems was Armenia's claim to Karabakh and the neighbouring provinces, which was laid by the USSR and started in 1989, and the active war situation in these regions that started after 1992.

The transition to market economy in Azerbaijan can be divided into two main stages: 1991-1994 period of stagnation and after 1995 period of recovery and dynamic development. In order to bring the country out of stagnation, Heydar Aliyev signed an agreement with world-renowned oil companies on 20 September 1994 on the joint development of the Azeri, Chirag and Guneshli fields in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea and the sharing of production.

The growth in Azerbaijan's economy, which started in 1996, continued at an increasing pace in 2007. GDP increased by 25% in this period and reached \$29.3 billion. The share of industry in GDP was 59.2%, agriculture 6.2% and other sectors 34.6%. GDP per capita increased by 23.6 per cent to \$3,473.9. In 2002 its total volume was 5.7 times higher than in 1995. In 2002, due to the launch of oil contracts, more than 80 per cent of total investments were foreign investments. In 2002, compared to 1995, the amount of inward investment increased 3.7 times, reaching about 20 per cent of the total amount attracted to the country from all sources.

In this study, the period from the end of the Soviet era, known for policies such as Perestroika and Glasnost, to the 44-day war that resulted in the liberation of Karabakh from occupation in the light of the economic developments in the years of Azerbaijan's independence is outlined. In this context, the importance of relations with Turkey and the Turkic world, especially after the opening of the transport lines that will connect the other provinces of the Azerbaijani mainland to Nakhchivan, known as the Zangezur corridor, is also briefly mentioned.

Keywords: USSR, Azerbaijan, Economy, Iron Curtain, Iron Fist, Development

XIX. YÜZYIL MANÇU - HALHA MOĞOLLARI SİYASİ İLİŞKİLERİ

Samet KALYONCU

PhD Student, Moğolistan Devlet Üniversitesi, Moğolistan

ORCID ID: 0000-0003-4700-6613

ÖZET

Mançu Hanedanlığı tarih sahnesine ilk olarak 1115-1234 yılları arasında Kin Hanedanı olarak, 1636-1912 yılları arasında da Qing İmparatorluğu olarak çıkmıştır. Şüphesiz XVII-XX. yüzyıllar arası Moğol tarihini Mançu Hanedanlığı tarihiyle birlikte araştırmak gerekmektedir. Moğollar, XVII. yüzyılda Mançuların hâkimiyeti altına girmiş ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu süre zarfında 1636 yılında İç Moğolistan Mançu Hanedanlığının egemenliği altına girmiştir. 1691 yılında ise Moğolların en kalabalık kısmını oluşturan Halha Moğolları Mançuların egemenliğini kabul etmiştir. Özellikle XVII. yüzyılda kendisini Çingis Han soyunun temsilcisi olarak atfeden Ligden Han'ın 1634 yılında ölmesiyle birlikte Halha prensleri Mançu imparatorunun kendilerine sunduğu fırsatları değerlendirme yolunu seçmişlerdir. Bu ikili ilişkilerde Mançu imparatorlarının nasıl bir yol izlediklerini, ilişkilerin siyasî olarak nasıl bir değişime uğradığını, özellikle XIX. yüzyıl Mançu-Halha Moğolları siyasî ilişkilerinin genel durumu çeşitli kaynaklar üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Mançu, Halha, Moğolistan, Qing, Orta Asya

ABSTRACT

The Manchu Dynasty first appeared on the stage of history as the Kin Dynasty between 1115 and 1234 and as the Qing Empire between 1636 and 1912. Undoubtedly, Mongolian history between the XVII-XX centuries should be studied together with the history of the Manchu Dynasty. The Mongols came under the rule of the Manchus in the seventeenth century and gained their independence in the first quarter of the Twentieth century. During this time, Inner Mongolia came under the rule of the Manchu Dynasty in 1636. In 1691, the Khalkha Mongols, the most populous part of the Mongols, accepted the rule of the Manchus. Especially in the seventeenth century, after the death of Ligden Khan in 1634, who claimed to be the representative of the Chingis Khan lineage, the princes of Khalkha took advantage of the opportunities offered to them by the Manchu emperor. How the Manchu emperors followed the course of these bilateral relations, how the relations changed politically, and especially the general situation of Manchu-Khalkha Mongolian political relations in the XIXth century will be evaluated through various sources.

Keywords: Manchu, Khalkha, Mongolia, Qing, Central Asia

GİRİŞ

Mançular etnik olarak eski Curçenler ile akrabadırlar. Bunlar, birçok küçük eyalete ve kabileye bölünmüş üç büyük eyaletti. Aralarında Mançu eyaleti önemli ölçüde güçlenmiş ve diğer eyaletlerden daha baskın hale gelmişti.¹ Birçok Curçen eyaleti Ming Devletinin hâkimiyeti altından kurtulmuş ve bağımsızlıkları için mücadele etmeye başlamıştı.² Güney Moğolistan'ın Horçin eyaleti de dahil olmak üzere Moğolistan'ın güney kısmı, Mançular ile iletişim kurmaya başlamıştı. Bu sırada Horçin beylerinin

¹ Mongoltoli.mn, "Zürçid"; Mançu Hanedanı, eski Kin Hanedanı (1125-1234) olarak güçlenmiş Kuzey Çin bölgesindeki Curçenlerin torunlarıydı. Samet Kalyoncu, "Mançu Devleti'nde Naiman Khoshuu/Sekiz Sancak", 20. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 18-20 Ekim 2022 Bıшкеk/Kırgızistan, Ed. Köksal Şahin, Suat Kol, Ali Kırksekiz, Mehmet Töre Yıldırım, Bildiri kitabı, Aralık 2022, s. 35.

² *Mongol Ulsun Tüüh*, Ed. Oçir A., Enhtüvşin B., Dötgöör Boti, Admon yayınevi, Ulaanbaatar 2003, s.53.

bazıları birleşerek Nurhayç'a saldırmış fakat yenilmişlerdi. Bu yenilginin ardından 1594'te Horçin prensleri Nurhayç'a elçiler göndererek dostane ilişkiler kurma yolunu seçmişlerdi.³

Halha Moğolları, Moğolistan nüfusun büyük bir kısmını oluşturan halktır.⁴ Halha Moğolları, ilk olarak Tüsheet Han, Setsen Han ve Zasagt Han olmak üzere üç bölümden oluşmuştu. Daha sonra Sayn Noyon Han aymağı da eklenerek Halhaların dört büyük aymağı meydana gelmişti.⁵ Halha Moğolları, XVII. yüzyıldaki şiddetli iç mücadelelerin sonucunda Tüsheet Han, Setsen Han ve Zasagt Han yönetim bölgeleri olarak doğu ve batı olmak üzere birbirlerinden ayrılmıştı. İç Moğolistan bölgesi de Ligden Han yönetiminde kalmıştı.⁶

XVII. yüzyılın başlarında Orta Asya'daki uluslararası durum karmaşık ve çok yönlüydü. Bölge ülkelerinin sosyal ve ekonomik durumları da farklılık göstermekteydi. Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Moğolların Orta Asya'nın uluslararası durumundaki etkisi giderek azalmaya devam etmişti. Moğolistan'ın güneydoğusundaki Mançu ve Tunguz eyaletleri ise bu dönemde güçlenmeye başlamıştı. Özellikle 1616 yılında Nurhayç'ın Mançu kabilelerini birleştirmesi ile hemen ardından Kuzey Altın Ulusunu kurması, sonrasında Huntayç'ın tahta oturmasıyla batıya doğru başlayan fetih politikası⁷ ve 1636 yılında İç Moğolistan'ı hâkimiyeti altına alıp güçlenmesi dönemin önemli olayları arasında yer almaktaydı.⁸ Aynı zamanda yeni devletin kuruluşundan itibaren Moğolistan sınırındaki birçok ilde yayılcı bir politika izlenmeye başlamıştı. Oluşan bu durum Moğollar ve Moğolistan'ın bağımsızlığı için gerçek bir tehdit haline gelmişti.⁹

XVII. yüzyılda Moğol hanlarının sonuncusu Ligden Han, Mançularla mücadele etmeyi amaçlamış ancak Halha prenslerinden gerekli desteği bulamamıştı. Dahası Moğol feodal beyleri Ligden Han'ın yönetiminden ayrılmak için bahane arayışına girmişlerdi. Ligden Han ise Dayan Han'ın altı bölgeye böldüğü ülkeyi tek elden yönetme amacına yönelik hareket etmişti.¹⁰ Bu amaç doğrultusunda Ligden Han, Halha Moğollarının üç büyük aymağı¹¹ (Tüsheet Han, Setsen Han, Zasagt Han) ve bazı Moğol halklarının kendi belirledikleri kurallar çerçevesinde karşılıklı ilişkileri düzenlemeye çalışmıştı.¹² Fakat Moğolistan'ın doğusunda Mançular gücünü arttırmaya ve çevresinde söz sahibi olmaya başlamıştı.

Mançuların Moğol topraklarını hâkimiyeti altına aldığı XVII. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar Moğollar, feodalizm nedeniyle Kuzey Moğolistan, İç Moğolistan ve Batı Moğolistan olmak üzere üç bölüme ayrılmıştı.¹³ Çalışmada Mançuların hâkimiyet dönemi öncesi ve XX. yüzyıla kadar olan dönemdeki Halha Moğolları ile siyasi ilişkileri ele alınacaktır.

³ *Mongol Ulsun Tüüh*, s.54.

⁴ Mongoltoli.mn, "Halh".

⁵ Samet Kalyoncu, "Moğolistan'ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4 (2022), s. 435. Belirtilen kaynakta Setsen Han aymağı hatalı olarak yazılarak "Saman han" şeklinde aktarılmıştır.

⁶ Gongor D., *Halh Tovçoon*, Ed. Natsagdorj Şagdarjav, C.1, Şincleh Uhaanı Akademiyn Basımevi, Ulaanbaatar 1970, s. 317; Samet Kalyoncu, "Moğolistan'ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", KTÜEFAD, 2 (2022), s. 90.

⁷ Ölziysüren B., *Halhun Setsen Han Aymag*, Bit-press yayınevi, Ulaanbaatar 2010, s.18.

⁸ Okada Hidehiro, *Enh-Amgalan Haanu Zahidluud*, Çev. Naranbayar P., Ed. Mönhtsetseg T., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar 2019, s. 16.

⁹ Enhbayar Cigmeddorj, *Halh-Manciyn Uls Töriyn Hariltsaa, XVII Zuunu Hoyordugaar Hagas*, Ulaanbaatar 2008, s.27.

¹⁰ Natsagdorj Şagdarjav, *Manciyn Erhşeed Baysan Uyeiyn Halhun Huraanguy Tüüh*, Ulaanbaatar 1963, s.20.

¹¹ Bölge, eyalet, şehir anlamlarında kullanılmaktadır.

¹² Enhhtsetseg Dugarsüren, *Mongolquudun Tüüh, XIV Zuunu II Hagasaas XVII Zuun*, Moğolistan Devlet Üniversitesi Yayınları, Ulaanbaatar 2022, s.328.

¹³ Sonomdagva Ts., *Manciyn Zahirgaand Baysan Uyeiyn Ar Mongolun Zasag Zahirgaanu Zohion Bayguulalt (1691-1911)*, Şincleh Uhaanı Akademiyn Basımevi, Ulaanbaatar 1961, s. 12.

ARAŞTIRMA VE YÖNTEM

Moğolistan Devlet Üniversitesinin Merkez kütüphanesinde konuyla ilgili katalog taraması yapılarak kaynaklar araştırılmıştır. Bulunan Moğolca kaynaklar ile İngilizce olarak yazılmış kitap ve makalelere elektronik ortamda veya doğrudan ulaşıp çalışmada kullanılmıştır.

BULGULAR

1. XIX. YÜZYIL ÖNCESİ MANÇU-HALHA MOĞOLLARI SİYASÎ İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

1630 yılından itibaren çeşitli Moğol kabilelerini hâkimiyeti altına alan Mançular, Halha Moğollarıyla ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardı. Özellikle Ligden Han'ın 1634 yılında ölümünden sonra Moğol prensleri lidersiz kalınca Mançuların sıcak politikaları karşısında yumuşaya başlamışlardı. Mançu yöneticileri, bazı Halha prenslerine geri çevrilemeyecek vaatlerde bulunmaya başlamışlardı. Moğolistan'ın doğusundaki Setsen Han aymağı yöneticileri Mançularla dostluk ilişkileri kurmaya çalışmaktaydılar. Bu amaç doğrultusunda 1636 yılında birbirlerine mektuplar göndererek ikili ilişkiler dönemini başlatmışlardı.¹⁴

Moğolistan'ın doğusundaki prensler Mançularla dostane ilişkiler kurmayı amaçlarken batı bölgesindeki prensler tamamen karşıt politika benimsemişlerdi. XVII. yüzyıl ortalarına kadar Halha prensleri arasında sürekli bir mücadele vardı. Kendi aralarında ayrı ayrı örgütlenmeler bulunmaktaydı. Mançular ise 1644 yılında Ming Devleti'nin çöküşü sonrasında Pekin'i ele geçirince dışarıya karşı sert bir politika izlemeye başlamışlardı. Halha prensleri arasındaki mücadeleler devam ederken 1653'te Halha Moğollarında Tüsheet Han aymağı prensi Mançulara elçi gönderme kararı almıştı.¹⁵ Bu kararın ardından karşılıklı olarak elçilik ilişkileri başlamış ve Halha Moğolları ile Mançular arasındaki gelişmeler hız kazanmıştı.

1691 yılına kadar elçilik ilişkileri devam etmiş ve bu yılda Mançular, Halha Moğollarını hâkimiyetleri altına almışlardı. Hemen ardından Halha prenslerine vaat edilen unvanlar verilerek yönetici konumlarına atanmışlardı. Dahası 1692'de Mançuların Enh-Amgalan Han'ı, Halhaların otuz altı prensini çeşitli kademelere atayarak onlara buldukları bölgeleri yönetmeleri amacıyla hükûmet mührü verilmişti.¹⁶ Mançuların politikalarına karşı mücadeleye girişen bazı Moğol prenslerinin bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Mançular, Halha Moğolistan bölgesini kendi arasında küçük yönetim birimlerine ayırmıştı. "Zasag" adı verilen bu yönetim birimleriyle Moğol topraklarını daha kolay yönetme amaçlanmıştı. Aynı zamanda Mançular, Moğol topraklarına kendi askerî sisteminin temelini oluşturan sancak sistemini yerleştirerek Moğollar üzerinde daha etkin konumda olmayı politika haline getirmişlerdi.¹⁷

Mançular, Moğolistan'ın bütün bölgelerini kendilerine bağlı duruma getirmişlerdi. Moğolların bölgelerine göre kanunlar oluşturmuşlardı.¹⁸ Bununla birlikte Moğolların geleneksel yazısına benzer olarak yeni bir yazı meydana getirmişlerdi. Mançu yöneticileri, Moğol feodal beylerinin vasıtasıyla hüküm sürdükleri bölgelerde idareyi sağlatmış ve gerekli yönetme idaresini onlara vermişti. Bütün bunlar Mançuların belirlediği sisteme bağlı olarak yürütülmüş ve yöneticilerin belirlediği kurallar dâhilinde düzenlemeler yapılmıştı.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Halha Moğollarına yönelik çıkarılan Halha yasasıyla birlikte Moğol soylularının iç politikası belirlenmişti.¹⁹ Bu politikalar sonucunda 1755-1758 yıllarında Mançu

¹⁴ Öziysüren, a.g.e., s.20; Cigmeddorç, a.g.e., s.11.

¹⁵ Öziysüren, a.g.e., s.27.

¹⁶ Cigmeddorç, a.g.e., s.7.

¹⁷ Konuralp Ercilasun, "Yakınçağda Doğu Bozkırları: Mançu Döneminde Moğol Konargöçerliği ve Sancak Sistemi", Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri, Ed. İlhan Şahin, Enkhbat Avirmed, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 202.

¹⁸ Natsagdorj Şagdarçav, *Erdmiyn Büteeliyn Emhetgel*, C.5, Ed. Çuluun S., Ulaanbaatar 2018, s. 15.

¹⁹ Şagdarçav, a.g.e., s. 18.

yönetimine karşı büyük bir isyan başlatılmıştı. Bu isyana Oyrat-Moğol Amarsanaa²⁰ liderlik etmişti. İsyarla birlikte Mançular, Moğol politikasını tekrar değiştirmiş ve kendilerine karşı yapılacak isyanların önüne geçebilecek düzenlemeler oluşturulmuştu. Moğolların askerî ve siyasî kurumlarının yapılarında değişiklik yapılmıştı. 1765 yılında Mançuların Moğol topraklarındaki sancak sayısı 86'ya ulaşmıştı.²¹ Mançu yöneticileri, kendilerine karşı oluşabilecek bütün olumsuz durumları kontrol altında tutmak için yeni politikalar geliştirmişlerdi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle 1795'te Mançular, Halha Moğollarının yönetilmesi hakkında kanunları düzenlemişti.²²

2. XIX. YÜZYIL MANÇU-HALHA MOĞOLLARI SİYASÎ İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

XIX. yüzyılda Mançuların Halha Moğollarıyla olan ilişkilerinde Mançulara karşı girilen bağımsızlık mücadeleleri, Mançuların Moğollara uyguladığı yönetim politikalarındaki değişiklikler ön plana çıkmaktadır. Genel olarak Moğolistan yöneticilerinin temel görevleri, Mançuların ve bölge feodallerinin, tapınakların çeşitli vergilerini toplamak, feodallerin kaynaklarına varis olmak, Mançu ve Moğol feodallerine karşı yapılan halk hareketlerine engel olmak ve halk arasında çıkan sorunları çözmektir.²³

Mançuların egemenliğindeki Moğolistan, idarî olarak Mançuların askerî yönetimi ve Moğol kurumları olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu ikisi de Mançuların, Moğolistan'ı korumasına yönelik olarak kendi askerî sistemini daimi kıлып Moğol yöneticilerini kontrol ederek halk arasındaki ayaklanma durumlarına engel olmak anlamına gelmekteydi.²⁴ Bunların yanı sıra Moğolları küçük bölgelere ayırarak ayrı ayrı yönetim birimleri oluşturup çok sayıda sınır görevlisi yerleştirilmişti. Ayrıca Moğolistan'da kurulmuş olan bazı bakanlık memurları Mançu ve Moğollardan oluşmasına karşın güç ve idare Mançu bakanları ile memurların elindeydi. Örneğin Mançuların oluşturduğu bir bakanlıkta bir Mançu bakan, dört sekreter, 25'e yakın asker bulunurken bir Moğol bakanın, iki sekreteri ve 18 askeri bulunmaktaydı.²⁵ Oluşturulan bakanlıklarda yönetici ve memur olarak Mançuların sayısı daha fazla tutulmuştu.

1756 yılında yapılan Mançu karşıtı isyandan sonra XIX. yüzyıl başlarına kadar Halha Moğollarının bütününe yakından ilgilendiren büyük ayaklanma olmamıştır. Belirtilen yüzyıldaki bazı ayaklanmalara bakıldığında 1800 yılında Setsen Han aymağı, 1815 Tüşet Han aymağı, 1834-1842 yıllarında tekrar Setsen Han aymağında ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bunların çoğu feodallerin baskıcı yönetimlerine karşı ve Çin ile yapılan ticaretteki bazı sorunları çözmek için yapılmıştır.²⁶ 1842 yılı Kasım ayında Halha Moğollarının politikasını düzenleyen kararlar çıkartılmıştı. Bu kararlar Halha Moğollarının birçok aymağ ve sancaklarına gönderilip uygulamaya konulmuştu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına bakıldığında yine halk ayaklanmaları ön plana çıkmaktadır. Bu ayaklanmaların esas nedenlerini ise Mançuların yönetim biçimi ve Çinli tüccarlar oluşturmaktaydı. En

²⁰ (1718-1757) Cungar Devleti'nin son hanıdır. Mongoltoli.mn, "Amarsanaa"; Sühbaatar Na., "1755-58 onıı Mongolçuudın Zevsegt Temtsliyn Sudalgaanı Zarim Asuudald", 1755-1758 Onu Mancıyn Esreg Mongolçuudın Zevsegt Temtsliyn Tüühiyn Asuudal, Ed. Sühbaatar Na., Soyombo yayınevi, Ulaanbaatar 2019, s. 22; Mançuların, bölgeye uyguladıkları politikayı değiştirmesine neden olan önemli bir isyandır. Cambaldorc Ts., "Amarsanaagiyn Boslogın Ehlel: Survalc ba Sudalгаа", 1755-1758 Onu Mancıyn Esreg Mongolçuudın Zevsegt Temtsliyn Tüühiyn Asuudal, Ed. Sühbaatar Na., Soyombo yayınevi, Ulaanbaatar 2019, s. 67.

²¹ Christopher P. Atwood, "Khalkha (Halh, Qalqa)", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 300; Bu yöntemle bir nüfuz kurulması, herhangi bir gruplaşmaya ve isyan hareketlerine de engel teşkil etmekteydi. J. K. Fairbank, "Introduction: The old order", *The Cambridge History of China, Late Ch'ing, 1800-1911*, Ed. Denis Twitchett, John K. Fairbank, C. I, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 28; XVII. yüzyılda sancak sistemi tamamen askerî özellikte kullanılmaktaydı. M. C. Elliott, *The Manchu Way, The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*, Stanford University Press, Stanford 2001, s. 40.

²² Şagdarcaev, a.g.e., s. 89.

²³ Sonomdagva, a.g.e., s. 22.

²⁴ Sonomdagva, a.g.e., s. 25.

²⁵ Sonomdagva, a.g.e., s. 35.

²⁶ Şagdarcaev, a.g.e., s. 215.

önemli hareketlilik ise 1870'li yıllarda batı bölgelerinde çıkan ayaklanma olmuştu.²⁷ 1872 yılında Sayn Noyon Han aymağının birkaç sancağında Mançu ve Çin feodalleri ile tüccarlarına karşı isyanlar yapılmıştı. Özellikle beyaz şapkalı ayaklanmacıların Halha Moğolistan bölgesine gelmesinin etkisiyle burada Mançu karşıtı hareketlilik artmıştı.²⁸ Bunların yanı sıra Mançuların kendi iç politikasında yaşanan sorunlar, Pekin'deki Mançu karşıtı ayaklanmalar da Halha Moğollarının düşüncelerinde etkili olmuştu.

19 Ekim 1871 tarihinde beyaz şapkalılar batı Moğolistan'ın merkezi, Mançu hanının emriyle görevlendirilmiş yetkililerin merkezi olan Uliastay şehrini ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Mançu yöneticileri derhal harekete geçmiş ve isyancıların daha fazla ilerlemelerini engellemek amacıyla bir takım sert önlemler almaya başlamışlardı. Eğer başkenti ele geçirirlerse Halha Moğolistan bölgesini de kaybedeceklerini bildiklerinden batı tarafındaki güvenlik tedbirlerini artırmaya başlamışlardı. Çin'den Moğolistan'a asker getirtmişler ve Halhaların dört aymağından ayrı ayrı binlik askerler görevlendirmişlerdi.²⁹ Nihayetinde Mançu yöneticileri beyaz şapkalıların çıkardığı ayaklanmaları bastırma da hemen ardından 1880 yılında yeni ayaklanmalar baş göstermişti. Bu defa Mançular, isyancılara karşı katı kuralları uygulamaya başlamıştı.

XIX. yüzyılın sonlarında feodallerin baskıcı yönetimi arttığından Moğolların yaşamı iyice zorlaşmaya başlamıştı. Bu nedenden dolayı feodallere ve Mançulara karşı çıkan ayaklanmaların artmaya başladığı görülmektedir. Mançuların, Halha Moğollarına yönelik politikaları tamamen değişikliğe uğrayarak devam etmişti. Feodallere karşı çıkarılan isyanların bir diğer amacı da bu ayaklanmaların etkileriyle birlikte Mançuların hâkimiyeti altından kurtulmaktı.³⁰ Mançuların içeride yaşadıkları Afyon Savaşı, Boxer ayaklanması ve Han milliyetçilerinin Mançu Hanedanlarından kurtulmak istemeleri gibi nedenler de politika değişikliklerinin ana nedenlerini oluşturmaktaydı. Bu ayaklanmalar, bazıları küçük çaplı olsa da, 1911 yılında Moğolların bağımsızlıklarını kazandıkları tarihe kadar devam etmişti.

SONUÇ

Mançu Hanedanlığı, hükümrânlığı süresi boyunca birçok etnik unsuru içerisinde barındırmıştır. Hâkimiyeti altındaki halkların özelliklerine göre kendi politikalarını belirlemişlerdir. Kendilerine özgü oluşturulmuş politikalar aracılığıyla Halha Moğollarını 1691-1911 yılları arasında yönetmişlerdir. Hem yönetsel hem de askerî olarak Halhaları kendi kurallarına uygun olarak yönlendirmişlerdir. Uyguladıkları bazı politikalar, özellikle askerî sistemin temelini oluşturan sancak sistemi, bulunduğu bölgelerde uzun yıllar hüküm sürmesini sağlamıştır. Dahası bu sistem ile birlikte hanedanlığa karşı oluşabilecek en küçük karşıtlığı da öncesinden engellemişlerdir. Halha Moğollarını çok sayıda sancağa bölerek yönetsel açıdan kolaylık sağlamışlardır. Merkezi yönetimi daha iyi yönetebilmek için de bu sancakların sayısı artırılmıştır. Aynı zamanda geleneksel feodal sistemin eksikliklerini de bu sistemle tamamlayıp sancak sistemine geçiş sağlanmıştır. XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyıla kadar geçen sürede Mançuların yönetimi genel itibarıyla Halha prenslerine verilen çeşitli görev ve yetkilerle devam etmiştir. Halha Moğollarını hâkimiyeti altına almadan biraz önce Mançu yöneticilerinin prenslere verdikleri vaatlerle prensleri hızla kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır. Ancak XIX. yüzyılda bazı feodal beylerinin baskıcı yönetimleri halkta olumsuz tepkilerin çıkmasına neden olmuştu. Özellikle yüzyılın ortalarından itibaren bir takım ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştı. Mançularda meydana gelen iç sorunların da etkisiyle yüzyılın sonlarında Mançu yönetimine karşı çıkan ayaklanmalar uygulanan politikaların değiştirilmesine neden olmuştur. Tüm bu yaşanan ayaklanmalarla birlikte Mançuların iç politikadaki çözülemeyen sorunları birleşince Halha Moğolları 1911 yılı Aralık ayında bağımsızlıkları için giriştikleri mücadeleyi kazanmışlardır.

²⁷ Şagdarçav, a.g.e., s. 236.

²⁸ Şagdarçav, a.g.e., s. 237.

²⁹ Şagdarçav, a.g.e., s. 237.

³⁰ Şagdarçav, a.g.e., s. 247.

KAYNAKLAR

- Atwood, Christopher P., “Khalkha (Halh, Qalqa)”, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004
- B., Ölziysüren, *Halhun Setsen Han Aymag*, Bit-press yayınevi, Ulaanbaatar 2010
- Cigmeddorj, Enhbayar, *Halh-Manciyn Uls Töriyn Hariltsaa, XVII Zuunu Hoyordugaar Hagas*, Ulaanbaatar 2008
- D., Gongor, *Halh Tovçoon*, Ed. Natsagdorj Şagdarjav, C.1, Şinlele Uhaanı Akademiyn Basımevi, Ulaanbaatar 1970
- Dugarsüren, Enhtsetseg, *Mongolçuudun Tüüh, XIV Zuunu II Hagasaas XVII Zuun*, Moğolistan Devlet Üniversitesi Yayınları, Ulaanbaatar 2022
- Elliott, M. C., *The Manchu Way, The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*, Stanford University Press, Stanford 2001
- Ercilasun, Konuralp, “Yakınçağda Doğu Bozkırları: Mançu Döneminde Moğol Konargöçerliği ve Sancak Sistemi”, Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri, Ed. İlhan Şahin, Enkhbat Avirmed, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2021, s.197-204
- Fairbank, J. K., “Introduction: The old order”, *The Cambridge History of China, Late Ch'ing, 1800-1911*, Ed. Denis Twitchett, John K. Fairbank, C. I, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s.1-35
- Hidehiro, Okada, *Enh-Amgalan Haanu Zahidluud*, Çev. Naranbayar P., Ed. Mönhtsetseg T., Soyombo Yayınevi, Ulaanbaatar 2019
- Kalyoncu, Samet, “Mançu Devleti’nde Naiman Khoshuu/Sekiz Sancak”, *20. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Bildiri Kitabı*, 18-20 Ekim 2022 Bişkek/Kırgızistan, Ed. Köksal Şahin, Suat Kol, Ali Kırksekiz, Mehmet Töre Yıldırım, Aralık 2022, s.35-39
- , “Moğolistan’ın Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *KTÜEFAD*, 2 (2022), s.76-95
- , “Moğolistan’ın Ortaokul Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2022), s.421-440
- Mongol Ulsun Tüüh*, Ed. Oçır A., Enhtüvşin B., Dötgöör Boti, Admon yayınevi, Ulaanbaatar 2003
- Mongoltoli.mn, “Amarsanaa”
- Mongoltoli.mn, “Halh”
- Mongoltoli.mn, “Zürçid”
- Na., Sühbaatar, “1755-58 onı Mongolçuudun Zevsegt Temtsliyn Sudalgaanı Zarim Asuudald”, *1755-1758 Onu Manciyn Esreg Mongolçuudun Zevsegt Temtsliyn Tüühiyn Asuudal*, Ed. Sühbaatar Na., Soyombo yayınevi, Ulaanbaatar 2019, s. 7-27
- Şagdarjav, Natsagdorj, *Erdmiyn Büteeliyn Emhetgel*, C.5, Ed. Çuluun S., Ulaanbaatar 2018
- , *Manciyn Erhşeed Baysan Uyeiyn Halhun Huraanguy Tüüh*, Ulaanbaatar 1963, Ulaanbaatar 1963
- Ts., Cambaldorj, “Amarsanaagiyn Boslogın Ehlel: Survalc ba Sudalгаа”, *1755-1758 Onu Manciyn Esreg Mongolçuudun Zevsegt Temtsliyn Tüühiyn Asuudal*, Ed. Sühbaatar Na., Soyombo yayınevi, Ulaanbaatar 2019, s. 66-120
- Ts., Sonomdagva, *Manciyn Zahirgaand Baysan Uyeiyn Ar Mongolun Zasag Zahirgaanu Zohion Bayguulalt (1691-1911)*, Şinlele Uhaanı Akademiyn Basımevi, Ulaanbaatar 1961

KIMYO FANLARINI O'QITISH METODIKASI VA SAMARALI YO'LLARI

KARIMOVA F.S.

Erkin tadqiqotchi, Jizzax politexnika instituti, Jizzax shahri

XOLMATOV A.A.

Talaba, Jizzax politexnika instituti, Jizzax shahri

MAXKAMOV I.J.

Talaba, Jizzax politexnika instituti, Jizzax shahri

Kimyo fani o'qituvchisi kimyo fanlari bo'yicha yetuk mutaxassis bolishi lozim. Lekin boshqa kimyogar mutaxassislar kabi kimyoviy bilimlar va malaka – ko'nikmalariga ega bo'lishining o'zi yetarlicha bo'la olmaydi. Ular o'quvchilarga bilim berish va tarbiyalash uchun o'qituvchi bolalarni ayniqsa, ularning o'sish davridagi psixologik xususiyatlarini yaxshi bilishi, o'qitish usullarini toliq egallashi lozim. Kimyo fanini o'qitishning tarbiyaviy tamoni muvafaqiyatli amalga oshirishning zaruriy sharoiti g'oyaviylik, predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish o'quvchilarning tayyorgarlik va yosh xususiyatlarini hamda bilish imkoniyatlarini e'tiborga olishi lozim.

Kimyo o'quvchilarini kasbiy tayyorlash ko'p bosqichli jarayon bo'lib u talabalarning maxsus kompetentligini o'qish jarayonida doimiy shakllantirib borishni taqozo qiladi. Bundan tashqari, kimyo, bu – o'quv predmeti, uning asosini kimyo fani tashkil qiladi va u moddalarning tuzilishi, tarkibi, xossalari bir turdan ikkinchi turga aylanish jarayonini o'rganadi. Shunday qilib, kimyo fanini o'rganish jarayonida nafaqat kimyoviy bilimlar, balki umumiy o'quv va maxsus ko'nikmalar, shu jumladan, tadqiqotchilik ko'nikmalarini ham shakllantirish imkonini beradi. Ushbu maqsadni amalga oshirishga o'qitish mazmuni xizmat qiladi. O'qitish mazmuni ta'lim mazmuniga nisbatan uning maqsadi sanaladi. Modulli o'qitish – o'quv reja, o'quv dastur, darslik, o'qituvchining axborotlari, o'qitish metodi kabi mazmuniga tayanadi. Kimyo o'qitishning metodlari, shakllari o'qituvchi mehnatini ilmiy asosida tashkil etish, kimyo o'qitish nazariyasining eng muhim bo'limlari sanaladi. O'qitish metodi falsafiy nuqtaiy – nazardan ta'lim mazmunini harakatlantirish shakli bo'lib hisoblanadi. O'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilarga ta'lim beruvchi ularni rivojlantiruvchi metodlarni optimal tanlashdan iborat.

O'qitish metodi – o'qituvchi raxbarligida o'quvchilarni maqsadiga qaratilgan birgalikdagi faoliyati bo'lib hisoblanadi. Kimyo o'qitish metodikasining o'ziga xos alohida xususiyatlari mavjud.

1. Kimyo metodik amaliy va o'qitish mazmuniga asoslangan nazariy fan.

2. O'quvchilarning bilim faoliyati tafakkur qirralarini o'stirishga qaratilgan bo'lib, moddaning aniq xossasi o'zgarishi, tuzilishi, xossalari, holati va tarkibi kabi fikr yuritishga, o'quvchilarni o'ylashiga olib keladi.

Metodning avzalligi shundaki, bunda o'quvchining faolligi sinfdagi barchaga yaqqol ko'rinib turadi. Cho'qqiga bo'lgan intilish esa o'quvchilarning darsdagi faolligini taminlab beradi. Metodlarning barchasi o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini ortishiga sabab bo'ladi bu esa talim sifatini oshishiga xizmat qiladi.

Interfaol usullar, loyihalar va modellashtirish usuli o'quvchilarga kimyo fanini o'qitish texnologiyalari sifatida tavsiflanadi. Ushbu usullar maktab o'quvchilarining kontseptual tafakkur kimyoviy fikrlash va talabalar ongining kimyoviy yo'nalishi o'qituvchilar tomonidan loyiha usuli, interfaol usullar va kimyoviy ob'ektlarni modellashtirish usulidan foydalanish bilan bog'liq.

Kimyogar tafakkuri mahsuldorligining asosiy omili kimyoviy jarayonlar va kimyoviy elementlarning o'zaro ta'sirini tushunish, bilishdir. Ya'ni, materiya harakatining kimyoviy shakli ta'lim jarayonida

qanchalik chuqur va nozik aks etsa, o'quvchilar ongining kimyoviy yo'nalishi shunchalik samarali shakllanadi. urini rivojlantirishga yordam beradi va kimyoni o'zlashtirish muvaffaqiyatini oshiradi. Interfaol metodlar ta'lim jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan innovatsion usullarning eng yirik guruhlaridan biridir. Bularga guruh muhokamasi, aqliy hujum, trening texnologiyalari (kimyoviy tajriba usuli kontekstida) kiradi. Kognitiv faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli sifatida interfaol usullar o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir qilish usuli bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, kimyo fan o'qitishda dars jarayonida turli xil inavatsion va pedagogik texnalogiya, metodlaridan foydalanish ta'lim jarayonini oshiradi va turli xil mextodlar, usullardan foydalanib o'quvchilarda kimyoviy bilimlarni bilimlarini va ushbu fanga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O'zbekiston, 1997
2. I.A.Karimov. "Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori". T. O'zbekiston, 1997
3. Umumiy O'rta ta'lim davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Toshkent, 1999, 3-son
4. I. N. Borisov. Ximiya o'qitish metodikasi. Toshkent, 1958.
5. Z.Azimova. "Kimyo darslarida o'quvchilarga ekologik ta'lim-tarbiya berish" T.: 1995.
6. "Xalq ta'limi jurnali" T.1998-2005 y.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАСЧЁТА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА ОТ СОКРАЩЕНИЯ СРОКОВ СТРОИТЕЛЬСТВА

Илхом Ачилович УСМАНОВ

Самаркандский Государственный архитектурно-строительный университет,

Самарканд, Узбекистан

ORCID ID: 0009-0004-4744-1775

Хаким Тошимович БУРИЕВ

Самаркандский Государственный архитектурно-строительный университет,

Самарканд, Узбекистан

ORCID ID: 0009-0005-9093-3844

АННОТАЦИЯ

Оптимизация сроков строительства является на сегодняшний день одной из самых сложных и неоднозначных проблем инвестиционно-строительной сферы. Неоднозначность проблемы заключается в том, что ни один из участников не может заранее судить об оптимальных сроках строительства. Проводимые научные исследования по нормированию сроков строительства устаревают до того, как они приобретают нормативный характер, ведь на него оказывают влияние множество объективных и субъективных факторов.

Продолжительность строительства является одним из важнейших стимулирующих показателей деятельности участников инвестиционного процесса. Использование передовых методов организации производства, применение современных строительных материалов и средств механизации, а также внедрение новых технологий производства работ оказывают положительное влияние на сроки строительства и создают условия для их сокращения. Вместе с тем сокращение сроков строительства является в первую очередь результатом экономической заинтересованности участников инвестиционно-строительного процесса.

Источником экономической заинтересованности участников строительства является получение выгоды каждого из них, то есть службы заказчика, проектной организации, генподрядной строительной организации.

Следует отметить, что методика оценки эффективности инвестиционного проекта отражает экономические интересы инвестора и его представителя заказчика проекта. Она предназначена для принятия решений по проекту на стадии технико-экономического обоснования.

В настоящее время оценка эффективности в инвестиционно-строительной сфере осуществляется в основном по критериям эффективности инвестиционных проектов. Существующая методика оценки эффективности инвестиционного проекта включает в себя определение следующих показателей: дисконтирование финансовых потоков по проекту и оценка полученного результата; определение сроков окупаемости инвестиций по проекту; определение внутренней нормы доходности инвестиций; определение показателей рентабельности инвестиций.

На наш взгляд, одной из существенных недостатков данной методики заключается в том, что в ней не учитывается возможность и необходимость ускорения реализации инвестиционного проекта, в частности сокращения сроков строительства.

Заинтересованность заказчика в сокращении сроков строительства можно обосновать скорейшим завершением инвестиционного цикла и завершением взаиморасчётов с инвестором. Чем раньше закончится строительство, тем больше будет размер выплачиваемой премии. Материальный интерес подрядчика связан с высвобождением производственных мощностей,

экономии прочих затрат на объекте строительства. Кроме того, авторами предлагается учитывать фактор времени, точно также, как и в оценке инвестиционных проектов.

Ключевые слова: продолжительность строительства, сокращение сроков строительства, экономический эффект.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие строительной индустрии непосредственно связано с совершенствованием нормативно-технической базы, которая составляет основу оценки эффективности инвестиционно-строительного процесса в целом. В связи с этим, в Стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы поставлена цель «...Совершенствование технического регулирования в строительной сфере» [1]. В настоящее время в строительной отрасли наблюдаются случаи снижения качества вводимых в эксплуатацию объектов, завышения стоимости строительных работ и необоснованное увеличение сроков строительства. Одной из системных причин этих недостатков является значительное отставание в области обновления технического регулирования градостроительной деятельности [2]. В частности, это касается также норм продолжительности строительства объектов. Нормирование продолжительности строительства должно иметь под собой прочную методическую базу, обширную информационную практику и учитывать возможность применения современных методов и технологий строительного производства. Руководством страны принимаются активные меры по совершенствованию технического регулирования в строительстве [3,4]. Организационные меры необходимо поддерживать научно-методическими разработками, которые способствуют обоснованию нормативно-технических требований. Одним из актуальных направлений совершенствования технического регулирования является совершенствование методов и инструментов оценки эффективности продолжительности строительства объектов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Как известно, создание строительной продукции предусматривает выполнение триединой задачи, которая характеризует выполнение следующих взаимосвязанных требований: реализацию проекта с необходимым уровнем качества, в рамках выделенных объемов инвестиций и в установленные сроки. При этом, требование реализации проекта в установленные сроки оказывает решающее влияние на два других элемента, то есть на качество и конечную стоимость объекта строительства. Продолжительность инвестиционно-строительного процесса можно условно разделить на несколько этапов (рис. 1)

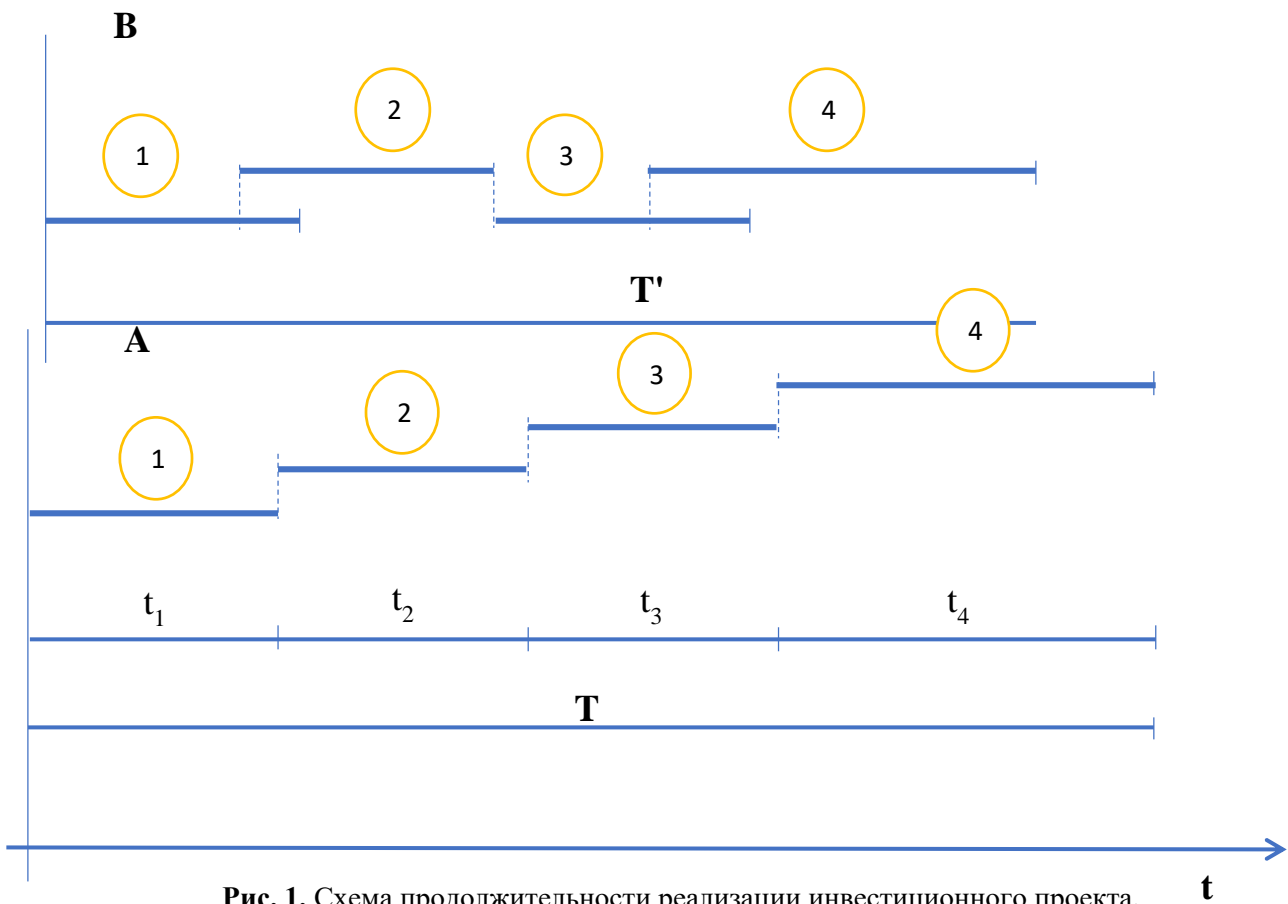

Рис. 1. Схема продолжительности реализации инвестиционного проекта.

A – без совмещения этапов; B – с совмещением этапов.

1 – технико-экономическое обоснование; 2 – предпроектный этап; 3 – проектирование; 4 – строительство.

Общая продолжительности инвестиционного проекта определяется как сумма продолжительностей всех этапов. (схема A). Вместе с тем, интересы инвестора предполагают определение оптимального (наименьшего с организационно-технической точки зрения) срока реализации инвестиционного проекта, что предполагает совмещение работ по отдельным этапам проекта (схема B).

На основании указанной схемы можно сделать вывод, что сокращение продолжительности инвестиционно-строительного процесса включает в себя несколько направлений: ускорение сроков разработки технико-экономического обоснования проекта, сокращение сроков согласования различных аспектов проектно-строительной деятельности, сокращение сроков проектирования объекта, сокращение продолжительности строительства. (таблица 1)

Таблица 1. Основные показатели продолжительности инвестиционно-строительного процесса

№№	Наименование	Показатели продолжительности проекта	Совмещение этапов
1	Технико-экономическое обоснование	Директивный срок реализации Отдача капитала	После принятия решения о реализации проекта заказчик может начинать предварительные исследования
2	Предпроектная стадия	Уточненный директивный срок реализации проекта	Подписание инвестиционного договора создаёт правовую основу для начала инженерных изысканий проектной организацией
3	Проектирование	Сравнение вариантов продолжительности строительства по организации строительства	Объединение интересов проектных и строительных организаций создает условия для параллельного производства работ.
4	Строительство	Установление сроков строительства по организационно-технологической модели	Использование передовых технологий и современных материалов способствует сокращению сроков строительства.

Продолжительность строительства является частью общей продолжительности жизненного цикла инвестиционного проекта. Однако, эта часть считается наиболее сложной и подверженной факторам риска. Во-первых, технические и технологические ограничения определяют возможности использования передовых методов и ограничение привлечения дополнительных материально-технических ресурсов. Во-вторых, организационно-экономические условия и неопределённость строительного производства делают этап строительства уязвимым для внешних негативных факторов. В-третьих, наряду с этапом проектирования, строительство представляет собой сферу проявления экономических интересов множества субъектов, которые объективно являются участниками инвестиционно-строительного процесса.

Следовательно, определение оптимальной продолжительности строительства является одним из важнейших стимулирующих показателей деятельности участников инвестиционного процесса. Использование передовых методов организации производства, применение современных строительных материалов и средств механизации, а также внедрение новых технологий производства работ оказывают положительное влияние на сроки строительства и создают условия для их сокращения.

В настоящее время, техническое регулирование в строительстве охватывает такие направления, как нормы проектирования объектов, требования организации изыскательских работ, организации производства и приемки строительных работ, а также сметных норм в строительстве. Вместе с тем, в них не уделено достаточного внимания установлению обоснованных требований к продолжительности строительства.

Объективной причиной этому можно назвать бурное развитие техники и технологии строительства. Использование индустриальных методов строительства, современных эффективных материалов, снижение доли мокрых процессов способствует сокращению сроков производства строительных работ. Вместе с тем, усиление роли заказчиков в инвестиционно-строительном процессе приводит к тому, что сроки строительства устанавливаются не из технологических соображений, а исходя из инвестиционных соображений и необходимости возврата капитальных вложений. Такой порядок делает исключает заинтересованность в ускорении строительства по сравнению с директивным сроком.

Оптимизация сроков строительства является на сегодняшний день одной из самых сложных и неоднозначных проблем инвестиционно-строительной сферы. Неоднозначность проблемы заключается в том, что ни один из участников не может заранее судить об оптимальных сроках строительства. Если в республике достаточно подробно решены вопросы сроков разработки технико-экономического обоснования инвестиций, сроков согласования документов и проектирования объектов, то по производству строительных работ на объектах обоснованные нормы в настоящее время не используются. Проводимые научные исследования по нормированию сроков строительства устаревают до того, как они приобретают нормативный характер, ведь на него оказывают влияние множество объективных и субъективных факторов.

Инвестиционным проектом перед генподрядной строительной организацией ставится несколько взаимосвязанных задач, таких как осуществление строительства в заранее оговоренные сроки, выполнить весь комплекс работ в пределах договорной суммы или сметной стоимости объекта строительства, а также обеспечить необходимое качество строительной продукции.

Вместе с тем сокращение сроков строительства является в первую очередь результатом экономической заинтересованности участников инвестиционно-строительного процесса.

Источником экономической заинтересованности участников строительства является получение выгоды каждого из них, то есть службы заказчика, проектной организации, генподрядной строительной организации.

Следует отметить, что методика оценки эффективности инвестиционного проекта отражает экономические интересы инвестора и его представителя заказчика проекта. Она предназначена для принятия решений по проекту на стадии технико-экономического обоснования.

В настоящее время оценка эффективности в инвестиционно-строительной сфере осуществляется в основном по критериям эффективности инвестиционных проектов. Данный подход является достаточно обоснованным, так как инвестиционный проект является основой и причиной инвестиционно-строительного процесса. От принятия решения по проекту зависит объем, направление, структура и содержание этого процесса. Аналогичный подход используется при оценке имущества, в частности, в доходных методах оценки. [5]

В научной литературе широко дискутируется вопрос о содержании оценки эффективности строительства. [6,7,8,9] Авторы предлагают различные пути оценки продолжительности строительства, которые позволили бы нормировать сроки реализации проектов.

Существующие методики оценки эффективности инвестиционного проекта включают в себя определение следующих показателей: дисконтирование финансовых потоков по проекту и оценка полученного результата; определение сроков окупаемости инвестиций по проекту; определение внутренней нормы доходности инвестиций; определение показателей рентабельности инвестиций.

Как известно, понятие эффективности инвестиций затрагивает экономические интересы всех участников инвестиционно-строительного процесса, то есть в успешной реализации проекта должны быть заинтересованы и заказчик, и проектировщик, и подрядчик, и эксплуатирующий субъект. При изучении распространенной методики оценки эффективности инвестиций можно заметить, что она отражает интересы инвестора и его представителя – заказчика по проекту. На наш взгляд, одной из существенных недостатков данной методики заключается в том, что в ней не учитывается возможность и необходимость ускорения реализации инвестиционного проекта, в частности сокращения сроков строительства.

Заинтересованность заказчика в сокращении сроков строительства можно обосновать скорейшим завершением инвестиционного цикла и завершением взаиморасчетов с инвестором. Чем раньше закончится строительство, тем больше будет размер выплачиваемой премии. Вместе с тем, авторами приводятся доводы о том, что ускорение строительства может привести к неэффективному использованию ресурсов через снижение производительности каждого ресурса. В наших исследованиях принимается предположение, что генподрядная строительная организация не заинтересована в дополнительных затратах и будет основываться только на достижениях передовой техники и организации строительства.

ОБСУЖДЕНИЕ

В результате анализа научной и практической литературы нами разработана методика расчёта экономической эффективности от сокращения сроков строительства. Основу данной методики составляют положения, что при реализации организационно-технических и технологических мероприятий генподрядная строительная организация имеет возможность обеспечить сокращение сроков строительства без снижения качества выполняемых работ. Продолжительность строительства, устанавливаемая проектной организацией на основе проекта организации строительства, является рекомендуемой для генерального подрядчика. Однако, подрядчик может привлечь дополнительные ресурсы, использовать современное оборудование и технологии, которые позволили бы ему ускорить строительство. Для этого генподрядная организация должна иметь достаточно серьёзные экономические мотивы. Одним из путей обоснования мотивов является расчёт экономической эффективности от сокращения сроков строительства.

Согласно разработанной нами методике общий экономический эффект от сокращения сроков строительства будет составлять сумму следующих составляющих:

1. Экономический эффект, получаемый инвестором от сокращения инвестиционного цикла и дополнительной отдачи инвестиций:

$$\mathcal{E}_1 = C(1+i)^t - C(1+i)^{t'} \quad (1)$$

где C – договорная стоимость объекта;

i – норма отдачи на инвестиции

t – директивная продолжительность строительства;

t' – фактическая продолжительность строительства.

2. Экономический эффект от сокращения условно-постоянной части прочих расходов на строительство объекта

$$\mathcal{E}_2 = 0,6kC\left(\frac{t-t'}{t}\right) \quad (2)$$

где 0,6 – доля условно-постоянной части прочих расходов;

k – коэффициент прочих расходов в сметной стоимости объекта.

3. Экономический эффект в виде дополнительной прибыли строительной организации от выполнения дополнительных объемов работ. Ускорение сроков строительства приводит к дополнительным объемам строительно-монтажных работ, то есть получению дополнительных объемов прибыли. Необходимо исходить из того, что фактическая интенсивность работ будет оставаться на прежнем уровне. Тогда,

$$\mathcal{E}_3 = Q_g K_2 = I_\phi (t - t') k_2 \quad (3)$$

где Q_g – дополнительный объем работ;

I_ϕ – фактическая интенсивность работ;

K_2 – коэффициент нормативной прибыли в сметной документации объекта.

Рассмотрим гипотетический пример. Пусть договорная стоимость объекта составляет 1500 млн.сум, в том числе строительно-монтажных работ – 1200 млн.сум. Директивный срок строительства составляет 12 мес. Фактический срок строительства равен 10 мес., то есть сокращение сроков строительства составляет 2 мес.

Требуется рассчитать совокупный экономический эффект от сокращения сроков строительства.

А) Экономический эффект инвестора от досрочного ввода объекта в эксплуатацию определяется сокращением инвестиционного цикла и дополнительной отдачей инвестиций. Чтобы определить экономический эффект приведём стоимость объекта к моменту сдачи объекта

в эксплуатацию согласно директивным и фактическим срокам строительства. Предположим, что норма отдачи инвестиций составляет 30% годовых.

$$C_{\text{дир}} = 1500 (1 + 30/12)^{12} = 1500 * 1,345 = 2017,5 \text{ млн.сум.}$$

$$C_{\text{фак}} = 1500 (1 + 30/12)^{10} = 1500 * 1,28 = 1920 \text{ млн.сум.}$$

Тогда экономический эффект инвестора будет равен:

$$\mathcal{E}_1 = 2017,5 - 1920 = 97,5 \text{ млн.сум.}$$

Б) Экономический эффект строительной организации от снижения прочих затрат. Как известно, прочие затраты в составе сметной стоимости подразделяются на условно постоянные и переменные составляющие, причём условно-постоянные расходы оцениваются как 60% от общего объёма прочих затрат. Условно-постоянная часть прочих затрат распределяется равномерно по всему сроку строительства, поэтому сокращение сроков строительства приводит к экономии затрат пропорционально размеру сокращения. Если средний уровень прочих расходов принять в размере 17% от стоимости строительно-монтажных работ, то в нашем примере их условно-постоянная часть будет равна 122,4 млн.сум. ($1200 * 0,17 * 0,6$). Тогда экономию прочих затрат можно определить следующим образом:

$$\mathcal{E}_2 = 122,4 * (12 - 10) / 12 = 20,4 \text{ млн.сум.}$$

Кроме прямого экономического эффекта при сокращении сроков строительства возникают косвенные эффекты, такие как выполнение строительной организацией дополнительных объёмов работ и получение в результате этого дополнительной прибыли.

Высвобождение строительных мощностей открывает возможности для выполнения организацией работ на других объектах. Следовательно, при сохранении действующей интенсивности работ дополнительный объём строительных работ будет равен:

$$O_d = (1200/10) * 2 = 240 \text{ млн.сум.}$$

Тогда дополнительная прибыль из расчёта 6% от объёмов выполненных работ будет равна,

$$\mathcal{E}_3 = 240 * 0,06 = 14,4 \text{ млн.сум}$$

Таким образом, общий экономический эффект от сокращения сроков строительства будет составлять:

$$\mathcal{E} = \mathcal{E}_1 + \mathcal{E}_2 + \mathcal{E}_3 = 97,5 + 20,4 + 14,4 = 122,3 \text{ млн.сум или } 8,1\% \text{ от сметной стоимости.}$$

Использование данной методики в практике инвестиционной деятельности позволит участникам инвестиционного процесса регулировать оптимальную продолжительность с помощью прозрачной системы соблюдения экономических интересов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан 28 января 2022 года «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы» №УП-60.

2. Указ Президента Республики Узбекистан от 27 ноября 2020 г. «Об утверждении стратегии модернизации, ускоренного и инновационного развития строительной отрасли Республики Узбекистан на 2021-2025 годы» № УП-6119.

3. Указ Президента Республики Узбекистан от 14 ноября 2018 г. «О дополнительных мерах по совершенствованию государственного регулирования в сфере строительства» № УП-5577.

4. Постановление Президента Республики Узбекистан 5 февраля 2020 г. «О мерах по коренному повышению качества производства строительно-монтажных работ и совершенствованию системы контроля в строительстве» № ПП-4586.

5. Единый национальный стандарт оценки Республики Узбекистан от 1 мая 2020 г.
<https://lex.uz/docs/4843632>

6. S.M. Reza Alavipour, David Arditi. Time-cost trade off analysis with minimized project financing cost. Automation in Construction Volume 98, February 2019, Pages 110-121
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0926580517308488>

7. Time-cost trade-offs. <http://www.netmba.com/operations/project/time-cost/>

8. О.С. Голубова. Экономическая эффективность сокращения продолжительности инвестиционного цикла строительства. - Вестник Полоцкого государственного университета. 2019 г. Серия D. С.36-43.

9. Тихонов Ю.П. Об оптимизации сроков строительства. – Экономика строительства, 2018, №4. – с.52-60

AN EXAMINATION OF COMMON CHALLENGES ENCOUNTERED IN INSTITUTES OF HIGHER LEARNING

Zohaib Hassan SAIN

Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan

ORCID ID: 0000-0001-6567-5963

ABSTRACT

The objective of this research is to utilize an exploratory approach to identify typical difficulties faced in institutions of higher education. The study's objectives are achieved using an exploratory research approach that is both time and cost-efficient. Pakistan has been experiencing several emerging challenges in the education sector, including limited training institutions, curriculum issues, corruption, poor teacher behavior, and inadequate research work. These challenges have adversely affected the growth and development of the country's economy. Our research aims to identify these challenges that the education sector in Pakistan has been facing in recent years. To ensure the reliability and validity of the data, the researcher used triangulation, which involved administering questionnaires to students and teachers and conducting interviews with management. The researcher collected primary data from a sample of 100 questionnaires filled out by students from five selected universities. The study's results indicate a positive correlation between quality education and the challenges of curriculum issues, limited training institutions, corruption, poor teacher behavior, and inadequate research work. These challenges have limited the ability to provide competent teaching and learning, thereby hindering the delivery of quality education. The current situation in Pakistan reflects similar challenges.

Keywords: Corruption, Curriculum, Research Work, Teachers' Behavior.

BLENDING LEARNING: A NEW CHALLENGE FOR PAKISTANI UNIVERSITY STUDENTS

Zohaib Hassan SAIN

Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan

ORCID ID: 0000-0001-6567-5963

ABSTRACT

The aim of this study was to examine the standpoints of BS 4 years program (BSCS) students in Pakistani universities regarding the issues and challenges they face. The study utilized a descriptive survey method with a quantitative approach to quantify and measure students' perceptions and issues related to blended learning in education. The study collected data from 219 students out of 482 enrolled in the BS 4 years program (BSCS) at three public universities in Pakistan in the 2022 academic year. A questionnaire with a three-point Likert scale was used to gather data, which was then analyzed using frequencies, percentages, and diagrams. The findings showed that most students had a positive view of blended learning, but they also encountered various issues, such as lack of time, insufficient skills and support for proper use, lack of training, and unavailability of Learning Management Software (LMS) for technological learning tools. The study suggests the need for the development of institutional policies for the effective use of blended learning in universities and the implementation of training and skill development programs for teachers to integrate technology in their teaching.

Keywords: Blended Learning, Challenges, Standpoints, Teacher Education.

MIYON BUZRUK'S VIEWS ON THE ISSUE OF SUFISM IN UZBEK CLASSICAL LITERATURE

Abdulkhayrov Burkhon HUSANOVICH

PhD, assoc. prof., Tashkent chemical-technological institute, Uzbekistan

ORCID ID: 32111670270066

ÖZET

Miyon Buzruk Salihov, geçen yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarında Özbek klasik edebiyatını ciddi şekilde araştıran bir edebiyat eleştirmenidir. 1930'da yayınlanan "Orta Asya Tarihi ve Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış" adlı risalesi bu bakımdan dikkate değer bir eserdir. Bu eser, Özbek klasik edebiyat tarihini içeren ilk el kitabı olarak nitelendirilebilir. Çünkü Özbek yazılı edebiyatını 12. yüzyıldan 20. yüzyıla (modern edebiyatın başlangıcından önceye) kadar olan dönemi önemli bilimsel kanıtlara ve özgün görüşlere dayanarak analiz etmektedir. Ancak bu çalışma zamanında tamamlanamadı, yani taslak halinde yayınlandı ve elimize ulaştı. Bu gibi sebeplerle bu makalede tasavvuf ile ilgili bu eserde yer alan düşünce ve görüşler özüm senerek yeniden düzenlenmiş ve bu konuda ilkel düşünceler geliştirilmiştir.

Bugün Özbek edebiyatı ve bilimi için tasavvuf alanındaki bilim adamlarının bu görüşlerini yeniden bilimsel dolaşıma sokmanın önemli olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Sufi, Özbek klasik edebiyatı, zühd, mezhep.

ABSTRACT

Miyon Buzruk Salihov is a literary critic who was seriously engaged in the research of Uzbek classic literature in the 20s and 30s of the last century. His pamphlet entitled "A General View of the History of Central Asia and Uzbek Literature" published in 1930 is a noteworthy work in this regard. This work can be described as the first manual that includes the history of Uzbek classical literature. Because it analyzes the period of Uzbek written literature from the 12th century to the 20th century (before the beginning of modern literature) based on important scientific evidence and unique views. However, this work was not completed in time, that is, it was published in a draft state and reached us. For such reasons, in this article, the thoughts and views about Sufism in this work were assimilated and reorganized, and rudimentary thoughts were developed in this regard.

We think that today it is important for Uzbek literature and science to reintroduce these views of the scientist in the field of Sufism into scientific circulation.

Keywords: Tsawwuf, Sufi, Uzbek classical literature, ascetic, sect.

INTRODUCTION

Miyon Buzruk Solihov o'tgan asr 20–30-yillarida o'zbek mumtoz adabiyotini tadqiq etish bilan jiddiy shug'ullangan adabiyotshunos bo'lib, uning, bu boradagi 1930-yilda nashr etilgan "O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash"⁴⁸ nomli risolasi, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Ta'bir joiz bo'lsa, bu asarga o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'zida mujassam etgan ilk qo'llanma deya ta'rif berish mumkin. Chunki unda o'zbek yozma adabiyotining XII asrdan to XX asrgacha (jadid adabiyoti boshlangunga qadar) bo'lgan davri muhim ilmiy dalillar hamda o'ziga xos qarashlar asosida tahlil etilgan.

Ammo mazkur asar o'z vaqtida maromiga yetkazilmasdan, ya'ni qoralama holatida nashr etilib bizgacha yetib kelgan. Masalan, undagi ko'p fikrlar tarqoq va to'liq shakllanmagan holda ifodalangan bo'lib,

⁴⁸ Byzryk M. O'rta-Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. Toshkent: O'znashr, 1930.

shuningdek, ularni muayyan tartib asosida tizimlashtirilgan deb ham bo'lmaydi. Asardagi bunday kamchiliklarning yuzaga kelishiga, bizningcha, quyidagi omillar sabab bo'lgan:

1. Tadqiq etilgan mavzuning murakkabligi va uning ilmiy jamoatchilik tomonidan endigina o'rganila boshlanganligi;
2. O'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayotidagi beqaror vaziyat mahalliy ziyolilarga xotirjam ijod qilish imkonini bermaganligi;
3. Sho'ro tuzumining adabiy merosga nisbatan nigilistik munosabati ta'sirida kelib chiqqan qarshiliklar;
4. Asar yaratilgan 30-yillarga kelib reaksiya so'ng darajada kuchayishi oqibatida fikr erkinligi bilan bog'liq ahvolning yanada og'irlashib ketishi va boshqalar.

Alal-oqibat, mana shunday sabablar, va qolaversa, muallifning 1937-yilda – ayni navqiron ijod pallasida stalincha qatag'on qurboniga aylanishi uning boshqa asarlari singari mazkur asarining ham tugal ko'rinish kasb etmasligiga sabab bo'lgan.

Lekin yuqorida sanab o'tilgan bu kamchiliklar mazkur asar ilmiy qimmatiga soya tashlay olmaydi. Chunki bu asarda sharoit har qancha qiyin bo'lishiga qaramasdan muammo ildiziga chuqur kirish, asosiy masalalar tahlilida xolislik tamoyiliga amal qilish va ulardan to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarish xususiyati bo'rtib turadi. Shuning uchun ham bugungi kunda undagi o'ziga xos qarash va dalillarni qayta tahlildan o'tkazib ilmiy muomalaga kiritish adabiyotshunoslik uchun ahamiyatlidir.

"O'rta Osiyo va o'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" kitobidagi mana shu yutuq va kamchiliklarni nazarda tutib, ushbu maqolada asardagi o'zbek mumtoz adabiyotidagi tasavvuf masalasiga doir qarashlar tasavvuf maslagi, O'rta Osiyoda tasavvuf, o'zbek mumtoz adabiyotida tasavvufiy ruh, tasavvufda o'zgarish, tasavvuf ahliidan yetishgan mulkdor va amaldorlar singari ichki mavzular doirasida yoritilishi maqsad qilib belgilandi.

CHAPTERS

Tasavvuf maslagi

Miyon Buzruk tasavvuf ruhining adabiyotda qanday umumlashganini anglash uchun "tasavvuf" o'zi nima ekanligi, uning kelib chiqishi va u qanday qilib islom dinining mag'ziga aylangani kabi masalalar ustida bir qadar mulohaza yuritish lozimligini aytadi. Darhaqiqat, islom dini tug'ilib, turli madaniyatlarga ro'baro' kelganida qarama-qarshi ta'sirlar paydo bo'lgan edi. Bu qarama-qarshi ta'sirlar ko'pincha islomga ta'sir o'tkazilishiga olib kelgan. Zero, madaniyati kuchsiz bo'lgan arablarning o'zlaridan bu borada ilg'or millatlardan ko'proq ta'sirlanishlari tabiiy edi. Miyon Buzruk islom paydo bo'lishining birinchi asridayoq yunon falsafasi hamda ibroniy, nasroniy, zardushtiy va buddaviylik singari dinlar uning ustidan o'z ta'sirini o'tkaza boshlaganligiga alohida e'tibor qaratgan. Unga ko'ra, bu xususda, ayniqsa, yunonlarning Aflotuniy falsafasi (Platon falsafasi) bilan bog'liq holda yuz bergan hodisalar diqqatga loyiqdir.

Qadim tarix va kuchli poydevorga ega bu falsafa islomga qattiq ta'sir o'tkazgan. Buni shundan ham bilish mumkinki, yunon falsafasiga oid kitoblarning arab tiliga tarjima qilinib ommalashtirilishi musulmon jamiyatida "falosifa zumurrasi" (faylasuflar guruhi) paydo bo'lishi va uning jamiyatda faollashishiga olib kelgan. Tabiiyki, bundan xavotirga tushgan din olimlari (ulamolar) bu zumurraga qarshi kurashish zarur deb hisoblashgan. Ular buning uchun, avvalo, falsafani o'rganish lozim deb bilganlaridan, o'zlarida u bilan jiddiy shug'ullanishga majburiyat sezganlar. Natijada ular tomonidan yaratilgan asarlardan ham falsafaga oid fikrlar joy ola boshlagan.

Aytish mumkinki, ilk asrlarida uzoq davom etgan keng qamrovli bir "fikriy muboraza" (qarama-qarshi g'oyalar kurashi) boshlangan edi. Chunonchi, bu muboraza hosilasi o'laroq islom dunyosida bir qator oqim, mazhab va maslaklar vujudga kelgan. Ulardan biri turli daraja va yo'nalishlarga ega bo'lgan tasavvuf maslagidir. Bu maslak ahllari shariat ustiga tariqat va haqiqat kabi bir necha darajalar qo'yishgan. Bu darajalarga ko'ra, dinning zohiriy jihatlarini amaldan tashqari qolar edi. Masalan, Ahmad Yassaviy:

Afsonadir shariat, farzonadir tariqat.

Durdonadir haqiqat, oshiq'larga munosib, –

deya shariatdan tariqat va haqiqatni ustun qo‘ygan. U bu bilan dinning mag‘ziga e‘tibor qaratib, uning po‘stini o‘zgartirish talabi bilan chiqqan. Shuningdek, so‘fiylar hatto payg‘ambarlik va oxirat azobi kabi dinning asosiy nuqtalariga ta‘vil⁴⁹ bilan qarab, yolg‘iz Allohningina tan olishni to‘g‘ri deb bilishgan. Koinot vujudiga yolg‘iz ishqni omil sanagan so‘fiylar, alal-oqibat, turli darajalarni bosib o‘tgandan so‘ng, fano filloh, ya‘ni Olloh vujudiga foniy bo‘lib kirish darajasiga erishish uchun intilar edilar.

Shariat olimlari avval-boshda tasavvuf ahllarini dinsiz hisoblaganlar. Boyazid Bastomiy (vafoti – 875), Mansuri Halloj (vafoti – 923), Muhyiddin Arabiy (1165–1240) singari mashhur so‘fiylar kofirlikda ayblanib turli azoblarga duchor qilingani, hatto ulardan keyingi ikkisi – Mansur Halloj va Muhyiddin Arabiylar o‘limga hukm etilib, qatl etilganliklari ushbu fikrga dalildir.

Lekin bora-bora mashhur so‘fiylar tarafidan shariat va tasavvufga oid qarashlarning o‘zaro muvofiqlashtirilgani kuzatiladi. Bu borada, ayniqsa, Imom G‘azzoliy (vafoti – 1111), Abulqosim Qushayriy (vafoti – 1072) singari kuchli mutasavvif olimlarning roli katta bo‘lgan. Bu olimlar o‘z faoliyatlari mobaynida tasavvuf g‘oyasini tadqiq etib, uning tamoman islom dinining mag‘ziga aylanib ketishini ta‘minlaganlar. Zero, ular tomonidan yozilgan asarlarda tasavvufning islom asosiga qarshi emasligi turli dalillar bilan isbotlangan va oxir-oqibat so‘fiylarga muxolifatda bo‘lgan shariat ulamolari ham bunga ishontirilgan. Bu yo‘nalishdagi harakatni Ahmad Yassaviyda ham ko‘rish mumkin. Masalan, u shariat hukmiga ko‘ra kofir sanalib o‘ldirilgan Mansuri Hallojni:

Rivoyatlar bitildi, holin aning bilmadi.

Mansurdek avliyoni, qo‘ydilar dorga osib, –

deya hurmat bilan yod etgan. Binobarin, shu kabi say‘-harakatlar hosilasi o‘laroq tariqatga oid amallar o‘sha davr muhitida hazm qilinarli bir holga aylana borgan edi.

Miyon Buzruk, mana shunday fikr-mulohazalarga tayanib, avval-boshda tasavvuf maslagi islom dinini o‘z manfaatlari yo‘lida suyeiste‘mol qilayotgan ulamolarga qarshi kurashib maydonga chiqqan bo‘lsa, keyinchalik esa u islomning nafaqat mag‘zi, balki eng yuqori va qudsiy darajasi bo‘lib yetishganligini aytadi.

O‘rta Osiyoda tasavvuf

Miyon Buzruk tasavvufning shakllanish bosqichi Movarounnahr (Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idagi yerlar, aniqroq aytganda hozirgi O‘zbekiston hududi)dan xorijda, ya‘ni Xuroson (hozirgi Afg‘oniston va Pokiston) va Ajam (hozirgi Iroq va Suriya) o‘lkalarida kechganligi, binobarin, u Movarounnahrda shakllanish bosqichidan o‘tganidan keyin, islom dinining kelgan yo‘li, ya‘ni Xuroson orqali yana ham kuchli bo‘lib kirib kelganligini ta‘kidlagan.

XII asrda Buxoroda so‘fiylarning ahamiyatga loyiq faoliyatda ekanliklari kuzatilgan. Zero, bu davrda Yusuf Hamadoniy (1049–1140) kabi Movarounnahr tasavvufining eng mashhur shaxsiyati Buxoroda faoliyat olib borgan. Uning xonaqohiga Farg‘ona, Turkiston va boshqa taraflardan muridlar jam bo‘lishib, undan olgan ta‘limotlarini o‘z yerlariga borib tarqatganlar. O‘zbek yozma adabiyotida muhim bir shaxsiyat hisoblanuvchi Ahmad Yassaviy (vafoti – 1166) ham aslida Yusuf Hamadoniyning bir xalfasi edi.

Bu davrga kelib, omma orasida katta nufuz va e‘tibor egasi bo‘lgan tasavvuf namoyandalari bilan o‘z davrining kuchli hukmdorlari ham hisoblasha boshlaganlar. Miyon Buzruk ushbu fikrga dalil o‘laroq, 1096–1118-yillarda Xurosonda markazlashgan davlat tuzib hukmronlik qilgan Sulton Sanjarning Samarqanddagi o‘z voliysiga 1110-yilda yo‘llagan maktubida Yusuf Hamadoniy hol-ahvolini ham surishtirganligi hamda unga ellik ming oltin tanga hadya yuborib, duo qilishini so‘raganligini keltiradi⁵⁰.

O‘sha davrlardan bir oz keyin islom dinining Movarounnahrda o‘tib, Turkiston sahrosi, ya‘ni Dashti qipchoq (hozirgi Qozog‘iston)da yashovchi ko‘chmanchi xalqlar oralarida tarqalishi deyarli tasavvuf

⁴⁹ Ta‘vil – so‘z va tushunchani o‘z ma‘nosidan boshqa ma‘noga burish.

⁵⁰ Bu haqda qarang: Fuad Köprülü. Türk edabiyatında ilk mutasavvufklar. Ankara: Arisan matbaachilik sanayi, 1984. S.70.

namoyandalari – shayxlar vositasida amalga oshgan. Zero, bu paytga kelib islomiy tashviqotchilik (missionerlik) vazifasini aynan tasavvufiy shayxlar bajara boshlagan edilar. Miyon Buzruk ushbu fikrga dalil qilib, hijriy VII asrda Oltin O'rda xoni bo'lgan Burka Jo'ji o'g'lining buxorolik Shamsiddin Boxarziy ismli shayx dalolati bilan o'zi va tabaasini musulmon qilishga ahd qilganligi bilan bog'liq ma'lumotni Ibn Xaldun asariga tayanib keltiradi⁵¹.

Miyon Buzruk shu kabi mulohazalarga asoslanib, islom dinining mag'ziga aylangan va Movarounnahrda o'tib, boshqa joylarga ham tarqala boshlagan tasavvuf XII asrdan boshlab namunalari mavjud bo'lgan o'zbek mumtoz adabiyotida ham asosiy ruh sifatida o'rnasha borganligini ta'kidlaydi.

DISCUSSION

O'zbek mumtoz adabiyotida tasavvufiy ruh

Miyon Buzruk o'zbek mumtoz adabiyotining muayyan jihatlarga ko'ra bir-biridan farqlanib turuvchi "ommaviy adabiyot" va "xavos adabiyoti" oqimlari⁵² uchun mushtarak bo'lgan bir tamoyil borligini, u ham bo'lsa, bir necha asrlar mobaynida yaratila borgan bu adabiyot namunalari ayrim oqimlarga mansubligidan qat'i nazar bir xilda islomiy mohiyat va tasavvufiy ruh kasb etganligini qayd etgan.

Miyon Buzruk, shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyoti namunalarida tasavvufning ikki yo'nalishi mavjudligini ham aytgan. Bular: zuhdiy va falsafiy yo'nalishlardir. Ma'lumki, zuhdiy yo'nalish ko'proq pand-nasihati va da'vat xarakteriga ega bo'lib, o'z davrida uni anglash omma uchun nisbatan oson bo'lgan. Aksincha, tushunilishi ancha murakkab bo'lgan falsafiy yo'nalish esa, o'quvchidan maxsus ko'nikma va malaka talab qilgan. Shuning uchun ham zuhdiy yo'nalish ko'proq "ommaviy adabiyot"ga, falsafiy esa "xavos adabiyoti"ga xosligi kuzatilgan.

Agar e'tibor berilsa, o'zbek mumtoz adabiyotining "ommaviy adabiyot" oqimiga xos namunalarida turmushning kichik hodisalaridan tortib eng ulkan voqealargacha tasavvuf nuqtai nazar bilan qarash (mistika) hukmron ekanligi ma'lum bo'ladi. Masalan, unda har qanday hodisa "vahdoniyat", "karomat", "g'ayri ta'sir", "ruhoniya", "rijol ul-g'ayb", "muvoftiq ut-tabi'at" singari tasavvufiy tushunchalar bilan bog'liq tarzda aks ettirilgan.

Shuningdek, mavzulari islom olamida bo'lib o'tgan turli mazhabiy kurashlardan olingan hikoya va qissalarda ham ayni shu hol kuzatilgan. Binobarin, ularda islom firqalarining biri ikkinchisi ustidan qilgan g'alabasi ruhoniya va g'aybiy ta'sirlar bilan bog'liq qilib tasvirlangan. Masalan, xurosonlik mashhur "Abo Muslim" kitobi muallifi o'z mavzusini Umaviy va Abbosiy xalifalar o'rtasidagi siyosiy kurashlardan olgan bo'lib, asar bosh qahramoni bo'lgan Abo Muslimning ikkinchi musulmon toifalari ustidan qilgan harbiy g'alabasi, albatta, biror g'aybiy ta'sirga bog'liq qilib ko'rsatilgan. "Ja'fari ayyor", "Ahmad Zamjijiy" va boshqa shunga o'xshash asarlarda ham shu holni ko'rish mumkin. Miyon Buzruk

⁵¹ Ibn Xaldun. Misr bosmasi, 5-jild, 535-sahifa.

⁵² Miyon Buzruk o'zbek mumtoz adabiyotini "ommaviy adabiyot" (oddiy omma adabiyoti) va "xavos adabiyoti" (xoslar – yuksak tafakkur egalari mo'ljallangan adabiyot) nomli ikki oqimga ajratadi. U "ommaviy adabiyot" oqimi XII asrda yaratilgan Ahmad Yassaviy "Hikmat"laridan boshlanib, XX asrga qadar davom etib kelganligini va unga namuna sifatida turli asrlarda yozilgan "Najh ul-farodis", "Miftoh ul-adl", "Abo Muslim", "Ahmad Zamjijiy", "Bibi Oysha", "Bibi Seshanba", "Yusuf va Zulayxo", "Yusuf Ahmad", "Temurnoma", "Shajarai turk" singari asarlar nomlarini sanab o'tadi. Shuningdek, u ommaviy adabiyotga xos asosiy xususiyat sifatida uning tili odiy omma tiliga yaqinligini ko'rsatadi. Miyon Buzruk o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida xavos adabiyotining uch davri borligini qayd etgan. Bular: 1. XII asrda vujudga kelgan qoraxoniylar davri xavos adabiyoti. 2. XIII asrda vujudga kelgan Oltin O'rda davri xavos adabiyoti. 3. XIV asrda vujudga kelgan chig'atoy xavos adabiyoti. Olim qoraxoniylar davri xavos adabiyotiga Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarlarini misol sifatida keltirgan bo'lsa, Oltin O'rda xavos adabiyotiga namuna qilib Sayfi Saroyi va Amiriylar ijodini ko'rsatgan. Miyon Buzruk xavos adabiyoti haqida gapirganda ko'proq chig'atoy xavos adabiyotiga to'xtaladi va bu adabiyot asosan Temuriylar hukmronligi davrida – Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlar ijodi bilan boshlanib, Navoiy ijodida haddi a'losiga yetganligini va shundan keyin u Qo'qon, Xorazm adabiy muhitlari misolida XX asrga qadar (jadid adabiyoti boshlangunigacha) turli darajada davom etib kelganligini aytadi. Olim "ommaviy adabiyot" oqimidan farqli o'laroq, "xavos adabiyoti"ga xos xususiyat qilib uning tili omma tilidan ancha yiroqlashgan, jamiyatning yuqori tabaqasiga mansub guruh ishlatadigan saroy tili (elita tili) ekanligini qayd etgan.

yuqorida nomlari zikr etilgan asarlar ko'p asrlar mobaynida ommaning sevib eshitadigan qissalari bo'lib, ular gap, to'kma, mehmonxona, choyxonalarda o'sha davrning o'qimishli toifasi – mullalar tarafidan ohang bilan o'qilib turilganligini ta'kidlagan.

Bundan tashqari, XVI asrda Hotifiyning roman shaklidagi forscha asaridan tarjima qilingan (qachon tarjima bo'lgani noma'lum), "Temurnoma" kabi yarim jiddiy asarda ham Amir Temurning islom o'lkalari va ichki urushlarda qozongan g'alabalari, albatta, g'aybiy ta'sirga bog'lab aks ettirilgan. Masalan, unda Amir Temur qiyin ahvolda qolganida bir guruh oq choponlilar g'oyibdan paydo bo'lib yordam berishlari, keyin qaysidir bir zamonda mashhur bo'lgan avliyolardan biri uning tushiga kirib "ilhom" va "bashorat" berishi kabi lavhalar uchrashi ushbu fikrni tasdiqlaydi. "Yusuf va Zulayxo", "Ibrohim Adham", "Yusuf Ahmad", "Go'ro'g'li Sulton", "Bibi Oysha", "Bibi Seshanba" singari ko'plab omma orasida katta ta'sirga ega bo'lgan asarlar ham ayni shu ruhdadir.

Tasavvuf ruhi turkiy adabiyotda shu qadar chuqur ildiz otganki, natijada, hatto, islomdan oldin yaratilgan "O'g'uznoma", "Alanquva"⁵³, "Dada Ko'rqt" kabi afsonaviy dostonlarning qaytadan islomiy tus berilib, tasavvufiy ruh bilan sug'orilgan variantlari vujudga kelgan. Bu kabi asarlarni tasavvufiy ruh bilan sug'orish amaliyoti "xavos adabiyoti" uchun ham taalluqlidir. Chunonchi, buning tasdig'ini "Zafarnoma", "Jome' ut-tavorixi Fazlulloh", "Ravzat us-safo", "Habib us-siyar" kabi asarlarda ko'rish mumkin. Masalan, Xondamirning "Ravzat us-safo" asarida: "Bir kun qiyin bir zamonda Amir Temur o'ylanib turar edi, birdan g'am yema, xursand bo'l, degan so'zni eshitdi... aniq ma'lum bo'ldiki, bu so'z g'ayb olamidan Amir Temur qulog'iga eshiltgan"⁵⁴, deyilishi ushbu fikrga dalil bo'la oladi.

Bu holatga "xavos adabiyoti"ga oid badiiy asarlarda ham o'rni bilan duch kelinadi. Darvoqe, xavos adabiyotida ham butunlay bo'lmasa hamki, kerak o'rinlarda tasavvufiy g'oyalar aks ettirilgan. Binobarin, saroylarda va umuman yuqori tabaqa orasida tug'ilib, ko'pincha ishq, kayfu safoni kuylagan badiiy yuksak adabiyot ham so'fiyona ruhdan xoli bo'lmagan. Chunonchi, "xavos adabiyoti"ning Amiriy, Xo'jandiy, Sakkokiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi ulkan namoyandalaridan tortib, XX asr boshlarigacha yashagan ko'plab ijodkorlari bu yo'ldan deyarlik og'ishmay ijod qilganlar. Ular, ayniqsa, "Devon" kabi g'azal, qasida, ruboiy singari lirik asarlardan tarkib topadigan she'riy to'plam boshida keluvchi hamd, munojot va na'tlarda so'fiyona so'z va iboralarni faol qo'llaganlar. So'nggidan esa may, bazm, qoshu ko'zlarni maqtovchi hamda riyokor shayxlarni tanqid qiluvchi asarlarida ham hech bir istiholasiz va ta'vilsiz diniy va tasavvufiy iboralarni ishlatganlar. Ayniqsa, ular tomonidan yaratilgan sof lirik asarlarda tasavvufning negiz masalasi bo'lgan "ishqi haqiqiy" (Allohga bo'lgan muhabbat) deb ataluvchi ma'naviy tuyg'uga juda samimiy munosabatda bo'lingani ko'rinadi.

Hatto chig'atoy xavos adabiyotining buyuk shoiri Navoiy (1440–1501) o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida: "Yana bir jamoatidurlarkim haqiqat asrorig'a majoz tariqin maxlut qilibdurlar. Va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar. Yana jam'i ham bordurlarki, majoz tariqi adosi alar nazmig'a g'olib va alar ushbu shevag'a ko'brak rog'ibdurlar"⁵⁵, deya shoirlikni mutasavviflikdan iborat sanagan.

Chig'atoy saroy adabiyotining sifat jihatdan pasaygan davrlarida (Shayboniyar hukmronligi davrida) nafis adabiyot sohasida tasavvuf ta'sirining yana ham kuchayganini ko'rish mumkin. Masalan, "Oltin beshik davri adabiyoti"da⁵⁶ Mashrabdan boshlab ko'zga tashlana boshlagan va Amir Umarxon davriga

⁵³ Afsonaga ko'ra "Alanquva" ismli bir ayol g'oyibdan ko'ringan bir nurdan homilador bo'lib, uch o'g'il tuqqan. "Buzonjor" ismli o'g'lidan "Tengiz" (Chingiz)xon nasli paydo bo'lgan. Tarixchilar buni Iso va Maryam voqeasiga o'xshatib, u ayol nasliga "neruni pok" (toza nasl) ta'birini berganlar.

⁵⁴ "Ravzat us-safo", "Guftor dar shahri voqea didan" fasli.

⁵⁵ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent: Fan, 2009. 30–33-betlar.

⁵⁶ Miyon Buzruk XVII asr boshlarida vujudga kela boshlagan va XVIII–XIX asrlarga kelib, xususan, Amir Umarxon davrida eng rivojlangan nuqtasiga ko'tarilgan Qo'qon adabiy muhitini "Oltin beshik davri adabiyoti" nomi bilan ataydi. Bu Qo'qon xonlarining o'zlarini Zahiriddin Muhammad Bobur avlodidan ekanliklarini "Oltin beshik" afsonasiga bog'lab tushuntirganlari bilan izohlanadi. Binobarin, rivoyatga ko'ra Bobur Farg'onadan chiqib ketayotib endigina dunyoga kelgan chaqaloq o'g'lini "Oltin beshikka" belab Qo'qon yaqinidagi bir suv bo'yiga tashlab ketgan bo'lib, uni xalq ichidan bir kishi asrab olib tarbiyalab voyaga yetkizadi va keyinchalik xalq ichki urushlarni to'xtatish uchun shu bolani xon qilib ko'taradi. Keyingi Qo'qon xonlari shu bola naslidan tarqagan, deb hisoblangan.

kelib sifat jihatdan ancha ko'tarilgan nafis adabiyot namoyandalarining har biri ijodida bu holning davom etgani kuzatiladi.

Miyon Buzruk yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib, o'zbek mumtoz adabiyotining qadim zamonlardan XX asrgacha davom etib kelgan har bir qismida tasavvuf "umumiy ruh" bo'lgan deya olish mumkinligini ta'kidlagan. Shu bilan birga, olim tasavvuf ruhi bu adabiyotning hamma qismlarida bir xil emasligini, balki u badiiy yuksak adabiyotda estetik yo'l bilan singdirib yuborilgan bo'lsa, omma adabiyotiga oid qismlarda esa pand-nasihati ko'rinishida, ya'ni nisbatan dag'al, ochiq oshkor namoyon bo'la borganligini aytadi. Shuningdek, u adabiyotda tasavvuf ruhining taraqqiy etgan va kuchsizlangan davrlari almashib, kelib-ketib turganligini ham qayd etadi. Chunonchi, umumiy qilib aytganda mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol yaxshi bo'lgan zamonlarda tasavvufning me'yorida bo'lishi va yomonlashgan zamonlarda esa uning xuruj qilgani kuzatilgan.

Tasavvufda o'zgarish

Miyon Buzrukning ta'kidlashicha, tasavvufning boshlanish davridagi ko'rilgan holati bilan keyingi zamonlarda ko'rilgan holati orasida mohiyat e'tibori bilan katta farq ko'rinadi. Binobarin, tasavvuf namoyandalari boshqa yerlarda bo'lgani kabi O'rta Osiyoda ham avval-boshda saroy ma'murlari va ular bilan birlashib faoliyat yurg'izgan mullalarga qarshi o'z maslaklarini himoya qilgan bir mavqeda turganlar. Ular bu davrda xonlarga adolat, marhamat tavsiya qilganlari holda ularning zulm va taaddillaridan ochiq shikoyatlar qilishgan. Chunonchi, ularning mullalar kabi xon va beklar atrofiga to'planmaganlari, balki saroylardan qochib yurganlari kuzatilgan. Masalan, Ahmad Yassaviyning quyidagi hikmatlarini mushohadaga tortish orqali bunga amin bo'lish mumkin:

Ahli dunyo xalqimizda saxovat yo'q,

Podsholarda, vazirlarda adolat yo'q.

Yoki:

Oxir zamon olimlari zolim bo'ldi,

Xushomadni aytguchilar olim bo'ldi.

Ahmad Yassaviyning bu so'zlariga o'xshash so'zlar o'sha davr adabiyotida ko'p uchraydi. Biroq boshlanishda o'zlarining yozgan asarlari bilan isyon ko'tarib, xonlar va ularning tarafdori bo'lgan ma'murlar rasmii mullalarga qarshi chiqqan tasavvuf ahllari keyinchalik saroyga yaqinlasha boshlaganlar. Zamonning har bir xoni, begi, hokimi, boyi singari mo'tabar kishilarining tasavvuf namoyandalaridan biror piri bo'lgan. Ular o'z faoliyatlari mobaynida pirlarning omma orasidagi nufuzidan foydalanishgan. Hatto bir podshohning piri ikkinchi podshohning piri bilan kurash olib borgan. Agar kurashda podshohlardan qaysidir biri yengilsa, omma o'rtasida buning piri kuchli bo'lgani uchun uning pirini yengdi, degan fikr tarqalgan. Bundan keyin pirlarning xon va beklar darborlariga aralashganlari va ular saroylarida mehmon bo'la boshlaganlarini ko'rish mumkin edi.

Tasavvuf ahllaridan yetishgan amaldor va boylar. Miyon Buzruk Mavrounnahr tarixida XV asrdan e'tiboran tasavvuf ahllaridan katta boylar va yerdorlar yetishgani va ular o'z mol-mulklarini qo'lda tutib turish uchun tasavvufdan foydalanganlari to'g'risida juda ko'p dalillar uchrashini aytadi. U bunga O'rta Osiyo tarixida misli ko'rilmagan darajada yerdor bo'lgan va tasavvuf olamida "qutb ul-aqto'b" laqabini olgan mashhur Xoja Ahror Vali va uning o'g'li Xoja Yahyoni misol sifatida keltiradi. Darhaqiqat, Xoja Ahror real hayotda faqat shayx va yerdorgina emas, balki podshohlar ustida ham hukmini yuritgan va juda katta siyosiy rollar bajargan shaxs edi⁵⁷.

Xoja Ahrorning katta mulk egasi bo'lgani to'g'risida uning muridi Faxriddin Ali Safiy o'z piri haqida yozgan "Rashahot ayn ul-hayot" kitobida quyidagilarni bayon qilgan: "Xojaning Movarounnahr har

⁵⁷ Miyon Buzruk Xoja Ahror va uning faoliyati haqida "Maqbaralar – diniy ekspluatatsiya quroli" kitobida batafsil to'xtalgan. Qarang: Solihov M.B. Qayd etilgan asar, 12–16-betlar; yana: Abdulxayrov B. Maqbaralar tarixi yoxud Yunusxon va uning maqbarasi haqidagi risola. Toshkent: Fan, 2011. 16–21-betlar.

tarafida 1300 bo‘lak yeri bor edi. Jo‘ybori Qarshidagi bir bo‘lak yerining noziridan uning miqdorini so‘radim. Bu yerda 3000 qo‘sh ishlaydi, deb javob berdi”⁵⁸.

Bu kabi mislsiz yerdor bo‘lgan kishining o‘g‘li Xoja Yahyo shu yerlarni ko‘paytirgan holda saqlaydi. Biroq u oxir-oqibat Shayboniyxonning yashirin ko‘rsatmasi bilan 1500-yilda o‘ldiriladi va yerlari musodara etiladi.

Xoja Ahrordan keyin ham u kabi siyosiy obro‘ va mol-mulk to‘plash bilan mashg‘ul bo‘lgan mutasavviflar ko‘plab uchraydi. Ular jumlasiga Ofoqxo‘ja (vafoti – 1708-yil)ni kiritish mumkin. Chunonchi, Ofoqxo‘ja tarixda shayxlik qilish bilan birga, hukmdor bo‘lish uchun ham katta janglar olib borgan shaxs hisoblanadi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, Miyon Buzruk yuqoridagi singari mulohazalardan kelib chiqib, tasavvuf maslagining, asosan, XV asrdan boshlab o‘zgarishga uchragan bu manzarasi ko‘zdan kechirilganida, uning "xavos adabiyoti" bilan ham, "ommaviy adabiyot" bilan ham birlashib keta olgani sababini anglash mumkin bo‘lishini aytadi. Ya‘ni uning asrlar davomida shakllangan chuqur ma‘noga ega istilohlari nafis adabiyot namoyandalari uchun juda kerakli bir ifoda tarziga aylangan. Tasavvuf ahlining o‘zi yuqori tabaqa qatoriga o‘tib, amaldorlar safidan joy olganidan so‘ng, tabiiy, uning istilohlari ham shunga xizmat qila boshlagan. Mana shunday sabablarga ko‘ra, eski adabiyotning hamma qismlari o‘zida tasavvufiy mazmun tashib kelgan.

Miyon Buzruk tasavvufni o‘zbek mumtoz adabiyotining markaziy masalalaridan biri sifatida olib qarar ekan, ushbu ta‘limot dastlab musulmon jamiyatida islomning ilk davridagi gumanistik g‘oyalardan chekinila boshlanganiga isyon o‘laroq paydo bo‘lganini qayd etadi. Shu tariqa Arab olamida paydo bo‘la boshlagan tasavvuf ta‘limoti keyinchalik Eron, Movarounnahr singari o‘lkalar madaniyati, falsafiy tafakkuri bilan uyg‘unlashib, islom madaniyatining ajralmas qismiga aylangan.

Miyon Buzruk o‘zbek mumtoz adabiyotini umumiyatla "xavos" va "ommaviy" turlarga ajratar ekan, birinchisi uchun tasavvufning falsafiy, keyingisi uchun esa zuhdiy ko‘rinishi xosligini to‘g‘ri qayd etgan. Zotan, o‘zbek mumtoz adabiyoti o‘zanida azaldan davom etib kelgan xavos va ommaviy adabiyotda tasavvufning falsafiy va zuhdiy ko‘rinishlari yaqqol aks etganligini kuzatish mumkin.

Biroq Miyon Buzruk to‘g‘ri ta‘kidlaganidek, ko‘rinishidagi tafovutidan qat‘i nazar tasavvuf, o‘zbek mumtoz adabiyotida barcha davr va oqimlar uchun "umumiy ruh" – g‘oyaviy-estetik fon sifatida namoyan bo‘lgan.

Nihoyat, Miyon Buzrukning o‘zbek mumtoz adabiyotida tasavvuf masalasiga oid qarashlarini o‘rgana turib, tasavvuf adabiy hodisa sifatida o‘zbek mumtoz adabiyotining ramzlar bilan boyishiga, adabiy syujet va obrazlar talqinining chuqurlashishiga olib kelgan, degan xulosaga kelinadi. Binobarin, aynan shunday mohiyat kasb etgandan keyingina o‘zbek adabiyoti rivojlangan arab va fors adabiyoti bilan tenglasha oladigan darajaga erishgan va bu uni umumsharq adabiyotining ajralmas qismiga aylanishiga olib kelgan.

REFERENCES (Apa)

1. Byzryk M. O‘rta-Osiyo va o‘zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash. Toshkent: O‘znashr, 1930.
2. Abdulxayrov B. Maqbaralar tarixi yoxud Yunusxon va uning maqbarasi haqidagi risola. Toshkent: Fan, 2011.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent: Fan, 2009. 30–33-betlar.
4. Fuad Köprülü. Türk edebiyatında ilk mutasavviflar. Ankara: Arisan matbaachilik sanayi, 1984. S.70.
5. Ibn Batutta. Sayohatnoma. Tuhfat an-nuzzor fi g‘aroib al-amsor va ajoib al-afsor. Toshkent-2012.
6. Abdullayev V. O‘zbek adabiyoti tarixi. Ikkinchi kitob (XII asrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha). Toshkent-1964.

⁵⁸ Faxriddin Ali Safiy. O‘sha asar, o‘sha betlar.

7. Abdurauf Fitrat. XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotiga umumiy qarash. Kitobda: Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent-2000.
8. Istoriya Uzbekistana. (Epxi Amira Temura i Temuridov). Tashkent-2017.

ETNOREALIYALARNI TARJIMADA BERILISHNING ILMIY-NAZARIY TALQINI

Muhammad Humayun NADIM

PhD, Associate Professor, Termez state university

ANATATSIYA

Maqolada etnorealiyaning aks etisih madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini anglatishi, realiyaning klassifikatsiyasini amalga oshirish, realiya tavsifi va ularni tarjima jarayonida ko'rsatish usullarini ishlab chiqish xususida gap boradi. Tarjima muammolaridan biri, matn mazmuni bilan bog'liq. Uni bir tildan boshqa tilga adekvat tarzda o'tkazish ham aniqlik talab qiladi. Tilshunoslikning leksikografiya sohasi so'zning ekvivalentni topishda ahamiyatli. Ma'lumki, ekvivalent bo'lmagan lug'at tarjima tilidagi lug'atda to'g'ri ridan-to'g'ri mos kelmaydigan manba tilning leksik birliklariga ishora qiladi. Ba'zan bunday leksik birliklar tarjima qilinmaydigan deb ataladi, lekin bu faqat lug'at yordamida rasmiy tarjima nuqtai nazaridan to'g'ri keladi. Maqola ekvivalent bo'lmagan lug'atning o'ziga xos tarkibiy qismi sifatida realiyaga bag'ishlangan. etnorealiyalarni tarjima qilish milliy va tarixiy o'ziga xoslikni o'tkazishning katta va muhim muammosi bo'lib, bu, ehtimol, tarjima nazariyasining tug'ilish davriga borib taqaladi.

Kalit so'zlar: etnorealiya, realiya turlari, etnografiya, ekvivalent, tarjima.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tarjimon etnorealiyani tarjima qilishda o'zining barcha usullarini qo'llab-quvvatlab, tarjimaning eng mos usulini amalga oshirishda o'z mahoratini ko'rsatadi. Etnorealiyani tarjima qilishning eng samarali usuli bu transliteratsiyadir. Transliteratsiya orqali berilgan so'z talqin qilinmasa, tushuntirilmasa, o'quvchi tasvirlangan voqea va so'zlarning tavsifini tushunmaydi. Bu erda transliteratsiya qilingan so'z kontekstda tasvirlangan va izohlangan bo'lsa, ma'no qavs ichida berilishi yoki matn ostida tushuntirilishi mumkin. Ekvivalentlik milliy o'ziga xos so'zlarni tarjima qilish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, tarjima jarayonida muqobil so'z tanlashda katta bilim va yaxshi ko'nikma talab etiladi. Yuqorida aytilganlarning barchasini umumlashtirib, biz shunday xulosaga kelishimiz mumkin, realiya mavzusi eng xilma-xil, murakkab va murakkab mavzulardan biridir. ayni paytda tarjimada qiziqarli soha. Har bir tilda realiya deb ataladigan juda ko'p noyob til birliklari mavjud bo'lib, ular bir-biridan o'z turi bilan farq qiladi. Realiani boshqa tillarga moslashtirishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, ushbu mavzuni o'rganishning dolzarbligi tilshunoslikda uzoq vaqt saqlanib qoladi.

ABSTRACT

This article presents about the specific characteristics of ethnorealia's reflection culture, classification of reality, description of reality and development of methods of showing them in the process of translation. One of the problems of translation is related to the content of the text. It also requires precision to translate it adequately from one language to another. The field of lexicography of linguistics is important in finding the equivalent of a word. It is known that non-equivalent vocabulary refers to lexical units of the source language that do not correspond directly to the vocabulary of the target language. Sometimes such lexical units are called untranslatable, but this is true only from the point of view of formal translation using a dictionary. The article is devoted to reality as a specific component of non-equivalent vocabulary. Translating ethno-realities is a big and important problem of transferring national and historical identity, which probably dates back to the birth of translation theory.

Keywords: ethnorealia, types of realia, ethnography, equivalent, translation.

KIRISH

“Ona tilida so‘zlashuvchilarning turmush tarzi, mentaliteti, dunyoqarashi, milliy xarakteri, urf-odatlar, e‘tiqodlari, qadriyatlar tizimi, ijtimoiy xulq-atvor turlarini anglatuvchi chuqur va keng ma‘lumotga ega bo‘lmasdan turib, samarali muloqot qilish mumkin emas”⁵⁹. Til va madaniyat o‘rtasida yaqin aloqalar mavjud bo‘lib, matn madaniyatni o‘rganish vositasidir, u madaniy bilim va ma‘lumotlarning asosiy manbai hisoblanadi⁶⁰. Lingvomadaniyat murakkab, darajalararo til birligi bo‘lib, ham lingvistik, ham tildan tashqari omillarning dialektik birligi, og‘zaki belgi shakli, uning semantik mazmuni va madaniy ma‘nosi o‘rtasidagi bog‘liqlikdir⁶¹. Lingvomadaniyatdagi madaniy ma‘lumotlar manbalari har bir madaniyat uchun o‘ziga xosdir: etnorealiyada esa, odamlar, afsonalar, tasvirlar, e‘tiqodlar, urf-odatlar va an‘analar ko‘zga ko‘rinadi.

Ekvivalent bo‘lmagan lug‘at qadim zamonlardan beri va hozirgi kungacha tarjimashunoslikning eng muhim va dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Xususan, har bir xalqning madaniy qatlami lug‘atining asosiy tarkibiy qismi bo‘lgan realiya tilshunoslikning eng qiziqarli mavzularidan biri hisoblanadi. Mamlakat madaniyati va tilini o‘rganishda reallikni bilish muhim ahamiyatga ega. Quyidagi umumiy lingvistik metodlar tadqiqotimizning uslubiy asosi bo‘lib xizmat qiladi: -tasviriy. , bu turli tuzilishli tillarga murojaat qilish imkonini beradi;

- Kontrastiv usul, leksik birliklarni tahlil qilish va tavsiflash, o‘rganilayotgan tillardagi umumiy va o‘ziga xos narsalarni ochib berish imkonini beradi. Tekshiruv materiallari turli kitoblar, jurnallar va internet manbalaridan olindi. Asosiy qism. Yuqorida aytib o‘tilganlar ekvivalent bo‘lmagan lug‘atning o‘ziga xos tarkibiy qismlari bo‘lib, birinchi navbatda tarix va kelib chiqishiga e‘tibor qaratishimiz kerak. "Realiya" mos keladigan birlik shakli bo‘lmagan ko‘plik shakllaridan biridir. "Memorabilia" ("esda qolarli narsalar" yoki "mementos"), "juvenilia" ("rassom yoki muallifning yoshligida yaratilgan asarlar") va "marginalia" ("marginal eslatmalar yoki bezaklar") kabi lotincha ko‘plik oxirini o‘z ichiga oladi. "-ia." falsafiy jihatdan haqiqiy narsalarni ular haqidagi nazariyalardan ajratish uchun - bu 19-asr boshlariga to‘g‘ri keladi⁶².

Ba‘zi tadqiqotchilar "realia" so‘zi bilan sinonim bo‘lgan ta‘riflardan foydalanganlar va ularni "**culturemes**"⁶³ deb atashadi⁶⁴. E.M.Vereshchagin, V.G.Kostomarov, A.V.Fedorov kabi tadqiqotchilarning k‘orsatishicha realiyani ekvivalent bo‘lmagan leksik birlik deb aytadi. - ekvivalent so‘z boyligi, boshqa so‘zlarning tarjimalari haqiqiy emas. Sovet rus tilshunosi va tarjimoni G.V.Chernov o‘z asarlarida voqelikni “ekvivalent bo‘lmagan so‘z boyligi” deb aytadi. Boshqacha qilib aytganda, ular realiyalar tarjimaga tobe emas deb hisoblaydilar. Sovet rus tilshunosi va tarjimoni G.V.Chernov o‘z asarlarida realiyani “ekvivalent bo‘lmagan so‘z boyligi” deb aytadi.

Ilmiy izlanishlarida lingvokulturologlar yosh fan lingvokulturologiya terminologiyasini doimiy ravishda takomillashtirishga intilishadi. Shuning uchun ham turli tadqiqotchilar lingvokulturologik tushunchalarning ma‘lum jihatlariga e‘tibor qaratib, juda ko‘p umumiy tushunchaga ega atamalarni yaratadilar. Bir tomondan, bu tadqiqot kuzatuvlarini boyitadi va chuqurlashtiradi, biroq boshqa tomondan, bu atamaviy izchillikning yo‘qligining sharti bo‘lib, bizning fikrimizcha, bu masalani tushunishga to‘sqinlik qiladi va yagona terminologiyani o‘rnatishda muvaffaqiyatsizlikdir. ” Rossiyalik tadqiqotchi S. D. Bidagaeva ta‘kidlashicha, madaniyatga zamonaviy semiotik yondashuv uni ma‘lum belgilar - madaniyatlar majmuasi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi⁶⁵.

⁵⁹ .Ter-Minasova S. Language, Culture and Teaching Methods//Language, Culture and Communication. – Moscow. 1995.

⁶⁰ Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Изд. центр академия, 2007

⁶¹ Воробьев В.В. Лингвокультурология. –М.: РУДН, 2008.

⁶² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/realia>

⁶³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Cultureme#:~:text=A%20cultureme%20is%20a%20%22cultural,between%20linguistic%20units%20and%20culture.> A cultureme is a "cultural information-bearing unit", the contents of which are recognizable by a group of people. Culturemes are the bridge between linguistic units and culture.

⁶⁴ МБ Раренко-2002—ВИНОГРАДОВВ.С. ВВЕДЕНИЕ В ПЕРЕВОДОВЕ-ДЕНИЕ. -М.,2001. -224с

⁶⁵ Bidagaeva C.D. Asymmetry of Linguocultureme. // East-West Interaction of languages and Cultures. 2015, p.40-48.

Peter Newmark xorijiy madaniy soʻzlarni tasniflashni taklif qiladi, bunday toifalarni oʻrnatadi: ekologiya (flora, fauna, shamollar, iqlim); moddiy madaniyat (ovqat, kiyim-kechak, uylar, shaharlar, transport); ijtimoiy madaniyat (ish va dam olish); tashkilotlar, urf-odatlar, faoliyatlar, protseduralar yoki tushunchalar (badiiy, diniy, siyosiy va maʼmuriy kichik toifalarni oʻz ichiga oladi); imo-ishoralar va odatlar⁶⁶.

Tomakhinning fikricha, realiya tasnifi: geografiya, etnografik, folklor, mifologiya, kundalik hayot, siyosat va jamiyat, tarix. U oʻzining “Realii Amerikanizmi” kitobida realiyaning bir qancha turlari va kichik turlarini taklif qilgan. Masalan, taʼlim, din va reallik madaniyati haqida. U taʼlim, din, adabiyot, teatr va kino, sanʼat, musiqa madaniyatini oʻz ichiga oladi.⁶⁷ Realিয়া mashhur madaniyatda tugʻiladi va juda xilma-xil matnlarda tobora koʻproq topiladi. Ular madaniyatga xos narsalar uchun soʻzlar va iboralardir. Uning asosiy maqsadlaridan biri madaniy maʼlumotlarni etkazishdir.

Realিয়া tilshunoslikda va hayotning boshqa sohalarida bir nechta funktsiyalarga ega va bizning maqsadimiz tarjimada realiyani oʻrganishdir. Tarjima, Realia (koʻplik ot) - bu madaniyatga xos moddiy elementlar uchun soʻzlar va iboralar hisoblanadi.

Realিয়া soʻzi oʻrta asr lotin tilidan olingan boʻlib, unda dastlab "haqiqiy narsalar", yaʼni mavhum narsalardan farqli ravishda moddiy narsalar degan maʼnoni bildiradi. Realiyani birinchi boʻlib chuqur oʻrganishni amalga oshirgan bolgar tarjimonlari Vlahov va Florin. , soʻzning zamonaviy maʼnosini yaratdi. Ular shuni koʻrsatadiki, realiya juda mahalliy ohangga ega boʻlganligi sababli, ular koʻpincha tarjima uchun qiyinchilik tugʻdiradi.⁶⁸

METODLAR

L.S.Barxudarov “Til va tarjima” monografiyasida boshqa tilda soʻzlashuvchi kishilarning amaliy tajribasida mavjud boʻlmagan obʼyektlar, tushunchalar va vaziyatlarni bildiruvchi soʻzlarga “realia” sifatida qaraladi⁶⁹. Vlahov va Florin ularni turli toifalarga ajratadilar:

1. Geografiya

- fizik geografiya: dasht, tornado, tsunami...
- inson faoliyati bilan bogʻliq geografik obʼektlar: polder, piazza, bozor...
- endemik turlar: koala, sekvoja, yeti...

2. Etnografiya

- kundalik hayot: spaghetti⁷⁰, kimono⁷¹, sari⁷²
- ish: carabinieri, concierge, machete,
- sanʼat va madaniyat: tarantella, ramadan, Santa Claus⁷³
- etnik xarakteristikalar: cockney⁷⁴, gringo⁷⁵, yankee⁷⁶...
- oʻlchovlar va pullar: mile, kilometer, ruble, gallon, hactare

⁶⁶ Newmark P. More Paragraphs on Translation/ P. Newmark. – Multilingual Matters, 1998. -226p.

⁶⁷ Tomakhin, Gennadii D. (1988) Realii-amerikanizmy, Moscow: Vysshaya shkola

⁶⁸ Vlahov, S. and Florin, S. “Neperovodimoe v perevode. Realii”, in Bruno Osimo. “Manuale del Traduttore, Seconda Edizione”. Hoepli, 2004, p. 63.

⁶⁹ Barkhudarov L.S. Language and translation / L.S. Barkhudarov. Moscow: International Relations, 1975. -p.95.

⁷⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Spaghetti>

⁷¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Kimono>

⁷² <https://en.wikipedia.org/wiki/Sari>

⁷³ https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Claus

⁷⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Cockney>

⁷⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Gringo>

⁷⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Yankee>

3. Siyosat va jamiyat

-*ma'muriy bo'linmalar*: department, state, county⁷⁷

-*organ va vazifalari*: senate, chancellor, tsar⁷⁸, shah

-*siyosiy va ijtimoiy hayot*: bolshevik⁷⁹, samurai⁸⁰, union jack⁸¹

-*harbiy realiya*: cohort⁸², katyusha⁸³, cuirassier⁸⁴

Tomaxinning fikricha, realiya tasnifi: geografiya, etnografik, folklor, mifologiya, kundalik hayot, siyosat va jamiyat, tarix. U o'zining "РеалииАмериканизмы" kitobida realiyaning bir qancha turlari va kichik turlarini taklif qilgan.⁸⁵

Tarjimonlar tomonidan ilgari surilgan realiyani tarjima qilishning eng keng tarqalgan usullarini quyidagilardan iborat:

1. *Transliteratsiya va transkripsiya*;
2. *Tarjima orqali yangi so'z - neologizm yaratish*;
3. *Realiyaning realiya orqali tarjimasi*;
4. *Realiyaga ta'rif berish*;
5. *Kontekstli muqobil bilan almashtirish*

Til madaniyati jihatlariga eng ob'ektiv yondashish "porlash" usuli, ya'ni tasviriy ifoda texnikasidir. Buning sababi shundaki, ma'lum bir atama uchun funktsional muqobil topish juda ko'p kuch talab qiladi va ba'zan butunlay qoniqarsiz natija bilan tugaydi. Transliteratsiya ham, transkripsiya ham har doim ham qo'llanilmaydi.

Xorijiy atamalar tizimidagi ayrim realiyalar umuman tarjima qilinmagan holatlar ham mavjud. Bu "nol tarjima" deb nomlanadi. Chunki ma'lum bir atama til madaniyatiga mutlaq xosdir yoki qo'llanilishi shart bo'lmagan tushunchaning ifodasidir. Misol uchun, turizmning barcha turlari nomlari ko'pincha turli nashrlarda va shoularda tilga olinadi, masalan, jinsiy turizm, kundalik hayotda so'zlarni tarjima qilishning hojati yo'q. Ularning mazmuni tushunarli bo'lsa-da, O'zbekiston turizmi tizimiga terminologiyani kiritishning hojati yo'q. Natijada, ular noma'lum muddatga tarjima qilinmaydi.

"Neutralization"(Betarafashtiris) atamashunoslik tarjimasida ham, boshqa matnlar tarjimasida ham qo'llaniladi. Bunday lingvistik hodisaning sababi tarjima imkoniyatlarining cheklanganligi, so'zning aniq ma'nosini topishning iloji bo'lmashligi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi traveler, tourist, excursionist, tourist leksemalarida o'zbek tiliga turist (sayyoh, ekskursant) tarzida tarjima qilinadi. Har bir tarjimon voqelikni yetkazayotganda, tarjimada "begona" madaniyatni to'liq til vositalarida qayta tiklash mumkin emasligini hisobga olish zarurligini tushunishi kerak. asarning atmosferasi, o'quvchiga notanish haqiqatni tushunishga yordam berish va ularni so'z boyligiga qo'shish. Tarjimon o'zining bo'lajak o'quvchisiga e'tibor qaratishi kerak, u o'qish jarayonida o'z bilimlarini mustaqil ravishda kengaytira oladi va to'ldiradi.

Realialarning termin bilan farqi

Realiyalar o'z mohiyati, xususiyatlari va vazifalariga ko'ra terminlarga o'xshab ketadi. Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan-ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi.

⁷⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/County>

⁷⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Tsar>

⁷⁹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Bolsheviks>

⁸⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Samurai>

⁸¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Union_Jack

⁸² [https://en.wikipedia.org/wiki/Cohort_\(military_unit\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Cohort_(military_unit))

⁸³ https://en.wikipedia.org/wiki/Katyusha_rocket_launcher

⁸⁴ "Political and Social Realia" "Logos", accessed May 26, 2011

⁸⁵ Tomaxhin, Gennadii D. (1988) *Realii-amerikanizmy*, Moscow: Vysshaya shkola

O.Vinokurning fikricha, termin har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi. Bir qaraganda realiya terminlarga juda yaqin turadi. Terminlar aniq belgilangan muayyan predmethodisaning birgina ma'noda kelishini ifodalaydi. Terminlarning sinonimlari bo'lmaydi. Ular ko'pincha chet tilidan kirib kelgan so'z yoki so'z birikmalari bo'ladilar. Ular tarixan chegaralangan bo'ladilar. Ammo ana shu jihatlarning ko'pchiligi realiyalarga ham daxldor. Biroq realiyalar leksik jihatdan chegaralanmagan bo'ladilar. Bir qator leksik birliklar mavjudki, ularni bir paytning o'zida ham realiyalarga, ham terminlarga mansub deyish mumkin. A.D.Shveytser o'z tadqiqotlarida hatto termin-realiya tushunchasini birga qo'llaydi.⁸⁶

Realiya va terminlar orasidagi farqlarni ajratadigan bo'lsak, realiya xalq tomonidan tabiiy ravishda nomlanadi va milliy, tarixiy bo'yoqqa ega bo'ladi. Terminlar esa sun'iy ravishda ilm-fan olimlari tomonidan nomlanadi. Terminlar, asosan, ilmiy uslubda qo'llansa, realiyalar badiiy va publitsistik uslubida keng qo'llanadi. Realialarning ma'lum bir tilda ekvivalenti bo'lmaydi, ammo terminlarning ekvivalenti har doim mavjud. Ularning o'xshash jihatlari shundaki, realiyalar ommaviy axborot vositalari, badiiy adabiyot orqali boshqa xalqlar turmush tarzida mustahkam o'rin egallab, terminlar kabi keng qo'llanilishi, madaniyatlararo tarqalishi mumkin. Terminlarning dunyo bo'ylab yoyilishi esa ilm-fan, texnikaning rivoji bilan bog'liqdir. G.V.Chernovning fikriga ko'ra, "realialarning muhim xususiyati, ularning ommabopligi, ko'pchilik tomonidan ishlatilishi, asliyat tilidagi ko'pchilikka ma'lumligi yoki aksincha tarjima tili o'quvchilariga notanishligi bilan xarakterlanadi"⁸⁷

Realialarning ekzotizm bilan farqi

Ba'zan o'zbek tilida milliy mentalitetimizga, turmush tarzimizga xos bo'lmagan so'zlarni ham uchratamiz. Ular kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, urf-odat nomlari ham bo'lishi mumkin. Bunday so'zlar faqatgina o'zi mansub bo'lgan millat hayoti haqida gap ketganda og'zaki va yozma nutqimizda qo'llanilishi mumkin. Ular ekzotizmlardir. Ekzotizm so'zi – yunoncha "exotikos" – begona, notanish so'zidan olingan. Ekzotizmlar bu – ma'lum millatning hayoti va turmush tarziga xos bo'lgan narsa va hodisalarni nomlash uchun xizmat qiluvchi xorijiy o'zlashma so'zlardir.

SH. Usmanova ekzotizmlar haqida shunday deydi: "Muqobilsiz leksika boshqa tilga o'zlashtirilganda ularga ekzotik leksika deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o'zga madaniyatning ramzi sanaladi"⁸⁸

Ba'zi manbalarda "qarzga olingan" so'zlar ma'nosida ham ifodalangan. Ular til lug'at boyligining passiv qismidan joy oladi. Bajaradigan vazifalariga ko'ra etnografizmlar va regionalizmlarga yaqindir. Ekzotizmlarning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni kelirish mumkin:

- 1) Ma'lum bir mamlakat, millat bilan bevosita bog'liq;
- 2) Ona tilida so'zlashuvchi millatlar uchun deyarli tanish bo'lmagan;
- 3) Ona tilida sinonimlari yo'q so'zlar. Ekvivalenti bo'lmagan leksika;
- 4) Ekzotizmlar, odatda, tarjima qilinmaydi va ular nutqqa joziba berish uchun ishlatiladi.

Ekzotizmlarga namuna sifatida quyidagilarni keltira olamiz:

- 1) Pul birliklari: dinor, teng, marka, lira, boliviano, iyena, santim, peso; ...
- 2) Unvon va martaba nomlari: kansler, lord, kel'ner, subedar, gersog, kommander va hk;
- 3) Davlat organlari: seym, reyxstag, senat, kortes;
- 4) Oziq-ovqat va ichimlik nomlari: falafel, xaggis, salsa, bellidens, bellister, burbon, shnaps;

5) Kiyim-kechak nomlari: kimono, chadra, syuzane, chalma. S.I. Vlachov va S.P. Florin ekzotizmlarni realiyalarga jiddiy raqobatdosh bo'la oladigan birliklar deb hisoblaydilar.⁸⁹

⁸⁶ .Швейцер А.Д. Теория перевода, статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 1973.

⁸⁷ .Чернов Г.В. В вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе публицистики на английский язык. – Уч.записи МГПИИЯ. Вып 58. – 1958.

⁸⁸ .Usmanova Sh. Lingvokulturologiya, darslik. – Toshkent 2019.

⁸⁹ Vlachov, Sergei and Florin, Sider (1980) Neperevodimoe v perevode, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia.

Lingvistik terminlar lug‘ atida aytilishicha, ekzotizmlar juda kam o‘rganilgan va ko‘pchilikka notanish bo‘lgan tillardan (hindevrova tillari oilasiga mansub bo‘lmagan) o‘zlashgan so‘zlar va so‘z birikmalari bo‘lib, ular mahalliy kolorit yaratish maqsadida qo‘llanadi. Ammo ko‘pincha ekzotizm termini o‘rnida negadir varvarizimlar ishlatiladi. Varvarizmlar lug‘ atlarga kiritilmaydi. Ammo ekzotizimlar muayyan tilning lug‘ at xazinasidan joy olgan hisoblanadi. Realizmlar esa ekzotizmlar kabi lug‘ atlarga kiritilmasa-da, tilda faol qo‘llanilaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ter-Minasova S. Language, Culture and Teaching Methods//Language, Culture and Communication. – Moscow. 1995.
2. Маслова В.А. Лингвокультуроология. – М.: Изд. центр академия, 2007.
3. Воробьев В.В. Лингвокультуроология. –М.: РУДН, 2008.
4. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/realia>.
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Cultureme#:~:text=A%20cultureme%20is%20a%20%22cult%20ural,between%20linguistic%20units%20and%20culture>. *A cultureme is a "cultural information-bearing unit", the contents of which are recognizable by a group of people. Culturemes are the bridge between linguistic units and culture.*
6. МБ Раренко·2002—ВИНОГРАДОВВ.С. ВВЕДЕНИЕ В ПЕРЕВОДОВЕ-ДЕНИЕ. - М.,2001. -224с.
7. Bidagaeva C.D. Asymmetry of Linguocultureme.// East-West Interaction of languages and Cultures. 2015, p.40-48.
8. Newmark P. More Paragraphs on Translation/ P. Newmark. – Multilingual Matters, 1998. -226p.
9. Tomakhin, Gennadii D. (1988) *Realii-amerikanizmy*, Moscow: Vysshaia shkola.
10. Vlahov, S. and Florin, S. “*Neperovodimoe v perevode. Realii*”, in Bruno Osimo. “*Manuale del Traduttore, Seconda Edizione*”. Hoepli, 2004, p. 63.
11. Barkhudarov L.S. *Language and translation / L.S. Barkhudarov. Moscow: International Relations, 1975. -p.95.*
12. [https://en.wikipedia.org/wiki/Cohort_\(military_unit\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Cohort_(military_unit))
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Katyusha_rocket_launcher
14. “*Political and Social Realia*” “*Logos*”, accessed May 26, 2011
15. Tomakhin, Gennadii D. (1988) *Realii-amerikanizmy*, Moscow: Vysshaia shkola
16. Швейцер А.Д. Теория перевода, статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 1973.
17. Чернов Г.В. В вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе публицистики на английский язык. – Уч.записи МГПИИЯ. Вып 58. – 1958.
18. Usmanova Sh. *Lingvokulturologiya, darslik*. – Toshkent 2019.
19. Nadim, Muhammad Humayun. “*ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN.*” *Theoretical & Applied Science* 6 (2021): 490-492.

SCOPUS VERİ TABANINDA YER ALAN TÜRKİYE'DE YAZILMIŞ SİYASAL İLETİŞİM KONULU AKADEMİK ÇALIŞMALARIN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF ACADEMIC STUDIES IN SCOPUS DATABASE ON THE SUBJECT OF POLITICAL COMMUNICATION IN TÜRKİYE

Osman Vedüd EŞİDİR

Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Elazığ, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-2029-4758

Gökhan BAK

Dr., Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İngilizce İşletme Doktora Programı Öğrencisi, Adana, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-4520-0930

Esen BİLGİLİ

Milli Eğitim Bakanlığı, Sınıf Öğretmeni, Adana, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-2834-0408

ÖZET

Bu araştırma, Scopus veri tabanında Türkiye’de yazılmış siyasal iletişim konulu akademik çalışmaların eğilimlerini belirlemek amacıyla yapılmıştır. 7 Mayıs 2023 tarihinde Scopus veri tabanında başlık, özet ve anahtar kelimeler bölümüne “political communication” kelimesi yazılarak tarama yapılmıştır. Ortaya çıkan sonuçlar Türkiye ile sınırlandırılarak, 41 adet akademik çalışmaya ulaşılmıştır. Araştırma kapsamında akademik çalışmaların; yıllara, yazarlara, konularına, kurumlarına, türüne, konu alanlarına ve de atıflarına göre dağılımları incelenmiştir. VOSviewer yazılım aracı yardımıyla da yazar ortak atıf ağı haritası ile anahtar sözcük birlikteliği ağı haritası oluşturulmuştur. Siyasal iletişim konusunda dünyada ilk çalışmanın 1952 yılında, Türkiye’de ise 52 yıl sonra yani 2004 yılında derleme türünde yazıldığı belirlenmiştir. En fazla çalışmanın 2021 yılında yer aldığı, en fazla araştırmayı Sobacı, M. Z.’nin yazdığı görülmüştür. Ayrıca en fazla akademik çalışmanın Bursa Uludağ Üniversitesi’nde, yoğunlukla makale türünde ve sosyal bilimler alanında yazıldığı sonucuna varılmıştır. Atıf ağı bağlantı gücü en yüksek yazarların Bayraktutan, G., Binark, M. ile Çomu, T. olduğu, anahtar kelime olarak en fazla siyasal iletişim kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Siyasal İletişim, Bibliyometrik Analiz, Scopus veri tabanı, VOSviewer, Bibliyometrik Haritalama.

ABSTRACT

This research was conducted to determine the trends of academic studies on political communication written in Turkey in the Scopus database. The title, abstract and keywords section of the Scopus database was scanned on May 7, 2023, by writing the phrase "political communication". The results were limited to Türkiye, and 41 academic studies were attained. Within the scope of the research, the distribution of academic studies according to their years, authors, subjects, institutions, type, subject areas and citations were examined. With the help of VOSviewer software tool, author co-citation network map and keyword coupling network map were generated. It was determined that the first study in the world on political communication was written in 1952, and in Turkey it is written 52 years later, in 2004, in the form of review article. It was seen that most of the studies took place in 2021, and Sobacı, M. Z. has highest number of papers. Besides, most of the studies were has the affiliation of Bursa Uludağ University, largely in the field of social sciences, and in the type of article. It was observed that the authors with

the highest citation network connectivity were Bayraktutan, G., Binark, M. and Çomu, T., and political communication was the most used keyword.

Keywords: Political Communication, Bibliometric Analysis, Scopus Database, VOSviewer, Bibliometric Mapping.

1. GİRİŞ

Bibliyometrik analiz yöntemi, akademik çalışmaların farklı değişkenler bazında incelenmesini sağlayan, çalışmanın yeniliklerini, eğilimlerini ve de değişimlerini gösteren bir analiz tekniğidir (Karagöz ve Şeref, 2019:135). İlgili araştırmanın ilerleyişini tarihsel bir yaklaşımla ortaya koymanın yanı sıra gelecekte yapılacak çalışmaların önünü açmaya yardımcı olur (Eşidir & Gültekin, 2023:64). Bibliyometrik araştırmalar, indekslerin seçimi, yayın sayısı, yayın niteliği gibi farklı ölçütler açısından araştırmaların değerlendirilmesini sağlar (Alkan, 2014:42). “Bir bakıma yapılan çalışmaların bibliyometrik profilleri çıkartılarak, diğer araştırmacılara yapılan çalışmaların eğilimleri açıklanmakta ve de yol gösterici olmaktadır” (Dökmeci & Gürsoy, 2021:175).

Bibliyometrik araştırmalar kapsamında farklı programlar kullanılarak, veriler görselleştirilmektedir. Araştırma kapsamında VOSviewer paket programı kullanılmıştır. “Bir metin madenciliği uygulaması olan VOSviewer programı ile dergilerin bibliyometrik analizi, belirli konu alanlarının analizi, çalışmalardaki kelime yoğunluklarının belirlenmesi amacıyla analizler, web sitelerin içeriklerinin analizi, öğrenci performanslarının analizi, tezlerin analizi ve ortak yazarlık ile ilgili analizler gerçekleştirilebilir” (Artsın, 2020:352).

VOSviewer programı yardımıyla verilerin görselleştirilmesi açısından bibliyometrik haritalamadan yararlanılmıştır. “Bibliyometri alanında önemli bir araştırma yaklaşımı olan bibliyometrik haritalama ise, belirli bir alanda geniş bir yelpazedeki bilimsel çalışmaların analiz edilmesini ve görselleştirilmesini içeren bir program veya yazılım temelli analiz tekniğidir” (Arslan, 2022:35).

“Siyasal unsurların amaçlarına yönelik olarak belirledikleri hedef kitlelerle kurduğu iletişimin genel ismi olan siyasal iletişim; siyasal amaç, hedef ve strateji barındırmaktadır” (Saf, 2023:111). Kısaca, siyasal unsurların hedefleri doğrultusunda hareket ederken kurduğu iletişim olarak açıklanan siyasal iletişim, günümüzde önemi giderek daha da artan bir kavramdır. “Siyasal iletişim, pek çok boyut ve öge barındırarak disiplinler arası bir araştırma alanı olarak kabul edilmektedir. Günümüzde siyasal iletişim süreci sosyopolitik koşullarda önemli oranda medya sürecinden geçerek gerçekleştirilmektedir” (Selçuk vd., 2023:120). Siyasal iletişim siyasetçilerle halk arasında bulunduğu dönemin şartlarına göre değişiklik göstermekte ve yenilenmektedir. Sürekli yenilenen ve değişen yapıda yer alır (Muktarova, 2015:125).

Siyasi iletişimle ilgili Türkiye’de birçok araştırma yapılmıştır. Yapılan bir araştırmada, siyasi içerikli reklamların hedef kitleye vermek istedikleri mesajların neler olduğunu belirlemek adına, iki Belediye Başkanının herkese açık Facebook hesapları üzerindeki kapak resimleri göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle incelenmiş, siyasi içerikli reklamların siyasi iletişimdeki önemi vurgulanmıştır (Bak, 2018). Başka bir araştırmada ise, politikacıların yeni medya teknolojilerinde etik ilkelerin ihlaline yönelik paylaşım örnekleri ele alınmış, siyasetçilerin verdiği bilgilendirmelerin vatandaşlar tarafından yoğun ilgi gördüğü sonucuna varılmıştır (Selçuk vd., 2023).

Yapılan literatür taraması sonucunda birçok konuda bibliyometrik analizin yapıldığı, iletişim bilimleri alanında da farklı konular üzerinde bibliyometrik çalışmaların giderek arttığı, gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterici nitelikte oldukları görülmüştür.

İletişim alanındaki bibliyometrik analizlerin yapıldığı en güncel araştırmalardan birinde Web of Science (WoS) veri tabanında dijital gazetecilik konulu akademik araştırmaların eğilimleri incelenmiştir. Araştırma sonucunda, 2005 yılından itibaren dijital gazetecilik konusunda araştırmalar yapıldığı, çoğunlukla iletişim alanında ve İngilizce olarak yazıldığı, SSCI ve ESCI endekslerinde ağırlıklı olarak yer aldıkları, en fazla “dijital gazetecilik”, “gazetecilik” ile “gazetecilik çalışmaları” anahtar kelimelerinin kullanıldığı görülmüştür (Bak vd., 2023).

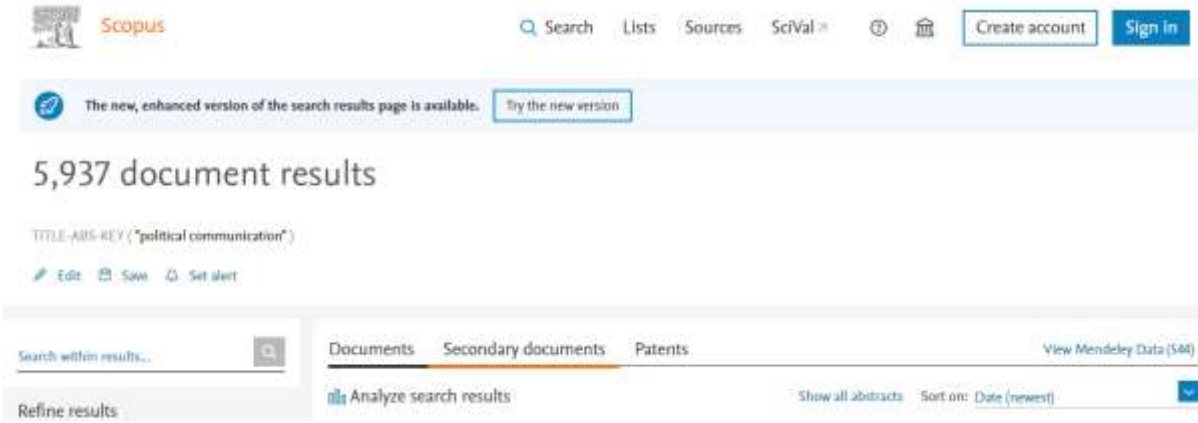
Yapılan bir araştırmada, WoS veri tabanında “siyasi iletişim” ve “sosyal medya” ile ilgili akademik araştırmaların bibliyometrik analizi yapılmış, ilk araştırmanın 2008 yılında yazıldığı, en çok iletişim alanında çalışmaların ele alındığı, en fazla “siyasi iletişim” ve “sosyal medya” anahtar kelimelerinin kullanıldığı sonucuna varılmıştır (Saf, 2023).

Scopus veri tabanında, Türkiye’de siyasal iletişim konulu araştırmaların bibliyometrik analizinin yapıldığı bir araştırmaya rastlanmadığı için bu çalışma gerçekteşirilmif, literatüre bu konuda katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

2. ARAşTIRMANIN YÖNTEMİ

Bibliyometrik analiz çalışmalarında birçok veri tabanından istifade edilmektedir. Bu veri tabanlarından en fazla tercih edilen Web of Science (WoS) ve Scopus veri tabanlarıdır (Kızıloğlu, 2022:460). Her iki veri tabanı da farklı özellikleri bakımından araştırmalarda yer almaktadır. Scopus veri tabanı WoS veri tabanına nazaran daha fazla özet ve atıf literatürüne sahip olduğu bilinmektedir (Sökmen Gürçam ve Tekin, 2021:69). Araştırmada en çok tercih edilen veri tabanlarından biri olan Scopus (www.scopus.com) veri tabanı kullanılmıştır. Araştırma yalnızca Scopus veri tabanından elde edilen verilerle sınırlıdır.

7 Mayıs 2023 tarihinde Scopus veri tabanında başlık, özet ve anahtar kelimeler bölümüne “Political communication” kelimesi yazılarak tarama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda 5937 adet akademik çalışmanın olduğu görülmüştür (Resim 1).

Resim 1. Tarama Sonucunu Gösteren Ekran Görüntüsü (Tüm Sonuçlar)

Daha sonra araştırmada kısıtlama yoluna gidilerek, yalnızca Türkiye’de yapılmış akademik çalışmaların listelenmesi istenmiştir. Yapılan kısıtlama sonucunda siyasal iletişim konusunda yalnızca 41 adet akademik çalışmanın olduğu görülmüştür (Resim 2).

Araştırma kapsamında akademik çalışmaların bibliyometrik profini ortaya koymak, eğilimlerini belirlemek adına bazı değişkenler açışından değerlendirme yapılmıştır. Akademik çalışmaların; yıllara, yazarlara, konularına, kurumlarına, türüne, konu alanlarına ve de atıflarına göre dağılımları incelenmiştir. VOSviewer programı yardımıyla da yazar ortak atıf ağı haritası ile anahtar sözcük birlikteliği ağı haritası oluşturularak, veriler görselleştirilmif. Çalışma içerisinde yer alan tablolar, grafikler ve de şekiller yoluyla bulguların sunumu zenginleştirilmif.

Resim 2. Tarama Sonucunu Gösteren Ekran Görüntüsü (Türkiye)

3. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

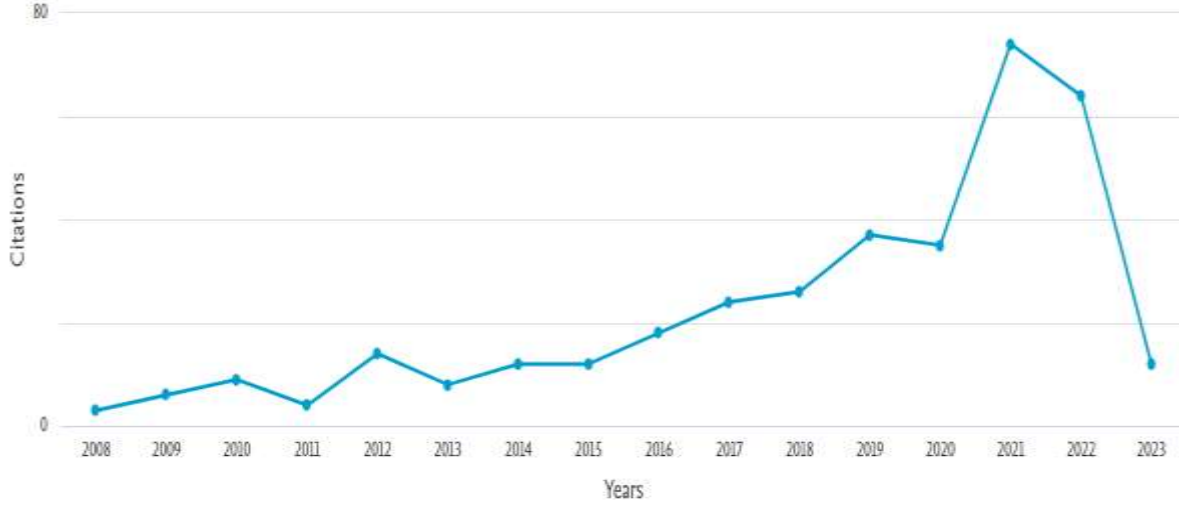
Siyasal iletişim konusunda Scopus veri tabanında yapılan tarama sonucunda kısıtlama yoluna gidilmeden ortaya çıkan sonuca göre 5937 adet akademik çalışmanın 1634'ünün Amerika'da yazıldığı dikkati çekmektedir. Yapılan ilk çalışmanın ise 1952 yılında Speier, H. tarafından kaleme alındığı görülmüştür (Speier, 1952).

Araştırma kapsamında, 2018-2023 yılları arasında Türkiye'de yazılmış akademik çalışmalara yapılan atıfların dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir. Tabloya bakıldığında, en fazla atıfa sahip olan eserin 2016 yılından günümüze 124 kez atıf aldığı dikkati çekmektedir (Somer, 2016).

Tablo 1. 2018-2023 Yılları Arasında Akademik Çalışmalara Yapılan Atıf Bilgileri (Azalan Şeklinde- İlk 13 akademik çalışma)

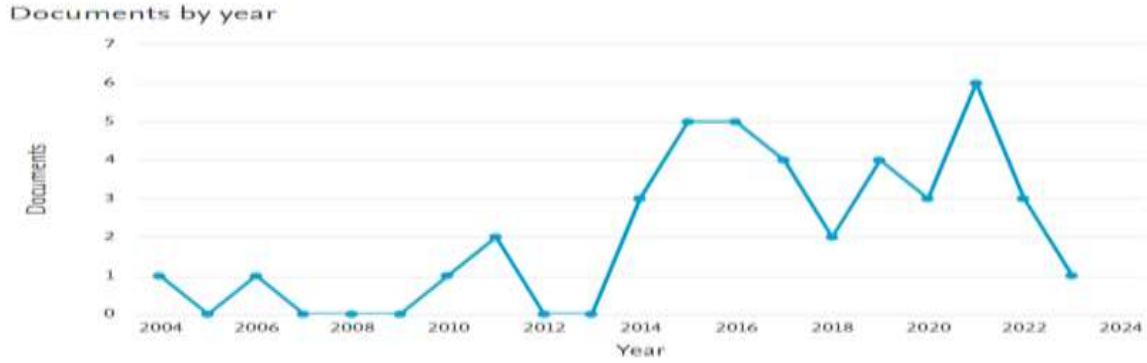
Documents	Citizens	<2008	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Subtotal	>2023	Total
☐ 1. Understanding Turkey's democratic breakdown: old vs. new and...	2016										1	7	16	25	21	36	34	4	124		124
☐ 2. Neighborhood governance reform and networks of community pow...	2006		1		4	5	2	10	1	5	6	5	3	1	3	2	6	9		62	63
☐ 3. Research note: Tabloidization of news media - An analysis of...	2004		4	3	2	4	2	4	7	6	2	4	6	4	5	4	4	2		59	63
☐ 4. Moral and Affective Differences in U.S. Immigration Policy D...	2019														1	7	7			15	15
☐ 5. An investigation into the discourse of political marketing c...	2010								1	2	2		2			2	3	1		13	13
☐ 6. The End of the Habermasian Ideal? Political Communication o...	2020															4	5	1		10	10
☐ 7. Exploring the invocation of emotion in presidential speeches	2014									1			1	2		2	3	1		10	10
☐ 8. Measuring the engagement level of political parties with pub...	2017													2	4	1	2			9	9
☐ 9. The sphere of consensus in a polarized media system: The cas...	2019															3	3	2		8	8
☐ 10. Social media in political communication and the use of wit...	2014										1	2			2	3				8	8
☐ 11. Media framing in religious-secular conflict in Turkey and Is...	2015										2	2				2	1			7	7
☐ 12. The use of facebook by political parties and leaders in the ...	2014									1	2	3					1			7	7
☐ 13. Automated text analysis and international relations: The int...	2019														1		4			5	5

2018-2023 yılları arasında akademik çalışmaların atıf dağılımını gösteren Grafik 1 incelendiğinde, 2013 yılından itibaren artarak giden bir eğilime sahip olduğu, akademik çalışmalara en fazla 2021 yılında atıf yapıldığı göze çarpmaktadır.

Grafik 1. 2018-2023 Yılları Arası Atıfların Dağılımı

Yıllara göre akademik çalışmaların dağılımını Grafik 2’de gösterilmiştir. İlk çalışmanın 2004 yılında, en fazla çalışmanın ise 2021 yılında yazıldığı dikkati çekmektedir.

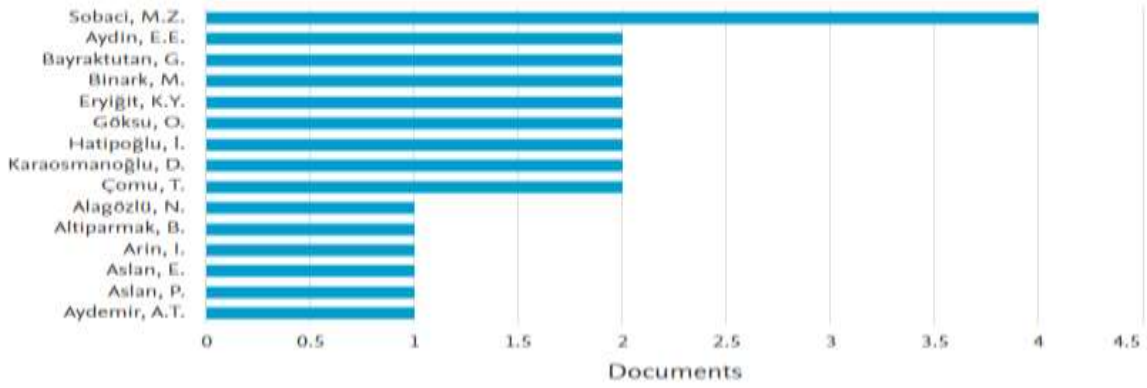

Grafik 2. Yıllara Göre Akademik Çalışmaların Dağılımı

Yazarlara göre akademik çalışmaların dağılımını gösteren Grafik 3 incelendiğinde, en fazla çalışmanın Sobacı, M. Z.’ye ait olduğu göze çarpmaktadır.

Documents by author

Compare the document counts for up to 15 authors.

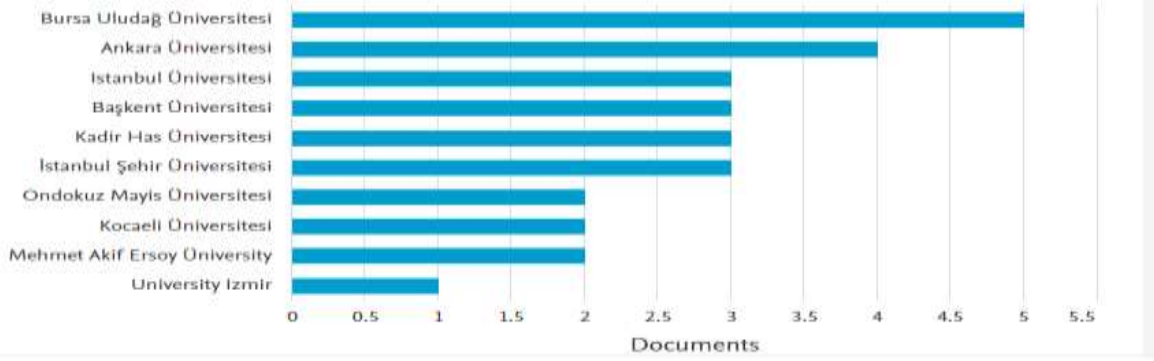

Grafik 3. Yazarlara Göre Akademik Çalışmaların Dağılımı (İlk 15 yazar)

Kurumlara göre akademik çalışmaların dağılımı Grafik 4'te gösterilmiştir. Siyasal iletişim konusunda en fazla çalışmanın Bursa Uludağ Üniversitesi'nde yazıldığı dikkati çekmektedir.

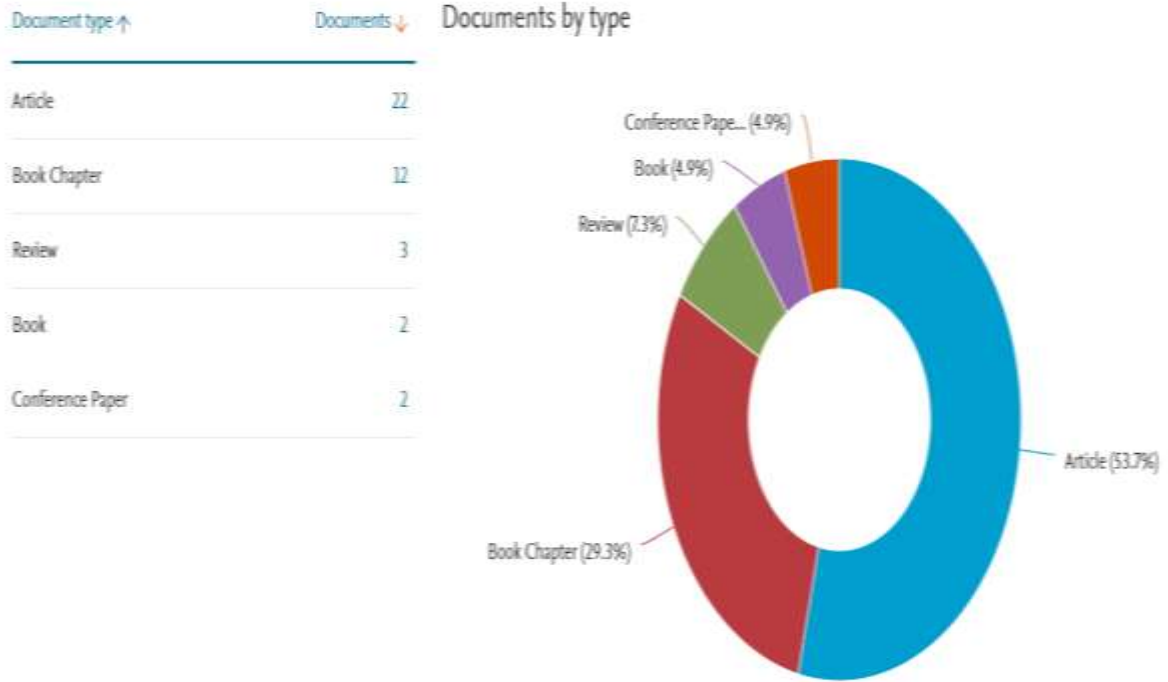
Documents by affiliation

Compare the document counts for up to 15 affiliations.

Grafik 4. Kurumlara Göre Akademik Çalışmaların Dağılımı (İlk 10 kurum)

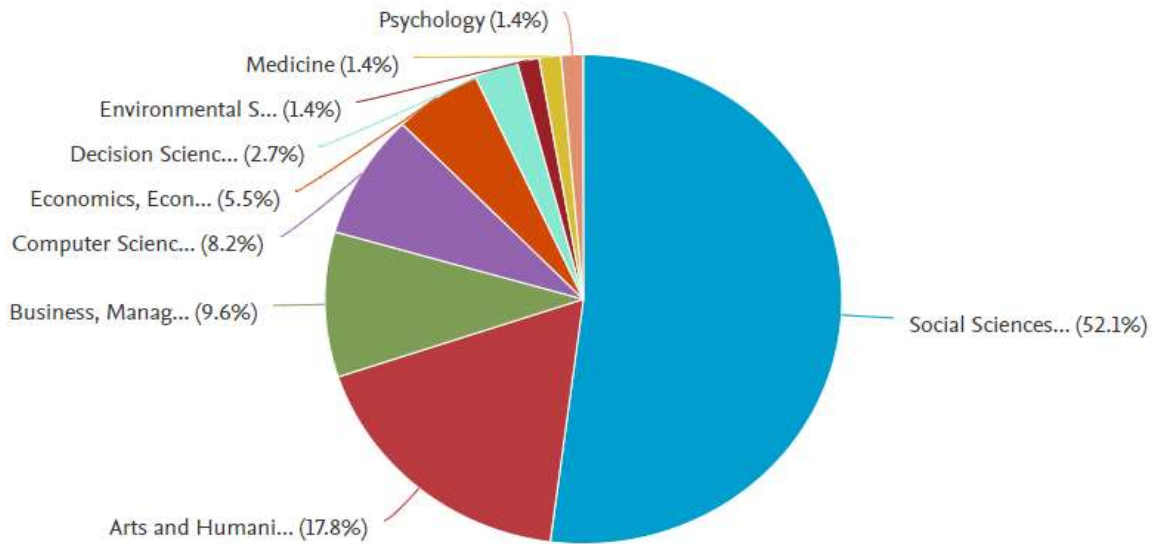
Akademik çalışmaların türüne göre dağılımını gösteren Grafik 5 incelendiğinde, en fazla çalışmanın makale türünde yazıldığı göze çarpmaktadır.

Grafik 5. Akademik Çalışmaların Türüne Göre Dağılımı

Konu alanlarına göre akademik çalışmaların dağılımı Grafik 6'da gösterilmiştir. Siyasal iletişim konusunda en fazla çalışmanın sosyal bilimler alanında yazıldığı dikkati çekmektedir.

Documents by subject area

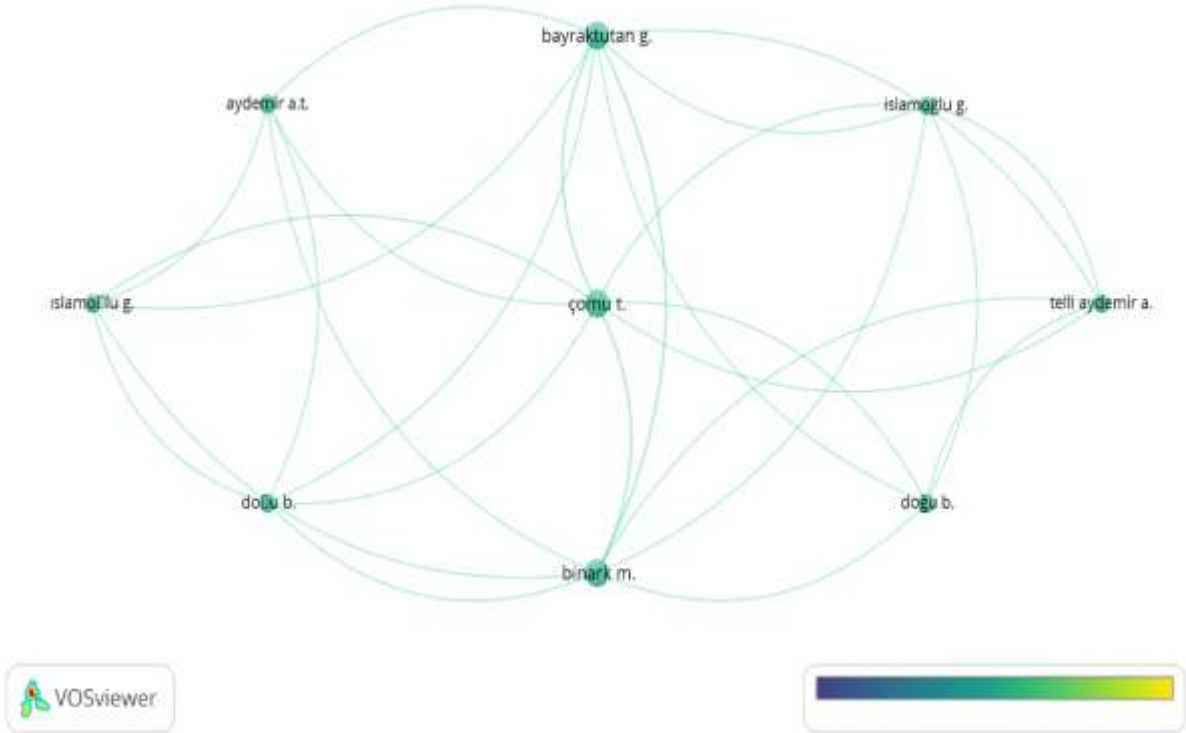

Grafik 6. Konu Alanlarına Göre Akademik Çalışmaların Dağılımı

VOSviewer programı içerisinde yazar ortak atıf ağı haritasının oluşturulması için; bir yazarın en az bir çalışmaya sahip olması ve en az bir atıf alması seçeneği işaretlenmiştir. 73 yazarın 51'inin bu eşiği karşıladığı görülmüştür. Fakat 51 yazarın hepsinin aralarında bağlantı olmadığı yalnızca 9'unun birbirleriyle bağlantılı olduğu uyarısı gelmiştir. Uyarı dikkate alınarak, ortak yazar haritası oluşturulmuştur. Bağlantı gücü en yüksek yazarların Bayraktutan, G., Binark, M. ile Çomu, T. olduğu Tablo 2 ve Şekil 1'de görülmektedir.

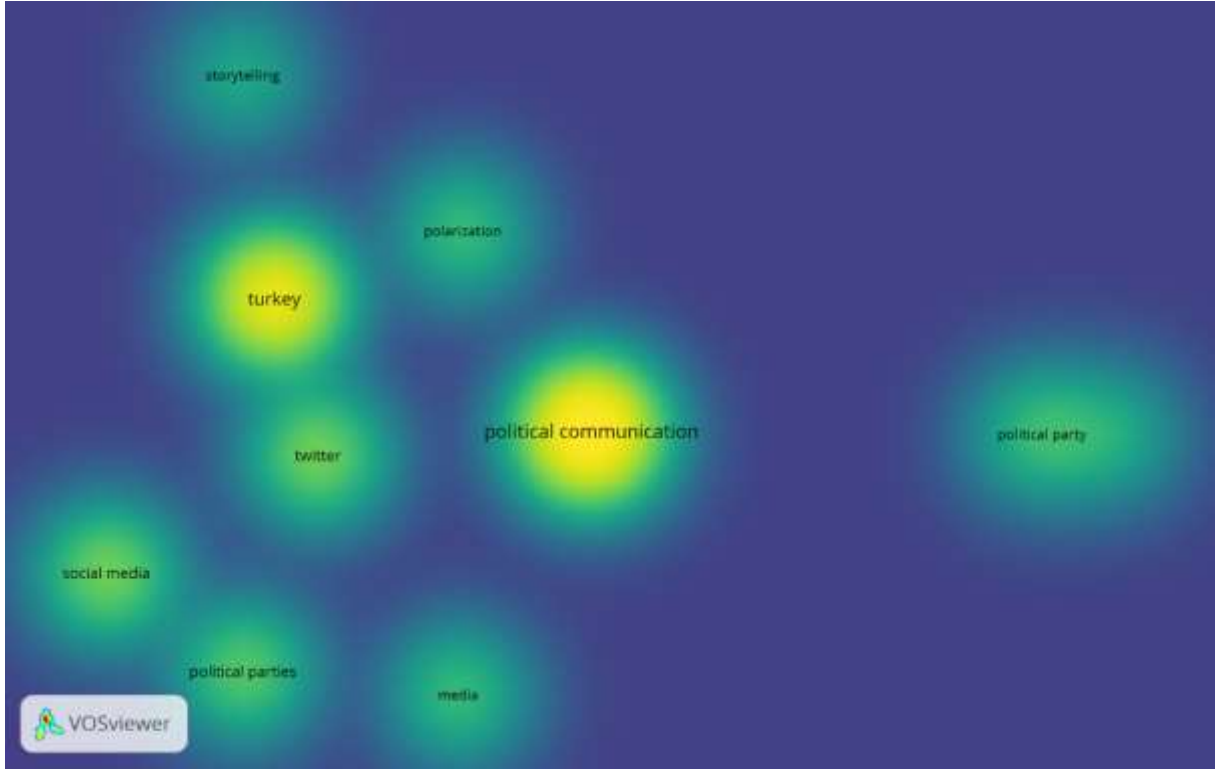
Tablo 2. Yazar Ortak Ağı Bağlantısı En Yüksek Yazarların Sıralaması

Selected	Author	Documents	Citations	Total link strength
☒	bayraktutan g.	2	15	10
☒	binark m.	2	15	10
☒	çomu t.	2	15	10
☒	aydemir a.t.	1	8	5
☒	doğu b.	1	7	5
☒	doğu b.	1	8	5
☒	islamoğlu g.	1	7	5
☒	telli aydemir a.	1	7	5
☒	islamoğlu g.	1	8	5
☒	sobaci m.z.	4	13	4

Şekil 1. Yazar Ortak Atıf Ağı Haritası

VOSviewer programı içerisinde, anahtar sözcük birlikteliği ağ haritasının oluşturulması için bir anahtar kelimenin minimum oluşum sayısı 2 seçilmiştir. 129 anahtar kelimedenden 10'unun eşiği karşıladığı görülmüş, en yüksek bağlantı gücüne sahip 10 anahtar kelimeye ait ağ haritası Şekil 2'de görülmüştür. Ayrıca toplam bağlantı gücü en yüksek anahtar kelimenin "Siyasal İletişim" olduğu Tablo 3'te dikkati çekmektedir.

Şekil 2. Anahtar Sözcük Birlikteliği Ağ Haritası

Tablo 3. Anahtar Kelimelerin Bağlantısı En Yüksek Sıralaması

Selected	Keyword	Occurrences	Total link strength
☒	political communication	17	23
☒	turkey	12	18
☒	twitter	5	12
☒	political parties	4	10
☒	social media	5	9
☒	polarization	3	6
☒	media	3	4
☒	political party	3	4
☒	social medium	2	3
☒	storytelling	2	3

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

7 Mayıs 2023 tarihinde Scopus veri tabanında yer alan başlık, özet ve anahtar kelimeler bölümüne, “political communication” kelimesi yazılarak tarama yapılmış, tarama sonucunda 5937 akademik çalışmaya erişilmiştir. Daha sonra yalnızca Türkiye’de yazılmış olanlar şeklinde kısıtlama yoluna gidilmiştir. Elde edilen 41 akademik çalışma; yıllara, konusuna, kuruma, türüne, konu alanlarına ve atıflarına göre ayrılarak incelenmiştir. VOSviewer programıyla da yazar ortak atıf ağı haritası ile anahtar sözcük birlikteliği ağı oluşturularak veriler görselleştirilmiştir.

Siyasal iletişim konulu Scopus veri tabanında yer alan ilk çalışmanın 1952 yılında, Türkiye’de ise 2004 yılında yazıldığı görülmüştür. Bu da siyasal iletişim konusunda yeterince eğilim gösterilmediği daha doğrusu Türkiye’de bu konuda Scopus veri tabanında yer alan endekslerde çalışmaların çok geç yazıldığı ortaya çıkmıştır.

Yapılan araştırma sonucuna göre; Türkiye’de yazılmış, Scopus veri tabanında siyaset iletişim konulu 41 akademik çalışmanın yer aldığı, en eski çalışmanın 2004 yılında derleme türünde yazıldığı ve bu çalışmaya da 63 kez atıf yapıldığı (Bek, 2004), en güncel akademik çalışmanın ise 2023 yılında yazılan bir makale (Eser & Karaosmanoğlu, 2023) olduğu görülmüştür.

En eski yazılan çalışmanın aynı zamanda ilk atıf alan çalışma olduğu dikkati çekmektedir. 2004 yılında yazılan derlemenin 2006 yılında ilk atıf aldığı göze çarpmaktadır (Bek, 2004). Yapılan çalışmalar içerisinde en fazla atıf sahip olan eser makale türünde yazılmıştır. 2016 yılından günümüze kadar 124 kez atıf almıştır (Somer, 2016).

Atıf dağılımlarına bakıldığında 2012 yılından itibaren akademik çalışmalara giderek artan eğilimde atıflar yapıldığı, zirve noktasının yani en fazla atıfın yapıldığı yılın 2021 olduğu belirlenmiştir.

Yıllara göre akademik çalışmaların dağılımına bakıldığında, ilk çalışmanın 2004 yılında yazıldığı, bazı yıllarda (2005, 2007, 2008, 2009, 2012, 2013) hiçbir akademik çalışmanın yapılmadığı, en fazla çalışmanın ise 2021 yılında kaleme alındığı görülmüştür. En fazla atıfın ve en fazla çalışmanın yapıldığı yılın 2021 yılı olduğu sonucuna varılmıştır.

Yazarlara göre akademik çalışmaların dağılımı incelendiğinde, en fazla akademik çalışmanın Sobacı, M. Z.’ye ait olduğu görülmüştür. 5 adet akademik çalışmaya sahip Sobacı’yı ikişer adet akademik çalışmayla Aydın, E. E., Bayraktutan, G., Binark, M., Eryiğit, K. Y., Göksu, O., Hatipoğlu, I., Karaosmanoğlu, D. ile Çomu, T.’nin takip ettiği belirlenmiştir.

Kurumlara göre akademik çalışmaların dağılımına bakıldığında, en fazla akademik çalışmanın Bursa Uludağ Üniversitesi’nde ardından Ankara Üniversitesi’nde yapıldığı görülmüştür.

Akademik çalışma türlerine göre dağılımları incelendiğinde sırasıyla en fazla makale, kitap bölümü ile derleme türlerinde çalışmalar yapıldığı sonucuna varılmıştır.

Konu alanlarına göre dağılımlarına bakıldığında, en fazla Sosyal Bilimler ardından Güzel Sanatlar ve Beşeri Bilimler ile İşletme, Yönetim Bilimleri geldiği göze çarpmaktadır.

VOSviewer programı ile oluşturulan yazar ortak atıf ağı haritasına bakıldığında, bağlantı gücü en yüksek yazarların Bayraktutan, G., Binark, M. ile Çomu, T. olduğu görülmüştür.

Anahtar sözcük birlikteliği ağı haritası incelendiğinde ise bağlantı gücü en yüksek anahtar kelimenin “Siyasal İletişim” olduğu, bunu sırasıyla “Türkiye”, “Twitter”, “Siyasi Partiler”, “Sosyal Medya” anahtar kelimelerinin takip ettiği belirlenmiştir.

Araştırma yalnızca Scopus veri tabanından alınan ve de yalnızca Türkiye’de yazılan çalışmalarla sınırlıdır. WoS, YÖK Ulusal Tez Merkezi gibi veri tabanları da kullanılarak daha kapsamlı verilere erişim sağlanmalı. Daha büyük veri havuzu ile siyaset iletişim konulu araştırmaların bibliyometrik analizinin yapıldığı çalışmalar literatüre kazandırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Alkan, G. (2014). Türkiye’de Muhasebe Alanında Yapılan Lisansüstü Tez Çalışmaları Üzerine Bir Araştırma (1984-2012). Muhasebe ve Finansman Dergisi, 61, 41-52.
- Arslan, E. (2022). Sosyal Bilim Araştırmalarında VOSviewer ile Bibliyometrik Haritalama ve Örnek bir Uygulama. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22 (Özel Sayı 2), 33-56.
- Artsın, M. (2020). Bir Metin Madenciliği Uygulaması: VOSviewer. Eskişehir Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi B-Teorik Bilimler, 8 (2), 344-354.
- Bak, G. (2018). Siyasi İletişimde Siyasal Reklamların Öneme İlişkin Göstergibilimsel Bir Çözümleme, *Social Mentality and Research Thinkers Journal*, 4 (14), 1161-1169.
- Bak, G. & Bilgili, E. & Bak, A. & Kılıç, E. & Nazlı, Y. & Gündüz, İ. (2023). WoS Veri Tabanında Yer Alan Dijital Gazetecilik Konulu Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. Yener Lütfü Mert (Ed.), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Temel Alanında Akademik Çalışmalar-II*

içinde (167-185). İstanbul: Artikel Akademi.
 <https://artikelakademi.com/media/books/112.pdf>

- Bek, M. G. (2004) Tabloidization of News Media: An Analysis of Television News in Turkey. *European Journal of Communication*, 19 (3), 371–386.
- Dökmeci, S. C. & Gürsoy, Ç. A. (2021). Türkiye’de Yayımlanmış Olan Mehteran Konulu Tezlerin Bibliyometrik Analizi. Aylin Gürbüz & Figen Girgin & Gül Sakarya & Lale Aslan (Editörler), *Sanata ve Sanat Eğitime Akademik Bakış* içinde (s. 175-192). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Eser, B. & Karaosmanoğlu, D. (2023). Gastrodiplomacy in Turkey: ‘Saving the world’ or Neoliberal Conservative Cultural Policies at Work. *International Journal of Cultural Policy*, 1-15.
- Eşidir, Y. & Gültekin, A. B. (2023). A Bibliometric Analysis on Life Cycle Assessment of Bricks. *Periodica Polytechnica Architecture*, 54 (1), 63–72.
- Karagöz, B. ve Şeref, İ. (2019). Yunus Emre İle İlgili Araştırmaların Bibliyometrik Analizi. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 27, 123-141.
- Kızıloğlu, E. (2022). Kadın Akademisyenler Üzerine Yapılan Çalışmaların Sistemik Bir Analizi: Scopus Veri Tabanı Örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 57 (1), 458-476.
- Muktarova, K. (2015). Kırgızistan Seçimlerinin KTR Prime-Time Ana Haberlerine Yansıması: 2007 Parlamento Seçimleri Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (3), 1-20.
- Saf, H. H. (2023). Siyasal İletişim ve Sosyal Medya Konularını İçeren Çalışmaların Bibliyometrik Analiz ile İncelenmesi. *Selçuk İletişim*, 16 (1) , 90-118.
- Selçuk, H. & Alpsoy, İ. & Bingöl, R. (2023). Siyasal İletişimde Yapılan Etik İhlallerde Yeni Medyanın Kullanımı. *Turkish Research Journal of Academic Social Science*, 5 (2), 119- 126.
- Sökmen Gürçam, Ö. ve Tekin, A. (2021). Vergi Affı Konusunda Yapılmış Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (3), 68-78.
- Scopus (2023). Elsevier. <https://www.elsevier.com/solutions/scopus>, Erişim Tarihi: 28.04.2023.
- Somer, M. (2016). Understanding Turkey’s Democratic Breakdown: Old vs. New and Indigenous vs. Global Authoritarianism. *Journal of Southeast European and Black Sea*, 16 (4), 481-503.
- Speier, H. (1952). International political communication: Elite vs. Mass. *World Politics*, 4 (3), 305-317.

ƏLİŞİR NƏVAİNİN “MÜHAKİMƏTÜL-LÜĞƏTEYN” ƏSƏRİ ALI-SHIR NAVAİ'S WORK “MUHAKUMAT-UL LUGHATEYN”

Əsmətəxanım MƏMMƏDOVA

Filologiya Elmləri Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Dosent, Azərbaycan, Bakı Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-9055-2313

XÜLASƏ

Dahi özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvai (1441-1501) ərəb və fars dillərini ana dili kimi bilsə də, dövrün tələblərinə uyğun ərəb və fars dilində yazan şairlərə qarşı çıxaraq türk dillərinin əcnəbi dillərin kölgəsində qalmasına qəti etiraz etmişdir. Nəvai türk dilinin məcazlar, cinaslar, qafiyələr, zəngin feillər dili olduğunu, adı çəkilən dillərdən üstünlüyünü öz yaradıcılığı, bədii irsi ilə sübuta yetirmişdir.

Əlişir Nəvai bu məqsədlə “Mühakimət-ül lüğəteyn” əsərini yazmış və göstərmişdir ki, başqa dillər kimi türk dilinin də yaradıcılıq imkanları sonsuzdur. O, ədəbi-bədii əsərlərin farsca yazılmasına qarşı çıxaraq, şairləri, ədibləri türk dilinin “on səkkiz min aləmdən daha yüksək göylər, ucalıqlar, fəzilətlər incəliklər xəzinəsi”ndən istifadəyə dəvət edir. Ə. Nəvai dillərin müqayisəli qarşılaşdırılmasında üstünlüyü türk dilinə verib, sübut edir ki, fars dilindəki bütün ifadələrin, leksemlərin hamısının türk dilində ekvivalenti mövcud olduğu halda, türk dilinin bir çox gözəl, dərin anlamlı anlayışları, feillərin incə mənaları fars dilində yoxdur. Tarixə adını şərəflə yazdıran cəsur əmir, müdrik dövlət xadimi, mütəfəkkir alim öz doğma dilini dövrünün sayılıb-seçilən dillərlə bir sırada qoymaqla həm də bu işi əməli şəkildə həyata keçirmiş, hamıya örnək olmuşdur. Ə.Nəvai türkcə beş divan, beş poema (Xəmsə), iki təzkirə, üç filoloji, altı dini-əxlaqi, üç tarix əsəri və daha neçə başqa əsərlər müəllifidir.

Əlişir Nəvai "Mühakimət-ül-lüğəteyn"də yazır ki, türk sərtdən (şəhərdə yaşayan farslardan) daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və pak məxluqdur. O, türk qövmünü, türk dilinin ilahidən gəlmə - bəxtinə yazılan əqli və elmi düşüncəsindən bəhs edəndən sonra fars sözünün gücündən, ruh oxşayan lətafətli sözləri və ruhu yaşadan zərif kəlamlarından da söz açır. Amma, bu iki dilin müqayisəsində türk dilinin üstünlüyünü - məziyyətlərini sübut üçün 100 sözü - feili nümunə gətirir və hər birinin iki, üç, dörd, bəzən beş mənə daşdığını bəyan edir.

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, türk dili, fars dili, müqayisə, qafiyələr, feillər.

ABSTRACT

Despite being fluent in Arabic and Persian, the brilliant Uzbek poet and thinker Ali-shir Navai criticized poets who wrote in those languages in accordance with the prevailing norm at the time and vehemently objected to Turkish languages being dominated by other languages. Navai proved that the Turkish language is a language of metaphors, epithets, rhymes, rich verbs and its superiority over the mentioned languages with his creativity.

The "Muhakumat-ul Lughateyn" piece by Ali-shir Navai demonstrated that the Turkish language, like other languages, has limitless creative potential for this reason. He urges poets and writers to use the Turkish language's riches, which are superior to eighteen thousand worlds, highnesses, virtues, and subtleties, instead of producing literary and creative works in Persian. In the language comparison, A.Navai gave the Turkish language the upper hand by demonstrating that all Persian concepts are likewise available in Turkish. However, compared to Turkish, the Persian language does not have as many exquisite, profoundly important notions or delicate verb meanings. A self-assured politician elevated the Turkish language to the same level as the eminent tongues of his era. He did this task in a realistic manner and set an example for everyone. In addition to various other Turkish works, Navai is the author of five divans, five poems (Khamasa), two tazkiras, three philological, six religious-moral, three historical, and other works.

Ali-shir Navai writes in "Muhakimat-ul Lughateyn" that Turks are more understanding and clear-sighted than Persians (Persians living in the city), and their nature is purer. He talks about the Turkish people, the intellectual and scientific thinking of the Turkish language, which was written due to the luck of God. Later, he talks about the power of the Persian word, the gentle words that touch the soul and the elegant sayings that keep the soul alive. But, in comparison of these two languages, he gives examples of 100 verbs to prove the superiority and merits of the Turkish language. He emphasizes that each of these verbs has two, three, four, sometimes five meanings.

Keywords: Ali-shir Navai, Turkish language, Persian language, comparison, rhymes, verbs.

MATNAZAR ABDULHAKIM IJODIDA BADIY SAN‘ATLAR ("O‘TDI" RADIFLI G‘AZALI MISOLIDA)

M. TAYLAKOVA

2-bosqich talabasi, Qoraqalpoq davlat universiteti, O‘zbek filologiyasi fakulteti

Annotatsiya: Matnazar Abdulhakim badiiy va ilmiy tafakkur ufqlari qamrovli, fikr mohiyati teran, ifoda tarzi ravon ijodkordir. Uning she‘rlarida badiiy san‘atlardan mohirona foydalanilgani yaqqol ko‘rinadi. Ushbu maqolada shoir ijodidagi badiiy san‘atlarning ayrimlari haqida fikr yuritiladi.

Annotation: Matnazar Abdulhakim is a creator whose horizons of artistic and scientific thinking are comprehensive, the essence of his thoughts is deep, and his style of expression is fluent. It is clear that he skillfully used artistic arts in his poems. This article discusses some of the artistic arts in the poet's work.

Kalit so‘zlar: She‘riy san‘atlar, g‘azal, muxammas, tanosub, tashbex, ishtiyoq, sifatlash, takrir, muvozana, tashxis, insho, mubolag‘a, talmeh.

Keywords: Poetic arts, ghazal, muhammas, comparison, allegory, cognate words, characterization, repetition, balance, diagnosis, essay, exaggeration, hint.

VORISIYLIK TAKOMILIDA ADABIY AN'ANALARNING TUTGAN O'RNI
LITERARY TRADITIONS IN THE DEVELOPMENT OF SUCCESSION HOLDING
POSITION

Baltayeva Ikkal TADJIBAYEVNA

Candidate of philological sciences, associate professor, Uzbek state university of physical culture and sports, department of Uzbek language and literature, Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0003-0925-9759

ANNOTATSIYA

Garchi o'zbek adabiyotshunosligida adabiy aloqalar, adabiyotlarning bir-biriga ta'siri, adabiy hamkorlik, adabiyotdagi an'ana va yangilovchilik masalalari bilan shug'ullanishda birmuncha boy tajribaga ega bo'lsa-da, bu sohada haligacha yechimi topilmagan muammolarning ham oz emasligini e'tirof etgan holda vorisiylik takomilida adabiy an'analarning tutgan o'rni masalasi maxsus ilmiy tadqiqot sifatida o'rganilmagan. Maqolada adabiyot ijtimoiy-estetik ong ko'rinishlaridan biri sifatida to'laligicha milliy xususiyatga ega bo'lib, har bir adabiyot o'z-o'zicha aynan shu millatga xos bo'lgan umumetnik ruhiyat, tafakkur tarzi, dunyoqarash, e'tiqod, urf-odatlar, jamiyatning tegishli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, uning siyosiy, falsafiy, estetik, eng muhimi, mavjud ilg'or adabiy an'analarga muvofiq tarzda rivojlanishi bilan birga, ilmi balog'at qoidalari va she'riyatning amaliy tajribalariga adabiy hodisalar an'anaviylik doirasidagi novatorlik jarayonini kuchaytirs, ayrim tushunchalar bilan qayd qilingan holatlar badiiy-estetik tafakkur taraqqiyotiga faqat ziyon yetkazishi ilmiy manbalar tahlili orqali ochib beriladi.

Shuningdek, adabiyotdagi vorisiylik badiiy saviyasi, ta'sir qudrati hamda obrazlilik jozibasi bilan estetik qadriyat darajasiga ko'tarilgan adabiy asarlardagi eng ilg'or va yashovchan xususiyatlarning keyingi davr adabiyotida rivojlantirilgan holda ijodiy davom ettirilishi, badiiy adabiyotning yaralishi va davomiyligini ta'minlaydigan yetakchi xususiyatlaridan biri bo'lmish vorisiylik takomilida an'analarning ahamiyati tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti, vorislik, o'ziga xoslik, an'ana, o'rganish, yangilanish, adabiy taraqqiyot, davomiylilik, takroriylik, o'ziga xoslik.

ABSTRACT

Although Uzbek literary studies has some rich experience in dealing with the issues of literary relations, the influence of literature on each other, literary cooperation, tradition and innovation in literature, there are still many unsolved problems in this field. Admittedly, the issue of the role of literary traditions in the development of succession has not been studied as a special scientific research. In the article, literature as one of the manifestations of socio-aesthetic consciousness has a completely national character, and each literature is a national spirit, way of thinking, worldview, faith, tradition, characteristic of this nation. customs, the appropriate level of socio-economic development of society, its political, philosophical, aesthetic, and most importantly, development in accordance with the existing advanced literary traditions, as well as the scientific rules of adulthood and the practical experiences of poetry, literary phenomena, traditionalism It is revealed through the analysis of scientific sources that if it strengthens the process of innovation within the framework, the situations noted with certain concepts will only harm the development of artistic and aesthetic thinking.

Also, the artistic level of succession in literature, the creative continuation of the most advanced and viable features in literary works, which have risen to the level of aesthetic value with the power of influence and the charm of imagery, in the literature of the next period, is one of the leading features that ensure the creation and continuity of fiction literature. The importance of traditions in the development of succession was investigated.

Keywords: Uzbek literature, succession, originality, tradition, learning, renewal, literary progress, continuity, repeatability, uniqueness.

KIRISH

Badiiy asarning mohiyatini anglab yetish adabiy-tanqidiy ijod sohasidagi eng murakkab masalalardan biridir. Asar syujeti, kompozitsiyasi va poetikasidagi o'ziga xosliklarni ta'minlagan vositalarni izohlash, ya'ni ilmiy tahlil qilish har doim ham murakkab yumushlar qatorida bo'lgan. Ayniqsa, globallashtirilgan hozirgi dunyo hamjamiyatining hamkorlik va o'zaro madaniy ta'sir doirasi tobora va to'xtovsiz kengayib borayotgan bir sharoitda bu yumushning yanada murakkab tus olishi tabiiy holdir.

Nazariy poetikaning asoschisi A.N.Veselovskiy dunyo xalqlari adabiyotidagi bir-biriga o'xshash motivlarning ijtimoiy-madaniy ildizlarini o'rgangan. Keyinroq V.Propp ertaklar misolida adabiyotdagi o'xshash syujet va motivlarning paydo bo'lish va yashash tarziga aloqador bo'lgan qator qonuniyatlarni inkishof etdi. Dunyodagi yozma adabiyotning barcha tur va janrlarida "sayyor syujet"lar borligi, bu borada amal qilinadigan qonuniyatlarni tizimi haqida adabiyotshunoslik ilmida anchagina jiddiy bahs va munozaralar bo'lib o'tgani ko'pchilik adabiyotshunos mutaxassislariga yaxshi ma'lum. Bu borada bildirilgan fikr-mulohazalardagi qaynoq harorat haliga qadar sovugan emas.

Tadqiqotning borishi

Garchi o'zbek adabiyotshunosligi ham adabiy aloqalar, adabiyotlarning bir-biriga ta'siri, adabiy hamkorlik, adabiyotdagi an'ana va yangilovchilik masalalari bilan shug'ullanishda birmuncha boy tajribaga ega bo'lsa-da, bu sohada haligacha yechimi topilmagan muammolarning ham oz emasligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Z.B.Qobilovning yozishicha: "...Badiiy ijodda ta'sirlanish turlari haqida balog'at ilmiga doir manbalarida turli tasniflar mavjud bo'lib, ular haqidagi ta'riflar ko'pincha bir-birini inkor ham qiladi. Mazkur ta'riflarni shartli ravishda ikkita katta guruhga ajratib, tasniflash va ularni umumlashtirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: badiiy ijodda ijobiy ma'nodagi ta'sirlanish turlari hamda ta'sirlanishning salbiy baho beriladigan shakllari.

Ijobiy ma'nodagi ta'sirlanish turlariga oid atamalar va istilohlar sifatida nazira, tatabbu, tavr, tavorud, tazmini keltirish mumkin.

Shuning bilan birga, ta'sirlanishning salbiy holatlari ham mavjudki, ulardan ba'zilari quyidagilardir: sirqat, intihol, nasx, masx, salx, ilmom, musolita, ig'orot. Ilmiy balog'at qoidalari va she'riyatning amaliy tajribalariga ko'ra, tavorud, tazmin, nazira, tatabbu, tavr kabi adabiy hodisalar an'anaviylik doirasidagi novatorlik jarayonini kuchaytirsa, ilmom, intihol, sirqa, nasx, masx kabi tushunchalar bilan qayd qilingan holatlar badiiy-estetik tafakkur taraqqiyotiga faqat ziyon yetkazadi. Bu holatlar naziranaslik doirasida sodir bo'lishi mumkinligini hisobga olsak, badiiy ijodda izdoshlik va tatabbu bog'lash ijodkordan qanchalik katta mas'uliyat talab qilinishini tasavvur qilish qiyin emas"⁹⁰

Adabiyot ijtimoiy-estetik ong ko'rinishlaridan biri sifatida to'laligicha milliy xususiyatga egadir. Demak, har bir adabiyot o'z-o'zicha aynan shu millatga xos bo'lgan umumetnik ruhiyat, tafakkur tarzi, dunyoqarash, e'tiqod, urf-odatlar, jamiyatning tegishli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, uning siyosiy, falsafiy, estetik va, eng muhimi, mavjud ilg'or adabiy an'analarga muvofiq tarzda rivojlanadi.

Ma'lumki, sport odamning jismoniy imkoniyatlarini namoyish etish va kuchaytirishdan tashqari, dunyo xalqlarini bir-biriga tanishtirish, bir millat jismoniy madaniyatini boshqa bir etnos jismoniy madaniyati bilan yaqinlashtirish borasida o'ziga xos ko'prik vazifasini ham bajaradi. Adabiyot esa xuddi shu vazifani o'ziga xos vositalar bilan yanada ko'proq va ko'lamliroq yo'sinda ado etadi. Uning bu boradagi tajribasi juda ko'p ming yillik tarixga egaligi fikrimizning nechog'liq to'g'ri ekaniga dalil bo'la oladi. Ayniqsa, tarjima adabiyotining paydo bo'lishi va rivojlanishi bevosita shu o'zaro ta'sir omili bilan chambarchas bog'liq ekanidan ko'z yumib bo'lmaydi.

A.N.Veselovskiyning butun Yevropa mamlakatlaridagi etnoslar hamda qator Sharq xalqlari folklorida mavjud bo'lgan universal jihatlarni tadqiq etish bilan jiddiy tarzda shug'ullanishi rus madaniyatini jahon

⁹⁰. Qobilova Z.B. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik masalalari (Amiriy she'riyati misolida). Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. Farg'ona, 2020. -B.22-24.

miqyosiga ko'tarilishi uchun sabab bo'lgan muhim omil bo'lgan edi. A.N.Veselovskiyning tarixiy xizmatlaridan biri shu ediki, u o'zidan oldingi adabiyot nazariyotchilarining adabiy-estetik qarashlaridagi bir yoqlamaliklarni nihoyatda teran tarzda tushunish va bartaraf qilishdan tashqari, adabiy "o'zlashtirish" nazariyasidagi noilmiy yondashuvlarni qat'iy tarzda rad eta bildi. U har bir xalqda adabiyotning o'ziga xos tarzidagi rivojlanish yo'llari mavjudligini, o'xshash xususiyatlarning paydo bo'lishi esa faqat adabiy ta'sirning natijasigina bo'lmasdan, mustaqil adabiy taraqqiyot yo'nalishlari oqibatida tabiiy ravishda yuzaga kelgan bo'lishi mumkinligini rad etib bo'lmaydigan misollar bilan amaliy jihatdan isbotlab berganligi shu yo'nalishidagi inqilobiy qarashlardan biri edi.

Shuningdek, biror millat poetik tafakkurining o'sha etnos mansub bo'lgan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasiga fatal tarzda bevosita bog'lik emasligi borasidagi haqqoniy qarashlari ham olim tomonidan qilingan muhim kashfiyotlar silsilasining uzilmas xalqasini tashkil etadi. Jamiyatning rivoji bilan adabiyotning taraqqiyoti hamisha ham baqamti bo'lavermasligi, ularning har biri o'z qonuniyatlari asosida o'sib-o'zgarishi mumkinligi olim tomonidan ilk bor dalillar asosida ko'rsatib berildi.

Adabiyotdagi an'ana va yangilanish, badiiy kashfiyotning yuzaga kelishi muammosi nihoyatda serqirra va murakkab ilmiy masala ekanligi bilan ajralib turadi. Shu murakkablikning asosiy sabablaridan biri ijodkorlarning betakror va o'ziga xos individlar ekanidir. Ko'pincha ijodkorning individualligini faqat uning shaxsiyatidagi alohida fazilat va xususiyatlar bilan izohlamogchi bo'lishadi. Hatto ayrim asarlar syujetidagi muayyan voqealar, ularning tafsilotlari, ayrim asarlardagi ba'zi detallar tasviri va talqinidagi o'ziga xoslikni ham bevosita san'atkorning shaxsiyatidagi ba'zi qirralar fonida izohlashga moyillikni ilg'ash mumkin. A.N.Veselovskiy esa badiiy adabiyot va undagi badiiy shakllarning paydo bo'lish jarayoni va taraqqiyoti omillari ijodkor shaxsidagi betakrorlikdan tashqari, bevosita tarixiy davrga ham bog'liq hodisa ekanini isbotlab beradi.

Chunonchi, adabiy ta'sir masalasiga to'xtalgudek bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash joizi, milliy adabiyot takomilida adabiy aloqalar doirasida kechadigan ma'naviy va badiiy qadriyatlar bilan o'zaro almashuv muhim o'rin tutadi. Binobarin, Yevropa xalqlarining milliy adabiyotlari Renessans, barokko, klassisizm, romantizm, realizm va tanqidiy realizm bosqichlarini umumiy tarzda o'taganlar. Ulardan biriga XV-XVI asrlarda avj olgan italyan Uyg'onish davri, ikkinchisiga XVII asrda paydo bo'lgan fransuz klassisizmi, uchinchisiga ingliz va fransuzlarning XIX asr boshlaridagi romantizmi va keyinchalik uning inkori sifatida vujudga kelgan realizm qanday darajada ta'sir ko'rsatganligi sir emas. Yu. Borev turli davr ijodkorlari asarlarining ko'rsatgan adabiy ta'sirini obrazli tarzda ko'klamda gullarning o'zaro changlanishiga o'xshatgan edi. "Bu jarayonda, deb ta'kidlaydi u, turli zamonlarga xos asarlarga muhrlangan badiiy tafakkur qirralari yangi modus oriyentasiyasi bilan omixtalashadi"⁹¹ Buyuk nemis shoiri I.V.Gyote badiiy kamolotga yetishuvida L.Lessing asarlari katta ta'sir ko'rsatganini e'tirof etgan edi⁹²

Demak, adabiy ta'sir o'zga ijodkorlar tajriba va mahoratini mexanik ravishda yangi asarga ko'chirish bo'lmay, badiiy olamni qayta yaratuvchilikning yetarli darajadagi murakkab jarayoni sanaladi. Uning dunyo xalqlari adabiyotiga ko'chishi a) tarjima orqali, b) tanqidiy interpretasiya jarayonida v) ijodiy o'zlashtirish jarayonida voqe bo'ladi. Amaldagi adabiyotshunoslik nazariyasida adabiy ta'sirning: a) ijodiy bahramandlik (o'zaro ta'sir); b) adabiy taqlid; v) reminissensiya (lot. Reminiscensia – yodga olish, xotirlash. Mashhur ijodkor asaridagi motiv, obraz yoki ayrim detallardan ijodiy foydalanish); g) parafraz (grekcha: Paraphrasis - bayon, eskartish); d) allyuziya (lot. Allusio – sha'ma, ishora, hazil); e) reproduksiya (adabiy manbaning ayrim kompozision unsurlaridan foydalanish); o) adabiy raqobat (salafi bilan bitta janr, obraz, motiv yoki syujetning ikki xil talqini orqali ijodiy bellashuv); j) konsentratsiya (katta ijodiy tajriba to'plagan adibning o'ziga yaqin metod va uslubda ijod qilgan o'tmish va hozirgi zamon yozuvchilari asarlariga bildirgan munosabati) singari ko'rinishlari mavjud.

Adabiyotdagi vorisiylik badiiy saviyasi, ta'sir qudrati hamda obrazlilik jozibasi bilan estetik qadriyat darajasiga ko'tarilgan adabiy asarlardagi eng ilg'or va yashovchan xususiyatlarning keyingi davr adabiyotida rivojlantirilgan holda ijodiy davom ettirilishidir. Badiiy adabiyotning yaralishi va

⁹¹Борев Ю.Б. Эстетика. – Москва: "Высшая школа", 2002.– С.51.

⁹².Гегел Ф .Лекции по истории философии. СПб., "Наука". 2005.– С.214.

davomiyligini ta'minlaydigan yetakchi xususiyatlaridan biri bo'lmish vorisiylik bir sathli va ko'p sathli ko'rinishlarda o'zini namoyon etadi. O'zbek mumtoz she'riyatida necha asrlar davomida faol qo'llanib kelgan ta'rix, muammo, tarji'band, tarkibband, mustazod, chiston, lug'z singarijanrlardan foydalanish an'anasi XX asrga kelib to'xtab qoldi.

Bunday o'zgarishni XX asr tojik she'riyatida ham ko'rish mumkin. Xalq lirikasida vujudga kelgan tuyuq janri yozma adabiyot vakillari tomonidan ijodiy o'zlashtirilgach, tarkibi va vazifadoshligida muayyan o'zgarishlar yuz berdi: qofiyalanishning folklordagi tartibi saqlab qolinganda tuyg'ular ifodasi uchun arab she'riyatidan kirib kelgan ramali musaddasi maqsur vazni joriy etildi. Natijada tuyuq evfoniyasidagi dag'allik yo'qolib, quloqqa xush yoqadigan musiqiy ta'sirchanlik paydo bo'ldi. Ammo mumtoz adabiyotimizdagi vazn talablariga amal qilmaslik oqibatida klassik tuyuqlar saviyasidagi asarlarni yaratish an'anasi to'xtadi. Sof sharqona poetik an'analar ta'sirida tarbiyalangan o'zbek she'rxonlari o'tgan asrning 30-yillarida adabiy ta'sir tufayli urf bo'lgan sochma va zinapoya shaklida she'rlar yozish an'anasini qabul qilishmadi. Chinakam adabiy vorislikka erishish uchun tashqi adabiy an'analarni ijodiy o'zlashtirib, yanada rivojlantirgan holda milliy adabiy jarayonga tatbiq etilishini ta'minlaydigan madaniy asos bo'lishi zarur. Shundagina tashqi va ichki adabiy-badiiy an'ana va tajribalar adabiy vorisiylikning uzviyligi va uzluksiz davomiyligini ta'minlaydigan g'oyat ta'sirchan estetik vositaga aylanadi.

Z.B.Qobilovning yozishicha, "Xorazm adabiy muhitida Fazliy Namangoniyning "Majmuai shoiron" tazkiri va Amiri devoni keng tarqalib, Ogahiy, Komil, Tabibiy, Bayoniy, Avaz, Niyoziy kabi barcha shoirlarni o'z ta'sir doirasiga tortgan hamda ular shoh-shoir g'azallaridan ilhomlanib, ularga tatabbular qilganlar, taxmislar bog'laganlar, uning asarlari uslubi va ohangida she'rlar bitganlar. Bu tatabbu va taxmislar taqlid doirasida qolib ketmay, chinakam ijodiy musobaqaga aylangan. Chunki Amiriya izdoshlik qilganlarning barchasi iste'dodli qalam sohiblari bo'lib, tatabbu va muxammaslarda o'z shoirlik salohiyatlarini namoyon etishga intilib, shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy yuksak g'azal va muxammaslar yaratganlar.

Sharq mumtoz she'riyatida bir shoarning ikkinchisidan ta'sirlanishi, avvalo, o'zi ta'sirlangan ijodkorning asarlariga tatabbu qilishda namoyon bo'ladi. Ogahiy ham Amiriyning "qil", "sallamno", "muborak", "ustina" kabi qator g'azallariga betakror tatabbular qiladi"⁹³

O'zbek adabiyoti tarixiga nazar tashlansa, uchta genetik asosga ega bo'lgan janrlar mavjudligini ko'rish mumkin.

- Bular: a) sof milliy badiiy shakllar;
b) o'zga xalqlar adabiyotidan o'tib o'zlashgan janrlar;
v) xalq og'zaki ijodidan o'tib kelayotgan badiiy shakllar.

Mana shu jihatdan qaraladigan bo'lsa, hozirgi o'zbek she'riyatida ikkilik (masnaviy), to'rtlik kabi poetik birliklar bilan bir qatorda to'rtlikdan tortib, to'rtinchi qatorlik bandlardan iborat musammat janrlarni, shuningdek, boshqa xalqlar adabiyotidan o'tib o'zlashgan terset (uchlik), oktava (sakkizlik), o'n to'rtlik (sonet) kabi shakllarning turli darajada qo'llanib kelayotganini ko'rishimiz mumkin.

Ma'lumki, shakl mazmunga nisbatan turg'un va barqaror hodisadir. Shu bois adabiyot taraqqiyotining barcha davrlarida muayyan janrlarning uzluksiz davom etib kelayotgani ko'zga tashlanadi. Masalan, g'azal janri o'zbek adabiyotida ilk bor XIV asrning boshlarida yuzaga kelgan bo'lsa, hozirga qadar o'zining shakliy barqarorligini saqlab keladi. Olti asrlik davr mobaynida mazkur janrning mazmuniy qatlamiga ko'plab yangiliklar kiritildi. Ammo uning shakliy xossalari deyarli o'zgarishsiz bir xilda saqlanib qolmoqda.

⁹³ Qobilova Z.B. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik masalalari (Amiri she'riyati misolida). Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. Farg'ona, 2020. -B.22-24.

XULOSA

Adabiy adabiyotdagi an'analarning davomiyligi adabiyotning g'oyalar, tiplar va badiiy shakl sathlarida ko'proq namoyon bo'ladi. Adabiy an'analarning bu xildagi tasnifi nafaqat bir milliy adabiyot uchun, balki umumjahon adabiy jarayoni uchun ham tegishli bo'lgan yondashuv, deb hisoblash sog'lom mantiqqa muvofiq bo'ladi.

Ko'rinadiki, adabiy an'analar adabiyotdagi vorisiylikni ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi. An'analarning bir milliy adabiyot doirasida avlodlardan-avlodlarga, uluslararo miqyosda bir xalqdan boshqa xalqlarga o'tib o'zlashishi vorisiylik qonunining doim amal qilishi natijasidir. Aytilganidek, adabiy an'analarning izchilligi, uzluksizligi va davomiyligini o'zgarimas, barqaror hodisalarning aynan va shunchaki qatarilishidan iborat deb tushunish mutlaqo g'ayri ilmiy yondashuvdir. An'analarning qaysi bir tipi bo'lmasin, yangi avlod ijodkorlari tomonidan o'zgarishsiz boricha qo'llanilavermaydi. Ulardan yangi davr, yangi voqelik, yangi ijodkor talablariga muvofiq keladigan tarzda ijodiy rivojlantirilgan holda foydalanish zarurdir. Aks holda, muayyan adabiy an'ana qaysidir etnos adabiyotining tariqiyotiga xizmat qilmasligi ham mumkin. Negaki, an'anaga ijodiy yondashilgandagina u samara keltiradi. Shuning uchun ham adabiy an'analar vorisiylikni yangilovchiliksiz tasavvur ham qilib bo'lmaydi.

Xullas, adabiy an'analar tasnifi borasidagi kuzatishlar an'analarning yuqoridagi tiplari mavjudligini tasdiqlaydi. Albatta, bu borada tamomila o'zgacha yondashuv va ilmiy to'xtamlar bo'lishi ham mumkin. Boshqacha qarashlar ishonarli dalillar yordamida quvvatlangan bo'lsa, adabiyotshunoslik ilmi taraqqiyotiga xizmat qilaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Боров Ю.Б. Эстетика. – Москва: “Высшая школа”, 2002.– С.51.
2. Гегел Ф. Лекции по истории философии. СПб., “Наука”. 2005.– С.214.
3. Барабаш Ю.Я. О повторяющемся и неповторимом. -Современные проблемы литературоведения и языкознания. -Москва: 1974.-С.65-93.
4. Бушмин А.С. О повторяемости в процессе развития литературы. -А.С.Бушмин Наука о литературе. -Москва:“Художественная литература”. 1980.-С.184-201;
5. Веселовский А. Историческая поэтика, Москва: “Высшая школа”, 1989. 406 с;
6. Solijonov, Y. Ko'zgidagi hayot: adabiy tanqidiy maqolalar, suhbatlar. — T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2013. - 148 b.
7. Qobilova Z.B. Badiiy ijodda ta'sir va izdoshlik masalalari (Amiriy she'riyati misolida). Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. Farg'ona, 2020.-B.22-24.
8. Rahimov Z.A. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Farg'ona. 2022.

DERSLERDE TEKRAR VE GÜÇLENDİRME ÖĞRENCİLERİN DİL YETERLİLİKLERİNİ GELİŞTİRMEDE İKİLİ YÖNTEMİN KULLANIMI

TAKRORLASH VA MUSTAHKAMLASH DARSLARIDA O`QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISHDA BINAR METODIDAN FOYDALANISH

IN REPETITION AND REINFORCEMENT LESSONS STUDENTS' INDEPENDENT TEXT CREATION IMPROVING THEIR SKILLS

Urmonova Dilfuza MAMASALIEVNA

*Muhammed Yusuf Yaraticilik Okulu'nda ana dili ve edebiyati oğretmeni, bagimsiz arastirmaci,
Andican, Ozbekistan*

ORCID ID: 0000-0001-7356-1560

ÖZET

İkili ders, dersin ana konusunu, kendisine yakın olan ilgili bir konunun konusuyla bağlantılı olarak öğretmektir. Böyle bir ders, iki veya üç teorik disiplinin veya profesyonel modülün bileşenlerinin birleştirildiği disiplinler arası iletişimin bir uygulama şeklidir. Geleneksel eğitimin aksine ikili eğitimde iki uzman eğitimci birlikte belirli bir konuda ders verir. Eğitim bir öğretmen, pratik bir eğitimci ve kursiyerleri içerir. İkili derste, bilgi, beceri ve niteliklerin pratik uygulaması için koşullar yaratılır ve öğrencilere çalışmalarının sonuçlarını görme, ondan neşe ve memnuniyet alma fırsatı verilir. İkili dersler, bilişsel aktiviteyi organize etmeyi ve iletişimsel, konuşma, dil yetkinliklerini geliştirmeyi, edinilen bilgiyi pratikte uygulamayı mümkün kılar.

Öğrenciler derslere daha fazla ilgi duyacak ve eğitim materyalinin ezberlenmesi, anlaşılması ve asimilasyon hızı sağlanacaktır. Bu derslerde öğrencilerin gelişimi için yansıtma, problem çözme fırsatı yaratılır.

İkili bir derste öğretimin birçok ilkesi uygulanır, bunlar arasında en önemlileri şunlardır:

- öğrenciler tarafından belirli disiplinlerle ilgili bir veya daha fazla bilginin pratik faaliyetlere uygulanması;
- genel eğitimin mesleki eğitimi ile teorinin pratikle etkileşimi;
- mesleki yönelimin, çalışılan birbiriyle ilişkili konularda, eğitim materyallerinde ilk pratik mesleki beceri ve niteliklere yönelik olması.

Anahtar kelimeler: ikili ders, yaratıcı yaklaşım, eleştirel, yaratıcı düşünme, dili ifade etme araçları, neden-sonuç ilişkileri, dilbilimsel, sosyolingvistik, pragmatik yetkinlikler, bilişsel etkinlik.

ANNOTASIYA

Binar darsda o`qitishning ko`p tamoyillari, jumladan, ta`lim oluvchilarning ma`lum fanlarga oid u yoki bu bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq etishi; nazariyaning amaliyot bilan, umumta`limning kasbiy ta`lim bilan o`zaro bog`lanishi; o`rganilayotgan fanlarning o`zaro aloqador masalalari, o`quv materiallarda ilk amaliy kasbiy ko`nikma va malakalarga yo`naltirilganligi amalga oshiriladi. Maqolada takrorlash va mustahkamlash darslarining samaradorligini oshirish vositasi sifatida binar darslaridan foydalanish haqida fikr yuritiladi.

Kalit so`zlar: binar dars, kolloboratsiya, didaktikaning "oltin qoidasi", kognitiv faoliyat, kommunikativ, nutqiy, lingvistik, paralingvistik kompetensiyalar.

ABSTRACT

A binary lesson is to teach the main topic of the lesson in connection with the topic of a related subject that is close to it. Such a lesson is a form of implementation of interdisciplinary communication, in which the components of two or three theoretical disciplines or professional modules are combined. In contrast to traditional education, in binary training, two specialist educators together teach on a specific topic. The training involves a teacher, a practicing trainer, and trainees. In the binary lesson, conditions are created for the practical application of knowledge, skills and qualifications, and the learners are given the opportunity to see the results of their work, to receive joy and satisfaction from it. Binary lessons make it possible to organize cognitive activity and improve communicative, speech, linguistic competencies, apply the acquired knowledge in practice.

Students will have an increased interest in classes, and the speed of memorization, understanding and assimilation of educational material will be ensured. In these lessons, the opportunity to reflect, solve problems is created for the development of learners.

Many principles of teaching in a binary lesson are implemented, including the following are the most important:

- the application of one or another knowledge of certain disciplines by learners to practical activities;
- interaction of theory with practice with professional education of general education;
- the fact that professional orientation is aimed at the first practical professional skills and qualifications in the studied interrelated issues, educational materials.

Keywords: binary lesson, creative approach, critical, creative thinking, means of expression of language, cause-and-effect relations, linguistic, sociolinguistic, pragmatic competencies, cognitive activity.

O`quvchi shaxsida fikrlashga, o`zgaralar fikrini anglashga, o`z fikrini og`zaki hamda yozma shaklda nutq sharoitiga mos ravishda to`g`ri va ravon bayon qila olishga qaratilgan nutqiy - kommunikativ, til qurilishiga oid o`zlashtirilgan lingvistik bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo`llay olish, egallangan bilimlarning amaliy imkoniyatlaridan o`rinli foydalana olish qobiliyatini rivojlantirish bugungi ona tili fanini o`qitishning dolzarb vazifalari sirasiga kiradi. Bu vazifalarni ado etishda binar darslarini qo`llash kutilgan natijalarga olib keladi.

Binar dars asosiy dars mavzusini unga yaqin bo`lgan yondosh fan mavzusi bilan bog`lab o`qitishdir. Bunday dars ikki yoki uch nazariy fan yoki kasbiy modullarning tarkibiy qismlari birlashtirilgan o`quv jarayoni bo`lib, fanlararo aloqalarni amalga oshirish shakli hisoblanadi. **Binar dars** – ta`lim oluvchilarda bilimdonlikni tarkib toptirish imkonini beradigan mujassamlashgan dars hisoblanadi⁹⁴. An`anaviy ta`limdan farqli ravishda binar mashg`ulotida ikki mutaxassis pedagog birgalikda ma`lum mavzu bo`yicha ta`lim beradilar. Mashg`ulotda ikki o`qituvchi (biri amaliyotchi trener bo`lishi mumkin) va ta`lim oluvchilar o`zaro bog`liq holda faoliyat yuritadilar. Binar darsda bilim, ko`nikma va malakalarni amaliy qo`llash uchun sharoit yaratiladi, ta`lim oluvchilarga o`z ishlarining natijalarini ko`rish, undan quvonch va mamnuniyat olish imkoniyati beriladi. Binar darslarda kognitiv faoliyatni tashkil qilish va kommunikativ, nutqiy, lingvistik kompetensiyalarni takomillashtirish, olingan bilimlarni amalda qo`llash mumkin bo`ladi. Ta`lim oluvchilarda darslarga qiziqish kuchayadi va o`quv materialini yodlash, tushunish hamda o`zlashtirish tezligi ta`minlanadi. Ushbu darslarda ta`lim oluvchilarning rivojlanishi uchun mulohaza yuritish, muammolarni hal qilish imkoniyati yaratiladi.

Binar darsda o`qitishning ko`p tamoyillari amalga oshiriladi, jumladan, quyidagilar eng muhimlaridir:

- ta`lim oluvchilarning ma`lum fanlarga oid u yoki bu bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq etishi;

⁹⁴P.Х.Джураев, Ў.Қ.Толипов, ва бошқалар. Педагогик атамалар луғати. Тошкент – 2008-136 бет

- nazariyaning amaliyot bilan umumta'limning kasbiy ta'lim bilan o'zaro bog'lanishi;
- kasbiy yo'naltirilganlik o'rganilayotgan o'zaro aloqador masalalar, o'quv materiallarda ilk amaliy kasbiy ko'nikma va malakalarga yo'naltirilganligi.
- ta'lim oluvchilar uchun kolloborativ - hamkorlik muhiti yaratilganligi.

Olim M.I.Maxmutov ta'limning binar metodini quyidagicha tasniflaydi⁹⁵:

O'rgatish metodlari	O'rganish metodlari
Axborot -ma'lumotli	Ijro etish (bajarish)
Tushuntirishli	Reproduktiv
Ko'rgazmali-amaliy	Ijodiy-amaliy
Tushuntirishli-undovchi	Qisman izlanishli
Undovchi	Izlanishli

Binar mashg'ulotlari ta'lim oluvchilarning faolligini oshiradi, ijodiy, kritik, kreativ fikrlashga undaydi; voqelikni atroflicha bilish va anglashga, sabab-oqibat munosabatlarini tushunishga, mulohaza yuritishga chorlaydi. Binar darslaridagi mulohaza- munozara jarayonida o'quvchilar o'z nuqtayi- nazarlarini o'z g'azaki va yozma bayon etadilar. Nazariy ma'lumotlarni amalda qo'llaydilar. Bu jarayonda lingvistik kompetensiyalari takomillashadi. Binar dars bir vaqtning o'zida kognitiv faoliyat va amaliy ko'nikmalarni va shu ko'nikmalarni shakllantiruvchi fanlararo aloqalarni amalga oshirish uchun qo'llanadigan interfaol ta'lim shaklidir.

Binar darsining asosiy afzalliklaridan biri o'quvchilarda bilimlar tizimini yaratish, ob'ektlarning o'zaro bog'liqligini namoyish etishga yordam berishdir. Bunday darslar har bir o'quvchining faolligini talab qiladi, shuning uchun o'quvchilar bunday mashg'ulotni o'tkazishga tayyorlanishi kerak: dars mavzusi bo'yicha qo'shimcha adabiyotlarni taklif qilish, muayyan mavzularni tanlash, aniq ma'lumotlarga diqqatni qaratish talab etiladi. Binar bir necha fan ob'ektlarining integratsiyasiga asoslangan va turli xil pedagogik texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bu o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirishda, ularning tafakkurini rivojlantirishda, til vositalaridan unumli foydalangan holda o'zaro muloqot kirishishida, ya'ni lingvistik kompetensiyalarini takomillashtirishda muhim bosqichdir. Buyuk pedagog Yan Kamenskiyning "oltin qoida"si "Hislar vositasi bilan idrok qilinadigan narsalarning suratlari"⁹⁶ asarida ta'riflangan bo'lib, unda o'qitilayotgan, o'rganilayotgan narsalarni ushlab, ko'rish, yeyish, hidlash kerakligi aytiladi: bu o'rganilayotgan material haqidagi ma'lumotlarning chuqur bo'lishiga, jarayonni teran anglashga va xotirada uzoq vaqt saqlanishiga olib kelishi e'tirof etilgan.

Binar darslar ana shu "oltin qoida"ni amalga oshirish shakllaridan biridir. Shuningdek, hozirgi vaqtda o'quvchilarning turli – kommunikativ, lingvistik, paralinvestik kompetensiyalarini shakllantirish vazifalariga katta e'tibor qaratilmoqda. Binar mashg'ulotlari ta'lim oluvchilarga tezkor, mantiqiy va kreativ fikrlash, muammolarni hal qilish, ushbu muammolarni hal qilishda sinfdoshlari bilan hamkorlikda ishlash imkoniyatini beradi. Binar usulini aynan takrorlash va mustahkamlash darslarida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Chunki bunday mashg'ulotlarda o'tilgan mavzular qayta yodga olinadi, nazariy ma'lumotlar amaliyotda qo'llanadi, bilimlar tizimlashtiradi va umumlashtiradi. O'quvchilar avval o'rganilgan materialni taqdim etishning o'zgacha variantlaridan foydalanadilar, vaziyatga ijodiy yondashadilar.

Shuningdek, binar dars quyidagi muammolarni hal qilishga yordam beradi:

⁹⁵ M.I.Maxmutov <http://reja.tdpu.uz/shaxsiyreja/openlessonfiles/1185>

⁹⁶ A.G'ulomov, M. Qodirova, M. Ernazarov, va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi.-T.: "Fan va texnologiya", 2012, 380 bet

- o'qituvchilarning hamkorligini rivojlantiradi, o'qituvchilar tarkibini birlashtirishga yordam beradi;
- o'quvchilar va o'qituvchilarning dunyoqarashi kengayadi;
- turli sohalaridagi bilimlarni birlashtiradi;
- o'quvchilarda ob'ektlarning izchilligi, dunyoning yaxlitligi to'g'risida ishonchni shakllantirishga yordam beradi;
- fanlarni o'rganish motivatsiyasini oshirish vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki u bilimlarni amaliy qo'llash uchun sharoit yaratadi;
- o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini rivojlantiradi, chunki o'quvchilar darsga tayyorgarlikning bir qismini mustaqil ravishda va darsdan tashqari vaqtda amalga oshirishlari mumkin;
- tahliliy (analitik) qobiliyat va zukkolikni rivojlantiradi;
- o'quvchilarga ijodiy vaziyatlarda qaror qabul qilish imkonini beradi.

Umumta'lim maktablarining 7-sinf ona tili⁹⁷ fanida "Tutilmay gapiraman" bo'limida

- chiroyli va mazmunli nutq so'zlash;
- ravon so'zlash;
- taqdimot tayyorlash ko'nikmalari hamda
- talaffuz qoidalari;
- gap urg'usi;
- egalik shakllari haqidagi bilimlar beriladi.

Bo'lim yakunidagi "Mustahkamlash" mashg'ulotini botanika fani o'qituvchisi bilan hamkorlikda binar usulida quyidagicha tashkil etish mumkin:

Darsning borishi

Binar darslarida o'quvchilarni kelajakda egallamoqchi bo'lgan kasblariga yo'naltirish ham muhim jihat hisoblanadi. Dars avvalida o'quvchilar qiziqishlariga ko'ra kichik guruhlariga bo'linadilar:

- 1-guruh - "Yosh tilshunoslar" guruhi
- 2-guruh - "Yosh adabiyotshunoslar" guruhi
- 3-guruh - "Yosh olimlar" guruhi
- 4-guruh - "Yosh dizaynerlar"
- 5-guruh - "Yosh tadbirkorlar" guruhi

Har bir guruhga o'ziga xos topshiriqlar beriladi. Matnda egalik qo'shimchalarini qo'llashga e'tibor qaratish kerakligi eslatiladi. Taqdimotlarni baholashda talaffuz qoidalari va gap urg'usi to'g'ri qo'llangani ahamiyatli ekanligi aytiladi.

Chiroyli va mazmunli nutq sohibi bo'lish uchun insonning so'z sandig'i, ya'ni lug'at boyligi ko'p bo'lishi kerak. "Yosh tilshunoslar" guruhi **gullar** so'zining shakldoshlari, ma'nodoshlari, bu so'zning ko'chma ma'nolari, kasbiy atama sifatida qo'llanishi haqida taqdimot tayyorlaydilar.

"Yosh adabiyotshunoslar" guruhi **gul** so'zi bilan bo'g'liq she'riy san'atlar haqida ma'lumotlarni bayon etadilar. O'z fikrlarini gul so'zi qo'llanilgan Navoiy, Bobur, Muqimiy baytlari, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf she'rlaridan parchalar bilan bezaydilar.

⁹⁷.Ona tili 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. –224 b.

“Yosh olimlar” guruhi botanika fanida olgan bilimlari asosida gul va uning tuzilishi bo`yicha ilmiy taqdimot tayyorlaydilar.

Butun dunyoda , jumladan, yurtimizda landshaft dizaynerlik sohasi rivojlanib bormoqda. “Yosh dizaynerlar” turli binolar, inshootlar, istirohat bog`larni bezash bo`yicha kreativ takliflarini taqdimotda ko`rsatib beradilar.

O`zbekistonimizning o`ziga xos gullaridan “Yosh tadbirkorlar” guruhi parfyumeriya mahsulotlari ishlab chiqish bo`yicha o`z takliflarini bayon etadilar. O`z brendlarini yaratadilar.

Dars qiziqarli bo`lishi, va albatta, vaqtdan samarali foydalanish uchun yuqoridagi topshiriqlarni guruhlariga avvalroq berish maqsadga muvofiq. Taqdimotlarga tayyorlanish jarayonida o`quvchilar hamkorlikda izlanadilar. Fikrlarini turli rasmlar, slaydlar, elektron doska yordamida bayon etishlariga sharoit yaratilishi dars samaradorligini yanada orttiradi. O`quvchilar qizg`in muloqotga kirishadilar. Natijada ular o`rtasidagi kommunikatsiya rivojlanadi. O`qituvchi darsda barchaning faol ishtirokini ta`minlashga harakat qilmog`i, ayniqsa, o`z fikrini aytishga qiynaladigan, tortinchoq o`quvchilarni ham ko`zdan qochirish, ularni ruhlantirib, motivatsiya berib turmog`i darkior. “Yosh olimlar”, “Yosh dizaynerlar”, “Yosh tadbirkorlar” faoliyatini botanika fani o`qituvchisi fassilitator sifatida kuzatadi, maslahatlar beradi. Taqdimotlardan so`ng ma`lumotlarni izohlaydi va dars ishtirokchilarini baholaydi. Qolgan guruhlarini va mashg`ulot so`ngida barchani esa ona tili o`qituvchisi baholaydi.

Binar darsida quyidagilarga erishiladi:

1. O`quvchilar ona tili fani barcha fanlarni o`zlashtirish asosi ekanligiga yana bir bor amin bo`ladilar.
2. Barcha fanlar o`zaro uyg`unlikda taraqqiy etishi , Olam yagona sistema ekanligi ta`kidlanadi.
3. O`quvchilarning qiziqishlari e`tiborga olinadi, kelajakda egallamoqchi bo`lgan kasblariga yo`naltiriladi.
4. Taqdimot va munozaralar davomida o`quvchilar til birliklaridan faol foydalanadilar. Natijada ularning lug`at boyligi ortadi, mantiqiy fikrlashi, linvistik, nutqiy, kommunikativ kompetensiyalari takomillashadi.
5. Nazariy bilimlarini amaliyotda, hayotiy vaziyatlarda qo`llash malakasi ortadi.
6. Bilim doirasi, dunyoqarashi , tasavvuri kengayadi.
7. Kompyuter savodxonligi, rassomlik, dizaynerlik qobiliyatlari rivojlanadi..

Eng asosiysi, o`tilgan mavzular yangi talqinda takrorlanadi, mustahkamlanadi - dars qiziqarli muhitda o`tgani, o`quvchilar zavq-shavqqa to`lgani uchun ularning xotirasida yaxshi saqlanib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Azizxo`jaeva N.M. (2006) Pedtexnologiya va pedagogik mahorat. – T.: “Fan,61–69-b.
2. Берикханова А.Е. (-2017) Создание коллаборативной учебной среды как средство формирования успешности личности будущего учителя. Вестник КазНПУ.Алмата
3. Выготский Л.С. (2016) История развития высших психических функций// М.:Издательство Юрайт,. –359с. – Серия: Антология мысли
4. Зиёмухаммедов Б. (2002) Янги педагогик технология: назария ва амалиёт. - Т.: “Chinor ENK”.
5. Макаренко А.С. (1972) Коллектив и воспитание личности. – М.: Педагогика, – 334 с.
6. Мавлонова Р.А. [va boshq.](2016) Педагогика. Дарслик. – Т.:«Наврўз», 105-б.
7. То`хлиев В., Shamsieva M., Ziyodova T.(2010) O`zbek tili o`qitish metodikasi. Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. – T-176 b
8. G`ulomov A., Qodirov M.,( 2001) Ona tili o`qitish metodikasi. “Universitet”nashriyoti.T. -380 b

9. Ziyodova T.(2001) O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish. Ona tili o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma. –T.: O‘qituvchi, –80 b.
10. Ona tili 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova. – Toshkent Respublika ta’lim markazi, 2022. –224 b.

DEPREM SONRASI ARAMA KURTARMA FAALİYETLERİNDE ELEKTRİK KAYNAKLI RİSKLERE KARŞI ALINMASI GEREKEN İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ ÖNLEMLERİ
OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY PRECAUTIONS TO BE TAKEN AGAINST RISKS ORIGINATED FROM ELECTRICITY IN SEARCH AND RESCUE ACTIVITIES AFTER EARTHQUAKE

Selçuk ÇELİK

Lisansüstü Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Anabilimdalı, Adana, Türkiye

ORCID ID: 0009-0003-7501-1572

Onur DOĞAN

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane Meslek Yüksekokulu, İş Sağlığı ve Güvenliği Programı, Gümüşhane, Türkiye

ORCID ID: 0000-0001-8231-9872

ÖZET

Deprem, afet türleri (büyük endüstriyel kazalar, maden kazaları, kuraklık, salgınlar, yangınlar, taşkınlar vb.) içinde yarattığı tahribat dikkate alındığında günlük yaşamı durma noktasına getiren ve sosyal hayatı normale dönmesi uzun süren afet türlerinde bir tanesidir. Deprem sonrası ortaya çıkan karmaşa, belirsizlik, koordinasyon eksikliği, barınma sorunu, kaos, sağlık ve güvenlik sorunları çoğu zaman bu süreci sekteye uğratan başlıca etkenlerdendir. Bu tür afetler öncesinde eksikliklerin erken tespit edilmesi (tatbikat, eğitimler, gıda, barınma, enerji, sağlık, güvenlik vb.) ve bir an önce giderilmesi muhtemel can ve mal kaybını büyük oranda azaltacaktır. Örneğin elektrik ihtiyacı bu süreci etkileyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Deprem sonrası arama kurtarma faaliyetlerine katılan birimler makine-ekipman ve gece çalışmalarında ortam aydınlatmaları için elektrik kaynağına gereksinim duymaktadırlar. Elektrik ihtiyacı alternatif besleme kaynakları ile (jeneratör, akü-batarya veya farklı bir şebekeden çalışma ortamına enerji beslenerek) karşılanabilmektedir. Arama-kurtarma faaliyetlerinin etkin bir şekilde yürütülebilmesi ve hayatın normale dönmesi için yapılan çalışmalar esnasında elektrik çarpması, elektrik ark flaşına maruz kalma veya elektrik kaynaklı yangınlar ortaya çıkabilmektedir. Bu durum hem depremzedeler hem de arama kurtarma ekipleri için ciddi risk oluşturmaktadır. Deprem sonrası arama-kurtarma faaliyetlerinin kesintisiz (gece-gündüz) bir şekilde devam etmesi gerekmektedir. Bu nedenle süreci sekteye uğratabilecek her türlü risk unsuru bir an önce ortadan kaldırılmalıdır. Örneğin arama-kurtarma faaliyetlerine katılan kişilerin elektrik güvenliği ile ilgili teorik ve uygulamalı eğitimler almaları, yapılan müdahaleye özgü kişisel koruyucu donanım kullanımı, elektrik dağıtım birimleri ile iletişim halinde olup koordineli şekilde çalışmalar yapılarak riskler kabul edilebilir düzeylere indirebilir.

Bu çalışmada deprem sonrası arama-kurtarma müdahale ekipleri ve depremzedelerin elektrik ihtiyaçları ve muhtemel elektrik kaynaklı riskleri ele alınmıştır. Ayrıca 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş Pazarcık merkezli meydana gelen deprem sonrasında arama-kurtarma faaliyetleri sürecinde tespit edilen elektrik kaynaklı kaza, yaralanma ve yangın olaylarına da değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Deprem güvenliği, İş Sağlığı ve güvenliği, Elektrik güvenliği

ABSTRACT

Earthquake is one of the types of disasters that brings daily life to a standstill and takes a long time to return to normal social life, considering the destruction it causes in disaster types (major industrial accidents, mining accidents, drought, epidemics, fires, floods, etc.). The confusion, uncertainty, lack of coordination, housing problem, chaos, health and safety problems that emerged after the earthquake are often the main factors that interrupt this process. Early detection of deficiencies (exercises, trainings,

food, shelter, energy, health, security, etc.) before such disasters and their elimination as soon as possible will greatly reduce the loss of life and property. For example, the need for electricity is one of the most important factors affecting this process. Units participating in search and rescue activities after an earthquake need electricity for machinery-equipment and ambient lighting during night work. Electricity need can be met with alternative supply sources (generator, battery-battery or by feeding energy from a different network to the working environment). Electric shock, exposure to electric arc explosion, or electrical fires may occur during the operation for the effective conduct of search and rescue and the return of life to normal. This situation poses a serious risk for both earthquake victims and search and rescue teams. For this reason, any risk factor that may disrupt the process should be eliminated as soon as possible.

After the earthquake, search and rescue activities should continue uninterrupted (day and night). For example, people participating in search and rescue activities receive theoretical and practical training on electrical safety, use of personal protective equipment specific to the intervention, and work in coordination with electricity distribution units to reduce risks to acceptable levels.

Keywords: Earthquake safety, Occupational Health and safety, Electrical safety

WHY DO YOUTHS LISTEN TO MUSIC SO MUCH?

Irina-Ana DROBOT

Lecturer, PhD, Technical University of Civil Engineering Bucharest, Faculty of Engineering in Foreign Languages, Department of Foreign Languages and Communication, Bucharest, Romania

ORCID ID: 0000-0002-2556-6233

ABSTRACT

The purpose of this paper is to analyse why youths enjoy listening to music so much. The topic will be explored from the point of view of psychology. Generally, the time of youth is a time of intense emotions and of self-exploration and discovery. Through music, they not only have fun, they also begin to reflect on various issues and situations that they encounter in their relationships with the others, such as friends, family, romantic relationships, themselves, their feelings of sadness, loneliness, anger, joy, and others. The song lyrics can also be regarded as dealing with frequent preoccupations in the lives of youths. Various philosophical issues may also be dealt with. For the youth, preoccupation with the celebrities singing and playing their favourite music may also appear, as they can see them not only as role models, but also as examples of persons that share the same values and mindset as themselves at that point in their lives. The celebrities may also lead a lifestyle that appeals to the young people, such as travelling a lot, volunteering for animals, being preoccupied by fashion, living life to the full enjoyment of it, and so on. Generally, various music styles are associated with a certain fashion style, as well as attitude, e.g. rock music is associated with rebellion, emo music is associated with feelings of isolation, being misunderstood, and very sad, even depressed. Music leads to an entire subculture, and fans of various music styles can easily connect, as they share similar values and mindsets.

Keywords: Hobby, Psychology, Emotions

INTRODUCTION

One of the most favourite pass-times for young people is listening to music (Nuttall, 2008). This activity can be practised by themselves, personally, and alone, or together with friends, as well as together with a larger group at a live concert. These needs resonate with their developmental needs: that of “Emotional separation from parents” and of “strong peer identification” (Christie and Viner, 2005). Through music they can choose their own preferences, as generally their music differs from the one their parents listen to, they can explore other mindsets, and they can also connect with peers by joining in their mindset and lifestyle, for instance going together to parties.

Adolescents can listen to music everywhere, discretely or in the open. They can be discrete and listen only for themselves, without disturbing the others, on their earphones, or headphones, while travelling, while commuting, while walking in the streets, during a school break, etc. They can listen to music privately, to some extent, if there is nobody else at home, more or less loudly in their room.

The hobby of listening to music in adolescence is not only limited to getting necessary gadgets for it, CDs, buying mp3 files online, exchanging songs with friends, discovering new artists on youtube and social media, but it extends to decorating their room with posters of their favourite artists and bands, with getting objects meant for fans such as notebooks, backbacks, phone cases, with pictures of their favourite bands and artists, as well as reading books about their favourite artists' lives. Another way of extending their hobby of listening to music is to adopt the entire subculture related to the respective music genre, including the culture identity manifestations categories identified by Baciu (2013), of values, symbols, traditions, rituals, practices, heroes and personalities. The heroes or personalities are represented by the singers, or bands. The values are represented by various attitudes and beliefs, such as rebellion, caring for nature and for the environment, for art, human rights, etc. The symbols can be posters, CDs, songs, objects related to singers or bands appreciated by fans, a certain style of dressing, such as jeans, leather jackets, accessories, tattoos, hairdos, hair colours of the artists that the fans adopt,

certain gestures which fans use to greet each other, etc. Among the rituals, practices and traditions we can include meeting of fans, fan clubs activities, concerts, which take place regularly.

Why do we encounter such a strong hobby for listening to music starting from our teenage years? Does it continue for everyone, or only for a few as they advance in age, and why? Most song lyrics have a certain resonance that can be associated with certain values, mindsets, lifestyles, as well as emotions, and, last but not least, with stories that are appealing to a certain audience. For instance, values such as freedom can resonate with adolescents, as the specificity of this age is that of breaking free, emotionally, from their family (Christie and Viner, 2005) and their values, question the values of society, moving away from mainstream culture and into subcultures of their interests, and developing their own opinions. This makes songs about the individualist values popular, as adolescents resonate from a personal point of view with such values of freedom and becoming anything they want. Freedom and self-achievement are known values of American culture, and this is why music artists from the US can be popular with teenagers from all over the world. The need for freedom can also come from the need to try out new experiences, as it is generally at this age when behaviours that are risky (such as trying out smoking and alcohol) gain their interest. The lifestyle of music artists include various examples of such behaviour, which is, in fact, rebellious, and which is expressed and present in music videos. Teenagers are attracted to such artists and their music, as they begin to fantasize about how their future life may be as they can get independent from their parents and families.

We could think about music influencing emotions, and particularly, we could understand that teenagers can be especially influenced by instrumental arrangement, voice and song lyrics with respect to their emotions. Music and song lyrics can be understood as some sort of incantation, or means of persuasion, as well as means of feeling in tune with, resonating, or sympathizing with a certain issue and attaching to it certain emotions. Teenagers can be understood as being very sensitive to music, as it can influence their moods.

At the same time, regardless of age, research has shown that music can enhance “personal and professional well-being” (Beresin, 2022). This is why we hear about music therapy and why we can find music for relaxation. The relationship between music and emotions is well-known: “musical listening is charged with some emotional element” (Robertson, 1934). When it comes to the listeners’ ages, the degree to which emotions are experienced can be higher or lower.

MATERIALS AND METHODS

In the literature, it is a well known fact that in adolescence, “motivation for music listening can reach its climax during the second decade of life (Larson, 1995, North et al., 2000, Zillmann and Gan, 1997)” (Miranda and Gaudreau, 2011).

Previous research regarding the important role music plays in the life of adolescents include the study done by North et al (2000), where the authors refer to teenagers in England. The findings of their research showed, among others, the following: “over 50% of respondents either played an instrument currently or had played regularly before giving up, and the sample listened to music for an average of 2.45 hours per day.” Here we can notice the large amount of time dedicated by adolescents to listening to music.

The question is: Why do teenagers become so dedicated to the hobby of listening to music? Several explanations are possible, and each or even all of them can apply, function of various contexts created by moments in life and emotions experienced by teenagers.

As our brain is developing, emotions develop as well, all throughout our adolescent years, and as a result we tend to experience extreme moods (Arnett, 1999). This process of our developing body, both physically and emotionally, in the case of the brain and mind, can be noticed in our becoming more sensitive at this age to arts and to their effect on our moods and emotions. We can live to the maximum degree experiences such as listening to music, reading and writing poetry, reading and writing fiction, watching films, watching art work. These activities can be understood as means of coping with such strong emotions.

To exemplify, “Research indicates that adolescents typically report listening to music in order to help pass time, relieve boredom/ loneliness, and to create a good mood (Gantz, Gartenberg, Pearson and Schiller, 1978; Roe, 1985; Sun and Lull, 1986; see Zillmann and Gan, 1997)” (Tarrant et al, 2000).

Therefore, music can be a hobby, but also a means of dealing with various moods and issues in the life of a teenager.

One of the effects of listening to music is, after all, that of pleasure (Kohut and Levarie, 1950). In the case of all ages, we can understand that, if music leads to feeling pleasure, to some degree, then it means that music “must fulfill a deeply rooted human need; it must be the response to important psychological constellations” (Kohut and Levarie, 1950).

Indeed, in the case of adolescents, their need to connect with the others, and to socialize, by having something in common, can be solved by going to a live concert. At a live concert, the atmosphere is such that everyone in the audience resonates emotionally with all those on stage, and with each and everyone, due to moving to the instrumental rhythm and singing in choir some lyrics that the performant artists ask them to. This reminds of incantation, for which music was used in old, historical times, for enterite into a state if trance and have visions or simply to connect with the others, e.g. at church for mass and prayers. Colective prayers, which included reciting and singing, led to a feeling of incantation. Poetry with rhythm and rhyme can remind of the feeling of incantation and setting up the grounds for the readers or for the audience to experience certain moods. This is visible starting from the practice of reciting poems with intonation. Music takes this practice further, adding the instrumental resonance and the singing of the lyrics. We need, however, a special kind of sensitivity from the audience to resonate with poetry, music, prayers, incantations, which can be seen as related to or continued by the contemporary day pop music. The age of adolescence is a time when sensitivity and, therefore, reception to music, is at a maximum level.

Some genres of music, such as pop, rock, Indie, etc, contain both video and audio, the later including instruments, voice and song lyrics. All these are tools for singers and song writers, as well as video clip producers to describe emotional experience and a wide range of and levels of intensity of feelings. Especially for adolescents certain emotional experiences, such as love, can be new, or very high anxiety, sadness, isolation, confusion, can be experienced to a high intensity level that was unknown in their childhood years. This makes them to resonate with music depicting such experiences.

Music videos contain both emotional experiences and stories. Video clip and lyrics can complete one another, and add a deeper dimension. Frequently, video clips serve to help the audiences visualize lyrics that are, by themselves, abstract. From here comes the attraction to listening to music, as it allows, if the video clip is not watched, for teenagers to imagine the story themselves, or simply to feel that the lyrics can be apply to a certain moment in their present life, if the lyrics only talk about emotions, or if they only offer mentioning of words which can be further imagined into the context of the listener’s present life.

At the same time, we can notice how certain emotionally intense moments in films, when chatacters are happy, sad, angry, frightened, in love, out of love, disappointed, nostalgic, and so on, are marked using music. This is the role of the soundtrack. Adolescents apply this to their own, everyday life, showing that they can choose music to resonate with their moods. In this way, they understand better their mood, they can see that they are not alone in experiencing them, and find means of expressing what they feel, as the artists include lyrics to their songs. Music and lyrics can be used for the audience to connect with the artists in an experience of sympathy. The artists confess their emotions, the audience listens, and then both feel understood by one another, feeling less lonely and glad that they can share this with someone else who feels the same. It is similar to confessing to a friend going through the same. Among the frequent adolescent practices is also diary writing, where they tend to wish to better cope with and understand their emotions.

Through listening to music, adolescents can become more aware of what emotions they are experiencing and what needs they are feeling. For instance, they can become aware that they resonate with a set of values that involves an individualistic lifestyle, which is different from what they have seen at work in their parents’ home, or with a rebellious attitude. All these can come up as a result of the process of growing up and of going through significant changes both physiologically and psychologically. At the

same time, adolescents experience fast changes of mood, which can be coped with by moving on to listening to another song.

Therefore, listening to music can have an effect of psychological support for adolescents, among others.

Due to their cognitive development, adolescents can find it hard to adapt to their new role in the world around them. Music can be understood as supporting their “sense of agency in daily life.” Agency refers to the fact that “people are self-organizing, proactive, self-regulating, and self-reflecting (Bandura, 2006, p. 164).” As a definition, agency is “the ability to influence one’s environment and functioning (Bandura, 1982, 1989)” (Saarikallio et al, 2020).

Music serves as both to promote certain values and mindsets, which can be specific to certain generations, as well as to express the genuine way adolescents are experiencing emotions. For example, some music videos can suggest that teenagers should have fun with friends by going together in a cool car, listen to music and sing together, while speeding on the road, on a trip towards the seaside. Such a scenario can suggest freedom, but also that in order to enjoy life, teenagers should be part of a group of friends that feel the same way as them. Other types of music can show groups of friends singing and dancing, or couples in love, or a girl performer singing about how her life has changed like a fairy-tale since she has fallen in love. All these are common experiences that any teenager can have or can dream of having. Teenagers wish to break free from their parents and to spend more time with their friends, having fun, travelling, going to parties, going out, or time together with a person they have fallen in love with. Since they feel they cannot talk with their parents about everything, they prefer to confess to their friends. This experience and this need is reflected in listening to music, where such experiences are frequently found.

Listening to music can offer both the experience of resonating with the music and song lyrics, with the moods and situations, and of wishing to try to get into another mood, to change the present one. Teenagers can have some songs that they feel can help them get into a happier, and more energetic mood, or songs that they feel can help them feel soothed, or calm.

RESULTS

The answer as to why adolescents dedicate so much time to listening to music can include the following aspects:

- They feel that, within some contexts in their life, and when experiencing certain emotions, listening to music offers them emotional support, such as when dealing with issues related to agency, once their role in society and the way they need to function in a certain environment is changing;
- Listening to music can help them as a means of compensation in cases when they are feeling bored, lonely, sad, anxious;
- Listening to music can help them change their mood in a positive way, as some songs can make them feel happy or calm;
- It can help them enjoy themselves in social situations, as it gets them into a happy, energetic mood, helping them relax;
- Music can help them feel less lonely and be accepted into certain social circles of their peers;
- Mentioning in real-life talk and sharing on social media various songs can help them start a conversation with a girl or boy they are interested in and communicate their intentions and feelings for them;
- Listening to music can, simply, bring them a state of well-being and pleasure at all times. This is a general reason why it is such a widely spread hobby among adolescents.

Youths resonate with messages in music created at certain times, first, since their psychological and physiological structure allows it, making them more sensitive to the various nuances of the music videos and live performances, and second, since those creating the respective music are youths themselves, and part of the same generation.

DISCUSSION

Music is frequently part of our everyday lives. It is so easy to listen to it nowadays, as we have easy access to it on youtube, by buying it online, by listening to CDs, as well as to old devices such as pickups, which are claimed to have a very clear sound quality, and which are appreciated by music fans all over the world. Music boxes are also used, for better sound quality. We are used to the sight of hearing music being played in cars in traffic, or in parked cars. Parties cannot be imagined without music and dancing, especially for teenagers, and cafes play music for their clients, making them feel good and also attracted to stop and have a cup of coffee. Street musicians are still part of Bucharest's weekend pedestrian streets events, when certain boulevards or areas close to car traffic temporarily and allow people to walk and to watch various street performers. Some youth give music live show moments on this occasion, while others listen. Live concerts are also still popular, and we notice both young performers and young audiences. In spite of all the possibilities of having music available just to ourselves, we still feel the need to go to public shows and in various social settings for it. This could be explained by undersanding the effect of music in helping a group of people to feel connected socially, since they are sharing the same mindset.

What is more, we can recall a stereotypical image of adolescents dating, when they talk about their favourite songs, bands, singers, and they also choose one song which they call theirs. We can frequently notice such moments in American films. The practice of sharing your favourite songs with your girlfriend or boyfriend during adolescence is considered a romantic gesture. What is more, two teenagers can exchange messages of showing interest in one another, by sending each other songs with various messages related to romantic relationships. Radios everywhere have noticed the appeal of music to youths, so they have shows precisely for allowing them to send songs with dedication to the person they are in love with.

Song lyrics can be found frequently, at least in Romanian schools, where the author of the present paper has studied, written on pieces of paper or on desks, with messages to the colleague they fantasize being together with in a romantic relationship.

Various music videos can be used as references a group of teeanagers understand immediately the meaning of in various situations. The music videos and song lyrics become, thus, part of the shared experience of a group of friends.

CONCLUSIONS

Music in general has been proved to have psychological effects (Sloboda and O'Neill, 2001) influencing the listeners' emotions, but, in the case of youths, it has the highest impact. Their relationship to music is a particular one and needs specific studies, related to this age group. Youths live the music they listen to as an authentic, personal experience, and with a very high intensity. They make music as part of their world, which is visible in the way they relate to it: by choosing songs that fit their mood, to cheer them up, to energize them, and by becoming members of subcultures related fashion-wise and make-up wise to the music genre they prefer. Music relates to their emotions and moods, and fashion style is a means of expression for them for exteriorizing how they feel by choosing those clothing items that are specific to the mood promoted by the music genre they prefer. Youths can feel both integrated within a group of their choice, as they need to belong somewhere and be accepted by their peers, and also at odds with mainstream culture and fashion, as they also feel the need to rebel against old rules and to draw attention to themselves. Wearing the fashion style of a music subculture becomes their way of asserting their own opinion, and of showing clearly who they are and what they believe in. Music can be part of their social or private world. Socially, they use it to connect to like-minded groups of young people of the same age. At the age of adolescence, the need for privacy also increases, as they wish to have their own space, such as their own room, which they prefer to decorate in their own way, and place there their own items that have personal significance for them. They also enjoy having private time for themselves, as it is at this age that abstract thinking develops (Christie and Viner, 2005) and they spend time reflecting on various issues. Listening to music can become part of these reflections, as some lyrics can be understood as deeply philosophical.

Listening to music can resonate with the way adolescents feel, in particular since the lyrics and music videos refer to their world as understood by other teenagers like them. As they advance in age, music

listeners can stop their interest in certain bands, develop an interest in others, in other music genre, or no longer listen to music as much as during their adolescence, as emotions, gradually, are no longer experienced as intensely as back then. As a proof, we can think about bands and artists that advertise shows for those that are nostalgic about the times spent listening to their music, e.g. Tom Jones, Metallica, etc. Singers and listeners have all grown old, but they gather to a live show in order to remember the times of their youth, which are strongly connected to the music. Listeners and singers remember how they felt, how they were thinking, who they were back then, as everything has been expressed and lived through music. Another example of how powerfully music can be experienced during adolescence can be seen in the temporary interest some teenagers develop in playing guitar or in having their own band, writing song and practising in a garage, an image which is frequently encountered in American films.

REFERENCES

- Arnett, J. J. (1999). Adolescent storm and stress, reconsidered. *American psychologist*, 54(5), 317.
- Baciu, Sorin. (2013). Culture: An Awareness-Raising Approach. Cavallioti Publishing House, Bucharest, Romania.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *Am. Psychol.* 37, 122–147. doi: 10.1016/0006-8993(86)91535-0
- Bandura, A. (2006). Toward a psychology of human agency. *Perspect. Psychol. Sci.* 1, 164–180. doi: 10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x
- Beresin, E. (2022), "Who Benefits? Stories of Music Enhancing Personal and Professional Well-being", *Music (Arts for Health)*, Emerald Publishing Limited, Bingley, pp. 37-106. <https://doi-org.z.e-nformation.ro/10.1108/978-1-83867-313-020221003>
- Christie, D., & Viner, R. (2005). Adolescent development. *Bmj*, 330(7486), 301-304.
- Gantz, W., Gartenberg, H. M., Pearson, M. L. and Schiller, S. O. (1978). Gratifications and expectations associated with pop music among adolescents. *Popular Music and Society*, 6, 81-89.
- Kohut, H., & Levarie, S. (1950). On the enjoyment of listening to music. *The psychoanalytic quarterly*, 19(1), 64-87.
- Larson, R., & Thompson, R. L. (1995). Social context and the subjective experience of different types of rock music. *Journal of youth and adolescence*, 24(6), 731-744.
- Miranda, D., & Gaudreau, P. (2011). Music listening and emotional well-being in adolescence: A person-and variable-oriented study. *European Review of Applied Psychology*, 61(1), 1-11.
- North, A. C., Hargreaves, D. J., & O'Neill, S. A. (2000). The importance of music to adolescents. *British journal of educational psychology*, 70(2), 255-272.
- Nuttall, P. (2008), "Thank you for the music? The role and significance of music for adolescents", *Young Consumers*, Vol. 9 No. 2, pp. 104-111. <https://doi-org.z.e-nformation.ro/10.1108/17473610810879675>
- Robertson, E. (1934). The emotional element in listening to music. *The Australasian Journal of Psychology and Philosophy*, 12(3), 199-212.
- Roe, K. (1985). Swedish youth and music: listening patterns and motivations. *Communication Research*, 12, 353-362.
- Saarikallio, S. H., Randall, W. M., & Baltazar, M. (2020). Music listening for supporting adolescents' sense of agency in daily life. *Frontiers in psychology*, 10, 2911.
- Sloboda, J. A., & O'Neill, S. A. (2001). Emotions in everyday listening to music. *Music and emotion: Theory and research*, 8, 415-429.
- Sun, S.-W. and Lull, J. (1986). The adolescent audience for music videos and why they watch. *Journal of Communication*, 36, 115-125.

Tarrant, M., North, A. C., & Hargreaves, D. J. (2000). English and American adolescents' reasons for listening to music. *Psychology of Music*, 28(2), 166-173.

Zillmann, D. and Gan, S. (1997). Musical taste in adolescence. In: D. J. Hargreaves and A. C. North (Eds.), *The social psychology of music*. Oxford: Oxford University Press.

ANALYSIS OF THE PHILIPPINE NAVY REQUIRED COMPETENCE TOWARDS ENRICHED BSMT TECHNICAL COURSES

Analiza Gruspe TABERDO

MNSA Ed.D. Ph.D, College of Marine Transportation Philippine Merchant Marine Academy San Narciso, Zambales

Joel CABIGON

CDR, Naval Education, Training and Doctrine Command Naval Station Leovigildo Gantioqui San Antonio, Zambales

Marcos C TABERDO Jr MAME

Ed.D, College of Marine Transportation, Philippine Merchant Marine Academy San Narciso, Zambales

Gloreen FLORES

LCDR, Naval Education, Training and Doctrine Command, Naval Station Leovigildo Gantioqui, San Antonio, Zambales

ABSTRACT

The purpose of this study is to identify the competences that are important in the Philippine Navy, and to analyze the extent the Naval cadets meet Philippine Navy required competence. Based on this analysis, the researchers present workable recommendations and courses of action for curriculum design and development in the BSMT Curriculum. This study utilize the quantitative-descriptive method using frequency and percentage. The curriculum mapping crosschecked the required competence of the Philippine Navy regarding the cognitive, personal and functional skills and the extent to which the BSMT technical courses address these requirements. Data shows that the BSMT Technical courses somewhat address the Philippine Naval required cognitive, personal functional competence. It is recommended, more practical or laboratory exercises should be made in all technical BSMT courses in order to enhance the Naval cadets' curriculum.

Keywords: Analysis, Competence, quantitative, Maritime, Navy, Philippines

EDUCATIONAL CLUSTERS IN UZBEKISTAN AND CHINA: DRIVERS OF ECONOMIC GROWTH

B. USMONOV

Tashkent Institute of chemical technology

U. SHUKURILLAEV

Webster University in Tashkent

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis results of the educational clusters development in Uzbekistan and China. The emphasis is put on the fact that educational clusters are important dominants of innovation. In the process of cluster development in education, conditions are created to improve the efficiency of the educational resources, increase the quality of education, and balance the educational structures. The essential nature of educational clusters and their structure are analyzed. Trends in the formation of higher education clusters in Uzbekistan and China are examined. Trends in the development of higher education clusters are considered. The growing role of educational clusters in stimulating regional economic growth and consistent implementation of innovation has been confirmed. The article can be useful to employees of educational and management structures of different levels, teachers.

Keywords: innovation, higher education clusters in Uzbekistan, China's educational clusters, digitalization, information and communication technologies, development strategies

INTRODUCTION

And the relevance of the problems of the article. In the modern economy, within the framework of cooperation between educational institutions of different levels and subjects of the real economy, the effect of distribution of innovations is increasing, incentives are being built up for the accelerated development of technologies, the interaction of all levels of education, and their integration into the general trend of progressive movement. The development of cluster formations contributes to the effective use of educational resources, their inclusion in the innovative elements of the territorial economy, and overcoming the uneven development of education. Within the framework of cooperation between educational institutions of different levels, interactions between educational structures and economic entities strengthen the elements of the regional brand, stimulate regional innovations, and contribute to the expansion of the use of modern information technologies. The main positions of the article confirm these trends, reveal their features in the regions under consideration, which determines the relevance of not only their analysis, but also the development of author's solutions in this direction.

Comprehensive *literature review* of the article involves a list of authors whose works reveal the conceptual problems of innovative development and modernization of education, including in the context of cluster development. In this context, the most significant monographs and articles on the problems of clustering by such authors as M. Porter [13, p. 98–100; 18, p. 95–98], Oh Xiaojun [11, p. 83–100], Xu Chanugen, Go Konchsheng [15, p. 5–13], O. L. Ksenofontova [10, p. 39], D.K. Titov [16].

The issues of formation and prospective development of innovative educational clusters are discussed in a number of works by Gao Yingshuang [1, p. 64–70], Yu. G. Gertsik [3, p. 225–235], O. Yu. Gordashnikova and M. G. Kekhyan [4, p. 43–49] and others.

The purpose of the article is predetermined by its problems. It consists in presenting the results of the authors' study of the processes of formation, management and development strategies of educational clusters in Uzbekistan and China, assessing the possibilities of their breakthrough impact on the economies of these countries and specific regions, interpreting a number of author's recommendations regarding the directions of their development.

The author's hypothesis of the article assumes that the acceleration of clustering processes in the innovation and education sphere stimulates the activation of interaction between the participants in the innovation and education process, the development of an interactive network environment, the formation of distributed technology parks, an information and communication system in the national economy as a whole and in specific regions.

The methodological basis of the article was the provisions of economic theory, the theory of innovative economy, the information society, the theory of continuous and open education, the concept of modernization and informatization, as well as a systematic approach to stimulating cluster processes in the field of higher education, presented in monographs, scientific articles and electronic materials.

The instrumental and methodological apparatus of the article is a combination of various methods of theoretical and applied scientific knowledge, system-structural analysis, complex data collection methods, methods of expert assessments, ranking, etc.

The scientific novelty of the article lies in the presentation of the main trends in the development of modern education, its transition from traditional forms and development models to a system based on fundamentally new information and network technologies that stimulate cluster processes in the field of higher education and ensure their breakthrough impact on the economies of regions and countries in general. It has been proved that this is a priority direction in the development of modern education, reflecting a radical change in the use of educational resources, an increase in the quality of education, and an increase in the balance between the activities of educational structures and business entities.

Results and discussions: Modern educational clusters in a number of countries of the world: essence, functioning, development trends

The term "cluster" reflects the totality and symbiotic relationship of different populations functioning in the same habitat. Cluster (cluster - accumulation, brush, swarm) - an association of several homogeneous elements, which can be considered as an independent unit with certain properties [13]. The idea of the possibility of forming clusters in the economy dates back to the beginning of the 20th century, to the works of A. Marshall. However, in the modern interpretation, the term "cluster" was introduced and popularized in the book by M. Porter "The Competitive Advantages of Nations" (1990). He emphasized that "a cluster is a group of geographically adjacent interconnected companies and related organizations operating in a certain area, characterized by a common activity and complementary to each other" [19].

In modern conditions, clusters are associations of interconnected complexes representing the unity of manufacturing companies, specialized logistics networks, educational and scientific centers, etc., which are geographically united, operate in a certain sector of the economy and a specific region of the country. Quite often, such conglomerates include educational structures—universities, research structures, secondary educational institutions, schools, innovative training centers, etc. [20].

The advantages of clusters are that their constituent elements are interconnected by various external and internal links, which enhances the effects of their interaction. Due to their geographical proximity and related specialization, almost all cluster members gain economic benefits and form integration ties. They get access to highly qualified specialists, markets, suppliers, innovative knowledge and competencies, information, etc. Through connections, one cluster inevitably interacts with others and, on the whole, integrates into the country's economy or international structures, increasing their efficiency. It is very important that the stability of communications within the cluster is supported by media, marketing, PR and other companies. Most clusters arise spontaneously (if there are prerequisites for this) or "grow" out of functioning SEZs.

In the 90s of the XX century, the concept of clusters began to spread to various areas of the economy of most countries, in the field of education, science, production, and services. M. Porter was the first to propose the term "industrial cluster". In modern conditions, this refers to a group of industrial companies, suppliers, financial institutions, manufacturers in related industries, as well as other interacting structures that, within the framework of a coalition, maintain relations of competition and cooperation in a certain area, are geographically concentrated and interconnected [13]. At the beginning of the 21st century, innovative clusters were developed, including within the framework of large research centers.

If we consider the education sector as one of the important elements of the economy, social and cultural life of the country and, at the same time, a priority component of modern clusters, then it should be emphasized that it is not aimed at making a net profit. This predetermines its difference from industrial structures. Chinese Scholars Xu Changqing and Guo Kongsheng believe that “an educational cluster is a special form of expression of an educational structure in a geographic space.

The clustering of many schools forms a regional school community, which manifests itself in a certain degree of regulation and its certain quality. Educational clusters have relatively complete regional characteristics, which can collect school resources, integrate educational elements, share educational institutions, promote interactive cooperation, and provide growing economies of scale in education” [15]. Gordashnikova O. Yu. and Kekhyan M. G. emphasize that “an educational cluster should be considered as a set of interconnected institutions of vocational education, united by industry, and industry enterprises, as well as other stakeholders pursuing common goals” [4].

From the point of view of innovation, educational clusters are focused on promoting the modernization of education in the regions and, at the same time, the coordinated development of education and many sectors of the economy. On the one hand, the sharing of resources, research cooperation and inter-school alliances between educational institutions in the cluster contribute to the improvement of teaching, orienting it to practice. On the other hand, the effect of educational clusters provides technical support for regional economic development and adjustment of its structure.

In modern educational clusters that are being formed in different countries, there is not only a horizontal association of universities and research institutes at the same level, but also a vertical association of primary, secondary schools and universities at different levels. The former are aimed at developing research abilities and innovation in the knowledge of children and adolescents, while the latter are aimed at the balanced and goal-oriented development of basic education. As a rule, the composition of educational innovation clusters requires the participation and interaction of educational institutions, research institutions and commercial institutions.

Clusters of universities and scientific institutions are currently the leading component in the development of education in many countries. At the same time, educational clusters, especially in developed countries, are becoming an important force for stimulating regional innovation.

There are two well-known areas in the United States that have clustered educational structures: the New York area and the San Francisco area. There are more than 50 high-level universities in the New York area, such as Harvard, New York and Columbia Universities, as well as the Massachusetts Institute of Technology, etc. The cluster formed by them relies on subject expertise and research resources to realize the potential of R&D, establish research centers and consulting through high-tech companies. Such clusters contribute to the technological development of New York and its surrounding urban agglomerations. The San Francisco area has a concentration of more than 20 high-level universities such as Stanford and California, making it the preeminent concentration of high-tech industries in the United States [9].

In Japan, there are more than 120 universities in the Tokyo macro region, which is one fifth of the total number of universities in Japan. Among them, for example, the University of Tokyo, Waseda University, Yokohama National University, etc. These world-renowned educational institutions have very strong ties, which contributed to the creation of Japan's largest industrial urban complex, a world-famous financial center, a center of new technologies [9].

In France, since 2006, more than 20 educational clusters have been created, including: East Paris (Union) University, Clermont (Union) University, Paris Cluster of Science and Literature - Latin Quarter, etc. The formation of these clusters contributed to balanced development resources of French higher education. Cluster members ensured closer cooperation, which significantly increased the status of French education and research in the world [1].

Thus, the formation of clusters in education, which takes place in the world in unity with clustering in many other areas, is a natural manifestation of integration processes in the modern economy and stimulates the effects of scale and cooperation.

Educational clusters of Uzbekistan - stimulators of innovative development

Educational clusters in Uzbekistan are developing within the framework of the country's general cluster policy, which involves the allocation of industry priorities for the creation of cluster projects - "growth points", providing conditions for the development of cluster projects through monetary and tax policy, removing geographical restrictions for clusters, using cluster projects as pilots on which the effectiveness of systemic measures to support enterprises is being tested, etc.

Currently, more than 500 cluster initiatives have been formed and are being implemented in Uzbekistan, uniting over a thousand organizations, covering 1.5 million jobs. Only in the system of the Association of Cotton-Textile Clusters of Uzbekistan there are 124 clusters. They introduce intensive and innovative agricultural technologies into practice, thanks to which the yield and quality indicators in cotton growing are improving every year. According to the State Statistics Committee of Uzbekistan, the clusters received 331.3 billion soums of profit, the refinery - 111.5 billion, technoparks - 3.6 billion soums [21].

Official statistics recorded that as of April 1, 2022, there are 20 special economic zones, 116 directorates of small industrial zones, 12 technology parks and 440 clusters in the country. The FEZ includes 512 enterprises, MPZ - 1,865, technology parks - 58 and clusters - 446. The volume of industrial production for this period amounted to 13.8 trillion. soums, including in clusters - 7.3 trillion, FEZ - 5.4 trillion, MPZ - 947.9 billion, technology parks - 111 billion soums. For comparison: in January-March 2021, the total volume of industrial production amounted to 9.6 trillion. soums, including clusters - 5.5 trillion. soums, 3.2 trillion soums in free economic zones, 672.4 billion soums in oil refineries, 87.8 billion soums in technology parks. Cluster policy in the country is formed by two departments: The Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan and the Ministry of Agriculture of the Republic of Uzbekistan. Their activities are aimed at supporting innovative and industrial, agro and cotton-textile clusters, providing consulting and organizational services, including marketing research, organizing educational, communication and exhibition events, information campaigns, etc. In general, the cluster policy in the Republic of Uzbekistan is being implemented in accordance with the Strategy for Innovative Development of the Republic of Uzbekistan until 2030 and the Development Strategy of New Uzbekistan for the period until 2026 [8].

By 2021, several hundred innovative clusters (ITCs) have been established in the Republic of Uzbekistan in the field of cotton-textile, pharmaceuticals and building materials, and educational clusters of industrial sectors of the economy are also being created. A typical example of such a structure is created in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan, dated 07.07.2022 No. PP-309 on the creation of an educational and production cluster in the oil and gas industry - on the basis of a large Shurtan gas chemical complex and production enterprise - Uzbekistan GTL for deep high-tech processing of hydrocarbons and the production of synthetic liquid fuel in the Kashkadarya region of Uzbekistan [2]. It should be noted that these enterprises have close educational and industrial contacts with the Tashkent Institute of Chemical Technology (TCTI), for which the institute trains relevant specialists. Another example of clusters in Uzbekistan is *industrial clusters* (the core of the cluster is basic production with the participation of innovative infrastructure, universities or scientific institutions can also be involved). Characteristic representatives are cotton-textile production clusters created in 2017-2019 in all regions of Uzbekistan, which, according to the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. PKM-397 of June 22, 2020, are united into a single Association of Cotton-Textile Clusters [5], moreover, scientific centers will be organized at the head of the largest regional clusters, that is, clusters will begin to form, close in structure to innovative production in the field of cotton and textile production; next type of clusters are *research-production clusters* (the core is either basic production, or a research institute focused on solving the problems of this production, with the participation of innovative infrastructure, interested HEIs can also be involved), an example is the innovative research and production and educational chemical cluster being created on the territory of the scientific city of Mirzo Ulugbek [6] in with a scientific and laboratory center and three leading universities of the chemical profile, which allows you to quickly develop various pilot products that will be produced in the industrial chemical clusters of the industry.

In Uzbekistan, in accordance with the Decree of the President of Uzbekistan No. PP-4574 dated January 28, 2020 [7], the construction of the country's first pharmaceutical innovative educational, scientific and

production cluster "Tashkent" is being completed PharmaPark, designed for the production of innovative medicines and medical products. This investment and innovation project to create an educational, scientific and industrial cluster includes the construction in 2020-2024. a new multidisciplinary Pharmaceutical Technical University (cluster core) with a research and production infrastructure and an industrial zone for the production of innovative domestic medicines, as well as medical devices and medical equipment.

The legally status of an "educational cluster" in Uzbekistan has not yet been fixed by law. However, in a number of methodological recommendations for the formation of small industrial zones and technology parks, developed by the Ministry of Economic Development and Security of the Republic of Uzbekistan, it is indicated that a higher educational institution should be a key participant in the cluster. This gives grounds to consider such clusters also as educational ones.

Considering this approach, the number of innovative educational clusters of the Republic of Uzbekistan includes clusters in the field of oil and gas and chemical industries, pharmaceuticals, and agricultural machinery. Such leading higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan as the Tashkent State Technical University named after I. A. Karimova, Tashkent Institute of Chemical Technology, Tashkent University of Information Technologies and a number of others.

It is important that a plan has been launched to support clusters of innovation-oriented territories, including clusters based in regions of accelerated development, including in remote regions of Uzbekistan. In these clusters, universities play an important role in stimulating their development, and they have a high degree of participation in the activities of the clusters.

An example of an actively developing platform for an innovative educational cluster is the Tashkent Institute of Chemical Technology, which has actively shown itself in cooperation with companies in the petrochemical complex, building materials and the food industry of the Republic of Uzbekistan.

Thus, innovative educational clusters in Uzbekistan play an increasingly important role. It is they that make it possible to combine the activities of scientific teams of universities and research centers, companies from various industries, infrastructure departments and government agencies to achieve common goals.

The activity of such clusters is focused both on achieving a general result within the framework of the country's economy, and on the result within the region, if such a cluster is created at the local level [16]. At the same time, higher education institutions and research centers, due to their great scientific potential, are active participants in the processes of creating and implementing innovations.

Innovation Clusters in Education in China

In China, innovative educational clusters are developing very rapidly, forming dynamically growing agglomerations in most regions. They are structures included in the mechanism of strategic cooperation between universities, research organizations, companies from different industries, venture funds and other intermediary structures. It is this interaction that provides a synergistic effect in the production of innovative products, the provision of high-quality educational services, the implementation of complex research projects and programs in the areas of aircraft construction, space equipment, electronics and telecommunications, pharmaceuticals, etc.

In accordance with the concept of the Ministry of Science and Technology of the PRC, the prospects for creating innovation clusters in China are associated, first of all, with the development of the innovation potential of existing clusters based on the economic success of state zones of technical and economic development and other preferential innovative formations (technoparks, high-tech zones, etc.).

In modern conditions, China's industrial clusters have achieved high production results and play a significant role in the industrial development of the regions and the country as a whole. At this stage, the Chinese economy is faced with the task of transforming "traditional" industrial clusters into innovative ones, with a wide connection of universities, colleges, and research organizations to them so that the emerging innovative educational clusters meet the following requirements.

1. Unlike innovative industrial clusters, innovative and educational clusters should produce not only competitive, but also radically new products, provide high-level educational services, produce

technologies, including computer software products, training programs, integrated circuits, computer software, biopharmaceutical products.

2. Innovation and educational clusters are designed to accumulate scientific and industrial potential to create a single chain for the production of fundamentally innovative products and join the global network of integration of production and education based on the use of new scientific, educational, technical and technological achievements.

3. In the innovation and education cluster, the unifying factor is a comfortable innovation climate, combined with a variety of forms of cooperation between its members.

4. Innovation clusters in the educational environment of China are the main point of rapid growth of innovation-oriented industries and educational structures in their surrounding regions [17].

As an example of the formation and development of an innovative educational cluster, it is legitimate to refer to the activities of the Shanghai Zhangjiang cluster. It was formed on the basis of the Zhangjiang High-Tech Park, established by a special decision of the PRC Government. The park was organized on the territory of the Pudong Economic Development Zone (in terms of benefits, it is equated to a special economic zone of a national scale). The initial area of the park is 17 sq. km, currently - 25 sq. km. The central government and the mayor's office of Shanghai take an active organizational part in the activities of the park. By decision of the mayor's office, its economic activity was reoriented to "three main strategic directions": integrated circuits, computer software, biopharmaceuticals. The park included educational and research units. After the adoption of such measures, the economic performance of the park increased dramatically. Currently, it employs 120 thousand people, including 3.4 thousand doctors of science, 19 thousand candidates of science, 6 thousand employees who have been trained abroad. Park residents participate in 216 R&D under government orders, including 129 developments under the national program "863" (bioengineering, space technology, computer science, laser technology, automation, energy, new materials, ocean exploration technology), in 17 projects under the state program "973" (fundamental research under the auspices of the Chinese Academy of Sciences) and 4 international scientific and educational programs. The Shanghai Synchrotron Radiation Complex, Biological Protein Center, Supercomputer Data Processing Center, etc. are located here [18].

The Innovation and Education Cluster, which is part of the Zhangjiang Cluster, is actively supported by the Chinese government. It is now referred to as China's Silicon Valley, and the cluster seeks to wield global influence.

At present, more than 1,300 industrial and innovation clusters have already been created in the PRC [10]. The main structures involved in the implementation of cluster policy are the following leading scientific and educational institutions of China: the Chinese Academy of Sciences, the Chinese Academy of Medical Sciences, the National Natural Science Foundation of China, the China Association of Science and Technology, as well as leading universities in China, such as Tsinghua University (Beijing), Peking University (Beijing), Harbin University of Technology (Harbin), Nanjing University (Nanjing), Dalian University (Dalian), South China University of Technology (Guangzhou), etc.

China's most famous biotechnology-related innovative educational cluster is the Zhongguncun Technopark in Beijing. It includes 17 technology parks specializing in information technology, "life sciences", aerospace technologies, energy saving and other areas, 39 universities, more than 400 thousand students, 140 research centers, about 20 thousand high-tech companies and more than half a million employees [3].

Thus, the organization of large-scale training of scientific personnel, focusing on the quality of R&D, and improving the mechanism for international information exchange on innovative achievements reflect the result of the growth in the number and effective operation of China's large innovation and educational clusters, recognized throughout the world.

Prospects for interaction between innovation and educational clusters of Uzbekistan and China

The interaction of educational clusters of Uzbekistan and China seems to be very desirable due to the fact that it expands the opportunities for constant exchange of information, transfer of experience and

knowledge, technologies for organizing the educational process, access to ideas, knowledge, technologies, competencies, etc. Such interaction, based on traditions and the experience of organizing the education of Uzbek youth in China, joint scientific conferences, ongoing projects in the field of creating and implementing innovations, established libraries, etc. expands the possibilities of networking, the growth of academic mobility of students and teachers, and the increase in the popularity of scientists at universities in both countries. Very promising for the development of Uzbek -Chinese relations in the field of new joint projects in the field of creation and implementation of innovative technologies in education are such approaches that will be beneficial to both countries, will contribute to their economic growth, improve education, science, joint project activities, promote commercialization innovative foreign and domestic developments.

It seems that transnational innovative educational clusters with a wide network of educational and scientific ties, as well as network universities and joint educational institutions, are very promising.

Thanks to the joint initiatives of higher educational institutions of both countries, it is proposed to form clusters, which are supposed to be called international innovative educational clusters (MIECs). At the initial stage of MIOC formation (determination of the structure, participants, development program, portfolio of forms and types of education, as well as initial joint projects), existing associations of higher educational institutions can play an important role.

In addition, there may be various partnerships with other universities, both from Uzbek universities and research centers, and Chinese ones, which is a mutually beneficial cooperation. For both sides get the opportunity to form curricula, student practices, research projects, based on the real needs of the market in both countries. Such a scheme of cooperation has already developed in a number of industry studies, for example, there is a high level of scientific developments in the fields of medicine and the creation of new active materials. Also, in the field of information and communication technologies and biotechnology industries, such interactions have begun to give their first results, although they are not developing actively enough, despite the fact that the need for them is obvious.

The main advantages that will be provided within the framework of MIOC (with the participation of Uzbekistan and China) when educational institutions, research centers, innovative technological structures enter them are the following:

1. Achievement by all of their participants of a higher level of education, research effectiveness in connection with the increase in the volume of knowledge and the speed of their dissemination, the generation of new ideas for the formation of interuniversity and interfunctional teams, ensuring the accelerated creation and implementation of innovations, and reducing the cost of their commercialization.
2. Reduction of innovative and technological risks. Clusters tend to reduce the cost of business decisions, as the effect of integration and cooperation is manifested.
3. Expanding the opportunities for academic mobility of students, teachers, researchers, the implementation of major joint projects by them.
4. Increasing the positive potential of the image of universities and research structures that are part of the international innovative Uzbek -Chinese educational clusters, strengthening their positions in the global educational space.

CONCLUSION

The importance of the results of the study lies in the generalization of the diverse processes of formation and functioning of innovative educational clusters focused on the modernization of education in different regions of the world and the implementation of the coordinated development of innovations predetermined by this process in many sectors of the economy. The sharing of technologies, resources, information, etc., and the research cooperation built on this basis, the rapidly developing advanced university education, innovative production and service structures operating in the cluster, contribute to the improvement and harmonization of the activities of both each of the components of the cluster, and innovative the cluster as a whole. On the other hand, the impact of educational clusters provides technical support for the economic development of regions and countries as a whole. High requirements

for the functioning of innovative educational clusters determine effective interactions that stimulate overall synergy and the desire for productive dynamics.

This approach to stimulating the development of innovative educational clusters, identified on the example of a number of clusters in Uzbekistan and China, showed that they are becoming a leading force in the development of not only education, but also many high-tech industries, a real force for stimulating regional innovations. This stimulates the growth of the economic, social, technical and technological effect from the creation of integrated structures in the form of innovative educational clusters, despite the existing and emerging new restrictions in the global economy associated with the coronavirus pandemic.

As a general conclusion, a conclusion based on a positive assessment of the real experience of creating international innovative educational Uzbek -Chinese clusters formed to carry out joint educational, research and innovation projects is legitimate: the implementation of such clusters is highly expedient both in the field of education and in the field of high technologies. Among them: informatization tools (including for educational processes), pharmaceuticals (including medicines of Chinese medicine and Uzbek pharmaceuticals), electronics and telecommunications equipment, equipment for computer networks, medical and measuring equipment, software for mass applications. An integration approach, including with the active participation of the Uzbek-Chinese Chamber for the Promotion of Trade in Technical and Innovative Products, will allow the formation of intersectoral, scientific, educational, industrial and information ties, considering the most modern world trends in the development of education, technology and technologies, implementation and commercialization of innovations.

REFERENCES

1. Gao Yingshuang. From Concentration to Excellence: A Study of French Higher Education Cluster Organization // Tsinghua University Educational Research. - 2012. - p. 64-70.
2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 7, 2022 No. PP-309 "On measures to create an educational and production cluster in the oil and gas industry". <https://lex.uz/ru/docs/6100272>
3. Gertsik Yu. G., Omelchenko IN Innovation management in the medical industry. - M.: Publishing house of MSTU im. N. E. Bauman, 2020. - 190 p.
4. Gordashnikova O. Yu., Kekhyan M. G. Educational Cluster as an Inalienable element of the region's innovation policy // Actual problems of economics and management. - 2019. - No. 2. - p. 43-49.
5. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. PKM-397 of June 22, 2020 "On measures to further improve cotton and textile production."
6. Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, dated December 15, 2021, No. 753 "On measures to create an innovative chemical research, production and educational cluster for the chemical industry". <https://lex.uz/ru/docs/5775431>
7. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PP-4574 of January 28, 2020 "On the creation of an innovative scientific and production pharmaceutical cluster" Tashkent Pharma Park".
8. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 28, 2022 No. UP-60 "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026". <https://lex.uz/en/docs/5841077>
9. Innovation clusters. [Electronic resource]. URL: https://cluster.hse.ru/innovative_clusters#NPA (date of access: 01/24/2021).
10. Ksenofontova O. L. Experience of foreign countries in the creation and functioning of clusters: a model approach // Modern science-intensive technologies. Regional application. - 2015. - No. 2 (42). - With. 39.
11. OU Xiaojun Researching the Development of High-Level University Clusters in the World-Class Great Bay Area: Case Studies in New York, San Francisco, and Tokyo // Journal of Sichuan University of Science and Technology (Social Science Edition). - 2018. - No. 33. - p. 83-100.

12. Official website of the Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan. [Electronic resource]. URL: <https://mineconomy.uz/ru/node/68> (date of access: 16.08.2022).
13. Porter M. Competitive advantage: how to achieve high results and ensure its sustainability. - M.: Alpina Business Books, 2006. - 98-100 p.
14. The essence of the cluster. [Electronic resource]. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80&oq=%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80+&aqs=chrome.69i59j0i433j0l3j0i395l3.5845j1j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (accessed 16.08.2022).
15. Xu Changqing, Guo Kongsheng Higher Education Cluster Development in the Greater Guangdong-Hong Kong-Macau Bay Area: International Experience and Political Innovations // Higher Education Research. - 2019. - p. 5-13.
16. Titov D. K. Cluster policy goes to a new level // Economics and life. - 2017. - No. 27 (9693).
17. The Central Committee of the Communist Party of China and the State Council issued the document "Modernization of Education in China 2035". [Electronic resource]. URL: http://www.gov.cn/zhengce/2019-02/23/content_5367987.htm (Accessed: 27.07.2022).
18. Shanghai Zhangjiang High-Tech Industrial Development Zone (2020). Baike. [Electronic resource]. URL : <https://baike.baidu.com/item/> (accessed 27.07.2022). _
19. Porter ME Towards a Dynamic Theory of Strategy // Strategic Management Journal. - 1991. - No. 12. - p. 95-98.
20. Wu H, Zha Q. A New Typology for Analyzing the Direction of Movement in Higher Education Internationalization // Journal of Studies in International Education. - 2018. - No. 22(3). — p. 259-277.
21. <https://www.uzdaily.uz/en/post/73016>

THE SIGNIFICANCE OF THE SUBJECT “ACADEMIC LITERACY” IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

Aykhodjaeva Muborak SAIDKARIMOVNA

Assist. Prof., Uzbek State University of Physical Culture and Sports,

Faculty of Football, Department of Uzbek language and literature, Chirchik, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-2059-8113

ABSTRACT

The inclusion of the subject “Academic Literacy” in the curricula of higher educational institutions is one of the important conditions for the training of specialists who meet the requirements of the time.

The article deals with the fact that training within the framework of the subject “Academic Literacy” contributes to the formation of students' skills in compiling logically correct coherent texts, that is, conducting academic written and oral communication, reading scientific reports in front of an audience of listeners, the ability to correctly write term papers, scientific article, final qualifying work and other types of scientific work.

The analyzes carried out showed the need to develop curricula, teaching aids and textbooks for the higher education system, as well as to organize the training and retraining of specialists for the teaching of the academic subject "Academic Literacy".

Keywords: scientific text, academic literacy, academic writing, higher education, competent specialist, state educational standards.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida quyidagilar nazarda tutilsin:

- xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta’limning ilg‘or standartlarini joriy etish...;

- oliy ta’lim muassasalarida ta’lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish faoliyatining uzviy bog‘liqligini nazarda tutuvchi “Universitet 3.0” konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish... .

(O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining
08.10.2019-yildagi PF-5847-sonli Farmonidan)

Tadqiqotning maqsadi. Bugungi kunda O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlarida zamon talablariga javob bera oladigan mutaxassislarni tayyorlash oliy ta’lim tizimining asosiy muammolaridan biri sifatida sohani takomillashtirishga doimiy ehtiyojni keltirib chiqarmoqda. Belgilangan muammoni hal qilish nuqtayi nazaridan, universitet o‘quv jarayonini tashkil etishga tizimli yondashuvni amalga oshirish asosida O‘zbekiston oliy ta’lim tizimini isloh qilish doirasida bunday takomillashtirishning maqsadlaridan biri ta’lim mazmunini doimiy ravishda kengaytirish, to‘ldirish va aniqlashtirishdir. Yangilanayotgan oliy ta’lim sohasida o‘quv jarayoni mazmunini natijaga yo‘naltirish davlat ta’lim standartlarida nazarda tutilganidek, yuqori darajadagi layoqatli mutaxassisning mamlakatimiz

pedagogikasida ustuvor bo‘lishi hamda mutaxassislar tayyorlash mazmuniga munosabatning o‘zgarishi uchun sharoit yaratdi.

Mutaxassislar tayyorlash kompetensiyaviy modelining muhim tarkibiy qismlaridan biri bukommunikativ kompetensiyalar bo‘lib, ularni rivojlantirish mutaxassislar tayyorlashning barcha

darajalarida - bakalavriatda ham, magistraturada ham taqdim etilishi kerak.

Tadqiqot usullari. Tizimli-funksional va tizim darajasidagi yondashuvlar doirasida olib borilgan ilmiy-uslubiy adabiyotlar, ilmiy maqolalar, rus va xorijiy me'yoriy hujjatlardagi kommunikativ kompetensiyalarning ta'riflarini tahlil qilish natijasida ulardagi "akademik savodxonlik" tushunchasining mohiyati aniqlashtirildi. Keng xalqaro kontekstda "akademik savodxonlik" deganda "akademik yozuv" va "akademik nutq" tushunchalari majmuasi nazarda tutiladi [2-4]; rossiyalik olimlarning ishlarida "akademik yozuv" [1], "akademik matn" [7], "ilmiy matn" [6] kabi atamalar ko'proq qo'llanadi.

Xorijda o'rta maktab partasidanoq akademik yozuv ko'nikmalarini shakllantirishga kirishiladi. Bolalar faqat ta'lim tizimidagina akademik savodxonlikka erisha oladilar. Tegishli bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni maqsadli va tizimli rivojlantirish orqaligina shaxsni axborotni tanqidiy baholash, solishtirish va tahlil qilish, matn ortidagi g'oyalar va yashirin ma'nolarni izohlash, mustaqil xulosalar chiqarish, eng muhimi, o'z farazlarini ishlab chiqish, ularni asoslash va isbotlash, bularning barchasini izchil, mantiqiy tartiblangan va tizimlashtirilgan matn shaklida ifodalashga o'rgatish mumkin.

Oliy ta'lim sifati ayniqsa yuqori bo'lgan AQShda akademik savodxonlik universitet va kollejlarning asosiy talablaridan biri (institutsional majburiyat) hisoblanadi. Bunda oliy ta'limga qo'yiladigan talablar tizimi e'tiborga loyiqdir:

- Talabalardan kutilayotgan fikrlash tarzi – qiziquvchanlik, jasorat, intellektual munozaralarda ishtirok etish – ularning o'z fikrlarini aniq bayon etishi, turli nuqtayi nazarlarni hurmat bilan tinglash va javob berish qobiliyatini talab qiladi.
- Talabalar o'qigan, ko'rgan va eshitganlariga tanqidiy baho berishlari va o'z dunyosiga nisbatan sog'lom skeptitsizmni rivojlantirishlari kerak.
- O'z nuqtayi nazarini himoya qilish qobiliyati ta'lim sheriklik ekanligini anglashdan kelib chiqadigan qimmatli amaliyotdir.

N.V.Smironova va I.Y.SHEMELEVA xorijiy universitetlarning 30 dan ortiq saytlarini tahlil qilish natijalariga tayanib, Amerika ta'lim tizimida akademik savodxonlik ta'rifiga keng tarqalgan yondashuvlardan biriga ko'ra, "savodli talaba o'qish va yozish, tinglash va shaxsiy fikrini bildirish, tanqidiy fikrlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, akademik o'sish va muvaffaqiyatli o'qish qobiliyatlarini namoyish eta olishini" qayd etadilar [5]. Bu kompetensiyalar talaba tomonidan universitetda o'rganiladigan barcha fanlar doirasida rivojlantiriladi, ya'ni akademik savodxonlikni shakllantirish va uning barcha tarkibiy qismlarini taraqqiy ettirishga ta'lim maqsadlaridan biri sifatida qaraladi deb faraz qilinadi.

Ta'limning G'arbiy Yevropa modeli uzoq vaqtlardan buyon akademik savodxonlik konsepsiyasiga asoslangan. Yevropa universitetlarida oliy ta'lim jarayonida asosiy kompetensiya akademik yozish bo'lib, uning asoslari maktab ta'limi bosqichida qo'yiladi va universitetda u faqat yangi sifat darajasida rivojlanadi.

Endi mamlakatimizda mazkur masalaga qanday yondashilishiga e'tibor qilaylik. Masalan, "Oliy ta'limning davlat ta'lim standarti. Asosiy qoidalar" O'zbekiston Respublikasining davlat ta'lim standarti asosida ishlab chiqilgan 5110900 – Pedagogika va psixologiya bakalavriat ta'lim yo'nalishining malaka talablari sirasiga quyidagilar kiritilgan:

Ilmiy-tadqiqot faoliyatida:

- ilmiy-tadqiqotlarni o'tkazish va yangi ilmiy hamda amaliy natijalarni olish qobiliyatiga ega bo'lishi;...
- ilmiy-tadqiqot institutlari va ilmiy markazlarda ta'lim yo'nalishlaridagi fanlar va ularni o'qitish metodikasiga oid mavzularda tadqiqot olib borish;...
- ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini tayyorlash, soha adabiyotlari ekspertizasini amalga oshirishda qatnashish;

- ma'lumotlarni jamlash, qayta tayyorlash, mavzu bo'yicha ilmiy ma'lumotlarni tizimli tahlil qilish; ... [8].

Barcha sohalar bo'yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishlarining malaka talablarida shunga o'xshash kompetensiyalar ko'rsatilganiga guvoh bo'lish mumkin. Berilgan kompetensiyalarni shakllantirishning keyingi tahlili shuni ko'rsatdiki, talabalar "ega bo'lish", "tayyor bo'lish" va hokozolar bilan tavsiflanishi uchun muvofiq fanlar o'qitilishi lozim, ammo bakalavriat va magistratura o'quv rejalarida "Akademik yozuv" yoki "Akademik savodxonlik" kabi o'quv fanlari mavjud emas.

Haqiqatan, talabalar universitetda tahsil olish jarayonida birinchi kursdan boshlab referatlar, keyinroq kurs ishlarini, iqtidorli yoshlar esa talabalarning ilmiy anjumanlarida ishtirok etish uchun ma'ruzalar, ilmiy maqolalar kabi o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlarini, so'ngra ko'pchilik OTM larda bitiruv malakaviy ishlarini yozma va og'zaki taqdim etishlari zarur bo'ladi.

To'g'ri, ta'lim rus va boshqa mahalliy tillarda olib boriladigan oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan o'zbek tili fani ijtimoiy fanlar ichida muhim o'rin tutadi. Bunda boshqa millat vakillarining davlat tili hisoblangan o'zbek tilini puxta egallashlari, milliy, madaniy qadriyatlarni o'rganish va ularga hurmat bilan munosabatda bo'lishlari maqsad qilib qo'yiladi. Jumladan, Buxoro davlat universitetida 1-bosqichning rusiyzabon talabalariga mo'ljallab "O'zbek tili" fanidan tuzilgan sillabus (ishchi dastur)da (bakalavriat yo'nalishi: 60920100 – Ijtimoiy ish (Oila va bolalar bilan ishlash) quyidagi ko'rsatmalarni uchratamiz.

Talaba "O'zbek tili" fanini o'qigandan so'ng:

- o'zbek adabiy tili me'yorlari, nutq uslublari to'g'risida tasavvurga ega bo'lishi;
- kasbiy terminologiyani, og'zaki va yozma nutq xususiyatlarini bilishi va ulardan foydalana olishi;
- matn tuzish, uni tahlil va tahrir qila olish, sohaviy hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtira olish, kasbiy muloqot yuritish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak.

Yana bir qator oliy ta'lim muassasalarida "Nutq madaniyati" fani taqdim etilgan bo'lib, ushbu fan bo'yicha didaktik birliklar ro'yxati quyidagilarni o'z ichiga oladi: zamonaviy o'zbek tilining funksional uslublari; nutq uslublarning turlari; ilmiy uslub; ilmiy nutqda turli til darajasidagi elementlardan foydalanishning o'ziga xosligi; ta'lim va ilmiy faoliyat sohalarining nutq normalari; savodli yozish va nutq malakalarini oshirishning asosiy yo'nalishlari" va h.k.

Ammo, ta'kidlab o'tish lozimki, "O'zbek tili va nutq madaniyati" mustaqil to'liq o'quv kursi emas, balki o'quv kursining bir qismi bo'lib, hozirgi vaqtda bu o'quv fani universitetlarda o'zlashtiriladigan majburiy gumanitar fanlar ro'yxatiga kiritilmagan.

Zamonaviy universitetlarning o'quv dasturlarini tahlil qilish hatto tanlov fanlari orasida ham "Akademik savodxonlik"/"Akademik yozuv" fani deyarli yo'qligini ko'rsatdi. O'zbekistonda keyingi yillarda ushbu o'quv fanini ta'lim jarayoniga joriy etish zarurati muammosi bir necha bor ko'tarildi, ayrim OTM larda u o'qitila boshlandi ham. Kamdan-kam hollarda (masalan, Toshkent kimyo-texnologiya institutida) bakalavrlarni tayyorlash bo'yicha o'quv dasturida "Akademik savodxonlik" fani o'quv fanlari orasida ko'zga nashlanib qoladi. Ammo bu faqat istisno holatlar bo'lib, malakatimizdagi universitetlarda alohida majburiy fan sifatida akademik savodxonlikni muntazam ravishda o'qitish yo'lga qo'yilmagan.

Endi masalaning ikkinchi tomoni bor. Mamlakatimiz universitetlarida bitiruv malakaviy ishlari, magistrlik dissertatsiyalari va yirik ilmiy-tadqiqot ishlari natijalarining muhokamalari, ularga berilgan taqrizlar mazmunidan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, ko'p hollarda ushbu asarlar mualliflari o'z ilmiy matnlarining izchilligi, sof ilmiy uslubi, fikrlarining aniqligi, tizimliliigi, xolisligi va boshqa jihatlari bilan maqtan olmaydilar. Bu "Akademik savodxonlik"/"Akademik yozuv" fanini oliy ta'lim tizimiga majburiy kiritish masalasini faol ko'tarish va muhokama qilish uchun muhim sababdir.

Oliy o'quv yurtlari o'quv dasturlariga "Akademik savodxonlik" fanining kiritilishi zamon talablariga javob beradigan mutaxassislar tayyorlashning muhim shartlaridan biridir. "Akademik savodxonlik" fani doirasida ta'lim berish talabalarida mantiqiy jihatdan to'g'ri, izchil matnlar tuzish, ya'ni akademik

yoʻzma va ogʻzaki muloqotni amalga oshirish, tinglovchilar auditoriyasi oldida ilmiy maʼruzalar oʻqish koʻnikmalarini, kurs ishlari, ilmiy maqola, bitiruv malakaviy ishi va boshqa turdagi ilmiy ishlarni toʻgʻri yozish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

N.V. Smirnova va I.Y. Shemelevaning “Роль письма в современном университете: анализ зарубежной практики обучения академическому письму” (“Zamonaviy universitetda yozishning oʻrni: akademik yozishni oʻrgatishning xorijiy amaliyoti tahlili”) maqolasida universitetda oʻqish jarayonida talabalarning akademik savodxonligini shakllantirish zarurati haqida salmoqli mulohazalar oʻrtaga tashlangan va jahonning yetakchi universitetlarida akademik yozishni oʻrgatishning turli amaliyotlari tahlil qilingan. Zamonaviy talabaning akademik savodxonligi oʻz ona tilida (taʼlim tili) akademik yozish koʻnikmalarini rivojlantirishga asoslanishi zarurligi koʻrsatilgan” [5]:

XULOSA

Qilib aytganda, akademik savodxonlik darslarida talaba quyidagi bilim va koʻnikmalarni egallashi kerak:

- akademik savodxonlik janrlarini (esse, annotatsiya, referat, taqriz, maʼruza, ilmiy maqola, monografiya) bilish;
- uslub va kompozitsiya sohasidagi bilimlar asosida ilmiy maqolalarni tahlil qila olish;
- bosma nashrlarni, elektron resurslarni bibliografik tavsiflash koʻnikmalarini, shuningdek, oʻz bitiruv malakaviy ishi mavzusi boʻyicha mustaqil ilmiy maqola, esse, maʼruza yozish, ilmiy ishlarini omma oldida taqdim etish koʻnikmalarini egallash.

Akademik savodxonlikni oʻrgatish jarayonida quyidagi akademik kompetensiyalar shakllanadi:

- axborot manbayi bilan ishlash va oʻz nuqtayi nazarini asoslay olish;
- matn tuzish va uning mazmunini malakali shakllantirish koʻnikmalariga ega boʻlish;
- oʻzi va boshqalarning matnlarini baholash uchun akademik (ilmiy, kasbiy yoʻnaltirilgan) yozma ishni baholash mezonlari tizimlaridan foydalana bilish;
- kasbiy, ish qogʻozlari va axborot hujjatlari, maqolalarni malakali yozish uchun zarur boʻlgan til koʻnikmalarini (uslub, lugʻat, tuzilma) egallash.

Umuman olganda, amalga oshirilgan tahlillar maktab va oliy oʻquv yurtlari oʻquv dasturlariga “Akademik savodxonlik” fanini kiritish zaruriyati va majburiyatini aniqlash imkonini berdi; umumiy va oliy taʼlim uchun oʻquv dasturlari, vorisiylik asosida yaratilgan darsliklar, “Akademik savodxonlik” oʻquv qoʻllanmalarini ishlab chiqish zaruriyati; mutaxassislarni maqsadli tayyorlash, ushbu oʻquv fanini oʻqitish uchun mutaxassislarning malakasini oshirish tizimida qayta tayyorlash – bularning barchasi zamonaviy malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimini takomillashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Короткина И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учеб. пособие для вузов. Серия «Образовательный процесс». М. : Юрайт, 2018. 294 с.
2. Die Technik wissenschaftlichen Arbeitens. Eine praktische Anleitung / Hg. N. Franck, J. Sary. Schöningh, 2009.
3. Lea M., Street B. Student writing in higher education: an academic literacies approach // Studies in Higher Education. 1998. Vol. 23. № 2. P. 158-159.
4. Thomson W. A Guide for the Young Economist. Cambridge: MIT Press, 2001.
5. Смирнова Н.В., Щемелева И.Ю. Роль письма в современном университете: анализ зарубежной практики обучения академическому письму // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9. Филология. Востоковедение. Журналистика. 2015. Вып. 2. С. 185-197.
6. Усачева И.В. Курс эффективного чтения учебного и научного текста. М., 1993. 75 с.
7. Ярская-Смирнова Е. Создание академического текста. М.: Вариант, 2013. 156 с.

8. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 5110900 -Педагогика ва психология бакалавриат таълим йўналишининг малака талаблари. ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 14 августдаги 418-сонли буйруғи билан тасдиқланган. 6-бет.

ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING O'RGANILISHI

Davron MUTALOV

Oriental universiteti, "Sharq tillari" kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada o'zbek adabiyotida yuksak sharafga ega bo'lgan eng buyuk ijodkor – Alisher Navoiyning bizgacha yetib kelgan asarlari haqida o'quvchiga ma'lumot berishga xarakter berildi.

Kalit so'zlar: Navoiy, filologiya, adabiyotshunoslik, ilmiy maqola, XXI asr adabiyoti.

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы постарались познакомить читателя с творчеством Алишера Навои, величайшего творца, который пользуется высоким почетом в узбекской литературе.

Ключевые слова: Навои, филология, литературоведение, научная статья, литература XXI века.

Millatdoshlarimiz, qolaversa barcha ilm ahli ko'nglida muhim o'rin egallagan, o'zbek adabiyoti asoschisi bo'lmish – Mir Alisher Navoiy bobomiz tavalludlari munosabati bilan ul zotni yana bir bor yod etib turibmiz. Fikrimizni bayon etishdan avval buyuk adibimiz haqida o'nlab ulamoning fikru zikrlaridan ta'sirlanib, baholi qudrat bir so'z demoqqa niyyat qildik.

Alisher Navoiy o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutaffakiri, buyuk olim va davlat arbobi, jahon adabiyotining mislsiz siymolaridan biri o'laroq butun hayoti va faoliyatini insoniyatning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, urush va nizolarning oldini olishga obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi; O'zbek adabiy tili va klassik adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga olib chiqdi, yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyoti taraqqiyotida yangi sahifalar ochdi; O'z davri madaniy va diniy hayotining homiysi va sarvari bo'lib ko'plab ilm-fan, san'at va adabiyot namoyondalarini tarbiyaladi. Alisher Navoiy o'zidan ulkan adabiy va ilmiy me'ros qoldirdi. U: "Umidim uldur-ki va hayolimga andoq kelur-ki, so'zim martabasiavjdan quyi enmagay va yozgan asarlarimning tantanasi a'lo darajadan o'zga yerni yoqtirmag'ay", - degan edi. U yanglishmadi. Uning me'rosi jahon madaniyatining noyob obidalari sifatida bizning kunlarimizgacha yashab, yuksak qadrlanmoqda.

Shoirning bolalik yillari haqida gapirganda, ona tomondan uning bobosi Busaitchang Sulon Husaynning bobosi Boyqaroning amirlaridan ekanligini, bu holat Alisherning Temuriy shaxzodalar, jumladan shaxzoda Husayn bilan birga tarbiyalanishiga sabab bo'lganligini, 4-5 yoshlaridan Husayn bilan birga o'qiy boshlaganligini, ma'lum sabablarga ko'ra maktabdoshlik uzoq cho'zilmaganligini ta'kidlash kerak.

Shohruh Mirzo vafotidan keyin Xurosonda qizib ketgan urush-janjallar ko'p kishilarni turli tomonga ko'chib ketishga majbur etdi. Navoiylar oilasi ham milodiy 1449-yilda Iroqqa ko'chishdi. Ular yo'lda tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy yashayotgan Taft shaxriga tushdilar. Tong otganda bolalar xonaqoh maydonida o'ynay boshlaydilar. Alisher Navoiy ham ular bilan birga edi. Sharafiddin Ali Yazdiy bu yerga qo'ngan musofirlarning ahvolidan xabar olmoq uchun bolalardan birini chaqirdi. Alisher uning yoniga yugurib bordi. Olimning barcha savollariga aniq va burro javob qaytardi.

"Men chaqirganda sen kelib, men bilan oshno bo'lding, seni duo qilayin" - deb, buyuk tarixchi kichik Alisherni duo qildi. 1452-yilda Alisher Navoiylar oilasi yana Hirotda qaytib keldi, chunki Abulqosim Bobur davrida Alisherning otasi G'iyosiddin Kichkina Sabzavor shaxriga hokim qilib tayinlangan edi. Alisher esa Hirotda qolib, o'qishini davom ettirdi.

Alisher Navoiy ayniqsa adabiyotni sevdi. Unga bolalik chog'idanoq adabiyotga zo'r havas tug'dirgan omil bu – oila muhiti edi. Tog'alari – Mirsaid Kobuliy, Muhammad Ali – G'aribiy o'z zamonasing yetuk shoirlar edilar. Shu sababli Alisher Navoiylar uyida zamondosh shoirlar tez-tez to'planishib, mushaira o'tkazishar, adabiyot va san'at haqida musohabalar uyushtirib turar edilar. Alisher Navoiy badiiy asarlarni o'qish va o'rganish bilan kifoyalaniq qolmadi. O'zi ham she'rlar yoza boshladi. U 10-12 yoshlaridayoq ilk she'rlari bilan ma'lum bo'lib, katta san'atkor va olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan edi. O'zining "Majolisun-nafois"da yozishicha, 10-12 yoshlarida zamonasining mashhur keksa shoiri Mirshohiy bilan xat yozishib turgan. Xondamirning xabar berishicha esa, yosh Alisher Navoiyning iste'dodidan mamnun bo'lgan mavlono Lutfiy, uning: "Orazin yopqoch, ko'zimdin sochilur har lahza yosh, Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'och quyosh." matla'li g'azalini tinglab, "Agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning 10-12 ming forsiy va turkiy baytimni shu g'azalga almashtirardim..." – degan.

Alisher otadan yosh yetim qoldi. U ma'rifatparvar hukmdor - Abulqosim Bobur (1422-1457. Ulug'bekning ukasi Boysunqur Mirzoning o'g'illaridan biri) qaramog'ida tarbiyalana boshladi va 15 yoshida sulton Husayn Boyqaro bilan birga Abulqosim Boburning saroyida xizmat qila boshladi. Abulqosim Bobur 1456-yilda Mashhadga jo'nadi. Navoiy va Husayn Boyqaro ham Mashhadga borib o'qishni davom ettirishadi. 1457-yilda Abulqosim Bobur vafot etgach, Alisher Navoiy Mashhadga qolib o'qigan, Husayb Bayqaro esa taxtni egallash uchun kuch to'plash maqsadida Marvga jo' naydi.

Alisher Navoiy mantiq, falsafa, riyoziyot va boshqa fanlar bilan shug'ullandi. Fors-tojik, arab va o'zbek klassik yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o'rgandi. Ikki tilda: O'zbek va fors-tojik tillarida go'zal she'rlar bitib, zullisonayn (ikki til egasi) sifatida shuhrat qozondi. O'zbek tilidagi she'rlariga "Navo" – kuy so'zidan olib "Navoiy", fors tilidagi she'rlariga esa "Fano" – vaqtincha, o'tkinchi so'zidan olib, "Foniy" tahallusini qo'llaydi.

Alisher Navoiy Mashhadga mashhur shoir va fozillardan bo'lgan Sayid Hasan Ardasher va Kamol Turbatiyilar bilan do'stlashadi, ijodiy hamkorlik qiladi.

Keyinchalik Alisher Navoiy Abdurrahmon Jomiy bilan tanishadi. Alisher Navoiyning bilimi va adabiy qobiliyatidan mamnun bo'lgan Jomiy uni ham shogird ham farzand deb bilardi. Ko'p o'tmasdan shogird va ustozning munosabatlari ikki ulug' shoir va mutaffakirning do'stligi va hamkorligiga aylandi.

Hirotdagi toj-taxt talashlari birmuncha pasaygandan keyin Alisher Navoiy Hirotda qaytadi. Biroq, Xuroson tahtini egallab olgan johil Abu Sayid Mirzo Ulug'bekning oila a'zolarini, ilm-ma'rifat ahllarini qattiq ta'qib etib, jazolab, el-yurt noroziligini oshiradi. Abu Sayid Mirzo badaxshoniylar qo'zg'oloniga xayrixoh bo'lgan, tog'alari ham unda ishtirok etgan va sulton Husayn Bayqarodek raqibiga do'st bo'lgan xalqparvar va ma'rifatparvar Alisher Navoiyni, Zahiriddin Bobur (1483-1530) so'zi bilan aytganda, Hirotdan "ihroj" – surgun qiladi. Alisher Navoiy yirik madaniy markazlardan biri – Samarqandga kelib, mashhur olim Fazlulloh Abullaysiy madrasasida tehsil oladi. Samarqand Alisher Navoiyning bilimi va ijodiy kamolotida muhim bosqich bo'ldi. Ayni choqda Alisher Navoiy Samarqanddagi madaniy hayotning ravnaqiga va umuman Movarounnahrda ilm-fan, san'at va adabiyotning taraqqiyotiga hissa qo'shdi. Xuroson tahtiga Husayn Bayqaro chiqqandan keyin 1469-yilning aprelida 28 yoshli Alisher Navoiy Samarqanddan Hirotda qaytadi.

Alisher Navoiydek obro'li va tadbirli kishining Hirotda kelishidan mamnun bo'lgan Husayn Bayqaro uni muhrdor qilib tayinlaydi. Alisher Navoiy Husayn Bayqaro davlatini mustahkamlashda va mamlakatni mayda qismlarga bo'lib yuborishga intilayotgan shaxzoda va amir – amaldorlarga qrsbi kurashda kata ish ko'rsatdi. U shaxzoda Yodgor Muhammadning fitnasini fosh qilib, mamlakat va xalqning osoyishtaligiga butun kuchini sarf qildi. Soliqlarni xalqdan ortiqcha olayotgan ba'zi amaldorlar Alisher Navoiyning talabi bilan ishdan chetlashtirildi. Bu esa uning xalq orasiga obro'-e'tiborini yanada oshirib yubordi.

Muhrdorlik vazifasi Alisher Navoiyning ijodiy ishlar bilan shug'ullanishiga yetarlicha imkoniyat bermasdi. Shuning uchun u iste'fo berdi. Biroq, oradan ko'p vaqt o'tmay, 1472-yilda Husayn Bayqaro Alisher Navoiyni amrlik (vazirlik) vazifasiga tayinladi. Alisher Navoiyni mansab va shon-shavkat emas, balki el-yurt uchun xizmat qilish qiziqtirar edi. U butun kuchini mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga qaratdi. O'sha davr urushlarning oldini olishga, Husayn Bayqaro va uning o'g'illari o'rtasidagi nizo-adovatlarni bartaraf etishga harakat qildi. Uning maqsadi o'z zamonasining ilg'or

kishilarini, olimlarini, san'atkor, musiqashunos, me'mor, shoirlarini yurtni obod etish ishiga jalb qilish va Hirotni kata madaniy markazga aylantirish edi. Haqiqatan ham u Hirotda ko'pgina ilm va san'at ahlini to'pladi, ularni har tomonlama himoya qildi, obodonchilik ishlarida ular bilan kengashdi. Abdurrahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher kabi so'z ustalari Alisher Navoiyning yaqin do'stlari va maslahatchilari edilar. Alisher Navoiy iste'dodli yoshlar tarbiyasiga alohida e'tibor berdi. Tarixchi Xondamir, xattot Sulton Ali, rassom Behzod va boshqalar Alisher Navoiy homiyligida kamolga yetdilar. Alisher Navoiy madrasa, kutubxona, shifoxona, hammom va shunga o'xshash binolar qurdirdi. Ekinsiz yerlarni obod qilish, ariq va xovuzlar qazdirish planlarini chizdi. Olimlar, shoirlar, tarixchilarni kata asarlar yozishga da'vat etdi, ularga har tomonlama yordam berdi. O'zi esa bu borada ibrat ko'rsatdi. Shuning uchun ham Zahiriddin Bobur "Boburnoma"da: "Ahli fazl va ahli xunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, xargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay", - deb yozgan edi.

O'sha davr jamiyatida hukm surgan ayrim reaksion guruhlarning ig'vo-bo'htonlari natijasida Alisher Navoiy 1476 yilda vazirlikdan iste'fo bergach, ijodiy ish bilan to'la - to'kis shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi. Shu bilan birga obodonchilik va quruvchilik ishlariga katta e'tibor berdi. Bu davrda u o'zbek adabiy tilini taraqqiy ettirish, bu tilda badiiy asarlar yaratish, ularda mamlakat va xalq manfaatlariga qaratilgan eng dolzarb masalalarni yoritishni o'z oldiga qo'yadi. Alisher Navoiy dastlab lirik she'rlari bilan keng shuxrat qozona boshladi. Alisher Navoiyning kitobxon muhlislari 1465 - 66 yillarda uning she'rlarini to'plab, devon qilishgan edi. Alisher Navoiyning o'zi esa 1470 yillarning boshlarida ilk devoni "Badoe'ul - bidoya" ("Badiiylik ibtidosi")ni tuzdi. 1476 - 1483 yillar orasida esa ikkinchi devoni "Navodir - un nihoya" ("Behad nodirliklar")ni yaratdi.

Nazmda tajriba orttirib, shuxrat qozongan Alisher Navoiy endi o'zbek tilida yirik epik asarlar yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va "Xamsa" yaratishga kirishadi. 1483 yil "Xamsa"ning birinchi dostoni - "Hayratul - abror" ("Yaxshi kishilarning hayratlanishi"), 1484 yilda "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor" ("Yetti sayyora") 1485 yilda "Saddi Iskandariy" ("Iskandar devori") dostonlarini yozdi. Alisher Navoiyning "Xamsa"si o'zbek mumtoz adabiyotida juda kata voqea bo'lishi bilan birga, jahon adabiyotining eng buyuk obidalaridan biri bo'ldi.

Alisher Navoiy juda katta boy lirik hazina qoldirdi. Bu hazinaning asosini o'zbek tilidagi 45 ming misraga yaqin she'rlarni o'z ichiga olgan "Hazoyin ul - maoniy" va fors-tojik tilidagi 12 ming misradan ziyodroq she'rlar kulliyoti - "Devoni Foniyy" tashkil etadi. Alisher Navoiy asarlarini yaqindan o'rganish uchun lug'at kitoblari tuzila boshlandi. Alisher Navoiy hayotining oxirida yoki o'limidan biroz keyin uning asarlari asosida "Badoe'ul - lug'at", so'ngroq "Lug'ati Navoiy" 1560 yilda Aloyi binni Muhibiy "Abushqa" deb nom chiqargan lug'atni tuzadi. Forscha va turkcha lug'atlardan tashqari Alisher Navoiy matnlari va so'zligi o'zbek tilidagi lug'atlardan ham keng o'rin oldi. Xorazmlik olim Muhammad Xoksor yaratgan "Muntahabul - lug'at" - "Saylanma lug'at" (1798 yil) kitobi shular jumlasidandir.

Bugungi kunda Navoiy merosining qadr-qimmatini yanada oshib bormoqda. Bu ulkan meros, xalqimizga yangi O'zbekistonni bunyod etishda ko'p yillar ximat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Асарлар (15 жилдли), 1—15-жилдлар, Тошкент, 1963—1968.
2. Жалолов Т., «Хамса» талқинлари, Тошкент, 1960.
3. Ҳайитметов А., Навоий лирикаси, Тошкент, 1961.
4. Ҳайитметов А., Навоийхонлик суҳбатлари, Тошкент, 1993.
5. <https://ziyouz.uz>

ÖĞRENCİLERİN ÖĞRENME YETERLİLİKLERİNİ ANA DİLİ SINIFLARINDA SÖZCÜKLERİN ANLAMLARININ ÖĞRETİMİ YOLUYLA GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK TEKNOLOJİLER

TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING LEARNING COMPETENCES OF STUDENTS THROUGH TEACHING THE MEANINGS OF PHRASES IN MOTHER LANGUAGE CLASSES

Maxkamova Guluzro ABDUMUTALIBOVNA

Andijan Devlet Pedagoji Üniversitesi Araştırmacı Andican, Özbekistan

ORCID ID: 0009-0006-6613-8135

ÖZET

Makalede, Milli Eğitim Müfredatı gereğince, eğitim ve yetiştirme sürecinde, öğrencilerin günlük etkinliklerde öğretilen bilgileri bağımsız olarak uygulayabilmelerine, bilimsel, temel ve konuşma yeterliklerini oluşturabilmelerine yardımcı olunmalıdır. öğrencilere ifade öğretimi odaklı yöntemler verilmektedir.

Her ulusun geleceği, genç neslin eğitimine yakından bağlıdır. Bugünün öğrencisi sadece modern bilgileri ve yabancı dilleri öğrenmekle kalmamalı, aynı zamanda ana dilinde akıcı ve akıcı bir şekilde konuşabilmeli, aynı zamanda ana dilini de tam olarak bilmelidir. Modern öğretmenlerin, özellikle de anadili öğretmenlerinin her geçen gün becerilerini geliştirmeleri, ileri pedagojik uygulamaların farkında olmaları ve bunları anadili derslerinde etkin bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bunun için öğrenci yorulmadan konuşması, tavırları, becerileri üzerinde çalışmalı, derslerini anlamlı ve etkili bir şekilde geçirmelidir. Konuşmanın sulu ve etkileyici olması için kelimelerin yanı sıra atasözleri, deyimler, deyimler ve mecazi ifadeler kullanma becerisinin geliştirilmesi gerekir. Anadili öğretmenin konuşmasının sulu, doğru ve akıcı olması, öğrettiği öğrencilerin konuşmasını mutlaka etkileyecektir. Çünkü deyimler, atasözleri, atasözleri ve hikmetli sözler, insanların uzun yıllar boyunca cıralanmış yaşam tarzının zenginliğidir.

Okulda "Sözcükbilim" bölümünün öğretilmesindeki temel amaç, öğrencileri Özbek edebî dilinin söz varlığı ile tanıştırmak, sözcük dağarcığını artırmak ve sözcükleri doğru ve yerinde kullanma becerilerini geliştirmektir. [A. Gulomov, M. Kadirov. Ana dili öğretim metodolojisi. - T.: Bilim ve teknoloji -2012, 156]

Cümleler, konuşmamızı zenginleştiren, güzelleştiren ve etkinliğini artıran araçlardır. Cümle nedir sorusuna cevap verelim. Cümleler, anlam bakımından bir kelimenin karşılığı olan ve mecazi bir anlam kullanan ve ifade eden kelimelerin bir araya gelmesidir. [B. Tokhliyev ve diğerleri. Özbek dili öğretim metodolojisi.-T.: Özbekistan Yazarlar Birliği Edebiyat Fonu Yayınevi 2006,82]

"Dilimizin milliyet ve bütünlüğünü sağlayan araçlardan biri de deyimlerdir. Gerçeğin resimli anlatımında ve okuyucunun gözünde onun açık ve eksiksiz somutlaşmasında ifadelerin rolü kıyaslanamaz. Genel olarak ifadeler, yaşam deneyimlerinin genelleştirilmesine, yaşamdaki olayların gözlemlenmesine, toplumdaki kabul edilebilir ve kabul edilemez davranışların değerlendirilmesine dayalı olarak insanlar tarafından çıkarılan sonuçların benzersiz mecazi ifadeleridir. [M. Yoldaşov: "Çolpon'un halk deyimlerini kullanma becerisi", "Özbek dili ve edebiyatı" dergisi, 1999, 6, 59]

Deyimler, dilbilimin deyimbilim bölümünde incelenir. Anadili okul ders kitaplarında, kalıpların konusunu öğretmek, pekiştirmek ve tekrarlamak için bir dizi alıştırmaya ve görev verilir. Bütün bunlar, öğrencinin yaratıcı düşüncesini geliştirmeye, konuşmasını sulu ve etkileyici kılmaya hizmet eder. Ders kitaplarında verilen alıştırmaya ve görevlerin öğretmen ve öğrenci ile, evde verilen görevlerin ise aile bireyleri ile birlikte çeşitli geleneksel olmayan yöntemlerle - doğru seçilmiş yöntemlerle yapılması, yeni bilgilerin özümsemesine yardımcı olur, ve daha sonra, sadece günlük yaşamlarında değil, gelecekteki mesleki faaliyetlerinde de ücretsiz kullanımları için bir temel oluşturur.

Anahtar kelimeler: Sözlükbilim, bilgi, beceri, yeterlilik, yeterlilik, ifade, söz, atasözü, atasözü, mecaz, konuşma, düşünme, özgür düşünme.

ANNOTATION

In the article, in accordance with the National Curriculum, in the process of education and upbringing, it is necessary to help students to be able to independently apply the knowledge taught in daily activities, to form their scientific, basic and speech competences by teaching students expressions. focused methods are given.

The future of every nation is closely dependent on the education of the young generation. Today's student should not only learn modern knowledge and foreign languages, but also be able to speak fluently and fluently in his native language, he should also have thorough knowledge of his native language. Modern teachers, especially native language teachers, are required to improve their skills day by day, to be aware of advanced pedagogical practices and use them effectively in native language classes. For this, the student should work tirelessly on his speech, manners, skills, and pass his lessons meaningfully and effectively. In order for the speech to be juicy and impressive, in addition to words, it is necessary to develop the skill of using proverbs, sayings, phrases, and figurative expressions. The fact that the native language teacher's speech is juicy, correct, and fluent will certainly affect the speech of the students he is teaching. Because expressions, proverbs, proverbs, and wise words are the wealth of the people's lifestyle polished over many years.

The main goal of teaching the "Lexicology" section at school is to introduce students to the vocabulary of the Uzbek literary language, to increase their vocabulary and to use words correctly and appropriately. development of skills. [A. Gulomov, M. Kadirov. Methodology of mother tongue teaching. - T.: Science and technology -2012, 156]

Phrases are tools that enrich, beautify and increase the effectiveness of our speech. Let's answer the question of what the phrase is. Phrases are a combination of words that are equivalent to one word in terms of meaning and use and express a figurative meaning. [B. Tokhliyev and others. Uzbek language teaching methodology.-T.: Writers' Association of Uzbekistan Publishing House of the Literary Fund 2006,82]

"Idioms are one of the tools that ensure the nationality and integrity of our language. The role of expressions in pictorial description of reality and its clear and complete embodiment in the eyes of the reader is incomparable. Phrases in general are unique figurative expressions of conclusions drawn by the people based on generalization of life experiences, observation of events in life, assessment of acceptable and unacceptable behavior in society. [M.Yoldashov: "Cholpon's skill in using folk expressions", "Uzbek language and literature" magazine, 1999, 6, 59]

Phrases are studied in the phraseology department of linguistics. In the school textbooks of the mother tongue, a number of exercises and tasks are given to teach, strengthen and repeat the topic of phrases. All this serves to develop the student's creative thinking, to make his speech juicy and impressive. Carrying out the exercises and tasks given in the textbooks together with the teacher and the student, and the tasks given at home together with the family members in various non-traditional ways - with the rightly chosen methods, helps in the assimilation of new knowledge, and later, not only creates a basis for their free use in their daily lives, but also in their future professional activities.

Keywords: Lexicology, knowledge, skill, competence, competence, expression, word, proverb, proverb, metaphor, speech, thinking, free thinking.

**РОЛЬ «ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ» В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN SAĞLANMASINDA “YEŞİL EKONOMİ”NİN ROLÜ
DIGITAL TRANSFORMATION OF THE WORLD ECONOMY AS THE MAIN DIRECTION
OF ITS MODERN DEVELOPMENT**

Kadirov Ulugbek RAVSHANOVICH

PhD, Assoc. Prof., Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-4950-8281

Erkinov Davronbek YUSUPOVICH

Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

Karimov JAXONGIR Zafarjon oghl

Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Зеленая экономика является одним из важных средств обеспечения устойчивого развития любой страны. Зеленая экономика означает экономику с высоким качеством жизни населения, бережным и рациональным использованием природных ресурсов на благо нынешнего и будущих поколений и в соответствии с международными экологическими обязательствами страны. В статье рассматривается пример Узбекистана. Новая политика зеленой экономики, как отмечается, станет основой для проведения глубоких системных реформ по улучшению благосостояния населения Узбекистана, повышению качества жизни и включению страны в число 50 наиболее развитых стран мира. Одной из наиболее актуальных проблем мирового сообщества является внедрение «зеленой» экономики, которая является надежной движущей силой экономического роста развивающихся рынков и дает новые возможности для выхода из экономического кризиса. В статье анализируются усилия Узбекистана по превращению своей экономики в «зеленую» посредством активной экономической политики.

Ключевые слова: зеленая экономика, качество жизни, население, страны, ресурсы, экономический рост, Узбекистан, устойчивое развитие, зеленое развитие.

ÖZET

Yeşil ekonomi, herhangi bir ülkenin sürdürülebilir kalkınmasını sağlamanın önemli araçlarından biridir. Yeşil ekonomi, nüfusun yaşam kalitesinin yüksek olduğu, doğal kaynakların şimdiki ve gelecek nesillerin yararına ve ülkenin uluslararası çevre yükümlülüklerine uygun olarak dikkatli ve rasyonel kullanıldığı bir ekonomi anlamına gelir. Makale Özbekistan örneğini incelemektedir. Belirtildiği gibi, yeni yeşil ekonomi politikası, Özbekistan nüfusunun refahını iyileştirmek, yaşam kalitesini yükseltmek ve ülkeyi dünyanın en gelişmiş 50 ülkesi listesine dahil etmek için derin sistemik reformların temeli olacaktır. Uluslararası toplumun en acil sorunlarından biri, gelişmekte olan pazarlarda ekonomik büyümenin güvenilir bir itici gücü olan ve ekonomik krizin üstesinden gelmek için yeni fırsatlar sunan yeşil ekonominin devreye girmesidir. Makale, Özbekistan'ın aktif bir ekonomi politikası aracılığıyla ekonomisini yeşil bir ekonomiye dönüştürme çabalarını incelemektedir.

Anahtar kelimeler: yeşil ekonomi, yaşam kalitesi, nüfus, ülkeler, kaynaklar, ekonomik büyüme, Özbekistan, sürdürülebilir kalkınma, yeşil kalkınma.

ABSTRACT

Green economy is one of the important means of ensuring sustainable development of any country. Green economy means an economy with a high quality of life of the population, careful and rational use of natural resources for the benefit of current and future generations and in accordance with the country's international environmental obligations. The article examines the example of Uzbekistan. The new green economy policy, as noted, will be the basis for deep systemic reforms to improve the welfare of the population of Uzbekistan, increase the quality of life and include the country in the list of the 50 most developed countries in the world. One of the most urgent problems of the international community is the introduction of the green economy, which is a reliable driving force of economic growth in developing markets and provides new opportunities to overcome the economic crisis. The article analyzes the efforts of Uzbekistan to turn its economy into a green economy through an active economic policy.

Keywords: green economy, quality of life, population, countries, resources, economic growth, Uzbekistan, sustainable development, green development.

Все более тесная взаимозависимость экономики с изменениями внешней среды, влияние на многие формы международных экономических отношений является важной особенностью глобализации экономики в настоящее время. В последние годы одной из актуальных проблем мирового сообщества является внедрение «зеленой экономики» в странах всех континентов. Процесс глобализации требует качественного обновления технологической базы промышленно развитых стран, перехода модернизированной экономики к новому технологическому укладу, обеспечивающему повышение качества жизни и среды проживания при одновременном повышении уровня эффективности производства и конкурентоспособности.

На современном этапе развития Узбекистан также активно участвует в реализации «зеленой экономики». Одним из надежных способов обеспечения экономического роста на развивающихся рынках является внедрение «зеленой экономики», создающей возможности выхода развивающихся стран из экономического кризиса. «Зеленая экономика» является одним из важных средств обеспечения устойчивого развития страны.

Зеленая экономика – экономическая система, основной целью которой является сохранение экологии нашей планеты и развитие всех сфер экономики новое направление экономической деятельности, основанное на осуществлении дальнейшего развития экономики, связанной с производством и обслуживанием секторов при сохранении экологии в целом.

В последние десятилетия для большинства развитых и развивающихся стран в приоритете стабильность экономического роста, расширение использования ресурсов и снижение вредного воздействия на окружающую среду.

Концепция «зеленого роста», направленная на достижение устойчивого роста за счет эффективного и ответственного использования природных ресурсов, стала неотъемлемой частью экономической политики многих правительств с момента ее введения в конце 2000-х годов. Это мудрее, чем сегодняшние ограниченные ресурсы и он основан на том, что потребность в эффективном использовании является основным вопросом экономики и гарантией процесса стабилизации экономики. В целях обеспечения неограниченных потребностей несправедливое поведение по отношению к окружающей среде может поставить под угрозу жизнь будущего поколения. Поэтому сегодня роль «зеленой экономики» несравнима. Методы исследования: обзор литературы, в том числе отечественных источников, индукция, обобщение, интерпретация полученных результатов.

В период модернизации мировой экономики, перехода на многие обновленные инновационные технологии движущей силой развития считается фактор эффективности экономики. Однако следует отметить, что важно не допускать их негативного влияния на качество жизни и среду проживания населения. За счет этого поддерживаются реализуемые странами «зеленые» стратегии. В последние годы национальные экономики и международные организации направляют много средств на развитие различных секторов зеленой экономики.

Сегодня «зеленая» экономика рассматривается как экономика, которая улучшает благосостояние людей и способствует социальному равенству, при этом значительно снижая экологический риск и деградацию. В «зеленой» экономике рост доходов и занятости достигается за счет государственных и частных инвестиций, которые сокращают выбросы углерода и загрязнение, повышают эффективность использования энергии и ресурсов и предотвращают утрату биоразнообразия.

Если проанализировать роль «зеленой экономики» в устойчивом развитии экономики, то придем к следующим выводам:

- зеленая экономика – средство достижения устойчивого развития;
- зеленая экономика должна способствовать созданию зеленых рабочих мест и достойной работы;
- зеленая экономика - ресурси энергоэффективная экономика;
- зеленая экономика не нарушает экологических ограничений;
- зеленая экономика использует комплексный подход к принятию решений;
- зеленая экономика оценивает развитие не только через ВВП, но и с помощью показателей и оценок, учитывающих устойчивое развитие;
- зеленая экономика – это равенство, справедливость между странами и поколениями;
- зеленая экономика защищает биоразнообразие и экосистемы;
- зеленая экономика снижает бедность, обеспечивает благосостояние населения, социальную защиту и доступ к основным услугам;
- зеленая экономика улучшает управление и верховенство закона. Он демократичен, имеет принципы равноправия в принятии решений, отвечает за результат, прозрачен и стабилен.

Роль «зеленой экономики» в обеспечении устойчивого развития включена в социально-экономические стратегии, программы и планы многих развитых и развивающихся стран. Зеленая экономика – это экономическая система, направленная на снижение экологических рисков и снижение дефицита, позволяющая повысить благосостояние людей и социальный уровень.

Среди экономистов, работы которых посвящены проблемам экологической экономики можно выделить таких известных зарубежных и отечественных авторов: как Т.А. Акимова которая изучила взаимосвязь экономических и экологических проблем, стимулирование экологизации хозяйственной деятельности, особенности реализации экологической политики, эффективность использования природоресурсного потенциала страны, проблемы формирования экологоориентированной экономики А.Г. Банников отметил, что в процессе производственной деятельности человек создает новые для природы объекты: машины, здания, дороги, заводы, шахты, сельскохозяйственные поля и т.д. Эти переработанные трудом природные материалы оказывают решающее воздействие на окружающую среду, М.М. Бринчук обосновал внедрение в правовую практику категории «потенциал природы» как нового методологического основания государственной экологической политики и экологического права, М.Н.Игнатьева посвятила свой труд информации о выбросах, сбросах, размещении отходов, которые позволяет оценивать экономический ущерб, обусловленный загрязнением окружающей среды при освоении ресурсов недр, А.В. Вахабов рассмотрел более эффективное использование системы «Зеленая экономика» в дальнейшем развитии экономической стабильности страны, Р.А.Кулматов в своих трудах изучил, что целью «зеленой экономики» является разработка практических рекомендаций по повышению качества охраны окружающей среды и социальной интеграции при обеспечении устойчивого экономического роста и повышении инвестиционной активности, а также экономист Ф.Т.Эгамбердиева изучила проблемы устойчивого развития, в частности вопросам низкоуглеродного развития, зеленому труду и другое. Ряд исследований, рассматривающих формирование и реальное использование концепции устойчивого развития, предполагающей комплексное решение социальных, экологических и экономических проблем для обеспечения

роста благосостояния нынешнего поколения людей при не ухудшении будущих поколений, рассматривался А.Г. Бездудной .

По мнению вышеуказанных мною ученых, «зелёная» экономика предполагает «мониторинг и прогнозирование изменений климата, разработку, производство и использование технологий и оборудования для контроля и уменьшения выбросов загрязняющих веществ, а также проблемы устойчивого развития. Я же в своей статье рассмотрела, что переход к зеленой экономике представляют перспективу в различные секторы Республики Узбекистан в целях сохранения и восстановления природного капитала.

Методологические исследования

Методологические основы исследования определяются взгляды академических научных школ, изучающих процессы эволюции и развития экономики окружающей среды, экологической экономики и экономики устойчивого развития. Широко использованы материалы ООН, Всемирного банка и других организаций в той или иной мере регламентирующие различные аспекты экологической экономики в контексте устойчивого развития.

Приоритетными направлениями развития зеленой экономики в Узбекистане до 2030 года являются электротранспорт и городская мобильность, энергетика, в том числе возобновляемые источники энергии, устойчивое потребление и производство, устойчивый туризм, инновационные зеленые и цифровые технологии. В прогрессе Республики Узбекистан в достижении целей устойчивого развития рассматриваются меры по реализации национальной стратегии устойчивого развития страны до 2030 года, подготовка программы социально-экономического развития на 2019-2030 годы. В связи с этим отдельным вопросом рассматривается развитие экономики страны в условиях изменения климата, подходы к продвижению концепции зеленой экономики и устойчивого развития.

Переход к «зеленой» экономике приведет к восстановлению и расширению природного капитала, уменьшению выбросов углерода и обеспечит благоприятные условия для жизни и деятельности людей в долгосрочной перспективе.

«Стратегия перехода к «зеленой» экономике» Республики Узбекистан на 2019-2030 годы ориентирована на план мероприятий по развитию экономики и приоритеты на ближайшие годы. Стратегический механизм перехода к «зеленой» экономике является эффективным инструментом перехода к устойчивому развитию на глобальном и национальном уровне и основан на принципах экологической эффективности, ресурсосбережения, межотраслевого характера.

В стране реализуются комплексные меры, направленные на углубление структурных преобразований, модернизацию и диверсификацию базовых отраслей экономики, одновременное социально-экономическое развитие регионов.

Основные задачи перехода Республики Узбекистан к «зеленой» экономике были определены следующим образом:

- повышение энергоэффективности экономики и рационального использования природных ресурсов за счет технологической модернизации и развития финансовых механизмов;
- включение «зеленых» критериев, основанных на передовых международных стандартах, в приоритеты государственных инвестиций и расходов;
- поддержать реализацию пилотных проектов по направлениям перехода к «зеленой» экономике за счет развития механизмов государственного стимулирования, развития государственно-частного партнерства, активизации сотрудничества с международными финансовыми институтами;
- развитие системы подготовки и переподготовки кадров, связанных с рынком труда в условиях «зеленой» экономики, за счет поощрения инвестиций в образование, развития сотрудничества с ведущими зарубежными учебными заведениями и научными центрами;

- Принятие мер по смягчению негативного воздействия экологического кризиса на остров;

- Укрепление международного сотрудничества в сфере «зеленой» экономики, включая двусторонние и многосторонние соглашения.

Проведенный в работе анализ показал, что в настоящее время необходимость перехода к «зеленой» экономике в Узбекистане имеет прочное экономическое и социальное обоснование. Основные стратегии перехода страны на «зеленую» экономику целесообразно осуществлять по следующим основным направлениям: В сфере внедрения возобновляемых источников энергии:

- установка фотоэлектрических преобразователей в сельской местности в целях обеспечения полной электрификации удаленных хозяйств к 2030 году;

- создание крупных фотоэлектрических станций в энергетике;

- внедрение солнечных приставок в котельные системы теплоснабжения.

В целом, проведение политики «озеленения» посредством развития нетрадиционных возобновляемых источников энергии позволит к 2050 году обеспечить сокращение доли топливной энергетики до 50% в общем объеме производства энергии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 4 октября 2019 года «Об утверждении стратегии перехода к зеленой экономике» <https://lex.uz/docs/-4539502#-4542614>

2. Постановление Президента Республики Узбекистан от 2 декабря 2022 года «О мерах по повышению эффективности реформ, направленных на переход к «зеленой» экономике Республики Узбекистан до 2030 года» <https://lex.uz/tu /документы/-6303230>

3. Информация Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан <https://cityeconomy.uz/uz>

4. www.unep.org — официальный сайт Программы ООН по окружающей среде.

5. Вахобов А.В., Хаджибакиев Ш. Х.: Учебник "Зеленая экономика"

НАПРАВЛЕНИЯ ПЕРЕХОДА К «ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ»
“YEŞİL EKONOMİYE” GEÇİŞİN YÖNLERİ
DIRECTIONS OF TRANSITION TO “GREEN ECONOMY”

Kadirov Ulugbek RAVSHANOVICH

PhD, Assoc. Prof., Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0002-4950-8281

Erkinov Davronbek YUSUPOVICH

Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

Karimov JAXONGIR Zafarjon oghl

Tashkent chemical-technological institute, Faculty of Management and professional education, Department of Industrial Economics and Management, Tashkent, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Зеленая экономика – это экономика, которая направлена на снижение экологических рисков и экологического дефицита, а также на достижение устойчивого развития без разрушения окружающей среды. Он тесно связан с экологической экономикой, но имеет более прикладную политическую направленность. Согласно Отчету ЮНЕП «Зеленая экономика» за 2011 год, «чтобы быть зеленой, экономика должна быть не только эффективной, но и справедливой. Справедливость предполагает признание аспектов справедливости на глобальном уровне и на уровне страны, в частности обеспечение справедливого перехода к низко углеродной, ресурсоэффективной и социально инклюзивной экономике».

Ключевые слова: Зеленая экономика, экология, человек, природа, экономика, хозяйственная деятельность, мировая экономика.

ÖZET

Yeşil ekonomi, çevresel riskleri ve ekolojik kıtlığı azaltmayı ve çevreyi yok etmeden sürdürülebilir kalkınmayı sağlamayı amaçlayan bir ekonomidir. Ekolojik ekonomi ile yakından ilişkilidir, ancak daha politik olarak uygulamalı bir odağa sahiptir. UNEP 2011 Yeşil Ekonomi Raporuna göre, “bir ekonominin yeşil olması için sadece verimli olması değil, aynı zamanda adil olması gerekir. Adalet, eşitliğin küresel ve ülke düzeyindeki boyutlarını tanımayı, özellikle de düşük karbonlu, kaynakları verimli kullanan ve sosyal olarak kapsayıcı bir ekonomiye adil bir geçiş sağlamayı içerir”.

Anahtar kelimeler: Yeşil ekonomi, ekoloji, insan, doğa, ekonomi, ekonomik faaliyet, dünya ekonomisi.

ABSTRACT

A green economy is an economy that aims to reduce environmental risks and ecological scarcity and achieve sustainable development without destroying the environment. It is closely related to ecological economics, but has a more politically applied focus. According to the UNEP 2011 Green Economy Report, “to be green, an economy must be not only efficient, but also fair. Fairness involves recognizing

global and country-level dimensions of equity, particularly ensuring a just transition to a low-carbon, resource-efficient and socially inclusive economy".

Keywords: Green economy, ecology, human, nature, economy, economic activity, world economy.

Green economy is an economic system, the main goal of which is to develop all spheres of the economy while preserving the ecology of our planet. Thus, the green economy is an economic economy based on the further development of the economy related to the production and service sectors while preserving the resources necessary for human life and health, the environment and ecology as a whole. a new direction of activity is understood.

In this case, it is necessary to carry out the following measures. Firstly, in order to meet the needs of the population and increase their well-being, level and quality of life, it is necessary to increase the creation of material benefits without harming ecology and the environment.

Secondly, energy resources are needed for the development of production and economy, to increase them at the expense of renewable energy sources, to replace public transport with electric ones, to build energy-saving buildings.

Thirdly, it is necessary to give special importance to the production of environmentally friendly products by creating environmentally friendly technologies that do not release harmful gases into the environment.

Fourthly, on the one hand, taking into account the limitlessness of human needs at a time when all resources in nature are limited, taking into account measures to expand the production of benefits without reducing natural resources in order to ensure their compatibility is one of the urgent issues.

Fifth, in order to meet the constantly growing needs of the population, great importance is attached to the question of how much to produce, how to produce, and to whom to produce while protecting the environment.

The scale of the "green" sector in the world economy is still relatively small, so the term "green shoots" of the economy is usually used in special literature along with the concept of "green economy". In fact, the value of products and services in this area in 2010 was 2 trillion. US dollars or 2.7 percent of the world's gross domestic product, and the profit is 530 billion. US dollars, employment - 10 mln. established a person. However, the contribution of the "green" sector to the development of the economic complex of some countries, which concentrate the main part of their potential and investments in this area, is significantly higher: in the USA, the "green economy" provides more than 600 billion dollars of products and services (4.2% of GDP), employment estimated at 3 million people; In Japan - 3.4 percent of GDP and 1.5 million, respectively. ; 2.5 percent of the total GDP and more than 3.4 million people in the countries of the European Union; however, in some countries these figures are higher: in Germany it is 4.8% of GDP, in addition, Germany is one of the world's leading countries in the export of environmentally friendly products and services (in particular, more than 12% of the world trade in climate-saving equipment); In Great Britain, which is the world leader in terms of the share of the "green" sector in GDP, this indicator is 240 billion dollars (or 8.8% of GDP), its share in exports is 5%, and the level of total employment is 3 According to experts, the "green economy" has the same or higher level of GDP growth, per capita income and employment in the short term than the traditional "brown economy". can increase the index.

Recent international discussions show the need for a clear development of the concept of "green economy", a deep analysis of the measures to implement it from the point of view of the interests of all countries. The strategy of transition to the "green economy" is a complex process that requires large investments (up to 2% of GDP per year) and affects almost all sectors of the economy. World experience shows that the "green economy" stimulates regional development. , contribute to social stability, it is possible to increase economic potential by creating new jobs in "green economy" sectors. According to the forecasts of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), if the modern method of production and consumption continues, By 2050, compared to 2000, 61 to 72 percent of flora and fauna will be lost, and natural areas will be 7.5 million. decreases to sq. m. (9). In 2015, according

to the calculations of the team of scientists of the Global Footprint Network project, the annual resources of our planet (the amount of resources that can be used and then regenerated) were exhausted in only 7 months and 13 days. Scientists have been making such calculations since the 1970s, and every year they witness that the annual resources are being used up faster and faster. For example, in 2015, the amount of resources was exhausted six days earlier than in 2014, which certainly shows the need to promote the idea of rational use of resources and ensuring the development of countries without harming the environment. If a new economic policy is not implemented, according to the OECD's 2050 forecasts, the world's energy demand will increase by 80%. If it is analyzed on the scale of countries, the energy demand of South Africa is expected to increase by 15%, in OECD European countries by 28%, Japan by 2.5%, and Mexico's energy demand by 112%.

Greenhouse gas emissions will increase by 50% and worsen air pollution. Urban pollution will become the biggest problem by 2050. Drinking water pollution and poor sanitation are leading in this. Finally, the number of premature deaths caused by heavy air pollution reaches 3.6 million per year, and the share of China and India is significantly higher. The Earth's surface will shrink up to 10%, especially in the countries of Asia, Europe and South Africa. It is predicted that the area of natural forests will decrease by 13%. In order to prevent these global risks, the main focus should be on ecologization of the economy.

There are a number of measures, such as the transition to a "green economy", introduction of eco-innovations and environmental investments. Innovations are the main factor for environmental efficiency and economic growth.

Eco-innovation is any innovation that reduces the impact on the environment; it is the production of new products, the creation of systems and processes that save natural resources and emit minimal toxic substances. a very effective tool that helps to increase the level of competitiveness in general.

The pace of ecologically oriented development policy is accelerating due to innovative development and innovative changes. While the number of total inventions worldwide increased by 30% from 2000 to 2017, the number of innovative technologies that help reduce climate change tripled during that time. Almost 90% of such technologies are contributed by OECD countries. Through innovative technologies, it is possible to organize environmentally safe production at low prices, which in turn ensures the emergence of new business opportunities and new markets. When analyzed at the level of countries, Germany is leading the way in introducing green principles into all sectors of the economy. It is one of the advanced countries in this field that created the cycle. Germany is a world leader in waste processing and recycling.

In Germany, 23 percent of patented technologies belong to the environment, and more than 30 percent of companies in the field of wind and solar energy belong to German companies. The number of workers in German companies working in the green sector, i.e. in areas related to environment and climate protection (energy, transport, recycling, waste disposal, etc.), is approximately 2 million people or a total of 4.5 percent of the economically active population. Today, this indicator has a growing tendency. Sweden's experience in eco-innovation is important.

Sweden - is the leading country in the world in the use of renewable energy and local fuel sources. When the list of "green" countries on the planet was developed by Yale University scientists, Sweden took the first place in this rating. Today, the country's government is actively pursuing a policy of introducing green principles in all areas of the economy. Energy efficiency and renewable energy sources are the main and priority directions, and the field of energy and environmental protection is brought to the policy level. In Sweden, 96% of household waste is destroyed, which is one of the highest indicators in the world.

Homeowners will be given tax benefits when switching to renewable energy sources. Also, the tax will be reduced for car owners who use environmentally friendly fuel for their cars. In addition, free parking spaces are offered in the city. The share of such cars in the country is increasing year by year. They are definitely included in the group of additional measures that have a positive effect on the country's ecology. If we look at the Dutch experience of financial incentives for environmental investments, the Dutch MIA and VAMIL are considered as two separate measures to encourage the use of environmental technologies by Dutch companies. - the measures have many similarities. VAMIL allows companies to independently determine the depreciation period of technologies specified in the official list of the

Ministry of Environmental Protection (up to 75% of its value). Therefore, VAMIL provides entrepreneurs with a financial advantage through rapid amortization of technologies.

At the same time, it is difficult to accurately determine the possibility of using the VAMIL method, because it depends on the specific conditions of entrepreneurs applying for participation in VAMIL. This opportunity is estimated to be equal to 3-8% of capital investments.

Conclusion: Therefore, in the green economy, it is necessary to act while ensuring the harmonious and sustainable development of people, nature and the economy. Just because I do one thing, another thing is not lost. For example, trees are not cut down in order to build a house, increasing technologies is not carried out at the cost of filling the atmosphere with poisonous gases, etc. Achieving sustainable development in this way is one of today's global issues.

REFERENCES

1. "The World Bank and the Ministry of Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan. 2022. Towards a Greener Economy in Uzbekistan. ©World Bank."
2. Porfirv B.P., "Green" economy: reality, perspective and predely rosta. - M. Carnegie, 2013.
3. www.unep.org - United Nations Environment Program official site
4. www.worldbank.org - Official information of the World Bank
5. "Ministry of Economic Development and Poverty Alleviation of the Republic of Uzbekistan, World Bank, Regional Ecological Center of Central Asia, 2022. Political Dialogue Series on "Green" Growth and Climate Change in Uzbekistan: Case Collection. The World Bank: Washington D.C."
6. Decision No. PQ-4477 of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 4, 2019 "On approval of the strategy of the transition to the "Green" Economy of the Republic of Uzbekistan in the period 2019-2030"
7. Khidirov N. (2020) "SPECIFIC FEATURES OF FINANCING INVESTMENT ACTIVITY OF INDUSTRIAL ENTERPRISES," International Finance and Accounting: Vol. 2020: Iss. 1, Article 31.

ALISHER NAVOIY IJODIDA ASTROKOSMONIMLAR

KADIROVA B.R.

Dotsenti, Toshkent kimyo-texnologiya institute O'zbek tili va professional ta'limi kafedrası

AXMEDOVA A.A.

Katta o'qituvchisi, Toshkent kimyo-texnologiya institute O'zbek tili va professional ta'limi kafedrası

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada A.Navoiyning buyuk zotligi hamda uning ijodida astrokosmonimlarning ahamiyati analiz qilinadi, she'riyatidan misollar keltirilib, g'azallarining nafisligi isbotlanadi. "Astrokosmonim" terminiga izoh berilishi bilan birga Quyosh, Oy, Zuhro kabi astrokosmonimlarning o'rinli qo'llanilganligi e'tirof etiladi. Navoiy o'zining ko'plab lirik she'rlarida ayolga muhabbatni juda nozik va go'zal tarannum etadi, uni osmon jismlariga qiyoslaydi. Navoiyning samoviy jismlar nomlaridan foydalanishi maxsus leksik tizimni tashkil qiladi va turli estetik vazifalarni bajarish bilan birga uning poetikasining muhim tasviriy elementi hisoblanadi. A. Navoiyning tili ajoyib va boydir. Bu ayniqsa uning lirik asarlarida keng namoyon bo'ladi

A.Navoiy –turkiy xalqlar adabiyotini yangi bosqichga olib chiqqan daho. A.Navoiy g'azal mulkining sultoni. Uning ijodi asrlar osha barhayot. Uning ijod namunalari ko'p tillarga tarjima qilingan. G'azallari kuyga solinib, qo'shiqqa aylangan. Dostonlari sahnalarda jonlangan. A.Navoiy ijodi bilan turkiy tilning jahon tillari orasidagi mavqeiini mustahkamlab qo'ygan zotdir.

Xozirgi kunda navoiyshunoslik nafakat uzbek adabiyotshunosligi, jahon filologiyasining ham asosiy yunalishlaridan biriga ailangani sir emas.

Kalit so'zlat: buyuk, ijod, astrokosmonim, she'riyat, g'azal, izoh, qo'shiq, doston, kuy, misol, sahna, til, jahon, zot.

O'rta asrning buyuk shoiri Alisher Navoiy nomi butun o'zbek xalqi uchun cheksiz azizdir. Yetti yuz yildan ortiq vaqt davomida uning bebaho asarlari ko'plab avlodlarning ongi va qalbini to'lqinlantirib kelmoqda. Uning ijodida asosiy orinni insonparvarlik, insonga muhabbat, insonning yuksak maqsadini ulug'lash g'oyalari egallaydi. Inson hayotining mazmuni ezgulik va adolat, muhabbat va do'stlik, haqiqat va go'zallik g'oyalariga xizmat qilishdan iborat.

A.Navoiyning ajoyib boy tili bugungi kungacha turli tomonlardan o'rganilmoqda, biz ushbu maqolada shoirning osmon jismlariga munosabati, timsoli va astrokosmonimlarning lirik asarlari kontekstida qo'llanishini tahlil qilamiz. Har bir she'rning kaliti o'zida yotadi. Bizning vazifamiz A.Navoiy lirikasi siriga kirib borish imkonini beradigan har bir alohida holatda ana shu kalitni topishdir. Ajablanarli paradoks shundaki, har bir keyingi avlod o'quvchi va tanqidchilar she'riyat durdonalarida biz sezmagani narsalarni kashf etadilar.

Alisher Navoiy o'z g'azallarida astrokosmik atamalarni, Quyosh, Oy, Zuhro, Yupiter, Mars, Oy kabi osmon jismlarini keng qo'llagan. Ushbu maqolada biz ulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

Ota-onaning farzand hayotidagi o'rni va farzandning ota-ona oldidagi burchi haqi da shunday yozadi:

Boshni fido ayla ato qoshiga,

Jismni qil sadqa ano boshiga.

Tun-kunungga aylagali nur fosh,

Birisi oy angla, birisi quyosh.

Mazmuni: «Otangning qoshiga boshingni fido, onangning boshiga jismingni sadqa qil. Birini tuningni yoritadigan oy, ikkinchisini kuningni charogon etadigan quyosh deb bil». Ota-onaning farzand hayotida

tutgan o'rnini xech kim bundan ortiq ta'riflab berolmasa kerak. Dunyo uchun Oy bilan Quyosh qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, farzand uchun ota-ona ham shunchalik qiymatga ega. Chindan ham, oy tufayli tun, quyosh sababli kun yorug bo'lganidek, ota farzand hayotining tunini yoritisa, ona kunini nurga to'ldiradi. Ulardan biri bo'lmasa, kecha-kunduzning yarmi yorug', yarmi qorong'iday tuyuladi.

Navoiy o'zining ko'plab lirik she'rlarida ayolga muhabbatni juda nozik va go'zal tarannum etadi, uni jannat jismiga qiyoslaydi.

Zihi husnung zuhuridin tushub har kimga bir savdo,

Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g'avg'o.

Seni topmoq base mushkuldurur, topmaslig' osonkim,

Erur paydoliq'ing pinqon, vale pinhonlig'ing paydo.

Chaman otashgahiga otashin guldin chu o't solding,

Samandardek ul o'tdin kulga botti bulbuli shaydo.

Ne ishga bo'ldi beorom ko'zgu aksidek Majnun,

Yuzi ko'zgusida aksingni ko'rguzmadi Laylo,

Quyoshg'a goh qizormoq, goh sarg'ormoq erur andin,

Ki shunung bog'ida bor ul sifat yuz ming guli ra'no.

A.Navoiy bir vaqtning o'zida bir nechta samoviy jismlardan foydalanadi, ularning go'zalligini qiyoslaydi va bu go'zallikni inson ruhiy holati bilan ham taqqoslaydi.

Sof ko'nglida yuzung mehrini go'yo asramish,

Tush chog'i har kun quyosh aksi emas Zamzam aro.

Mash'ale bo'lmish malak ilgida ravzang boshig'a

Oy charog'i har kecha bu nilgun toram aro.

Falak bir-ikki fasl etti izofat dostonimga.

Navoiy, Zuhra udin motamim tutqonda kuydurdi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Navoiy lug'atida osmon jismlari nomlarining qo'llanishi turli estetik vazifalarni bajarish bilan birga alohida lug'aviy quyi tizimni tashkil etib, uning poetikasining muhim tasviriy elementi hisoblanadi.

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПЕРСПЕКТИВ ПРОИЗВОДСТВА СУШЁНЫХ ФРУКТОВ И ОВОЩЕЙ В УСЛОВИЯХ ЗЕЛЁНОЙ ЭКОНОМИКИ

YASHIL IQTISODIYOTDA QURUQ MEVA-SABZAVOTLAR ISHLAB CHIQRISHNING IQTISODIY ISHLAB CHIQRISHINI BAHOLASH

EVALUATION OF THE ECONOMIC PROSPECTS OF THE PRODUCTION OF DRIED FRUITS AND VEGETABLES IN THE GREEN ECONOMY

Кадиоров Улугбек РАВШАНОВИЧ

PhD, доц., Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

ORCID ID: 0000-0002-4950-8281

Каримов ЖАХОНГИР Зафаржон Угли

Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

Эркинов Давронбек ЮСУПОВИЧ

Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

С начала потребления фруктов и овощей принимаются меры по их переработке, хранению и вывозу. Одной из самых популярных задач на сегодняшний день является доставка качественной продукции населению естественным путём в течение длительного времени без быстрой порчи. В настоящее время в условиях перехода к зелёной экономике рассматривается обеспечение потребителей качественными сушёными фруктами и овощами. одна из самых актуальных проблем. Одной из важнейших задач, стоящих перед производителями, является укрепление своих позиций на рынке при сохранении полезных для здоровья элементов в процессе сушки фруктов и овощей. В частности, за последние годы принят ряд указов и постановлений. К ним относятся ПФ-5388 Президента Республики Узбекистан от 29 марта 2018 года «О дополнительных мерах по опережающему развитию плод овощеводства в Республике Узбекистан» и «Сельское хозяйство Республики Узбекистан» от 23 октября, 2019 Постановление № ПФ-5853 «Об утверждении Стратегии развития сельского хозяйства на 2020-2030 годы» и «О дополнительных мерах по повышению эффективности экспорта плодоовощной продукции на внешние рынки» от 17.10.2018 PQ- № 3978, 14 марта 2019 г. Решения PQ-4239 «О мерах по развитию сельскохозяйственной кооперации в области плодоовощного производства».

В целом проводимые в сети экономические реформы позволяют решить следующие экономические и социальные вопросы: в экономическом отношении - плодоовощеводство является одним из основных доходов населения в сельской местности, составляя 32,2% всей продукции сельского хозяйства (8,7% ВВП страны). Он оказывает непосредственное влияние на развитие ряда отраслей. Также этот сектор занимает основное место в сельскохозяйственном экспорте страны; в социальном вопросе - эффективность устойчивого развития плодоовощного хозяйства оказывает непосредственное влияние не только на уровень жизни сельских жителей, но и на повышение социального самочувствия всех жителей страны.

Ключевые слова: фрукты и овощи, переработка, хранение, сушка, экспорт.

ANNOTATSIYA

Meva-sabzavot mahsulotlarini iste'mol qilish boshlanganidan buyon ularni qayta ishlash, saqlash va eksport qilish choralari ko'rdi. Aholiga sifatli mahsulotlarni tabiiy yo'l bilan uzoq muddatga tez buzilmagan holda yetkazib berish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda yashil iqtisodiyotga o'tish sharoitida iste'molchilarni sifatli quritilgan mevalar va mahsulotlar bilan ta'minlash eng dolzarb masalalardan biri. Ishlab chiqaruvchilar oldida turgan eng muhim muammolardan biri meva va sabzavotlarni quritish jarayonining sog'liq uchun foydasini saqlab qolgan holda bozordagi mavqeini mustahkamlashdir. Xususan, keyingi yillarda qator farmon va qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi "O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5388-sonli va 23-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi" qarorlari shular jumlasidandir. 2019 yil 17.10.2018 yildagi "Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini 2020-2030-yillarda rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi va "Meva-sabzavot mahsulotlarini tashqi bozorlarga eksport qilish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5853-son qarori. PQ- № 3978, 2019 yil 14 martdagi PQ-4239 "Ishlab chiqarish sohasida qishloq xo'jaligi kooperatsiyasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlar.

Kalit so'zlar: meva va sabzavotlar, qayta ishlash, saqlash, quritish, eksport qilish.

ABSTRACT

Since the beginning of consumption of fruits and vegetables, measures are being taken to process, store and export them. One of the most popular tasks today is to deliver high-quality products to the population naturally for a long time without perishing quickly. Nowadays, during the transition to a green economy, the supply of high-quality dried fruits and vegetables to consumers is considered one of the most urgent problems. One of the most important tasks facing the producers is to strengthen their position in the market while preserving the elements useful for health in the process of drying fruits and vegetables. In particular, a number of decrees and decisions have been adopted in recent years. These include PF-5388 of the President of the Republic of Uzbekistan dated March 29, 2018 "On additional measures for the rapid development of fruit and vegetable growing in the Republic of Uzbekistan" and "Agriculture of the Republic of Uzbekistan" dated October 23, 2019 Decree No. PF-5853 "On approving the strategy for the development of agriculture for 2020-2030" and "On additional measures to increase the efficiency of the export of fruit and vegetable products to foreign markets" dated October 17, 2018 PQ-3978, March 14, 2019 PQ-4239 decisions "On measures to develop agricultural cooperation in the field of fruit and vegetable production" can be cited.

In general, the economic reforms carried out in the network allow solving the following economic and social issues: in economic terms - horticulture is one of the main incomes of the population in rural areas, accounting for 32.2% of all agricultural production (8.7% of the country's GDP). It has a direct impact on the development of a number of industries. Also, this sector occupies a major place in the country's agricultural exports; in the social issue - the effectiveness of the sustainable development of fruit and vegetable farming has a direct impact not only on the standard of living of rural residents, but also on improving the social well-being of all residents of the country.

Keywords: fruits and vegetables, processing, storage, drying, export.

KIRISH

Ma'lumki, meva yetishtirish mavsumiy hisoblanadi. Aholini tez, uzoq muddatda sifatli mahsulot bilan ta'minlashni ilmiy asosda tashkil etish samarali va isrofgarchiliksiz usullardan biridir.

Xorijlik mutaxassislarining ta'kidlashicha, mamlakatimizda yetishtirilayotgan meva-sabzavot, uzum va olma mahsulotlari o'zining ta'mi, yangiligi, eng muhimi, tabiiyligi, foydaliligi va to'yimlilik bilan mintaqa va jahon bozorida xaridorgir.

O'zbekiston o'rik, olxo'ri, uzum, yong'oq va boshqa ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha dunyoda yetakchi o'nta davlat qatoridan joy oldi.

2022-yil 8-10-noyabr kunlari Toshkent shahrida "O'z Ekspomarkaz" AK ko'rgazmalar majmuasida o'tkazilgan I Xalqaro meva-sabzavot yarmarkasi mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish zarurligini ko'rsatdi.

Darvoqe, yarmarka tashkilotchilari "O'zbekoziqovqatxolding" AJ, "O'zvinosanoatxolding" AJ, "O'zagroekspart" AJ va "Xalqaro meva-sabzavot yarmarkasi direksiyasi" tomonidan tashqi bozorga jami 1 million tonnadan ortiq xomashyo va undan ortiq mahsulotlar yetkazib berildi. 30 ming tonnadan ortiq qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlarini yetkazib berish bo'yicha eksport shartnomalarini tuzish va kelgusi yil uchun buyurtmalar portfelini amalga oshirishni yanada takomillashtirishga ham xizmat qilmoqda.

Yarmarkada mamlakatimiz meva-sabzavotchilik tarmog'ining iqtisodiy va sarmoyaviy salohiyatini aks ettiruvchi stend va ko'rgazmalar tashkil etildi. Mamlakatimiz fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari, agrofimlar va qayta ishlash korxonalarida yetishtirilayotgan turli turdagi ho'l va quritilgan meva-sabzavot mahsulotlari ko'rgazmasi ham tashkil etildi.

"Uz Ekspomarkaz" ko'rgazma majmuasining birinchi pavilyonida Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlarda yetishtirilayotgan rang-barang meva-sabzavot mahsulotlari namoyish etildi.

Fermerlarimiz qovun, qizilmiya ildizi ekstrakti, kunjut, mosh, loviya kabi mahsulotlar yetkazib berish bo'yicha ko'plab import shartnomalarini tuzishga erishdi.

Bugungi kunda faqat Andijon shahriga Germaniya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Iroq kabi davlatlardan kelgan mehmonlar xizmat ko'rsatmoqda. Andijon viloyatining Jalaquduq tumanida 4 ta yirik meva eksport qiluvchi korxonalar mavjud bo'lib, ularda 70 tonnadan 150 tonnagacha bo'lgan o'nga yaqin meva saqlanadi. raqamlar. Shuningdek, tumanda meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlovchi 2 korxonalar samarali faoliyat yuritmoqda.

Yarmarka davomida o'rta muddatli istiqbolda xomashyo va qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish tizimini kengaytirish masalalariga bag'ishlangan davra suhbatlari o'tkazilib, o'zaro fikr almashildi. Ko'rgazmada AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Janubiy Koreya, Yaponiya, Malayziya, Hindiston, Rossiya, Latviya, Ozarbayjon, Turkmaniston, Eron, Afg'oniston kabi 30 dan ortiq davlat ishtirok etadi. Qozog'iston, Qirg'iziston. Unda mamlakatimizdagi qayta ishlash va savdo korxonalari, savdo tashkilotlari, Savdo-sanoat palatalari, qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi vazirlik va idoralar, logistika korxonalari vakillari ishtirok etdi.

"O'z agroekspart" ixtisoslashtirilgan tashqi savdo kompaniyasidan ma'lum qilishlaricha, yarmarka yakunlari bo'yicha umumiy qiymati 1 milliard 400 ming tonnadan ortiq meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha 355 shartnoma imzolangan. Eksport qilinayotgan mahsulotlarning 32 foizini sabzavot, 16,6 foizini xorijga eksport qilish bo'yicha dunyoning yetakchi o'ntaligiga kiradi. Uzum, 25 foizi meva, 13,7 foizi dukkakli va shakarqamish mahsulotlari, 13 foizi quritilgan va qayta ishlangan mahsulotlar. qiladi.

Agar tariximizga murojaat qiladigan bo'lsak, mevalar haqida ko'plab afsonalar mavjud bo'lib, ular uzum haqida shunday deyishadi: "Mening mevalarim juda suvli, men to'yimli, dasturxonada yaxshi ko'rinadi". Urug'lardan olingan mayiz, sharbat, yog' juda foydali.

Mendan turli ichimliklar tayyorlanadi, choy o'rniga yangi barglarim beriladi. "Kim meni bezovta qilsa, qonida sof qon yarataman, dorisi yo'qlarga dori beraman, ko'nglimni ko'taraman, tilini xursand qilaman".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Meva va sabzavotlarni qayta ishlashning xalq xo'jaligidagi o'rni va ahamiyati.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini, jumladan, meva va sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash texnologiyasi xom ashyoni saqlash va dastlabki qayta ishlashni o'rgatuvchi fandır.

Agronomiya mutaxassisliklari uchun ushbu fanni o'qishdan oldin dasturda quyidagi fanlar o'rganilgan: o'simliklar fiziologiyasi va biokimyosi, agrokimyo, umumiy qishloq xo'jaligi, mikrobiologiya, entomologiya, fitopatologiya, qishloq xo'jaligi texnikasi, meteorologiya, o'simlikshunoslik, mevalilik, uzumchilik, sabzavotchilik. o'sib borayotgan. boshqalarga asoslanadi. Sabzavot va mevalarni saqlash va dastlabki qayta ishlash fanining asosiy vazifasi xomashyo yo'qotilishining oldini olish va to'xtatish hamda ulardan ko'p miqdorda sifatli mahsulot olishdan iborat.

Texnologiya o'simlikchilik va chorvachilikni rivojlantirishda xomashyodan yanada oqilona foydalanish, shuningdek, urug'larni qayta ishlagandan keyin foydalanishni o'rgatadi. Bu fanni bilish yuqori va sifatli hosil olishga xizmat qiladi.

Uzumni mevalarga misol qilib oladigan bo'lsak, uzum inson organizmi uchun nihoyatda foydalidir. Uzumchilik qishloq xo'jaligining eng daromadli tarmog'i hisoblanadi. Viloyatimiz aholisi uzumni tabiiy shaklda, ya'ni uzum sifatida, quritilgan mayiz sifatida iste'mol qiladi. va ularning sharbati.

Uzumda 15-30% gacha shakar, vitaminlar, oqsillar, qo'shimchalar, kislotalar, A vitamini, B guruhining barcha turlari, vitamin C (askorbin kislota), vitamin PP, glyukoza, fruktoza, saxaroza, monosaxaridlar va disaxaridlarning ko'p guruhlari mavjud. turlari topildi. Inson tanasida qonni tozalash funksiyasini bajaradi. Aytish joizki, uzumni qayta ishlash chiqindisiz texnologiya hisoblanadi. Hozirgi vaqtda uzum urug'idan moy va efirlarni olishning turli usullari qo'llaniladi. Respublika xo'jaliklarida sabzavotni tuzlash, kompot va sharbatlar ishlab chiqarish punktlarini, meva va uzumni quritish maydonlarini keng miqyosda tashkil etish zarur. Meva-sabzavotni sifatli saqlash va qayta ishlash ko'p jihatdan terimchilar, iqtisodchilar, chorvachilik mutaxassislariga bog'liq. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlashning eng qadimgi usullaridan ko'mish yoki osib qo'yish, yig'ish paytida quritish keng qo'llaniladi. U mevali mahsulotlarni osib qo'yish, turli mevalar, poliz, sitrus mevalaridan po'stloq olish, quritish amaliyotida keng qo'llaniladi. uzum, reyhan, silantro, jambil va qizil qalampir. Umuman olganda, quruq ovqatlar tez buzilmaydigan hisoblanadi va quruq joyda, shisha, chinni yoki sopol idishlarda, yopiq qog'oz va yog'och quti va qutilarda saqlanadi. O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va qayta ishlashning eng qadimiy usullaridan ko'mish yoki osib qo'yish, yig'ishtirib olish vaqtida quritish kabi usullari keng qo'llaniladi.

Globalashuv jarayoni sanoati rivojlangan mamlakatlarning texnologik bazasining sifat jihatidan yangilanishini, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshlik darajasini oshirish bilan birga hayot sifatini va yashash muhitini yaxshilashni ta'minlaydigan yangi texnologik tuzilmaga modernizatsiya qilingan iqtisodiyotga o'tishni talab qilmoqda. Xorijda bu o'tishni amalga oshiruvchi "yashil o'sish" iqtisodiy siyosati Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti tomonidan barcha a'zolarining uzoq muddatli (2030-yilgacha) rivojlanishi uchun strategik yo'nalish sifatida qabul qilingan.

Jamiyat taraqqiyoti, aholi sonining tez sur'atlar bilan o'sishi, ishlab chiqarish va chiqindilarning ko'payishi, ekologik muammolar kengayib, to'planib bormoqda. Eng dolzarb muammolar: jamiyat hayoti uchun qulay shart-sharoitlarni saqlab qolish, tabiiy resurslarning kamayishi va ekologik xavfsizlik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qishloq xo'jaligida juda ko'p muammolari ham talab, ham taklif qiladi.

Talab tomonida ular o'z ichiga quyidagilarni oladi: oziq-ovqat xavfsizligi, aholining o'sish, o'zgaruvchan iste'mol modeli, daromadning oshishi bilan rag'batlantirilishi, bioyoqilg'i bosimining

oshishi, yerning cheklangan resurslarining mavjudligi, suv, mineral resurslar va qishloq mehnatining kuchayib borayotgan zaifligi bilan birga iqlim o'zgarishi va yo'qotishdan oldin iqtisodiyot o'rim-yig'imdan oldin va keyin yig'ish - bor asosiy muammolardir.

Oziq-ovqat mahsulotlariga talabning ortishi. Bunga hissa qo'shadigan eng muhim omillar oziq-ovqatga bo'lgan talab ortib bormoqda dunyo aholisining doimiy o'sishi, ayniqsa rivojlangan mamlakatlarda va rivojlanayotgan mamlakatlarda daromad darajasining ortishi iqtisodiy tizimlari go'shtga bo'lgan talab va qayta ishlangan oziq-ovqat boylik bilan ko'tariladi. Hozirda dunyo aholisi 6 yoshdan oshgan milliard odam, ulardan 925 millioni to'yib ovqatlanmaydi (FAO 2010) va 2050 yilga kelib 8,5-9 ga yetishi prognoz qilinmoqda. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar kutilmoqda Hindistonda 20 barobar, Xitoyda 14 barobar oshgan (Goldman Sachs 2007). Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq aholisi shaharlar va chekka hududlarga ko'proq ko'chib ketmoqda.

Dunyo yanada barqaror kelajak sari intilayotgan bir paytda O'zbekiston global energetika ko'rsatkichlariga, xususan, yuqori energiya va uglerod intensivligi nuqtai nazaridan javob berishda jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Ushbu shartlar mamlakatni tashqi savdo siyosat oldida zaif holga keltiradi. Biroq O'zbekiston global yashil o'tish jarayonini o'zlashtirib, atrof-muhit va iqlim siyosatini kuchaytirish orqali bu muammoni imkoniyatga aylantirishi mumkin.

Aksariyat mamlakatlar iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish uchun past uglerodli siyosatni qo'llayotgani sababli, uglerodni ko'p iste'mol qiladigan mahsulotlarga global talab o'rta va uzoq muddatli istiqbolda kamayadi. Bu O'zbekistonning ko'p uglerodli eksportiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, mamlakat yalpi ichki mahsuloti va farovonligiga ta'sir qilishi mumkin. Keyinchalik ugleroddan voz kechish ancha qimmatga tushadigan texnologiya va tizimlarga yopishib qolmaslik uchun O'zbekiston o'z iqtisodiyotini yashillashtirish jarayonini darhol boshlashi kerak. Yashil maqsadlarga ustuvorlik berish bozor iqtisodiyotiga kengroq o'tishda davom etayotgan sa'y-harakatlarning ajralmas qismi bo'lishi kerak. Resurs samaradorligini oshirish, yashil bandlik va moliyani rivojlantirish kabi boshqa yashil choralar ham O'zbekistonga yaqin muddatli foyda keltirishi mumkin. Biroq mamlakat yashil o'tishning jamiyatga ta'sirini ham hisobga olishi kerak. Yashil sektorlarni qo'llab-quvvatlash hamda uglerodni ko'p talab qiladigan faoliyatdan voz kechish investitsiyalar va ish o'rinlari yaratish sxemasini o'zgartirib, g'oliblar va yutqazuvchilarni yaratadi. Eng ko'p zarar ko'rgan kompaniyalarga yordam ko'rsatish juda muhimdir. Jahon banki O'zbekistonning yashil va inklyuziv o'sishni amalga oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlashga sodiqdir. Atrof-muhitni muhofaza qilish siyosati va islohotlarning to'g'ri aralashmasini qabul qilish orqali mamlakat yashil, bardoshli va inklyuziv kelajakning mukofotlarini olishi mumkin. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish uchun ko'plab imkoniyatlarni taqdim etayotgan global yashil o'tish davrida O'zbekiston o'z kelajagini ta'minlash uchun barqaror siyosatni qabul qilishi kerak.

XULOSA

Bugungi "yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi global trendga, yangi global miqyosga aylanib bormoqda iqtisodiy model va barqaror rivojlanish. "Yashil" iqtisodiyot konsepsiyasi doirasida bu taxmin qilinadi. Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik komponentlar o'rtasidagi uyg'un muvofiqlashtirish. Bu barqarorlikning umumiy tamoyillariga asoslanadi davlatning rivojlanishi. "Yashil" iqtisodiyot iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, texnologik rivojlanish, ishlab chiqarish va ekspluatatsiya sifatida taqdim etiladi. atrof-muhitni boshqarish uskunlari va iqlim monitoringi va prognozi davr. Yashil iqtisodiyot, mohiyatan, erishish va uni saqlab qolish uchun amaliy yondashuvni o'z ichiga oladi rivojlanish, ertangi kun iqtisodiyotini shakllantiradigan yo'lni ko'rsatadi. Bugungi boshlang'ich maktabda "yashil" iqtisodiyot va undan keyingi muvaffaqiyatli joriy etish yo'q. "yashil" dunyoqarashning molodiksini shakllantirish shahardan, shuningdek, yuqori darajadagi tarbiya va ta'lim uchun imkoniyatlar ochadi barcha sohalarida keng qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori <https://lex.uz/docs/-4539502#-4542614>.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi “O‘zbekiston Respublikasida sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5388-son qarori <https://lex.uz/ru/docs/3604605>

3. www.unep.org - Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof-muhit bo‘yicha dasturining rasmiy veb-sayti.

4. Yormatova D.Yu. “Meva-sabzavotchilik” Toshkent-2008

5. Usmonova K. A., Nurboeva M. S. MEVVA VA UZUM MAHSULOTLARINI QURITISH Bo‘YICHA TAVSIYALAR // Fan va ta'lim. - 2021. - V. 2. - yo‘q. 2..

6. Bobomurodova S.Yu., Usmonova K.A., Fayzullaev N.I. Neft yo‘ldosh gazlarining katalitik aromatizatsiyasi // Ilg‘or fanlar va texnologiyalar xalqaro jurnali. - 2020. - V. 29. - yo‘q. 5. - S. 3031-3039.

**ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОИЗВОДСТВА ОВОЩЕЙ И ФРУКТОВ СУШЕНЫХ
СУБЛИМАЦИОННЫМ МЕТОДОМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MEVA VA SABZAVOTLARNI SUBLIMATSION
USULDA QURITISH USULLARI**

**PROSPECTS FOR THE PRODUCTION OF VEGETABLES AND FRUITS DRIED BY THE
SUBLIMATION METHOD IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

Кадиров Улугбек РАВШАНОВИЧ

PhD, доц., Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

ORCID ID: 0000-0002-4950-8281

Эркинов Давронбек ЮСУПОВИЧ

Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

Каримов ЖАХОНГИР Зафаржон Угли

Ташкентский химико – технологический институт, Факультет менеджмента и профессиональной подготовки, Кафедра “Менеджмент и экономика промышленности”, Ташкент, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

На рынке сублимационных сушеных продуктов наибольший объем занимают фрукты и овощи, за ними следуют напитки и мясо. На сегмент сублимационных сухофруктов приходится почти 31,7% от общего объема рынка. Если этот сегмент продолжит расти такими темпами, ожидается, что он будет расти в среднем на 7,4% в год. Цель и задачи исследования: показать основные причины создания предприятий по производству сублимационной продукции в Узбекистане, в том числе вклад этих предприятий в развитие экономики нашей страны, повышение экспортного потенциала сублимационной продукции и приобретение покупателей на местном рынке, а также указать объем инвестиций, необходимых для создания предприятия, уровень рентабельности проекта.

Для достижения цели, поставленной в научной работе, были определены следующие задачи:

- В чем преимущества производства сублимационной сушки в Республике Узбекистан, сырье необходимое для организации данного вида бизнеса в Узбекистане выращивается в нашей стране, низкие транспортные расходы и удобство экспорта фруктов и овощей в мировой рынок подробно объяснить об организации метода;

- пролить свет на отношение к сублимационной сушке сегодня в мире, широкое использование этих продуктов в развитых странах и почему покупатели готовы тратить на эти продукты больше денег;

- указать факторы, влияющие на эффективность производства предприятий, выпускающих сублимационно-вяленую продукцию, и какие критерии необходимо соблюдать, чтобы предприятие достигло эффективности;

- дать краткую информацию о процессе производства сублимационной сушки, из скольких стадий состоит этот процесс, какие технологии необходимы в процессе, и об использовании этих технологий;

- анализ рынка сублимационной сушки с предоставлением информации о предприятиях, работающих в мире и в нашей стране;

- рассчитать и указать объем инвестиций, необходимых для создания предприятия по производству сублимационной сушки в нашей стране;

- полностью просчитать и объяснить выгоду организованного предприятия для нашей страны и срок окупаемости.

Было подробно разъяснено, как предприятия пищевой промышленности, производящие сушеные продукты, приносят пользу нашей стране, изучена деятельность других предприятий, работающих в этой сфере, и исходя из этого, инвестиции, необходимые для создания предприятий пищевой промышленности в этой области в была изучена территория нашей страны и рассчитан уровень эффективности предприятия. Для того чтобы предприятие достигло высокой эффективности, оно может базироваться на проверенных методах и критериях опытных предприятий.

Ключевые слова: фрукты и овощи, переработка, хранение, сушка, экспорт.

ANNOTATSIIYA

Meva va sabzavotlar muzlatilgan quritilgan mahsulotlar bozorida eng katta hajmga ega, undan keyin ichimliklar va go'sht. Sublimatsiyalangan quritilgan mevalar segmenti umumiy bozorning taxminan 31,7% ni tashkil qiladi. Agar ushbu segment shu sur'atda o'sishda davom etsa, yillik o'rtacha 7,4% ga o'sishi kutilmoqda. Tadqiqotning maqsad va vazifalari: O'zbekistonda sublimatsiya mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar tashkil etilishining asosiy sabablari, ushbu korxonalarining mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojiga qo'shgan hissasi, sublimatsiya mahsulotlarining eksport salohiyatini oshirishni ko'rsatish. . va loyihaning rentabellik darajasini, korxonalarni tashkil etish, shuningdek, mahalliy bozorda xaridorlarni jalb qilish uchun zarur bo'lgan investitsiyalar miqdorini ko'rsatadi.

Ilmiy ishda qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi:

- O'zbekiston Respublikasida muzlatish usulida quritish ishlab chiqarishning qanday afzalliklari borligi, O'zbekistonda bunday biznesni tashkil etish uchun zarur bo'lgan xomashyo mamlakatimizda yetishtirilayotgani, transport xarajatlari pastligi va meva-sabzavotlarni mamlakatimizga eksport qilish qulayligi haqida batafsil ma'lumot berildi. oshkor qilish usulini jahon bozorini tashkil etish;

- Bugungi kunda dunyoda muzlatish usulida quritishga bo'lgan munosabat, bu mahsulotlarning rivojlangan mamlakatlarda tarqalishi va xaridorlar nima uchun bu mahsulotlarga ko'proq mablag' sarflashni xohlashlarini yoritish;

-sublimatsiyalangan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni va korxonalar samarali bo'lishi uchun qaysi mezonlarga rioya qilish kerakligini ko'rsatadi;

-sublimatsiyalangan ishlab chiqarish jarayoni, bu jarayon necha bosqichdan iboratligi, jarayonda qanday texnologiyalar kerakligi va bu texnologiyalardan foydalanish haqida qisqacha ma'lumot berish;

- jahon va mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik sub'ektlari haqida ma'lumot berish orqali muzlatish-quritish bozorini tahlil qilish;

- mamlakatimizda muzlatilgan quritish ishlab chiqarish bo'yicha biznesni tashkil etish uchun zarur bo'lgan investitsiyalar miqdorini hisoblash va ko'rsatish;

- Uyushtirilgan biznesning mamlakatimiz uchun foydasi va o'zini oqlash muddatini aniq hisoblab chiqadi va tushuntiradi.

quritilgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi oziq-ovqat sanoati korxonalarining mamlakatimiz uchun afzalliklari atroflicha tushuntirilib, ushbu sohada faoliyat yuritayotgan boshqa korxonalar faoliyati o'rganilib, shu nuqtai nazardan kelib chiqib, ushbu sohada oziq-ovqat sanoati korxonalarini tashkil etish uchun kiritilishi lozim bo'lgan sarmoyalar haqida so'z boradi. muhokama qilinadi. Mamlakatimiz yerlari ko'zdan kechirilib, korxonaning hosildorlik darajasi hisoblab chiqildi. Bu biznesning yuqori samaradorlikka erishishi uchun tajribali korxonalarining tasdiqlangan usullari va mezonlariga asoslanishi mumkin.

Kalit so'zlar: meva va sabzavotlar, qayta ishlash, saqlash, quritish, eksport qilish

ABSTRACT

Fruits and vegetables have the largest volume in the freeze-dried products market, followed by beverages and meat. The sublimation dried fruit segment accounts for approximately 31.7% of the total market. If this segment continues to grow at this rate, it is expected to grow at an annual average rate of 7.4%. The aims and objectives of the study: To show the main reasons for the establishment of enterprises for the production of sublimation products in Uzbekistan, the contribution of these enterprises to the development of our country's economy, and the increase in the export potential of sublimation products. and shows the level of profitability of the project, the amount of investment required to create businesses, as well as acquire buyers in the local market.

In order to achieve the goal set in the scientific study, the following tasks were set:

- What are the advantages of freeze-drying production in the Republic of Uzbekistan, the raw materials necessary for organizing such a business in Uzbekistan are grown in our country, in detail about the low transportation costs and the convenience of exporting fruits and vegetables to the world market organization of the method of disclosure;

- To shed light on the attitude towards freeze-drying in the world today, the spread of these products in developed countries, and why buyers want to spend more money on these products;

- specifies the factors affecting the production efficiency of enterprises producing lyophilized products and which criteria should be observed in order for the enterprise to be efficient;

- give brief information about the lyophilization production process, how many stages this process consists of, what technologies are needed in the process and the use of these technologies;

- analysis of the freeze-drying market by providing information about businesses operating in the world and in our country;

- calculate and indicate the amount of investment necessary to create a business for the production of freeze drying in our country;

- Calculates and explains exactly the benefit and payback period of an organized business for our country.

benefits of food industry enterprises producing dried products for our country are explained in detail, the activities of other enterprises operating in this field are examined, and from this point of view, the investments that need to be made to create food industry enterprises in this field are discussed. The lands of our country were examined and the productivity level of the enterprise was calculated. It can be based on proven methods and criteria of experienced enterprises for a business to achieve high efficiency.

Keywords: fruits and vegetables, processing, storage, drying, export

KIRISH

Sublimatsiya — bir holatning ikkinchi holatga o'zgarishi. Bir so'z bilan aytganda, o'zimizda tayyorlanadigan qo'lbola mevaqoqilar ham sublimatsiyaga misol bo'la oladi. Milliy bank ko'magida meva-chevani qayta ishlaydigan korxonalar ushbu jarayonni yuqori texnologiyalar yordamida san'at darajasiga ko'targan. Korxonalarda tayyorlangan meva-cheva asl holatini 95-98 foizgacha saqlab qoladi. Buning uchun mahsulot tayyor holatga kelgunga qadar bir nechta bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqichda yuvilgan va tozalangan mevalar -40 darajali muzlatgichga yo'llaydi. U yerda 4 soat turgan maxsulot birdaniga sovutish natijasida asliga juda yaqin xolatda muzlaydi. Mutaxassislarning aytishicha, sublimatsiyadagi eng muhim jarayon ham aynan shu.

Ikkinchi bosqichda meva-sabzavotlar namligi bir necha soat davomida to'liq tortib olinadi. Ushbu jarayonda mahsulot quritgichda qancha vaqt turishi qurilma funksiyasi tomonidan belgilanadi. Shundan so'ng maxsulot qadoqlash bosqichiga o'tkaziladi. Namlikni so'rib oluvchi vakuum bilan jixozlangan maxsus xonada qog'ozlarga o'ralayotgan maxsulot xavfsizligi ta'minlanadi. Mahsulot nafaqat sifati balki ko'rinishi bilan ham ishtaxa tortar bo'lishi shart. Sublimatsiya ushbu talabni ham chetlab o'tmaydi. Shu bilan birga meva tarkibida antioksid, foydali vitaminlar, mineral modda hamda mikroelementlar to'laligicha saqlanib qoladi. Albatta vazn bu borada juda xam omadli emas. Sababi jarayon uni ko'p yo'qotishlarga majbur qiladi. Masalan, 1 kg quritilgan o'rik va limonga 7 kg, qovun uchun esa 12 kg yangi maxsulot kerak bo'ladi. Xuddi mana shunday tovar uchun korxonada kuniga 2-4 tonna mevani qayta ishlab, 500 kgdan 1 tonnagacha tayyor maxsulot ishlab chiqaradi. 100 foiz eksportga yo'naltirilgan korxonada loyihasi O'zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki tomonidan moliyalashtirilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunga kelib, vakuumli muzlatish quritish saqlashning eng ilg'or usuli hisoblanadi. Sublimatsiya usuli tartibsiz haroratlarda (-50 dan +50 C gacha!) oziq-ovqat mahsulotlarining yuqori ta'm sifatlari va ozuqaviy qiymatini uzoq vaqt (5 yilgacha!) saqlab qolish imkonini beradi.

Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sublimatsiya yangi mahsulotlardan namlikni vakuum orqali olib tashlash texnologiyasi bo'lib, ular deyarli to'liq (95% gacha) ozuqa moddalarini, vitaminlarni, mikroelementlarni va hatto ularning asl shakli, tabiiy hidi, ta'mi va rangini saqlab qolish imkonini beradi. Oziq-ovqat mahsulotlarini sublimatsiya qilish har qanday lazzat, bo'yoq va konservantlardan foydalanishni istisno qiladi. Sublimatsiyaning eng muhim afzalliklaridan biri bu asl mahsulotning past qisqarishi bo'lib, bu ularning yo'q qilinishiga yo'l qo'ymaslik va hidratsiya paytida go'zenekli tuzilishga ega sublimatsiyalangan mahsulotlarni tezda tiklash imkonini beradi.

Sublimatsiya usuli meva, sabzavotlar, sut mahsulotlari, go'sht, baliq, sho'rva va don, qo'ziqorin, ziravorlarni mukammal darajada saqlaydi. Muzlatilgan quritilgan mahsulotlar tayyor tayyor mahsulot sifatida ham, keyingi sanoat qayta ishlash uchun yarim tayyor mahsulotlar (qandolat, oziq-ovqat konsentratlari, go'sht va sut, parfyumeriya va boshqa sanoat tarmoqlari) sifatida foydalanish uchun eng keng imkoniyatlarga ega.

Sublimatsiya texnologiyasi ikkita asosiy bosqichni o'z ichiga oladi: muzlatish va quritish. Vakuumli muzlatish bilan quritish paytida namlik muzning bug'lanishi orqali mahsulotdan chiqariladi. Suvga namlanganda muzlatilgan quritilgan mahsulotlar tezda asl shakliga qaytadi. Tayyor sublimatsiyalangan mahsulotlarning yuqori sifati va biologik foydaliligi faqat yangi xom ashyoni qayta ishlash mumkinligi bilan izohlanadi. Qayta ishlashning eskirgan mahsulotlari turmaydi. Masalan, rezavor mevalarni yig'ib olingan paytdan boshlab 8 soatdan, o'riklarni - 12 soatdan, shaftolilarni - 24 soatdan ko'p bo'lmagan muddatda saqlashga ruxsat beriladi.

Sublimatsiya orqali saqlash har qanday kimyoviy va boshqa lazzatlar, konservantlar va stabilizatorlar va boshqalarni qo'shishni talab qilmaydi, bu yana bir afzallikdir. Bu haqiqat shundaki, muzlatilgan quritilgan mahsulotlar chaqaloq va parhez ovqatlanish uchun mutlaqo mos keladi.

Sublimatsiyalangan mahsulotlarning og'irligi o'rtacha dastlabki massaning 1/5 dan 1/10 gacha olinadi. Sublimatsiya qilingan mahsulotlarning bunday past og'irligi ularni tashish paytida xarajatlarni sezilarli darajada kamaytirish uchun juda muhimdir.

Sublimatsiya qilingan mahsulotlar azot bilan to'ldirilgan uch qatlamli metallashtirilgan qoplarga qadoqlanadi.

Shaxsiy parhezlarni tayyorlashda ishlatiladigan muzlatilgan quritilgan mahsulotlar:

Ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli xom ashyolardan foydalaniladi.

Ratsionning kaloriya tarkibi tabiiy ovqatlar bilan bir xil.

Protein miqdori bo'yicha ozuqaviy qiymati yuqoriroq.

Yangi mahsulotning barcha xususiyatlari saqlanib qoladi, chunki issiqlik bilan ishlov berilmaydi.

Qabul qilinadigan narxlar.

Isitgichni ishlatishning hojati yo'q. Qayta tiklash uchun iliq suv ishlatiladi.

Kritik vaziyatda u quruq shaklda qo'llaniladi va suv bilan yuviladi.

Muzlamaydi (namlik yo'q).

Ratsionning og'irligi 2 barobar kamroq.

Saqlash harorati oralig'i -500S dan +500S gacha.

Inert gaz yordamida qadoqlash tartibga solinmagan namlik sharoitida saqlash imkonini beradi va yuqori himoya xususiyatlariga ega.

Suvga cho'kmaydi.

Kam namlik - amalda radioaktiv to'planishga duchor bo'lmaydi.

Mavjud ratsionga qaraganda transport birligida ko'proq ratsionni tashish imkoniyati.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dastlab sublimatsiya qilingan mahsulotlar odamlarning avtonom yashashi sharoitida ishlatilgan. Muzlatilgan quritilgan mahsulotlar ishlab chiqarish Ikkinchi jahon urushi davrida rivojlana boshladi. Bu masala, ayniqsa, yadro qurolidan foydalanish va insoniy koinotni o'rganishdan keyin keskin ravishda paydo bo'ldi. Zamonaviy armiyani sublimatsiyalangan mahsulotlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ayniqsa, armiya ehtiyojlari uchun harbiy quruq ratsionning analoglari ishlab chiqilgan.

Bugungi kunda sublimatsiya qilingan mahsulotlar nafaqat kosmonavtlar va maxsus kuchlar askarlariga, balki yaxtachilarga, alpinistlarga, speleologlarga, shuningdek, ekstremal sharoitlarda ishlaydigan barchaga ma'lum bo'ldi. Muzlatib quritilgan yoki muzlatilgan quritilgan ovqatlar muzlatilgan quritilgan ovqatlardir. Vakuumli muzlatish quritish hozirgi kunga qadar eng ilg'or konserva usuli bo'lib, yangi mahsulotlardan namlikni vakuumli usulda olib tashlash texnologiyasidir, ya'ni mahsulot oldindan muzlatiladi va keyin past haroratlarda vakuumda quritiladi (muzlatilgan namlik suyuq fazadan o'tmasdan qattiq holatdan gazsimon holatga o'tadi). Bu deyarli to'liq (95% gacha) ozuqa moddalarini, vitaminlarni, mikroelementlarni va hatto asl shaklini, tabiiy hidini, ta'mini va rangini saqlab qolish imkonini beradi.

Shunday qilib, sublimatlar - bu maxsus texnologiya yordamida suvsizlangan tabiiy mahsulotlar, ularni tiklash uchun suv qo'shish kifoya! Shuni ta'kidlash kerakki, oziq-ovqatning sublimatsiyasi har qanday lazzat, bo'yoq va konservantlardan foydalanishni istisno qiladi. Sublimatsiya usuli meva, sabzavot, go'sht, baliq, sho'rva va don, qo'ziqorin, ziravorlar va hatto sut mahsulotlarini - tvorog, smetana, qayta ishlangan pishloq va boshqalarni mukammal darajada saqlaydi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, tayyor muzlatilgan quritilgan mahsulotlarning yuqori sifati va biologik foydaliligi faqat yangi xom ashyoni qayta ishlash mumkinligi bilan izohlanadi. Qayta ishlashning eskirgan mahsulotlari turmaydi. Masalan, rezavor mevalarni yig'ib olingan paytdan boshlab 8 soatdan, o'riklarni - 12 soatdan, shaftolilarni - 24 soatdan ko'p bo'lmagan muddatda saqlashga ruxsat beriladi.

Sublimatsiyalangan mahsulotlarning og'irligi o'rtacha dastlabki massaning 1/5 dan 1/10 gacha olinadi. Shunday qilib, muzlatilgan quritilgan mahsulotlarning bunday past og'irligi ularni tashishni sezilarli darajada osonlashtiradi, bu avtonom sayohatchilar uchun juda muhimdir.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, sublimasion mahsulotlar – kelajak mahsuloti. Bu mahsulotlar oziq-ovqat bozorida o'z xaridorlariga ega. Sublimasion mahsulotlarni ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish kelajakda doimiy mijozlarga ega bo'lgan korxonani tashkil qilish demakdir. Yuqorida aytib o'tganimizdek, korxonada o'z faoliyatini sublimasion quritilgan meva bo'laklari va taom tayyorlashda ishlatish mumkin bo'lgan tayyor holdagi sabzavotlar ishlab chiqarish bilan boshlasa, kelajakda u o'z mahsulotlari qatorini nonushtalar, tez tayyor bo'ladigan taomlar va boshqa maxsus taomlar bilan boyitish imkoniga ega. Sublimasion mahsulotlar oziq-ovqat bozorida xaridorgir bo'lishining yana bir sababi – uning vitaminlarga boyligidir. Hozirgi pandemiya davrida insonlar uchun foydali mahsulotlarni iste'mol qilish juda muhim. Ishlab chiqarishda foydalaniladigan texnologiyalar qimmatligi bois, tayyor mahsulotning narxi oddiy quritilgan mevalarnikiga nisbatan 3-4 baravar qimmat bo'lishi mumkin. Ammo issiqlik ta'sirida quritilgan meva-sabzavotlar o'z tarkibidagi vitamin va foydali elementlarni 55-60% gacha yo'qotadi.

Sublimasion mahsulotlarni eksport qilish borasida xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tayyor mahsulot yengil vaznga ega, qulay germetik qadoqlarga joylashtirilgan va o'rtacha haroratda uzoq muddat saqlash mumkin. Tayyor mahsulotning bu xususiyatlari uni uzoq mamlakatlarga ham eksport qilish imkonini beradi. Yurtimizda hozirda eksport salohiyatini oshirishga katta ahamiyat berilmoqda. Eksportning turli yo'llari amalda qo'llab ko'rilmogda. Mahsulotlarga sublimasion ishlov berish yurtimiz eksport salohiyatiga juda katta hissa qo'shishi shubhasiz.

O'zbekiston hududida sublimasion mahsulotlar ishlab chiqaradigan korxonalar tashkil qilishning yana bir istiqbolli jihati – korxonaga xom-ashyo yetkazib berish xarajatlarining minimalligidir. Chunki kerak bo'ladigan barcha xom-ashyo, ya'ni meva-sabzavotlar yurtimiz hududida fermerlar tomonidan yetishtirilmoqda. Hozirda faoliyat ko'rsatayotgan sublimasion mahsulot ishlab chiqarish korxonalari meva-sabzavotlarning bir qismini o'z hududida yetishtirib, ayrim qismini fermerlardan sotib olmoqda. Prezidentimiz qaroriga asosan, hozirda paxta maydonlarini qisqartirib, ekin maydonlarini kengaytirish ishlari olib borilmoqda. Ushbu yetishtirilayotgan mahsulotlarni sublimasion mahsulot holatiga o'tqazib, eksport xarajatlarini qisqartirish va eksport salohiyatini oshirish yurtimiz iqtisodiyotini rivojlantirishga sezilarli xissasini qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. 2017-2021 yillarda o'zbekistonni rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi. 2017 yil. 7 fevral.

2. Sh.M. Mirziyoev. «Erkin va farovon, demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz», Toshkent : o'zbekiston, 2016

3. Айгумов Т.Г. Мониторинг экономической среды в управлении производственной деятельностью / Т.Г. Айгумов, В.Б. Мелехин, Г.А. Эмирова // Московский экономический журнал. - 2018. - № 5. - С. 24.

4. Гизатуллина А.А. Научные подходы к управлению производством / А.А. Гизатуллина // В сборнике: Проблемы современной науки в исследованиях молодых ученых. - 2017. - С. 125-128.

5. bfa.re.uz/scientific_works/doctors/doctors_eng.htm (olib borlayotgan ilmiy ishlar sayti)

6. <http://www.book.ru> (Kitoblar to'plami)

PARONAMAZIYA – O‘XSHASH TOVUSHLAR OHANGDOSHLIGI (ANVAR OBIDJON SHE‘RIYATI MISOLIDA)

PARONAMASIA - HARMONY OF SIMILAR SOUNDS (IN THE EXAMPLE OF ANVAR OBIDJON'S POETRY)

Nargizakhan ORTIKOVA

*Ferghana State University, Philological Faculty, Department of Linguistics, Ferghana City,
Uzbekistan*

Scientific leader: Khakimov Mukhammadkhon, Doktor of Filological Science, Professor

Ferghana State University

ANNOTATSIYA

Fonopoetika bugungi kunda lingvopoetik tadqiqotlarning bir qismi sifatida alohida tadqiqni talab etadigan sohalardan biridir. Keyingi yillarda qilingan lingvopoetik tadqiqotlarning deyarli har birida qaysidir ma'noda fonopoetik tahlillar qilinganligi fonopoetika lingvopoetik tadqiqotlarning uzviy bir qismi hamda alohida tadqiqot sohasi ekanligiga dalolatdir. Badiiy tasvirda she'ning mazmuni, ritmiga mos holda ishlatilgan fonopoetik vositalar kitobxon hissiyotiga kuchli ta'sir qiladi. So'zda konnotativ ma'no fonetik vositalar bilan ham darajalanib borish xususiyatiga ega. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini qilish kabi maqsadlarda keng foydalaniladi. Ushbu tadqiqot asnosida Anvar Obidjon she'riyatida qo'llangan paronomazlar ba'zi o'xshash jihatlari bo'yicha tasniflanib fonopoetik tahlilga tortilgan. Tadqiqot ob'ekti: A. Obidjonning she'riy asarlari matni. Tadqiqot predmeti: Badiiy asar matnidagi fonetik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari. Tadqiqot metodi: til satxlari birliklarining sistem-struktur tahlillari. Ushbu tadqiqotning ob'ekti bo'lgan A. Obidjon she'riyatida qo'llangan paronomazlar ba'zi o'xshash jihatlari bo'yicha tasniflanib fonopoetik tahlilga tortildi.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, fonopoetika, paronomaziya, talaffuz, fonika, fonostilistika.

ABSTRACT

Phonopoeitics is one of the areas that requires special research as a part of linguopoeitic research. The fact that almost every linguopoeitic research carried out in recent years includes phonopoeitic analysis is a proof that phonopoeitics is an integral part of linguopoeitic research and a separate field of research. Phonopoeitic tools used in the artistic image in accordance with the content and rhythm of the poem have a strong impact on the reader's feelings. The connotative meaning of a word has the characteristic of being enhanced by phonetic means. In fiction, paronomasia is widely used for the purposes of expressiveness, achieving melodiousness, creating a comic effect, making a word game. In the framework of this study, the paronomasia used in the poetry of Anvar Obidjon were classified according to some similarities and subjected to phonopoeitic analysis. The object of research: the text of A. Obidjon's poetic works. Research subject: Linguopoeitic properties of phonetic units in the text of a work of art. Research method: system-structural analysis of language level units. Paronomasias used in the poetry of A. Obidjon, which is the object of this study, were classified according to some similar aspects and subjected to phonopoeitic analysis.

Keywords: linguopoeitics, phonopoeitics, paronomasia, pronunciation, phonics, phonostylistics.

Har qanday adabiy-badiiy matn so'zlar, jumlar, gaplar va, umuman, axborotning izchilligini tashkil qiladigan tovushlar tizimidan iborat bo'lgan nutqiy asar sanaladi. Badiiy asarning tovush tomoni ritm va ma'no yaxlitligidan iborat bo'lib, busiz kitobxonga estetik ta'sir ko'rsatish qiyin kechadi. Ayniqsa, she'riy asarlarni tovush tomondan shakllantirish, she'r ruhiga mos tovushlar tanlash ijodkordan katta

mehnat talab qiladi. Bu jarayonning mahorat darajasida amalga oshirilishida ijodkorning individualligi muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy nutq keng qamrovli tushuncha bo‘lib badiiy asar tili badiiy nutqning bir ko‘rinishidir. U tilning ekspressiv vazifasini o‘z ichiga olgani uchun til sistemasining barcha satx birliklarini qamrab oladi. Shundan kelib chiqib, lingvopoetika fonopoetika, leksopoetika, sintaktik poetika kabi turlarga bo‘linadi. Lingvopoetikaning vazifasi ushbu sohalarni alohida-alohida o‘rganish va ularning o‘zaro munosabatlarini ham yoritib berishdan iborat.

Jumladan fonetik-fonologik sathda bir xil tovushlar, bir xil bo‘g‘inlarning takrorlanib kelib, assonans (bir xil unlilar takrori), alliteratsiya (bir xil undoshlar takrori) hodisalarini yuzaga keltirishi hamda ta’sirchanlikni yuzaga keltiruvchi vosita sifatida hizmat qilishi o‘rganiladi.

Fonopoetika bugungi kunda alohida tadqiqni talab etadigan sohalardan biri bo‘lib qolmoqda. Fonopoetika lingvopoetik tadqiqotlarning ayrim qismi sifatida tekshirib o‘tilsada, hali monografik planda tadqiq etilgan emas. Keyingi yillarda qilingan lingvopoetik tadqiqotlarning deyarli har birida qaysidir ma’noda fonopoetik tahlillar qilinganligini ko‘rish mumkin. Bu esa fonopoetika lingvopoetik tadqiqotlarning uzviy bir qismi hamda alohida tadqiqot sohasi ekanligiga dalolatdir.

Tilshunoslikda fonetik birliklar, fonetik hodisalar va ularning ekspressivlikka daxldorlik xususiyatlari ular ustida lingvopoetik tadqiqotlar olib borilmagan paytlarda ham o‘rganilgan. Hozirda biz fonopoetikaning o‘rganish ob’ekti doirasiga olgan fonetik birlik va fonetik hodisalar fonika va fonostilistika sohalari tomonidan o‘rganilgan. Shunday ekan, ularni fonopoetika degan soha doirasiga olib lingvopoetik tomondan o‘rganilishida qanday farq bor, degan o‘rinli savol tug‘iladi.

Ma’lumki, fonetik stilistika ham tilning fonetik birliklariga xos bo‘lgan ekspressivlik xususiyatlarini o‘rganadi, “ma’lum bir tildagi barcha fonetik vositalarning ekspressiv tomonlarini o‘rganuvchi” sohadir. [1.75]

“Nutq tovushlaridagi emosionallik, ta’sirchanlik, talaffuzdagi jarangdorlik, eshitishdagi yoqimlilik, ularning badiiy qo‘llanish qoidalari, estetik roli fonetik stilistikaning o‘rganish ob’ektidir”. [2.88]

Fonostilistika, “tovushlarning matnlardagi stilistik ottentalari va emosional-ekspressivlik xususiyatlarini” o‘rganadi. [3.7]

Badiiy asarlar poetikasida **paronomaziya** deb nomlanadigan vositalardan foydalanish ham kuzatiladi. Paronomaziya A.Hojiyev shunday izoh bergan: «Talaffuzi o‘xshash, faqat bir-ikki tovushga ko‘ragina farqlanuvchi, leksik ma’nolari bir-biridan uzoq so‘zlarni yonma-yon qo‘llashdan iborat uslubiy figura. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so‘z o‘yini qilish kabi maqsadlarda keng foydalaniladi. Mas, *Kechalardan ko‘chaga, Ko‘chalardan kechaga ko‘chilar*. (Shayxzoda)» [4.80]

Tilshunos olim T. Jerebilning “Tilshunoslik terminlari lug‘ati” da “paronomaziya, paronamaziya, (yunoncha - o‘xshash nomlangan), tovushdosh, lekin ma’no jihatdan har-xil bo‘lgan so‘zlar (paronimlar)dan foydalanishga asoslangan stilistik figura”dir. Shuningdek, “paronamazlar – bir oz o‘xshash tovushga ega bo‘lgan va natijada nutqda chalkashtiriladigan o‘zakdosh bo‘lmagan so‘zlar (*eskalator – ekskavator*)” dir. [5.255]

“O‘zbek tili leksikologiyasi” darsligida paronimiya birdan ortiq so‘zlarning shakliy o‘xshashligi va bu shakliy o‘xshashlik tovushga asoslanishi ta’kidlanadi. Shuningdek, paronimiya tor ma’noda “bir o‘zakdan yuzaga keladi. Masalan: *yoriq-yorug‘, qurit- qurut, quyilmoq – quyulmoq* kabilar. Keng ma’noda uni umuman so‘zlarning o‘xshash talaffuziga asoslanishi, masalan, *apelyatsiya – aperatsiya, match – machta, abzal – afzal* kabilar bilan dalillab, ko‘pchilik tilshunoslar kabi keyingi, ya’ni keng ma’noda tushunish yoqlanadi. [6.255]

Paronomaziya, bu - aynan paronim so‘zlar emas, balki shakliy o‘xshashligi tovushlar o‘xshashligi, ohangdoshligiga asoslangan hodisa bo‘lgani sababli va paronamazlar bir ozgina o‘xshash tovushga ega bo‘lgan ohangdosh so‘zlar hisoblangani bois ularni leksopoetika doirasida emas, fonopoetik vositalar qatorida tahlil qilinmoqda.

Qolaversa, o‘zbek tilshunosligida fonostilistika sohasini chuqur tadqiq etgan tilshunos olim S.Karimov ham o‘z tadqiqotlarida paronomaziyaning “Fonika va fonostilistika” nomli bobida takror, qofiya va

onomotopiyalar qatorida tahlilga tortgan. Tilshunos ayrim soʻzlar garchi maʼnolariga koʻra birbirlaridan keskin farqlansalar-da, talaffuzidagi hamohanglik tufayli badiiy nutqda ularni poetik maqsadda qoʻllashga ehtiyoj borligini taʼkidlab, misol tarzida maqollardagi paronomaziya hodisasini keltiradi: *Adovat emas, adolat yengadi; Alixoʻja – Xoʻjaali; Ahmogʻga – toʻqmoq; Asad suvi – asal suvi; Allop – allopning ishi qallob misollaridagi adovat-adolat, Alixoʻja-Xoʻjaali, ahmoq-toʻqmoq, asad-asal, allop-qallob* soʻzlaridagi uygʻunlik maqollarning maʼnolari aniq va umumlashgan boʻlishiga, tez ommalashishi va yodda qolishiga sabab boʻlganligini taʼkidlaydi. [7.108-109]

Tilshunos A. Maʼrufov oʻzining “Paronimlar lugʻati - talaffuzi yaqin soʻzlar” deb nomlaganligining oʻzi ham paronim soʻzlar tarkibidagi oʻxshash yoki farqli tovushlar poetikasi mavjudligini anglatadi. Paronimlar “talaffuzning oʻxshashligi, morfem sostavining qisman yaqinligi tufayli yozuvda, nutqda adashtirilishi mumkin boʻlgan, qoʻyilashda, shuningdek, soʻz oʻyinida ishlatiladigan boshqa-boshqa maʼnodagi soʻzlardir. Masalan: *kampaniya — kompaniya, sharob — sharaf* soʻzlari ikki paronimik uyan tashkil etuvchi turli maʼnodagi mustaqil soʻzlardir”. [8.2]

Tilshunos olimning taʼkidlashicha, paronimlardan uslubiy vosita sifatida foydalanish, nutq madaniyati, oʻquvchi va oʻqituvchilarni, nashriyot xodimlari va jurnalistlarni, umuman, keng kitobxon ommasini tilga va nutq madaniyatiga alohida eʼtibor bilan qarash lozimligiga daʼvat etadi.

Anvar Obidjondek soʻz ustasi oʻz sheʼriy asarlarida paronomaziya hodisasidan ham unumli foydalanganligini koʻrish mumkin.

“Suluvlardan suluvdir hanuz,

Hech oʻzgarmas,

Shu turish – turish.

Yuzidagi ajinlar nafis,

Qoʻllariga yarashar tirish.” [9.9]

Birgina unli bilan farqlanayotgan “turish” va “tirish” soʻzlari sheʼrda hamohang, muvaffaqiyatli – toʻq qofiya boʻlib kelmoqda. Shu bilan birga maʼno jihatidan juda uzoq boʻlgan bu paronomazlar yordamida soʻz oʻyini yuzaga kelgan.

Paronomazlar - ohangdosh soʻzlar sheʼrda nafaqat qofiya jarangdorligi, ayni paytda, mazmun mukammalligiga ham xizmat qiladi.

Anvar Obidjon sheʼriyatida qoʻllangan paronomazlar baʼzi oʻxshash jihatlari boʻyicha tasniflanib fonopoetik tahlilga tortilmoqda. Taʼkidlab oʻtish joyizki, ushbu tasnif orqali lingvistik nazariy tasnif qilish maqsad qilinmagan. Balki muallif ijodida kuzatilgan va fonopoetik qiymatga ega boʻlgan paronomazlar koʻlami juda katta boʻlgani bois ularni shartli 4 ta guruhga quyidagicha boʻlib tasnif qilindi:

1).Tovushlarning hosil boʻlish oʻrniga koʻra talaffuzi oʻta yaqin paronomazlar:

“ Uyoqda xun qilib bagʻrim ezib yotgʻay meni honliq,

Buyoqda sevgilim zolim, koʻrungki – tirnogʻi qonliq.” [10.67]

“Garchi sendan ayrilmoq

Boʻlsa ham ogʻir.

Qaror qildim bosh olib

Ketmogʻga oxir.” [9.167]

“Qumursqalar qurishdi

Oʻn qavatli zoʻr maktab.

Buni qarg'a o'rmonda

Hammaga aytdi maqtab" [11. 90]

Hosil bo'lish o'rni yoki jarangli-jarangsiz jufti bilan o'xshash talaffuz etiladigan bu kabi paronamazlar muallif she'riyatida gohi qofiyadosh, gohida misra, satr ichida so'z o'yini tarzida keltirilganda ohangdoshlik, tez aytish janriga xos tilni "toyiltirishi" bilan ham o'zgacha poetik vazifa bajaradi.

2). Bir yoki ikki farqli tovushlariga bilan talaffuzi o'xshash paronamazlar:

"Arvohingiz baxtli otadek,

Yurtga boqsin

Bugun shod bo'lib,

Yurtda minglab Anvar, Otabek

Ulg'aymoqda temirzot bo'lib." [9.10]

"Birodarlar ayoq tortmas madrasa sori bormog'ga,

Bir pari noz ila tutdi qo'ndirib mayni barmog'ga.

Ilintirg'ay mo'minni der may ila qiz bo'lib shayton,

Esnabon va'z tinglamoqdin ilinmoq soz bu qarmog'ga." [10. 63]

" - Uzoqmikan

Qoraqamish?

Borganmisan,

Qanaqamish?

-Yaqin ekan

Qoraqamish.

Borib dedim:

"Qani qamish?" [11. 59]

3).Tovush orttirish, tushirish yoki o'rni almashtirilish orqali talaffuzi o'xshash paronamazlar:

"Sen – uvol qiz hurmati,

Arzir olam o'kransa.

Ellar yanchib kin-qasdin,

Tinch yashashni o'rgansa. [9.58]

"Ayo farzand, avvalo Siz ononi rozi qilg'aysiz,

Bir umrg'a o'zingizga otoni qozi qilg'aysiz.

Kichiklardin turib katta, kerib tengdoshga sal ko'krak,

Vale manga salom aylab duoni orzi qilg'aysiz." [10.14]

"Tovuq qochdi

Katakka,

Chidamasdan

Kaltakka. [11. 75]

4). Boshqa tildan o'zlashtirilgan so'zlar va sof o'zbekcha so'zlar talaffuzining tasodifiy o'xshashligi, yaqinligiga asoslangan paronamazlar:

"Bog'da suyuqmijoz malak xayolga bandi o'ylanar,

Kim so'radir qanchaga deb dudoqda qandi o'ylanar.

Sonida kalta ko'ylagi, oyoqda to'fli o'y surib,

Shamolda ham qimirlamay sochida banti o'ylanar." [10.108]

"Laqabim bor

Adrasman.

Adashmanglar

Adresdan." [11.66]

Xulosa qilib aytganda, muallif she'riy asarlari tarkibida paronamaziya, ya'ni tovushlar talaffuzi o'xshashligiga asoslangan poetik vosita bo'lib kelgan so'z juftliklari alohida olgandagidan ko'ra, kontekstda kuchli ekspressivlik anglatib, ifodaning jozibadorligi uchun xizmat qilayotgani yaqqol ko'rinadi. Har qanday badiiy asarning tovush tomoni ritm va ma'no yaxlitligidan iborat bo'lib, busiz kitobxonga estetik ta'sir ko'rsatish qiyin kechadi. Ayniqsa, she'riy asarlarni tovush tomondan shakllantirish, she'r ruhiga mos tovushlar tanlash ijodkordan katta mehnat talab qiladi. Bu jarayonning mahorat darajasida amalga oshirilishida ijodkorning individualligi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil'. – Toshkent: «Fan», 1988. – B.75. (Doniyorov H., Yoldoshev B. Literary language and artistic style. - Tashkent: "Fan", 1988. - P. 75.)
2. Qilichev E. O'zbek tilining praktik stilistikasi. – T.: "O'qituvchi", 1985. – B. 88.(Kilichev E. Practical stylistics of the Uzbek language. - T.: "Teacher", 1985. - P. 88.)
3. Шомақсудов А., Расулова И. Ўзбек тили стилистикаси.-Т.:1983. – В. 7. (Shomaksudov A., Rasulova I. Stylistics of the Uzbek language. T.: 1983.P.7.)
4. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -T.: 2002. – B.88. (Hojiev A. Annotated Dictionary of Linguistic Terms.T.: 2002. P.88.)
5. Жеребило Т. В. Словарь лингвистических терминов. Назрань: 2010. С.255.(Zherebilo T.B. Dictionary of Linguistic Terms. Nazran: 2010. P.255.)
6. O'zbek tili leksikologiyasi. –T: «Fan», 1981.- B.255.(6. Lexicology of the Uzbek language. - T: "Science", 1981.- B.255.)
7. Karimov S. O'zbek tilining fonetik stilistikasi. –Samarqand, 2016.- B.108-109.(Karimov S. Phonetic stylistics of the Uzbek language. -Samarqand, 2016.- B.108-109.)
8. Ma'rufov A. Paronimlar lug'ati-talaffuzi yaqin so'zlar. Toshkent:O'qituvchi, 1974.-B.2.(8. Marufov A. Dictionary of paronyms-pronunciation of close words. Tashkent: Teacher, 1974.-B.2.)
9. Obidjon A. Saylanma:she'rlar.- Toshkent: Akademnashr, 2017.- B.248.(Obidjon A. Selected Works: Poems.- Tashkent: Academy, 2017.- B.248.)

10. А.Обиджон Безгакшамол. n.ziyouz.com [https://n.ziyouz.com](https://n.ziyouz.com/categoryPDF)categoryPDFанвар обиджон гулмат шошийнинг ёввойи девони - Ziyouz.com бет 6.(Obidjon A. Malariya Wind)

11. Obidjon A. G'alati maktublar:she'rlar.-Toshkent,2017.-128 b. (11. Abidjon A. Strange letters: poems.-Tashkent, 2017.-128 p.)

МУҲАББАТ ВА ҚАЛБ РАҚСИ: “ЛАЗГИ” БАЛЕТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ LOVE AND HEART DANCE: CHARACTERISTICS OF "LAZGI" BALLET

Hulkar HAMROEVA

State choreography of Uzbekistan Academy, Department "Theory and History of Art", Associate Professor, Doctor of Philological Sciences (DSc), Tashkent city, Uzbekistan

Tomaris Azam BUTUNBAEVA

State choreography of Uzbekistan Academy, "Theory and History of Art" department, senior teacher, philology, Doctor of Philosophy (PhD), Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Дунё хореография тарихида биринчи марта соф миллий рақс замирида унинг элементлари тўлиқ сақланган ҳолда замонавий балет яратилди. Мазкур мақолада жаҳоннинг энг нуфузли сахналарини забт этаётган “Лазги” балетининг бадиий – эстетик, миллий – маънавий ҳамда этнографик хусусиятлари тадқиқ қилинди.

Калит сўзлар: Хоразм, тарихий мерос, маданий анъана, “Сурнай Лазгиси”, рақс, тамаддун.

ABSTRACT

For the first time in the history of world choreography, a modern ballet was created on the basis of a pure national dance, with its elements fully preserved. In this article, the artistic-aesthetic, national-spiritual and ethnographic features of the "Lazgi" ballet, which conquers the most prestigious stages of the world, were studied.

Keywords: Khorezm, historical heritage, cultural tradition, "Surnai Lazgisi", dance, civilization.

Маънавий мерос инсонларнинг бир - бирига бўлган ўзаро муносабатлари асосида шаклланиб, сайқалланиб боради. Миллатларнинг маърифий - маданий алоқалари қадриятларнинг авлодлардан авлодларга ўтиши ва бойиб бориши жараёнида ривожланади, халқаро миқёсга чиқади. Халқимизнинг энг бебаҳо маданий бойликларидан бири шубҳасиз, бетакрор “Лазги” рақси бўлиб, унда қадим Хоразм санъати, унинг ҳаётсеварлик тамойиллари юксак маҳорат ва завқ билан тараннум этилган. Ҳақиқий санъат ҳамма замонларда ҳам истиснод ва меҳнатни, салоҳият ва изланишни маҳорат билан уйғунлаштирган ижодкорга насиб қилади. Одамлар ўртасидаги дўстона инсоний муносабатларни ўрнатиш ва мустаҳкамлашда санъат ва маданиятнинг, номоддий бойликларнинг аҳамияти беқиёс. “Авесто” да ифодаланган ҳаракатларнинг рақс элементлари билан муштарак эканлиги “Лазги”нинг ниҳоятда қадимий эканлигидан далolat беради. Зардуштийлар замонида аёллар томонидан давра бўлиб, урма чолғулар, яъни доира ва даф чалинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лазги” халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисидаги Қарорида алоҳида таъкидланганидек, “Мамлакатимизнинг бой рақс санъати тарихида алоҳида ўрин эгаллаган “Хоразм лазги рақси” ўзига хос ижро услуби ва жозибаси билан нафақат Ўзбекистонда, балки чет давлатларда ҳам машҳурдир. ЮНЕСКО томонидан “Хоразм лазги рақси” инсониятнинг номоддий маданий мероси рўйхатига киритилганлиги ҳам унинг бетакрор санъат эканлигидан далolat беради” [2.]. Дарҳақиқат, янги замон, янги фикр ва янги дунёқараш даврида истиқлол нафақат халқимиз ҳаётида, балки тафаккурида ҳам жуда катта ўзгаришлар ясади. Қадим замонлардан буён Буюк ипак йўли устида жойлашган Хоразм Шарқ билан Ғарб, Юнон, Рум, Византия, Хитой, Ҳиндистон ва Эрон халқлари ўртасида савдо ва маданий алоқалар равнақида муҳим аҳамият касб этган. Уч минг йиллик давлатчилик анъаналарига эга бўлган ўзбек халқи тарихида Хоразм маданияти тарихи

алохида ўрин тутади. Тарих қаърида қанчадан-қанча қадимий шаҳарлар, саройлар, театр бинолари, томоша майдонлари, мусиқа асбоблари, актёр ниқоблари, деворларга чизилган суратлар, мусаввир ва ҳайкалтарошларнинг ноёб истеъдодлари билан яратилган, бир вақтлар инсон руҳига куч-қувват, эстетик ором ва шодлик ҳадея этган раққосалар ва созандаларнинг нурли излари ҳам яшириниб ётибди. Хоразм рақс санъатининг ибтидоий замондан то XX асргача босиб ўтган йўлини, шаклланиш ва тараққиёт жараёнларини, шунингдек, ҳар бир тарихий даврдаги услуб ва жанрларининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Рақс санъати - инсон тафаккурининг меваси сифатида, унинг дунёни англаши ва теварак-атрофидаги миллий-маданий муҳит таъсиридаги ҳис-туйғуларини ўз ҳаракатлари орқали ифодалаш эҳтиёжи натижасида юзага келган. Кейинги юз йилликлар даврида жамиятнинг шиддат билан тараққий этиши миллий рақс санъатига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Инсон боласининг комилликка интилиши, аввало унинг ўз ватани тарихини, миллий қадриятларини билиши, ундан фахрланиб яшашида намоён бўлади.

Энг муҳими, “Лазги” рақси доимий ва муттасил ҳаракатдаги, ўсиб-ўзгаришдаги, давр ўтгани сайин сайқалланиб, такомиллашиб бораётган тараққиёт жараёнидир. Бу рақс VIII-XX асрнинг бошларигача Хоразмшоҳ - хонликлар даврида сарой базмларида ҳам ўзига хос равишда ижро этиб келинган. Зеро, “Ҳар бир миллий рақс ўзи мансуб халқнинг миллий хусусиятларини акс эттиради ва халқ мусиқаси ҳамда кўшиқлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Миллий рақс – халқ томонидан яратилади ва унинг маданий тараққиётида муҳим аҳамият касб этади” [4, 7].

Миллий рақс санъати билан боғлиқ қадимий анъаналаримизни сақлаб қолиш ва халқимизнинг маънавий тикланишига замин яратиш йўлида мамлакатимизда оламшумул ислохотлар амалга оширилмоқда. Ўзбек рақсларининг тизимли таълими ва кенг миқёсда тарғиб қилиниши дунёга ҳайрат кўзи билан боқадиган ёшларимизнинг тафаккури ва зеҳнини янада чархлаб, уларнинг янги Ўзбекистоннинг ҳақиқий санъатини жаҳонга танитишларида ўзига хос омил вазифасини ўтайди.

Ўтмишимизнинг ёрқин саҳифалари қадимият илдизлари, буюк аждодларимизнинг заковати, уларнинг илм ва ижоддаги кашфиётлари билан чамбарчас боғлиқ. Тарихнинг ҳар бир лаҳзаси биз учун сабоқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев тўғри таъкидлаганидек, “Бир ҳақиқатни ҳаммамиз чуқур англаб олишимиз керак: миллий тарихни халқимиз, айниқса ёшларимизга миллий руҳда етказиш, уларнинг қалбига, шуурига сингдиришимиз керак. Акс ҳолда унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарихий илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур.” [3, 25] Ўзбек миллий рақс санъати ўзида миллий тарих, кўп асрлик анъаналар, қадриятлар ва миллий руҳни ифодалаш билан муҳим аҳамият касб этади.

Алишер Навоий номидаги давлат Академик катта театрида «Лазги — муҳаббат ва қалб рақси» номли балет спектакли намоиш этилиши нафақат Ўзбекистон маънавий ижтимоий ҳаётида, балки жаҳон маданияти ва санъати тараққиётида ҳам ўзига хос ҳодиса бўлди. Дунё ҳамжамиятининг, кўплаб хорижлик санъатшунослар ва мутахассисларнинг эътиборини тортган мазкур асар Берлин миллий опера ва балет мактаби битирувчиси, Дортмунд театри бош балетмейстери NRW Juniorballet Dortmund раҳбари, балет бош хореографи Рауль Раймондо Ребек томонидан саҳналаштирилди.

Дунё хореография тажрибаси тарихида биринчи марта соф миллий рақс элементлари тўлиқ сақланган ҳолда, унинг замирида замонавий балет яратилди. Бош қаҳрамонлардан бирини шу заминда туғилиб ўсган хоразмлик ёш раққоса, “Ниҳол” Давлат мукофоти совриндори, Гавҳархоним Матёкубованинг шогирди Дилноза Артиқова ижро этди.

“Лазги”нинг “Авесто” билан туташиб кетган қадим илдизларини, энг нозик нуқталарини, энг мураккаб ва жозибали рамзларини рақс шаклида ифодалаб, томошабинларнинг меҳрини қозонди. Унинг ижросида миллий рақснинг энг нурли зарралари тарих қаъридан отилиб чиқиб, ҳозирги замон хореографияси билан уйғунликда намоён бўлди. Лойиҳа раҳбари – Гаяне Умерова, режиссер ва либретто муаллифи - Раймондо Ребек, сценография – Ёко Сеяма қаламига мансуб, либослар дизайнери – Фрол Буримский, мусиқий безак ва композиция муаллифи – Девидсон Жаконелло, консультантлар – Гавҳар Матёкубова, Гулнора Мусаева. Улар ўз

касбининг ҳақиқий билимдонлари, санъат фидойилари сифатида “Муҳаббат ва қалб рақси” деб ном олган “Лазги” балет – спектаклининг ҳар томонлама мукамал чиқиши учун жон куйдиришди.

“Лазги” рақсининг илк куртаклари ер юзида одамзоднинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Яъни, инсон томонидан олов кашф қилинган, кишилиқ жамиятининг ибтидоий жамоа тузуми босқичида ушбу рақсининг дастлабки элементлари юзага келган дейиш мумкин. Ўзбекистоннинг ташриф қозғолидан бирига айланган “Лазги” туркумининг қадимийлиги ва уч минг йиллик тарихга эга эканлигини айнан рақс ритмларининг “Авесто” “гоҳ”лари билан оҳангдошлиги ҳам исботлайди. Ёзма манбалар орасида ўзининг қадимийлиги жиҳатидан “Авесто” биринчи ўринда туришини дунё олимлари эътироф этишади. Машҳур авестошунос М.И. Стеблин-Каменскийнинг фикрича, “ритмик жиҳатдан шаклланган “гоҳ” ларни ёдда сақлаб қолиш осон, улар шу йўл билан авлоддан-авлодга ўтган. [5, 186] “Лазги” рақси ҳам ўзига хос ритми ва бетакрор, жозибали ифода усуллари ҳамда ҳаётсеварлик, жўшқинлик каби қадриятлари туфайли бугунги кунгача етиб келган.

Дарҳақиқат, дастлаб фақат тирикчилик мақсадида пайдо бўлган кўникмалар шаклланиб одатга, аста-секин удумга айланиб, оммалашиб борган. Уларда инсондаги кучли руҳий ҳаяжон, рамзлар ҳам акс этган. Илк илдизлари ўша удумларга бориб туташадиган “Лазги” рақсида рамзларни товушда ва ҳаракатда, сўнгра мусикада, ритмика ва гармонияда ифодалаш орқали табиат билан уйғунлашиш энг юқори чўққига чиқади. Буюк тарихчи олим Геродот бундан 2500 йил муқаддам массагетларнинг Окс дарёси бўйидаги турмуш тарзи ҳақида шундай маълумот беради: “...Массагетлар гулхан ёқиб, гулхан атрофида ўтириб, оловга гиёҳлар ташлашади. Оловга қанчалик кўп гиёҳ ташласалар, шунчалик сархуш бўлганлар. Натижада, улар ўринларидан ирғиб туриб, рақсга тушадилар ва қўшиқ айта бошлайдилар”. [6, 202]

“Лазги” оддий рақс эмас. Ижрочидан алоҳида услуб ва маҳоратни талаб қиладиган тизимли туркумдир. У қадимдан давом этиб келаётган ҳаракатлар комплекси билан ҳам, қадди-қоматларини қай ҳолатда тутишлари, рақс ҳаракатларини фақат ўзига хослиги билан ҳам бошқа халқларнинг миллий рақсларидан фарқ қилади. Хоразмда “Лазги”нинг якка рақсга ижро этадиган услуби нисбатан кенгрок тарқалган. Унда зарблар рақс ҳаракатини белгилайди ва жўшқинлик бахш этади.

Германиялик режиссер “Лазги” балет – спектаклини сахналаштирар экан, лойиҳа раҳбари Гаянэ Умерова ва маслаҳатчилар Гавҳархоним Матёкубова, Гулнора Мусаевалар билан фикрлашиб, машҳур рақсининг ўзига хос барча миллий хусусиятларини сақлаб қолишга қарор қилди. Зеро, маданият ва санъат тарихи деб аталадиган жараён аслида дин, миллат ва давлатлар тарихидан иборат. Буюк ипак йўли чорраҳаларида жойлашган Хоразм ўлкаси Ғарб билан Шарқни бири-бирига боғловчи иқтисодий, маданий ва савдо маркази вазифасини бажариб келганлиги маълум. Қизилкум ва Қорақум ўртаси текислигида умргузаронлик қилган аجدодларимиз турли ноқулай иқлим шароитини енгиб, моддий ва маънавий маданият соҳасида юксак тараққиётга эришган, жаҳон цивилизациясида ўз ўрнига эга бўлган халқ ҳисобланади. Бу муқаддас замин ўзининг буюк даҳолари яратган кашфиётлар ҳамда “Лазги” каби умрбоқий, дурдона асарлари билан жаҳон маданиятининг бебаҳо хазинасини бойитгани ҳақиқат.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралда “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори маданият ва санъат тараққиётида ўзига хос тарихий воқеа бўлди. Унда “Рақс санъати соҳасида “устоз-шогирд” анъаналарига асосланган рақс мактабларини яратиш, халқаро стандартларга мувофиқ юқори малакали мутахассислар ва кадрларни тайёрлаш, илмий салоҳиятдан самарали фойдаланган ҳолда илм-фанни жадал ривожлантириш” [1.] алоҳида таъкидланган. “Устоз-шогирд” анъаналарига асосланган рақс мактабларини яратиш учун миллий рақс санъатимизнинг тарихий илдизларини ўрганишимиз ва илмий жиҳатдан таҳлил қилишимиз зарур.

Тўрт сахна кўринишидан иборат либреттонинг биринчи фасли “Ипак йўли воҳаси” деб номланган. Режиссер “Лазги” нинг ўтмиши ва анъаналарини бир аёл тимсолида мужассам этади ҳамда уни “Қалб” деб атади. Рақс ва маданиятга бўлган муҳаббат тарихининг бардавонлиги,

асрлар синовига бардош бериб бугунги кунгача етиб келган ноёб кадриятлари инсониятни ҳамон ҳайратга солади. Буюк Ипак йўлида туғилган бу Муҳаббат бир томондан икки қалбнинг севги қиссаси бўлса, бошқа тарафдан рақс ва мусиқага бўлган самовий ишқдир.

Чексиз саҳрода вужудини куёш нурлари куйдираётган, сувсизликдан азоб чекаётган оқиш либосдаги паричехра (Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Н.Хамраева) хаёлида шаршарани кўргандай бўлиб, ҳушини йўқотади ва қумга йиқилади. Буюк Ипак йўли бўйлаб Шошдан Хоразмий томон кетаётган карвон бир оз нафас ростлаш мақсадида Мароқандда тўхтади. Бу масканда яшаётган одамлар кундалик юмушлар билан машғул бўлиб, афсунгар мусиқа оҳанглари остида Буюк шаман (Родион Исянов)нинг сўзларини тинглаб, унинг рақсларидаги хаёлий гўзалликларни, жониворлар ва қушлар, гуллар ва боғларни ўзларича тасаввур қилиб кун кечирадилар.

Балет – спектаклда Буюк Шаманнинг рақсларида, маросимий удумлар, айниқса гоҳ олдинга ва орқага, гоҳ икки ёнга солланиб ўйнашида, қўл ва бош ҳаракатларида садр рақсининг элементлари яққол кўзга ташланади. Дастлаб ибтидоий кўринишда бўлган оташпарастилик маросимлари вақт ўтгани сайин шаклланиб борган. Йиғинлар оммавий тус олиб, ашула, рақс ва пантомимик ўйинлар диний маросимнинг муҳим мифологик таркибий қисми ҳисобланган. Ўртада ёниб турган гулхан атрофида барча маросим қатнашчилари йиғилганлар. Маросим иштирокчилари гулхан атрофида давра бўлиб, мазмунли унли товушлар билан овоз чиқара бошлаганлар ва “гоҳ”лар ижро этилган. Ёмонлик худоси бўлган Ахриманни ҳайдаб, қувлаб, дарралар билан савалаганлар. Ўйин иштирокчилари “жаҳув-ёҳув” деб маросим қатнашувчиларини олқишлаб турганлар. “Кишт-кишт-кишт” деб ёмонликни - Ахриманни суриб чиқарганлар. Кейинчалик сўзсиз ҳаракатлар шаклланиб бориб, илк рақсларнинг пайдо бўлишига замин ҳозирлаган. Диний маросим байрамларида ижро этилиб, замонлар оша инсонларга таскин берувчи алқовлар (гоҳлар)нинг ҳам бизгача маълум бир элементлари етиб келган. Айниқса, ичкари ҳовлида фаолият олиб борган аёллар уни янги мазмунлар билан бойитган.

Мўъжизалар ўлкаси - Хоразмда ўтказилган археологик қазишмалар натижасида кўпгина қаср ва сарой деворлари чолғу асбоблари ҳамда раққосалар расмлари билан безатилганлиги маълум бўлган. Давра бўйлаб рақсга тушаётган раққос ва раққосалар сурати, бирон бир маросимга бағишлаб қўлида доира билан ўйнаётган кишилар тасвири, раққосанинг рақс кийимида маълум бир ҳаракат билан ифодаловчи рақс мазмуни Хоразмда рақс санъатининг қадим замондаёқ пайдо бўлганидан дарак беради. Балет – спектаклда режиссер “Сурнай Лазгиси”ни олдинги вариантларидан фарқли ўларок, уни янги мусиқа оҳанглари билан безашга, такомиллаштиришга қарор қилди. Миллийликни сақлаган ҳолда, замонавий балет талабларига мослаб ҳаракатлар бироз тезлашди, имо –ишораларга безак берилди жўшқинроқ тус олди. Тиззалаб юриш, кескин эгилишларда залдагилар қарсақлар ва

ҳаяжонли олқишлари билан жўр бўлиб туришди. “Сурнай Лазгиси” тимсолида ўзбек халқининг ҳақиқий санъати, хоразмликларнинг оловқалблиги янгича талқинда намойиш этилди.

Замонавий балет-спектакл кўҳна “Лазги”нинг очилмаган қирралари кўп эканлигини исботлади. Уларни излаб топиш, тарихи ва бугунги кундаги тараққиётига оид элементлар ва маълумотларни умуминсоний кадриятлар интеграциясида тадқиқ қилиш ҳамда уларнинг таъсир кучи ва аҳамиятини сақлаб қолиш долзарб муаммодир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақс санъати соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Қарори, ЎзА, 2020, 4 февраль
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Лазги” халқаро рақс фестивалини ташкил этиш ва ўтказиш тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 2020 йил 28 сентябрь.
3. Мирзиёев Ш. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир.Т.: 2021.
4. Володькина Н.А.Урок народно-сценического танца. Санкт-Петербург.: изд.”Планета музыки”, 2019.
5. *М.И. Стеблин-Каменский. “Авесто”,М.: “Наука”, 1990. С.-186.*
6. *Геродот. История. I том, М.: “Наука”, 1999.*

XORAZM RAQS MAKTABINI TASHKIL ETISHI ESTABLISHMENT OF KHORAZM DANCE SCHOOL

Usmanova GULASAL Normukhammad Kizi

Doctor of Philosophy in Arts (PhD), Senior teacher of the State Academy of Choreography of Uzbekistan, Tashkent city, Uzbekistan

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm raqs maktabining qadimiy ildizlari, tarixi, an'analari va ijro uslubi yoritilgan. Shuningdek, Xorazm raqs san'atining o'ziga xosligi, azaliy qadriyatlarini, ustuvor an'analari, badiiy tamoyillari atroflicha o'rganilib, tadqiqotning dolzarb vazifalari o'rganildi.

Kalit so'zlar: San'at, raqs, baletmeyster, ansambl, Xorazm raqs maktabi, lazgi, usul, ritm, ohang.

ABSTRACT

This article describes the ancient roots, history, traditions and performance style of Khorezm dance school. Also, the originality, age-old values, priority traditions, and artistic principles of Khorezm dance art were studied in detail, and the actual tasks of the research were studied.

Keywords: Art, dance, ballet master, ensemble, Khorezm dance school, Lazgi, method, rhythm, melody.

Khorezm is the oldest land that has attracted the attention of scientists with its science and art in all times. Until today, most of the foreign and local scientists have conducted a number of researches and provided information about Khorezm, Khorezm people, their life, culture and art.

Despite the fact that the Arab invasion of the VII-VIII centuries wiped out the history of Khorezm and the people of Khorezm and destroyed the history of the past, the Russian Khorezmologist, academician S.P. Tolstov discovered the 6-8 thousand-year history of Khorezm during his archaeological ethnographic expedition in the ancient Khorezm region. succeeded. Tolstov's expedition explores the history of Khorezm not only through ancient fortresses, terracotta figurines, numismatics or other archaeological excavations, but also through legends and legends.

Khorezm has interested historians since ancient times. The father of history, Herodotus, Strabo, Hecataeus, and many world-renowned scientists were interested in the origin of the Khorezm word and people. Someone says the word Khorezm is "Sunny land", another is "Fertile land", and some gave many examples such as "low plain", "meat and firewood land" and so on. In the book "Avesta" created in the 1st millennium BC, we can observe the word Khorezm as "Aeranemvejo" and many other names.

Historical sources say that Khorezm in the 1st millennium BC contained a much larger area than it does now. In his work published posthumously in 1938, the foreign scientist Marquardt suggests that in the period before the reign of the Achaemenids, there was a powerful state in Central Asia under the leadership of Khorezm, which united Sogdiana (Zarafshan basin) and Khorasan (southern Turkmenistan, northeastern Iran, and western Afghanistan).

Herodotus reported that before the Achaemenid era, the Khorezmites ruled a large country that was adjacent to the lands of the Hyrkans (Southeast of the Caspian Sea, the Gurgon River Basin), the Parthians (Northern Khorasan), the Dangs and the Tamanais (Western Afghanistan). According to Herodotus, Khorezms, Sogds, Parthians and Arians (who lived in present-day Herat) were part of 16 satrapies (provinces).

In spite of the fact that the Sac-Massaget and other peoples lived in such a large area in the primitive system, we can witness that there are many finds related to the art and culture of Khorezm from other regions.

Dance is an art form that appeared during the primitive system as a social event in society. Early primitive people used different behaviors and sounds (vowels) to communicate with each other. Over time, those sounds became the basis for the emergence of singing, and the actions became the basis for the art of dancing.

We all believe and believe in the hypothesis that dance originated and developed in religious ceremonies. This opinion is correct in one respect. In fact, dances developed in religious ceremonies, but they appeared before that. That is, if we understand and think more deeply, we will understand that dance as a social phenomenon arose due to the necessity of the way of life of mankind. Because religion and religious rituals are a phenomenon that appeared much later.

History testifies to the professional development of dances in religious ceremonies in early times. Around 100,000 BC, the first religion, totemism, appeared. The traces of totemism can also be seen in the religions that emerged after that. The basis of this religion is the worship of various animate and inanimate beings, considering oneself to be a part and descendant of this being. This religion also has its own rituals and these rituals are performed through dance. The people of Khorezm were no exception. Today, names such as Arslan, Sherbek, Borivoi are the basis for this. The feather of a bird, which is worn on the "takhya" of the headdress in Khorezm dances, is also related to totemism. "Bear", "Hare", "Dove", "Sulgun", "Sand cat", "Fish", etc. related to animals. If we look at Khorezm dances, these are also related to totemistic views.

Also, about the dances related to totemistic views, T. Qilichev also informed that "the game called "Blue Wolf" among the Uzbeks living in the Khorezm oasis, "Capricorn" among the Karakalpaks and Kazakhs, and "Gok Bori" among the Turkmens continues to this day."

Hecataeus and Strabo said this about the Khorezmians: a part of the Massagetae lives in the mountains, another part lives in the plains, another part lives in the swamps formed by rivers, and the fourth part lives in the islands of these swamps. All of them consider only the sun as a god and sacrifice horses to him.

According to Tolstov, the 4,500-year history of the country from the 4th - 3rd millennium BC to the 4th century AD is a period of ancient development. The people of Khorezm lived in mud houses as early as the 4th millennium. New ethnic groups moved to Khorezm from the south during this period. As a result of the battles, the peasants and people from the south got mixed up. So, until the 4th millennium, the people of Khorezm lived as nomads in cellars, shacks, mountain caves, steppes and meadows for 12 thousand years.

The emergence and development of dance is influenced not only by the geographical location of a person, the world of animals and plants, but also by the change of periods and social and political changes.

Findings specific to the culture, spirituality, religious worldview and art of the Khorezm people, such as assuari, terracotta figurines, wall paintings, relief art works on dishes and household items, provide us with the most valuable information we need. These pictures, terracotta figurines, costumes, ornaments and jewelry are the main elements in the dance.

The clowns of Khorezm showed their art to the people and learned from the people at tutu shows and festivals in the cities and villages. Khudoybergan kor (1845-1940) from Khiva and Matchon kor (1840-1910), Buvajon tok-tok (1870-1940) and Epiri clown (1880-1946), Matchon bakai (1865-1930), Navzolim Baba from Urganch (1818-1925), Gurlan Buvajon Sari (1851-1951) and others were clowns known to Khorezm Khanate. Before the revolution, Khorezm folk singers and musicians, clowns and halfas sang the dreams of the oppressed people despite the difficult conditions, and performed performances exposing the tricks of the rich and priests against the people.

In his research, Iso Jabbarov emphasizes that Khorezm dances such as "Rabbit", "Sulgin", "Chigalok" are undoubtedly connected with certain totemistic ideas.

Totemism - the first of the ancient religions that appeared on earth, appeared in the form of worshipping various animals in the first stages of the primitive system. In the formation and development of the art of dance, the religious views and rituals of the past played a very important role. Each emerging religion had its own rituals. At the time when the religions changed, the previous religious complications did not completely disappear, perhaps the integration of religions took place. It can be said that dance in religious ceremonies has developed at a professional level. There is only one reason for this - you can achieve a perfect performance by performing the dance over and over again. In addition, the first dances have been passed down from generation to generation through religious preachers and priests for thousands of years.

If we look at the early Khorezm dances, many dances are associated with the names of animals, dances such as "Bear", "Hare", "Sulgun", "Sand cat", "Fish", "Pigeon", etc., appeared in the primitive system and are to some extent totemistic. related to views. Some of these dances have survived to this day, and have preserved ancient myths of a totemistic nature.

If we look carefully at the performance of Khorezm dances, we will see a number of situations that are characteristic of animals. It is clear that in many dances, the knees are performed with half and full bends, which also came from the gait and appearance (structure) of the animals. Let's take the "Bear" dance as an example. The bear is able to stand on both legs, but when standing on two legs it cannot fully extend its knees, i.e. its knees remain half-bent. If we take the rabbit dance, the same effect is produced.

Ancient Khorezm dances were created directly and indirectly in connection with the world of animals and plants. The movements of the hands and feet in the dances are reflected in the chirping of birds, the walking and quacking of the peacock, the fullness of the snake, the movements of the gazelle, the bear, the glimmering of the amu, etc.

"In order to confirm the antiquity of Khorezm dances and tunes, researchers connect the Zoroastrian religion and its rites, which is considered to be the first homeland of Khorezm, which was widespread throughout Central Asia in ancient times."

In fact, scientists have provided a number of information about the art of the following four parts of the "Avesta" book, created in the 1st millennium BC, which have reached us: "Yasna", "Yasht", "Visparad", "Vandidot".

In the commentary section of the book "Avesto" published under the editorship of B.Etpulatov, several explanations of the term "Maga" are given. The "Maga" were actually a group of singers, and sometimes they sang together. Later, it gives the information that it also means the name of the place where the song is sung and the singers gather.

Taking into account that dances are created at the heart of traditions, customs and ceremonies, there are many ceremonies in "Avesta", which are held on the basis of a certain scenario, and all the participants are specially trained professionals. Take, for example, the ceremony of "Otashi Bahrom" (lighting the sacred Zoroastrian fire). In order to hold this ceremony, preparations were made throughout the year and various ceremonies were held, and on the eve of Nowruz, that is, in the first month of the new year, this fire was lit according to special customs.

If we carefully read the texts of "Yasna" in the book "Avesta" - "Spirituality of our Spirituality", the authors write that Navruz was celebrated every year in Khorezm as a New Year's holiday. it will be known to us that it ended with his victory over The dancers formed a circle and called the men and women "jakhuv", "jakhuv". "Kisht - kisht" they drove away evil. When the evil was hit by the good, he started shouting "ox, ox, vox, vox". At the end of the game, encouraging goodness to victory, the participants of the round loudly shouted "ova, ovva", i.e. "uraver - uraver". The dancers danced until they were exhausted and were spiritually cleansed.

People express the conflict between good (Ahuramazda) and evil (Ahriman) in the Avesta through dance, pointing to the fact that good always wins over evil, that evil is defeated and good reigns in the world, that good should always be done. In order to overcome the difficulties in life, a person always tries to rely on an unknown power that is higher than him, and asks him for help in solving the problems and difficulties that he cannot solve. This has been the case throughout history and is still the case today.

N.Hasanov cites examples of Khorezm words found in "Avesta" - the word "Roto" in Khorezm is "Rotollo" - the name of a dance.

"Rotollo" is one of the ancient folk dances of Khorezm, like "Lazgi", and the people of Khorezm still love to perform this dance at weddings, celebrations and holidays. "Rotollo" is originally a musical instrument played on a trumpet and a circle, and singers today also perform this music with words, that is, this music also has a type of performance today.

In fact, we can see that the art of dance developed in Khorezm as early as IV-III centuries BC. T. Qilichev says that the highest period of culture and art in the development of Khorezm slave society - the period from the 4th century BC to the 1st century AD is called the Kangyu culture. - He expresses the opinion that military dances similar to the Iroquois were organized in the primitive Khorezm peoples and that the "Lazgi" dance was created in those times. In particular, a ceramic mask (IV-III centuries BC) found near the Koykiryan fortress with the help of an expedition led by S.P. Tolstov. The discovery of a clown's mask of the 3rd century AD, hall of dancers, and other rooms decorated with paintings, which were found in the dirt castle, testify to the high level of culture development in Khorezm during the social and economic society of slavery.

Masks of clowns, especially those belonging to the 4th century BC and the 3rd century AD, are proof that clown dances are a very ancient dance style.

T. Kilichev says, "Khorazm, which is ahead of Bactria in development, had primitive theater buds during the period of the primitive community, and by the 4th - 3rd centuries BC, it will enter the period of formation, and by the 3rd - 4th centuries AD, it will have special performance halls."

We can easily say that the dance was at the stage of development in the IV-III century BC. In addition, the so-called stage and special halls were also discovered in the primitive system.

R.L. Sadokov in the book "Tisyacha oskolkov zalatogo saza" talks about the meaning and procedure of the "Mine Night" on this night, a group of dancing girls performed a mass dance and, waving grape bunches in their hands, grew grapes, picked them and made wine from them. tells how they described the method through dance. In the sequel, masked dancers enter the hall and dance in masks. This phenomenon is said to evoke the images on the wall in the Hall of Dancing Masks, and the couple danced.

This story disproved the opinion of our experts that "Uzbek dances developed only through individual performances, there were no public dances." It can be seen that in Khorezm there were not only solo dances, but also duets, trios, quartets, and public performances.

REFERENCES

1. Kilichev T. Khorezm People's Theater: the end of the 19th century - the beginning of the 20th century, historical-ethnographic essay. T.: Literature and Art Publishing House, 1988, 184 p.
2. Sadokov Ryurik Leonidovich. "Tisyacha oskolkov zolotogo saza". Vsesoyuznoe izdatelstvo "Soviet composer", Moscow., - 1971., 168 p.
3. Hasanov N. Successors of Avesta. Photo almanac. "Khorazm Publishing House" 2001.
4. Etpulatov B. "Avesta". "Sharq" publishing house is a printing joint-stock company. Tashkent - 2001.
5. Boboev H., Khasanov S. "Avesta" is a reflection of our spirituality. - T.: "Adolat", 2001 -160.

ПОЭТОНИМЛАРНИНГ БАДИЙ МАТНДАГИ СЕМАСИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ SEMASIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF POETONYMS IN ARTISTIC TEXT

Komila MAMADIYOROVA

Samarkand state foreign languages institute, researcher, Tashkent city, Uzbekistan

Marifat KASIMOVA

Andijan State Pedagogical Institute, associate professor, candidate of philological sciences, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада поэтонимларнинг бадиий матндаги ўзига хос семасиологик хусусиятлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: турдош, лексик сатҳ, поэтоним, антропоним, тафаккур, лингвистик майдон, онамастик бирлик, бадиий матн, антропоним.

ABSTRACT

In this article, specific semasiological features of poetonyms in literary texts are studied.

Keywords: kindred, lexical level, poetonym, anthroponym, thinking, linguistic field, onomastic unit, artistic text, anthroponym.

Турдош отлар ноаниқ объектларни номласа, уларни маълум тушунчалар синфи билан корреляция қилса, атоқли отларда шунга ўхшаш хусусият - маълум синфлар ичида маълум объектларни номлаш, яъни бир хил функция турли йўллар билан амалга оширилади, бу эса тилнинг лексик таркибидаги онимларнинг ўзига хослигини таъминлайди. Атоқли отларнинг функционал имкониятлари ташқи дунё объектнинг индивидуал белгиланиши туфайли ўзига хос хусусиятларга эга. М.В.Бестужев-Лада ёзганидек, антропонимлар, одатда, ягона зарур ва оқилона функцияси - индивидларни бир-биридан ажратиш функциясиз ўз маъносини йўқотади.

А.А.Реформатский лексик сатҳда сўзларнинг номинатив (нарсаларни номлаш) ва семасиологик (тушунчани ифодалаш) вазифаларини ажратиб кўрсатади, атоқли от номинатив вазифа бажаришини, апеллятив номлар эса уни семасиологик вазифа билан бирлаштиришини таъкидлайди.

Ономастик бирликлар, хусусан, антропонимлар ўхшашлар гуруҳидан индивидни ажратиб олиш зарурати натижасида пайдо бўлган (идентификация, дифференциал-идентификация, идентификацияловчи функция). Атоқли отнинг идентификацияловчи функцияси маълум бир нутқий вазиятда яқка предметларнинг ўзига хослигини таъминлашга имкон беради. Бу эса ҳар бир индивидни аниқлаш, иккинчидан, бир шахсни бошқаларидан фарқлаш имкониятини беради. А.В.Суперанская антропонимларнинг ана шу фарқлаш, танлаш, қаршилантириш каби бир қатор кичик функцияларни ўз ичига олган ўзига хос хусусиятини махсус ономастик характеристика сифатида идентификацияловчи функцияси деб номлайди.

Атоқли отлар номинатив бирликлар тизимининг аъзоси сифатида икки жиҳат – индивидуаллаштириш (шахсни жамоадан ажратиш) ва интеграциялаш (атоқли от эгаларини умумий синфга бирлаштириш) функциясини бажаради. Онимларнинг асосий жиҳатларидан

бири шундаки, улар тилнинг аккумулятив функциясини ҳам амалга оширишга хизмат қилади, яъни матн таркибида ўз ташувчилари - олимлар, ёзувчилар, рассомлар, сиёсатчилар, адабий қаҳрамонлар ва бошқа шахслар фаолияти билан боғлиқ маълумотларни сақлайди ва шу ном орқали матнни қабул қилувчи онгида гавдалантиради. Ономастик бирликлар, айнан, мана шу жиҳатдан поэтоним даражасига кўтарилади.

Ўзига хос маъно ташувчи ономастик бирликлар махсус номинатив вазифа бажариш билан бирга контекст талаби билан экспрессив вазифа ҳам бажариб, лингвопоэтик аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Ю.А.Карпенко 1984 йилда Лейпцигда бўлиб ўтган Халқаро Ономастика Конгрессида ўзининг умуммиллий тил ва бадий адабиётдаги атоқли отларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида мутахассисларга жуда қисқа, беш хил мулоҳаза баён қилинган бир саҳифадан иборат фикрларини тақдим этади. Бу тезисларда поэтонимлар илк бор алоҳида масала сифатида илмий мунозарага киритилган эди. Поэтик онимиянинг иккиламчи табиати билан боғлиқ бўлиб, у умумхалқ ономастика фонида пайдо бўлган ва унга суянадиган "мақсаднинг субъектив инъикоси", "ёзувчи томонидан умумтил ономастик меъёрлари билан бажариладиган "ўйин"дир. Поэтик ономастиканинг асосий хусусияти шундаки, уни муаллифнинг ўзи танлайди ёки яратади, халқ ономастикаси эса тарихий жиҳатдан қатъий белгиланади. Бадий номнинг образли тизим, бадий тушунча, жанр ва услуб билан боғланиши сезиларли даражада тор бўлса-да, ономастиканинг субъектив асосидан четлашмайди. Бадий ономастиканинг вазифалари оддий номларнинг функцияларидан сезиларли даражада фарқ қилади.

Бу ерда дифференциаллик эмас, услубий вазифа етакчи бўлиб, у ахборот-услубий (концептуал маънога эга) ва эмоционал-услубий (маъно концептуал эмас) вазифа сифатида намоён бўлади. Тўртинчи қоидада тилга мансуб бўлган умуммиллий, ҳақиқий ономастикадан фарқли ўларок, поэтик ономастика нутқий бирликдир. Поэтик онимия бешинчи хусусияти сифатида бадий асар сарлавҳасини назарда тутаяди. Сарлавҳани поэтоним сифатида кўриб чиқишга имкон берадиган ушбу қоида, бир томондан, поэтик ва ономастик тадқиқотлар учун янги уфқларни очди, бошқа томондан, у поэтонимологиянинг мутлақо янги ва ривожланмаган соҳасига тегишли эди. Олимнинг поэтик ономастиканинг асосий муаммоси борасидаги тадқиқотлари асосида изланишлар олиб борган В.М.Калинкин шундай хулосага келади: "Ю.А.Карпенконинг ғояларини ишлаб чиқаётиб, "поэтик ономастиканинг предмети асл номлар эмас, балки уларнинг ўзига хос ўзгариши - поэтонимлар" эканлигига амин бўлдим. Шу билан бирга, поэтонимларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, улар реал эмас, балки муаллифнинг ижодий онги ва (асар матни орқали) ўқувчи онгида идрок этилади ва идеал тасвирларда мавжудликни билдиради." [8, 5-22] "Поэтик ном (поэтоним) бадий асарлар тилида номинатив вазифадан ташқари характерловчи, услубий ва ғоявий вазифаларга ҳам эга бўлган номдир". Н.В.Подольскаянинг "Словарь русской ономастической терминологии" луғати 1978 йилдаги нашрида ушбу таъриф берилмаган.

Демак, поэтоним атамаси нисбатан кейинроқ янги пайдо бўлган термин сифатида луғатнинг кейинги тўлдирилган нашрига киритилган [9, 211]. Бадий матндаги поэтоним тегишли номларнинг барча тоифаларини умумлаштирувчи универсал атама ҳисобланса, онимлар турига кўра, поэтик антопоним (антропопоэтоним), поэтик топоним (топонопоэтоним), поэтик зооним (зоопоэтоним) каби атамаларни қўллаш мумкин. Поэтик антропопонимлар. Тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги ономастикада, жумладан, антропономикада аниқ кўринади. Исmlарнинг юзага келиши ижтимоий ҳодисадир. Исmlарнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги исmlарни танлаш мотивида, шунингдек, исmlарнинг ўзига турли ижтимоий, этнографик, диний маънолар юкланишида ҳам кўринади. Бадий асарнинг тарихийлик нуқтаи назаридан танланган мавзусига кўра, тарихий шахс ёки тўқима образ номи масаласи кўндаланг қўйилади. Бу борада В.А.Никонов қуйидагича фикр билдиради: "Персонаж номи бадий образ яратувчи воситалардан бири бўлиб, у персонажнинг ижтимоий мансублигини тавсифлаши, миллий ва маҳаллий колоритни ифодалаши мумкин, агар асарда ўтмишда содир бўлган воқелик тасвирланган бўлса, тарихий шахслар исми ёрдамида тарихий ҳақиқат қайта яратилади (агар ҳақиқатга зид равишда ном танланган бўлса, у тўла тикланмай қолади)" [2, 11].

Ўзбек тилшунослигида ҳам бадий матн лингвопоэтикасига оид ишларда персонаж номи бадийяти масаласи илгаридан ўрганилиб келинган бўлса-да, “поэтонимлар – ономастик бирлик” тамойили асосида тадқиқ қилиш эндигина шаклланиб келмоқда.

Шундай экан, ономастик бирликлар тизими ҳам муайян даврдаги ижтимоий ҳодисалар таъсирида ўзгаришларга учрайди, замонавий талқинлар негизида ўзининг янги қатламини шакллантиради ва шунга мувофиқ тарзда янги мезон ва тамойиллар ҳам вужудга келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакатимизда ўзбек тилининг янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. ЎЗА, 2020 йил, 20 октябрь.
2. Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991. 1-сон.
3. Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари // Хива, 1991. 1-сон. 11-бет.
4. Юлдашев О. Гемеронимлар ономастик бирлик сифатида // “Филологиянинг долзарб масалалари” республика илмий-услубий анжумани материаллари тўплами. 1-китоб, Қўкон, 2020. – Б. 241.
5. Муқимова З.Р. Ўткир Ҳошимов асарларида поэтонимлар олами // Бухоро давлат университети Илмий ахбороти 2019/2(74). – Б.114-119.
6. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: ЎЗМЭ давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 75.
7. Совершаева Л.Г., Павловская М.А. Идеонимы в ономастическом пространстве // Международный научный журнал “Инновационная наука”. №11-2/2016. – С. 131-132.
8. Карпенко Ю. А. Специфика имени собственного в художественной литературе // Ю. О. Карпенко. Літературна ономастика: Збірник статей. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 205–219. [Впервые в: Onomastica XXXI, 1986.
9. Калинин В.М. Как в русской литературе онимы превращались в поэтонимы? // Филологические исследования Вып. 15.2016 г.

МИЛЛАТЛАРАРО ТУТУВЛИК ВА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ

ENSURE INTERNATIONAL HARMONY AND RELIGIOUS TOLERANCE SPIRITUAL - EDUCATIONAL BASIS

Jahangir GANIEV

State choreography of Uzbekistan academy, on academic affairs vice-rector, candidate of historical sciences, associate professor, Tashkent city, Uzbekistan

Aziza KHOSILOVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, Art studies, 3rd year student, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлашнинг маънавий – маърифий асослари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: барқарорлик, диний бағрикенглик, маънавий тарбия, миллий ўзлик, конфессия, тотувлик, ижтимоий тажриба.

ABSTRACT

This article examines the spiritual and educational foundations of ensuring inter-ethnic harmony and religious tolerance.

Keywords: stability, religious tolerance, spiritual education, national identity, confession, harmony, social experience.

Бир юз ўттиздан ортиқ миллат ва элат, ўндан ортиқ диний конфессиялар фаолият юритаётган мамлакатимизда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик фазилатлари алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбек халқи боқий кадриятларининг, маънавияти ва маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Биздаги мавжуд луғатларда миллатлараро тотувлик шундай шарҳланган: “**МИЛЛАТЛАРАРО ТУТУВЛИК** – миллатлараро аҳиллик, халқаро дўстлик; миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири; муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳамжихат яшashi, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи тушунча. Ер юзидаги 1600 дан ортиқ миллатдан бор – йўғи 200 га яқини ўз давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро тотувликни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий – ижтимоий ҳаётда бундоимо эътиборга олиш зарур” [6, 392]. Тинчликсиз тараққиёт ва демократия бўлмагани каби, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликсиз тинчлик ва фаровон ҳаёт ҳам бўлмайди. Ўсиб келаётган ёш авлодга тинчлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликнинг улуғ неъмат экани, унинг кадрига етиш, жамият тинчлиги ва хавфсизлигига таҳдид солувчи омилларга қарши курашиш тўғрисида зарур маълумотларни бериш, шунингдек ёшларда Ўзбекистоннинг маданий ранг - баранглигини, юртимиздаги миллат ва элатларнинг урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилиш, маданий турфа хилликни асраб-авайлаш каби ижобий фазилатларни шакллантириш муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Айниқса мустақиллик йилларида юртимизда нафақат ижтимоий-иқтисодий, сиёсий соҳалар, балки заминимизда истиқомат қилиб келаётган турли миллат ва элатлар ўртасида дўстлик ришталарини янада мустаҳкамлаш, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик

тамойилларини қарор топтиришга янада жиддий эътибор қаратилди. Хусусан, “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг бешинчи йўналиши айнан диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлаш масаласига бағишлангани мамлакат Президенти ва ҳукуматининг халқаро ҳужжатларда белгиланган умуминсоний вазифаларга қаратаётгани юксак эътиборининг намунаси ҳамдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев тўғри таъкидлаганидек, “Маълумки, Ватанимиз юз йиллар мобайнида буюк цивилизация ва маданият марказларидан бири бўлган. Қадимдан диёримизда халқимиз билан бирга турли миллат вакиллари елкадош, ахил ва ҳамжиҳат бўлиб, тинч ва осойишта муҳитда яшаб келадилар. Ўзбекистондаги бағрикенглик сиёсати туфайли ҳозирги кунда юртимизда ягона оила бўлиб яшаётган миллат ва элат вакилларига ўз она тили, урф - одат ва қадриятларини ривожлантириши учун барча шароитлар яратилмоқда” [1, 35]. Мамлакатимизнинг келажаги тинчлик ва бағрикенглик, маданиятлараро уйғунлик ва миллатлараро тотувлик каби омиллар билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар бир миллатнинг қадриятларини асраб-авайлашга, барча фуқароларга ўз эътиқодини амалга ошириш учун зарур шароитларни яратиб беришга, динлар ва миллатлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга, улар ўртасида қадимий муштарак анъаналарни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда.

Юртимизда миллатлараро ва динлараро муносабатлар соҳасида юритилаётган оқилона сиёсат асосида ҳар бир шахснинг виждон ва эътиқод эркинлиги, диний қарашларидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги таъминланаётгани, шунингдек, республикамиздаги диний ташкилотлар жамиятда тинчлик, осойишталик, миллатлар ва динлараро тотувликни мустаҳкамлаш борасида самарали фаолият олиб бораётганлиги, юртимизда диний экстремизм ва муросасизликка қарши мафкуравий курашнинг муҳим омили сифатида, ёшларда диний бағрикенглик маданиятини шакллантириш барчамизнинг бугунги кундаги энг устувор вазифаларимиздан биридир. Таниқли сиёсатшунос олим Н.Жўраевнинг фикрича, “... миллатлараро тотувлик тамойиллари мамлакатимизда ижтимоий тенглик ва адолат маҳсули сифатида умуммиллий қадриятга айланди. Миллат менталитети тизимини, дунёқарашлар уйғунлигини юзага келтирди. Миллат ўз – ўзини англаш, маънавий тикланиш жараёнларида миллий маҳдудлик ва худбинликка йўл қўймаслиги муҳим аҳамиятга эга эканлигини чуқур тушунди. Миллий уйғониш жараёнини бошдан кечираётган халқимиз ўз миллий қадриятларини умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ ҳолда ҳис қилди” [7, 114]. Бугунги кунда халқлар ва динлар орасида тинчлик ва бағрикенглик ғоясини тарғиб қилиш дунёдаги энг долзарб масалалардан биридир. Бу борада ЮНЕСКО томонидан 1995 йил Парижда “Бағрикенглик тамойиллари декларацияси” қабул қилинган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эса 16 ноябрь санасини “Бағрикенглик куни” деб эълон қилган. Ёшларимиз улуғ аجدодларимиздан мерос энг яхши урф-одатларимизни, анъаналаримизни, энг ноёб қадриятларимизни турли аспектларда ўрганишлари, изланишлар олиб боришлари, тажрибали устозларнинг сабоқларидан ибрат олишлари зарур. Буюк алломаларга бешик бўлган Ўзбекистонимиз азал-азалдан меҳмондўстлиги, оққўнгиллиги, беғараз меҳр-муҳаббати билан шуҳрат қозонган. Маълумки, бағрикенглик ғояси - турли миллат ва элатлар вакилларининг бир замин, бир ватанда олижаноб ғоя ҳамда ниятлар ёълида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Халқимиз қадим-қадимдан миллий қадриятларимизнинг эзгулик ғояларига асосланиб, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таяниб келган. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка чорлаган. Бу каби фазилатлар ота - боболаримиздан бизгача етиб келган ва биздан кейинги авлодларга эзгу қадрият бўлиб қоладиган энг улуғ сабоқдир. Жамиятда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни қарор топтиришда халқимизга хос бўлган инсонпарварлик, дўстлик, меҳмондўстлик, меҳр-оқибат, садоқат, беминнат яхшилик каби олий манфаатлар йўлида бирлашиб, уларни ёшларимиз онгу – шуурига сингдиришимиз, юксак қадриятларнинг тарбиявий аҳамиятини бутун дунёда кенг тарғиб қилишимиз зарур.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик – бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асоси ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти., 2021.
2. Мирзиёев Ш. Ёшлар - бизнинг келажагимиз. Ёшларга донолар ўғити. Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт - матбаа ижодий уйи, 2018.
3. Бекмуродов М. Ўзбек менталитети. Т.: “Info Capital Group” нашриёти., 2011.
4. Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. - Т.: Ўзбекистон, 2001.
5. Отамуротов С. Глобаллашув ва миллий – маънавий хавфсизлик. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2015.
6. Маънавият. Асосий тушунчалар луғати.Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти., 2021.
7. Жўраев Н. Вақт ва фазо. Т.: “Маънавият” нашриёти, 2020.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ АРТИСТИ ШЕРАЛИ ЖЎРАЕВНИНГ “САНЪАТИМ”
КИТОБИДА ВАТАНПАРВАРЛИК МАВЗУСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ
OF UZBEKISTAN'S PEOPLE'S ARTIST SHERALI ZORAEV IN THE BOOK
"SANTAMIM" EXPLANATION OF THE SUBJECT OF PATRIOTISM

Mirmuhsin GAPUROV

*State choreography of Uzbekistan Academy, vice-rector for scientific affairs and innovations,
professor, Tashkent city, Uzbekistan*

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада машҳур ҳофиз, серқирра истеъдод соҳиби Ш.Жўраевнинг “Санъатим” китобида ватанпарварлик мавзусининг ёритилиши масалалари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: ота макон, тупроқ, садоқат, анъана, санъат, бадиий тафаккур, муסיкий маданият.

ABSTRACT

This article examines the coverage of the theme of patriotism in the book "My Art" by Sh. Joraev, a famous hafiz and a talented artist.

Keywords: motherland, soil, loyalty, tradition, art, artistic thinking, musical culture.

Санъатнинг маънавий етук, ҳар томонлама баркамол инсонни шакллантиришдаги тарбиявий аҳамияти беқиёсдир. “Маънавият” лугатида унга қуйидагича изоҳ берилган: “САНЪАТ – ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли. Санъат инсон меҳнати, ақл – идроки, шуури билан яратилган ижод маҳсулидир. Санъат асарида шахснинг ўзига хос истеъдоди намоён бўлади. Санъат инсоният маънавий маданиятининг таркибий қисми, дунёни маънавий англашнинг маҳсус туридир”[2, 522].

Ақлий заковат, руҳий – маънавий салоҳият ва самимий туйғулар – ижодкорнинг икки қанотидир. Санъат ҳамма замонларда ҳам инсон маънавиятини бойитишга, руҳиятига қўтаринкилик бахш этишга хизмат қилаётгани билан алоҳида аҳамият касб этади. Юксак ғоялар, кашфиётлар, ниятлар оғушида ижод қилиб, истеъдоди ва бор имкониятини юрт истиқболи, элига бахшида этаётган санъаткорларимиз миллий маънавиятимизнинг бебаҳо хазиналаридир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори мамлакатимизда янги ислохотларни бошлаб берди. Унда “ўқувчи ва талабаларнинг муסיкий билим ва кўникмаларини ошириш, уларнинг қалбида миллий маданиятга бўлган муҳаббатни шакллантириш”[1.] тамойиллари алоҳида аҳамият касб этиши таъкидланди.

Ўзбекистон халқ артисти, Давлат мукофоти совриндори Ш.Жўраевнинг “Санъатим” китобидан ўсиб келаётган ёш авлоднинг миллий санъат ва маданиятга муҳаббатини шакллантирувчи турли жанрдаги асарлар - бармоқ вазидаги шеърлар, тўртликлар, ғазаллар ва дoston ўрин олган. Уларнинг ҳаммасига хос хислат, яъни образларни бирлаштирувчи жиҳат ҳам бор. Бу - ватанга, санъатга ва адабиётга садоқат, ўз эътиқоди йўлида, поклик, юртга муҳаббат йўлида жон фидо қилишга тайёр туриш, ибрат – намуна кўрсатиш. Муаллиф учун ватанпарварлик, миллий ўзлик туйғуси эътиқод тимсолидир. Шеърлар ва дoston ана шу тимсол сиймосини янада ёрқинроқ намоён қилиш учун чизгилардир. Ш.Жўраевнинг ватан ҳақидаги шеърлари буюк ошиқлик дардининг пўртаналарига айланиб, китобхонни ҳаяжонга солади. “Қаторингда нор бўлса”, “Султондадир”, “Соҳибқирон”, “Она Туркистон”, “Ўзбекистон”, “Тўхтама, торим”, “Бир улуғ эл бор жаҳонда”, “Улардан қоч...”, “Бободехқон”, “Замон - замон”, “Оролим”, “Бахт тилайлик...”, “Ҳайкал қошида”, “Эй, азиз инсон” каби шеър ва ғазалларда ватанга садоқат, миллий ғурур,

миллий ўзлик туйғуларини тараннум этади, жамиятга нафи тегадиган, фойдали ишлар билан кадрли, олижаноб инсонларни улуғлайди. Муаллиф учун яхшиликнинг, одабийликнинг мезони – бу табаррук тупроқ муҳаббатини ҳамма нарсдан устун қўйиш, халқ манфаати учун ишлаш, эл ғам – ташвиши билан яшашдир. “Қаторингда нор бўлса!” шеърида у оилани ватанга қиёслайди. Гўдакнинг дунёни англаши, яхши ва ёмонни, оқу қорани ажратиши айнан ўзи туғилиб ўсган хонадондан бошланади. Инсон камолоти учун оила бебаҳо тарбия мактабидир:

Белинга куч борида оилангни шод айла,
Қўйнингдаги ҳалолнинг кўнглини обод айла,
Фарзандинг- чун Оллоҳдан бахт тилаб, дуо айла,
Инсон номи ўчмагай ўғил – қизи бор бўлса.

Шерали Жўраевнинг ижодий камолотида фақат ўтмиш ва тарихгина эмас, балки келажак ҳам Ватан билан, унинг гўзал табиати, маданий анъаналари, бетакрор кадриятлари, келгуси авлодлар ҳаёти билан боғлиқлик касб этади. У Ватанини севиш билан кифояланмайди, унинг эртанги куни, фарзандларининг истиқболи, инсоният тақдири учун қайғуради. Муаллиф ташбеҳларида поэтик образлар мусиқий оҳанг, ҳолат, кайфият ва рангин манзаралар асосига қурилади. Ўзбек халқининг ҳаёти, бугуни ва эртаси шоир қалбидаги туйғулар ҳаракатини таъминлайди, жарангдор, ёрқин поэтик образларга асос бўлиб хизмат қилади:

Ватан деб оҳ урмакни ватансиздан сўраб кўр,
Ватанини сотмакни иймонсиздан сўраб кўр,
Ватанга ёв кўз тутса, иймонингни синаб кўр,
Ватан қўлдан кетмагай, мард ўғлонлар бор бўлса.

Давр, ватан, замондошлар ҳақидаги самимий ва эҳтиросли шеърлар муаллифнинг ҳаётини маслагини белгилаб беради. Сатрлар замиридаги жўшқин ва самимий эътироф китобхонни ҳам бефарқ қолдирмайди:

Тангри ўзи бермаса зар берсанг-да бор бўлмас,
Тангри азиз этганлар икки дунё хор бўлмас.
Ишлари бекор бўлмас, номардларга зор бўлмас,
Дунё кўзга тор бўлмас Тангри мадаккор бўлса.

Шоир юрт тинчлиги, осойишталигини бузадиган, сийрати суратига тўғри келмайдиган кимсалардан нафратланади, очиқдан – очиқ “Улардан қоч...”, дейди:

Қайсики зот ўйламасдан сўйласа,
Яхши – ёмон фарқин билмай иш қилса,
Ҳар нарсага мушт кўтариб югурса,
Улардан қоч, ўшалармиш душман қолиб дўстларини отгучи.

Ш.Жўраев ижтимоий – сиёсий воқеликнинг, давр тараққиёти ва инсоннинг, халқ тақдирининг маънавий – руҳий ҳамда маърифий моҳиятини поэтик содда, раво ва мусиқий сатрларда мужассамлаштиради. Бир қараганда жуда оддий, шунинг баробарида ҳикматли хулосалар чиқаради:

Қайсики зот миллатини ўйламас,
Ўз элининг улуғларин сийламас,
Фарзандларин келажакин ўйламас,
Улардан қоч, ўшалармиш зўр келганда Ватанини сотгучи.

Санъатнинг турли кўринишлари воқеликни, ундаги ходиса, нарса ва ҳолатларни ўзига хос усуллар ёрдамида акс эттиради. Ватанпарварлик руҳидаги кўшиқлар дунёни бадий воситалар орқали янада тўлақонли, жозибали англашга ёрдам беради. Ш.Жўраевнинг асосий фаолияти мусиқа санъати билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, мусиқа терминининг изоҳи ҳақида ҳам тўхталиб ўтмоқчимиз.

Мусиқа (юн. *mousiche* – музалар санъати) инсон ҳиссий кечинмалари, фикрлари, тасаввур доирасини мусиқий товуш (*тон, нағма*) лар изчиллиги ёки мажмуи воситасида акс эттирувчи санъат тури. Унинг мазмуни ўзгарувчан руҳий ҳолатларни ифодаловчи муайян мусиқий-бадий образлардан иборат. Мусиқа инсоннинг турли кайфиятлари (мас. кўтаринкилик, шодлик, завқланиш, мушоҳадакорлик, ғамгинлик, хавф-қўрқув ва б.)ни ўзида мужассамлаштиради.”[3, 145]

Мусиқий мерос – мўътабар ватанимизнинг ўтмиши, улуғ аجدодларимизнинг маънавий олами сари қўйилган олтин кўприклардир. Буюк аллома, мутафаккир шоир Абдурахмон Жомий айтганидек, “Мусиқадан лаззат топмаслик инсон руҳининг хузурбахш кайфиятга бурканмаслиги, унинг руҳий олами жисмоний нафсоният даражасида қолиб кетганидан, маънавий баркамоллик сари қадам ташламаганидан дарак беради”[4, 74].

Ҳар бир тарихий давр ўз ғоялари ва мафкуриси йўлида муайян қарашларни ўзида мужассам қилган мусиқа асарларини яратади. Болалар фольклорининг таракқиёт тамойиллари доимий ўсиш ва ўзгаришда. Хусусан, халқ мусиқаси тарихан шаклланган ва мунтазам ривожланиб борадиган йўл, усул, тур ва жанрларнинг ҳамда миллий чолғу асбобларининг хилма – хиллиги ва ранг – баранглиги уйғунликда ёшларнинг ҳаётга ва жамиятга маънавий – эстетик муносабатларини шакллантиради.

Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг фикрича, “Шерали Жўраев – эл орасидан чиққан, фидойи, беҳаловат элнинг меҳру саховатидан рўёбга келган, шу закий ва донишманд элнинг бекиёс илм – маърифати, қадрият ва санъатини, унинг Маъмуржон Узоқов, Жўрахон Султонов, Комилжон Отаниёзовдек беназир, устоз ҳофизлари маҳоратини ўзида мужассам этган, шу улуғ зотларнинг санъат дарёларидан баҳраманд бўлиб улғайган, кўқарган, камолга етган ва мана, ўзи ҳам бугунги кунда устоз ҳофиз мақомига етишган элсевар санъаткорларимиздандир. У ҳамиша эл орасида, одамлар эътиборида. У халқ олдида кўшиқ айтар экан, тароналари фасллар, йиллар оша истиқболимизни бўйлайди, диёримизнинг шаҳар ва қишлоқларида таралаётган баланд овози юртимизнинг, эл ва эл фарзандларининг баланд ва пойдор икболини тараннум этади”[5, 68].

Энг қадим замонлардан бошлаб инсоннинг диди, бадий - эстетик муносабатлари, дунёқараши асосан мусиқа таъсирида шаклланади. Шунингдек, миллий оҳангларда халқнинг ички қиёфаси, маданий анъаналари, маънавий-маърифий қарашлари, интилишлари ҳамда орзу-армонлари акс этади ҳамда жамиятнинг умумий савиясини белгилаб беради. Шарқнинг буюк алломалари мусиқанинг инсон руҳиятига таъсирини, унинг турли ҳиссиётлар уйғота олиш хусусиятларини мукамал ўрганганлар ва таҳлил қилганлар. Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Умар Ҳайём, Маҳмуд Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк мутафаккирлар ўз асарларида мазкур масалаларни фалсафий ва психологик аспектда кенг ёритганлар.

Санъат инсоннинг ғамларини, ғуборларини аритади. Инсоннинг қадр – қимматини, ақл – заковатини, яратувчанлик фаолиятини юксалтиради, фикрини теранлаштиради, тафаккурини ўткирлаштиради, эзгу амалларга илҳомлантиради. Мусиқанинг эстетик феномен сифатида ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, маънавий камолотга эришган инсон қаршида ҳар қандай тўсиқлар чекинади. Бунинг учун инсон энг яхши, олижаноб фазилатларни ўзида тарбиялаб бормоғи зарур. Яхши фазилатларни тарбиялаш эса ўз – ўзини англашдан бошланади. Инсоннинг ҳақиқий комилликка эришувида, олам ва жамият ўртасидаги муносабатларининг мустаҳкамланишида адабиёт ва санъат, хусусан мусиқий идрок бекиёс тарбиявий кудрат касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2022 йил, 4 февраль, 25- сон.
2. Маънавият. Асосий тушунчалар лугати. Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти.,2021
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.6-ж. Т.: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2003.
4. Жомий А. Рисолаи мусиқий. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, 1998.
5. С.Сайид. Қўшиқнинг ватани. Жўраев Ш. Санъатим Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИНИНГ БАДИИЙ - ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

FERGANA VALLEY CHILDREN'S FOLKLORE DANCES ARTISTIC - AESTHETIC CHARACTERISTICS

Shuhrat TOKHTASIMOV

State choreography of Uzbekistan Academy, rector, professor, Tashkent city, Uzbekistan

Durdona UBAIDULLAEVA

*State Academy of Choreography of Uzbekistan, art history, 2nd year student, Tashkent city,
Uzbekistan*

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Фарғона водийси болалар фольклор рақсларининг бадий - эстетик, маърифий – тарбиявий хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: Фольклор, болалар, миллий қадрият, тарих, рақс, таълим, маданий анъана.

ABSTRACT

In this article, the artistic-aesthetic, educational-educational features of children's folklore dances of the Fergana Valley are studied.

Keywords: Folklore, children, national value, history, dance, education, cultural tradition.

Фольклор рақс – композициялари ўсиб келаётган ёш авлоднинг руҳий оламини, бадий-эстетик қарашларини ўзига хос тарзда акс эттириб, уни бойитади ҳамда инсонлар орасидаги муносабатларни тушуниб олишда ёрдам беради. Шунингдек, фольклор рақслар, куй – кўшиқлар ўқувчи - ёшлар тарбиясига бениҳоят катта таъсир кўрсатиб, уларда юқори даражадаги бадий-эстетик завқ ва дидни шакллантиради, уларни бир - бирларига яқинлаштириб инсоний фазилатларини юксалтиради, фикр - туйғуларини бирлаштиради, гўзалликни идрок этишларида муҳим роль ўйнайди.

Ёш авлод дунёқарашини камол топтириш ва руҳий оламини бойитишга хизмат қиладиган бадий қадриятлар силсиласида Қашқадарё болалар фольклари муҳим аҳамият касб этади. Уларда юксак ватанпарварлик, оила кўрғони ва она юртни кўз қорачиғидай асраб - авайлаш, ота маконнинг муқаддаслиги, элу юртнинг ҳамжихатлигини улуғлаш каби эзгу ғоялар тараннум этилади. Шунинг баробарида, халқимизнинг энг гўзал ва олижаноб қадриятларини бутун дунёга танитишда ҳам уларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс. Атоқли этнограф олим, профессор И.Жабборовнинг фикрича, болаларнинг “ахлоқий жиҳатдан камол топишида, ўзаро дўстона ва биродарлик муносабатларини мустаҳкамлашда, ота – она ва катталарга ҳурмат ва меҳр - муҳаббат туйғуларини уйғотишда, кичкина болаларни катта болаларга қараб тарбиялашда ва бошқа одоб – икром масалаларида ҳозиргача маҳалла ёки қишлоқ жамоачилиги томонидан назоратда бўлиш ўзбек халқининг энг ажойиб анъаналаридан” [1, 224]. Айниқса, маросим кўшиқ – рақсларининг, уларнинг муҳим йўналиши бўлмиш предметли рақсларнинг сюжетлари ўзига хос эпик талқинлари билан эътиборни тортади. Уларнинг жанрий мансубияти, вариантлари, сюжет тизимидаги ғоялар таркиби ва образлар силсиласи, воҳа туманларида тарқалиш доираси алоҳида тадқиқот манбаи бўлади.

Айниқса, рақс синфлари ва тўғаракларидаги машғулотлар ўзининг бадийлиги, қизикарлилиги ва ўқувчиларга кўпроқ ижодий завқ, эмоционал туйғулар ва образли кечинмалар уйғотиши билан ажралиб туради. Бугунги кунда рақс таълимида ҳам машғулотларни замонавий инновацион - педагогик технологиялар асосида ташкил этишга, анъанавий методларни такомиллаштиришга ва янги замонавий инновацион ғояларни излаб топиш мақсадида тобора жиддий изланишлар олиб борилмоқда.

Фарғона, Андижон ва Наманган вилоятларида болалар фольклор рақсларининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари ворисийлик анъаналарига боғлиқ бўлиб, ҳар бир янги авлод ўзидан олдинги аجدодлар яратган кадриятларни маълум даражада ўзлаштиради. Фольклор тўғаракларида рақс ва мусиқа сирларини замонавий техника – ускуналар эмас, балки тажрибали устоз ўргатади. Барча соҳалар каби, мусиқа ва рақс санъатида ҳам устоз шогирдликнинг анъанавий давомийлиги муҳим аҳамият касб этади. Фарғона водийси жаҳон тамаддунининг кўхна бешикларидан бири сифатида нафақат ўзининг бой тарихи, тақрорланмас урф – одат, фадриятлари ҳамда қадимий мусиқа санъати билан ҳам ажралиб туради. Фарғона болалар фольклор рақслари орасида “ДОИРА” [2.] рақси ўзининг серзавқлиги, ўйноқилиги билан ажралиб туради. Тўғарак раҳбари рақсни саҳналаштиришдан олдин доира сўзининг маъносини, унинг тарихини болаларга тушунтиради.

Тарихий теран илдизларга эга болалар фольклор асарларидан бири “Кашта” [2.] рақсидир. Маълумки, мамлакатимизда қадимдан шаклланган, жаҳонга машҳур нафис санъатлар ноёб анъаналаридан бири айнан каштачилик санъати бўлиб, хореограф – педагог ёрдамида ўқувчилар кашта сўзининг маъносини, келиб чиқиш тарихини, ўзига хос хусусиятларини билиб олгач, рақсни ўрганишлари ҳам осон кечади. Мамлакатимизда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос санъати, ўзига хос урф – одатлари, расм - русумлари мавжуд. Фольклор рақсларининг ижро услубларида, либослари ва безакларида улар ўзининг соф миллий хусусиятларини сақлаб қолган. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ёзилишича, “Андижоннинг Арк қисмида (ҳоз.Бобур маҳалласи) ва Шахристонда олиб борилган археологик қазилмалар натижасида VII – VIII – асрларга оид буюмларнинг топилиши унинг Ўрта Осиёдаги кўхна шаҳарлардан бири эканлигини тасдиқлайди” [3, 323]. Ўзбек болалар фольклор санъатининг дурдона асарлари сифатида тилга олинадиган “Андижонча”, “Андижон шодиёнаси” [4.] рақс композицияларида ҳам қадим ўлкага хос энг гўзал кадриятлар, этнографик хусусиятлар бўртиб туради.

“АНДИЖОНЧА” фольклор рақсида 7 нафар ўғил бола, 12 нафар қиз бола иштирок этади. Саҳнага доира чалиб 7 нафар ўғил бола чиқади. Уларнинг 6 нафари 13 - 14 ёшли ўсмирлар, қатор бошида бола 6 - 7 ёшларда. Доира чалганча, саҳнанинг олд томонига бир саф бўлиб келишади. “Ой” деган овоз билан ўнг томондан яшил либос кийган тўрт нафар қиз, чап томондан қизил кўйлаклик тўрт нафар қиз саҳнага югуриб чиқиб, бир – бирлари билан “саломлашиш” ҳаракатини бажарадилар. Қўл ушлашиб, битта “чарх” айланадилар. Ўғил болалар доира чалганча, бир қатор бўлиб, орқалари билан юриб, саҳнанинг орт қисмига ўтишади. Яшил

либосли қизлар ўнг томонга, қизил либосли қизлар чап томонга ўтиб, “шахмат” шаклида турадилар. Қўлларини аввал ўнг томонга, кейин чап томонга боши баландлигида кўтариб, “майин сабо” ҳаракатини ифодалядилар, “қарсак” ҳаракати билан “чарх” айланадилар, оёқлари билан “қийин уфори” ҳаракатини бажарадилар. Қўлларини “қалдирғоч” ҳаракати билан турган жойларида аввал ўнг томонга, кейин чап томонга “чарх” айланадилар. Қизлар қўлларини юқорида ҳаволатиб, “йирик тўлқин” ҳаракати билан, бир – бирлари билан баҳслашадилар. Яшил либосли қизлар “кураш” ҳаракати билан, қўларини орқа белларига қўйиб, қизил кўйлакли қизларни саҳнанинг ўнг томонига “суриб боришади”. Қизлар “ҳойй” деб қийқиришади, қизил кўйлаклик қизлар яшил либосли қизларни саҳнанинг чап томонига суриб боришади, “кураш” ва “қанот” ҳаракатида иккита – иккита бўлиб “чарх” айланадилар. “Шахмат” шаклида тизилиб, “чарх” ҳаракати билан ярим доира шаклида турадилар, иккита – иккита бўлиб, “чарх” ҳаракатини бажарадилар. Тўққиз нафар 6 – 7 ёшли қизалоқлар “қалдирғоч” ва “нуқтали юриш” ҳаракатлари билан саҳнага чиқишади, уларнинг саккиз нафари ўғил болача қийинган. Яшил ва қизил либосли қизлар “аркон тортиш”, “этак ўйин” ҳаракатларини бажаришади. Ўртада аввал изалоқлар “чарх” айланадилар. Кейин яшил ва қизил кўйлаклик қизлар “чарх” ҳаракатини тиззалаб бажарадилар. “Сакрама” ҳаракати билан ўтирадилар. Қизалоқлардан икки нафари катталарга қўшилиб, тиззада “чарх” ҳаракатини бажарадилар ва “шахмат” шаклида бир тиззалаб ўтирадилар. Уч нафар қизалоқ ўртада “чарх”, “қарсак” ва “қанот” ҳаракатини бажарадилар. Доирачилар орасидан кичкина бола саҳнанинг ўртасидан доира чалиб келиб, ёш раққосаларга жўр бўлади. Қизалоқлар қўлларини белларига қўйиб, олдин ўнг томонга, кейин чап томонга “елка учирш” ҳаракатини бажарадилар. Қизлар ўрнидан туриб, “охҳойй” деган товуш билан, қўлларини юқorigа кўтариб, “қанот” ҳаракатини бажарадилар. Ритм тезлашади. Икки гуруҳ бирлашиб, давра бўйлаб “чарх” ҳаракатини ифодалядилар. Бор бўйлари билан “сакрама” ҳаракатини бажарадилар. “Енг шимариш” ва “қарсак” ҳаракатларини бажарадилар. Қизлар қўлларини юқorigа кўтариб, давранинг икки томонига сафланадилар. Доира чалиб, олдинги қаторга доирачи ўғил болалар чиқиб келишади. Доира чалиб, яна орқага юришади. Қизлар икки томондан чиқиб, давранинг ўртасида бирлашиб, яна “қанот” ва “қарсак” ҳаракати билан орқага юра бошлядилар. Ўғил бола либосидаги иккита қизалоқ икки томондан “қалдирғоч” ҳаракати билан марказга чиқишади. Қизалоқлар кучоқлашиб кўришадилар, ҳамма қарсак чалади. Қизлар ўнг томонга, чап томонга “Шох ташлаб”, саҳнадан чиқа бошлядилар. Иккита қизалоқ ўйин билан банд бўлиб, гуруҳдан қолиб кетишади. Доирачи йигитлардан бири қизалоқларнинг олдига келиб, доира чалиб, “ҳой, юринглар” дегандек ишора қилади. Қизалоқлар доира жўрлигида рақсга тушиб, саҳнани тарк этишади.

Тараққиёт сари дадил одимлаётган ҳар бир давлат тарихга назар ташлаб, миллий урф – одатлар, қадимий анъаналар, бетақрор қадриятларни ўрганишга ва асраб – авайлашга интилади. Бу борада фольклор санъатининг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Ўсиб келаётган ёш авлод аждодларимиз қолдирган маънавий мерос, илмий кашфиётлар билан фахрланиш туйғусини кучайтириш, уларнинг онгу – шуурида миллий ўзлик ва миллий ғурур туйғуларини юксалтиришда фольклор кўшиқ-рақсларини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1994.
2. Фарғона шаҳридаги 4 – сонли болалар мусиқа ва санъат мактаби рақс синфи ўқитувчиси Г.Шароповадан ёзиб олинди.Муаллифнинг шахсий архиви.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-ж. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000.
4. Андижон вилояти, Андижон туманидаги 16 - сонли болалар мусиқа ва санъат мактаби ўқитувчиси Холида Ҳасановадан ёзиб олинган.Муаллифнинг шахсий архиви.
5. Вашкевич Н.Н. История хореографии всех веков и народов.М.: “Ленанд”, 2017. 82 с.

7. Фицовски Е. К вопросу об изучении “Цыганщины”. “Советская музыка”, 1934. № 12.
8. Штейнпресс Б. К истории “цыганского пения” в России. Москва.: “Культура”, 1934.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОР РАҚСЛАРИНИНГ БАДИИЙ - ЭСТЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

FERGANA VALLEY CHILDREN'S FOLKLORE DANCES ARTISTIC - AESTHETIC CHARACTERISTICS

Shuhrat TOKHTASIMOV

State choreography of Uzbekistan Academy, rector, professor, Tashkent city, Uzbekistan

Durdona UBAIDULLAEVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, art history, 2nd year student, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Фарғона водийси болалар фольклор рақсларининг бадий - эстетик, маърифий – тарбиявий хусусиятлари тадқиқ қилинади.

Фольклор рақс – композициялари ўсиб келаётган ёш авлоднинг руҳий олами, бадий-эстетик қарашларини ўзига хос тарзда акс эттириб, уни бойитади ҳамда инсонлар орасидаги муносабатларни тушуниб олишда ёрдам беради. Шунингдек, фольклор рақслар, куй – кўшиқлар ўқувчи - ёшлар тарбиясига бениҳоят катта таъсир кўрсатиб, уларда юқори даражадаги бадий-эстетик завқ ва дидни шакллантиради, уларни бир - бирларига яқинлаштириб инсоний фазилатларини юксалтиради, фикр - туйғуларини бирлаштиради, гўзалликни идрок этишларида муҳим роль ўйнайди.

Ёш авлод дунёқарашини камол топтириш ва руҳий олами бойитишга хизмат қиладиган бадий кадрятлар силсиласида Қашқадарё болалар фольклори муҳим аҳамият касб этади. Уларда юксак ватанпарварлик, оила кўрғони ва она юртни кўз қорачиғидай асраб - авайлаш, ота маконнинг мукаддаслиги, элу юртнинг ҳамжиҳатлигини улуглаш каби эзгу ғоялар тараннум этилади. Шунинг баробарида, халқимизнинг энг гўзал ва олижаноб кадрятларини бутун дунёга танитишда ҳам уларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Атоқли этнограф олим, профессор И.Жабборовнинг фикрича, болаларнинг “ахлоқий жиҳатдан камол топишида, ўзаро дўстона ва биродарлик муносабатларини мустаҳкамлашда, ота – она ва катталарга ҳурмат ва меҳр - муҳаббат туйғуларини уйғотишда, кичкина болаларни катта болаларга қараб тарбиялашда ва бошқа одоб – икром масалаларида ҳозиргача маҳалла ёки қишлоқ жамоачилиги томонидан назоратда бўлиш ўзбек халқининг энг ажойиб анъаналаридан”¹⁰⁰. Айниқса, маросим кўшиқ – рақсларининг, уларнинг муҳим йўналиши бўлмиш предметли рақсларнинг сюжетлари ўзига хос эпик талқинлари билан эътиборни тортади. Уларнинг жанрий мансубияти, вариантлари, сюжет тизимидаги ғоялар таркиби ва образлар силсиласи, воҳа туманларида тарқалиш доираси алоҳида тадқиқот манбаи бўлади.

Калит сўзлар: Фольклор, болалар, миллий кадрят, тарих, рақс, таълим, маданий анъана.

ABSTRACT

In this article, the artistic-aesthetic, educational-educational features of children's folklore dances of the Fergana Valley are studied.

Folk dance-compositions reflect the spiritual world, artistic-aesthetic views of the growing young generation in a unique way, enrich it and help to understand the relationships between people. Also, folklore dances, tunes and songs have a great influence on the education of students and young people, they form a high level of artistic and aesthetic pleasure and taste in them, bring them closer to each other

¹⁰⁰ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1994. Б.224.

and raise their human qualities, unite their thoughts and feelings, and play an important role in their perception of beauty.

Children's folk songs of Kashkadarya play an important role in the series of artistic values that serve to improve the outlook of the young generation and enrich their spiritual world. They glorify noble ideas such as high patriotism, protection of the motherland, the sanctity of the motherland, and the unity of the motherland. At the same time, their role and importance in introducing the most beautiful and noble values of our people to the whole world is incomparable. In the opinion of the famous ethnographer, professor I. Jabbarov, children's "moral maturity, strengthening of mutual friendly and fraternal relations, instilling feelings of respect and love for parents and adults, raising small children according to older children, and other issues of courtesy and respect Being controlled by the neighborhood or village community is one of the most wonderful traditions of the Uzbek people"¹⁰¹. In particular, the plots of ritual song-dances, their important direction, subject dances, attract attention with their unique epic interpretations. Their genre affiliation, variants, composition of ideas in the plot system and series of images, the range of distribution in the oasis districts will be a separate source of research.

Keywords: Folklore, children, national value, history, dance, education, cultural tradition.

¹⁰¹ Jabbarov I. Ethnography of the Uzbek people. Tashkent: "Teacher" publishing house, 1994. P.224.

ТАРИХИЙ АСАРЛАРДА ИНСОН РУҲИЯТИ ТАСВИРИ
(Шаҳодат Исаханованинг “Нодираи даврон” романи мисолида)
MAN IN HISTORICAL WORKS IMAGE OF SPIRIT
(Nodirai davron novel by Shahodat Isakhanova example)

Shairakhan UMAROVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, press secretary, independent researcher, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада таниқли ёзувчи Шаҳодат Исаханованинг “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” романида инсон тасвири масалалари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: руҳият, бадиий тафаккур, Нодирабегим, тарихий шахс, ижтимоий ҳодиса, портрет.

ABSTRACT

This article examines the issues of human image in the novel "Nodirai davron yahud amir tavqi la'nat toni" by the well-known writer Shahodat Isakhanova.

Keywords: mentality, artistic thinking, Nodirabegim, historical person, social phenomenon, portrait.

Инсон – ҳаёт гултожи. Ақлий жиҳатдан соғлом одамнинг феъл –атвори, хатти – ҳаракатлари унинг ахлоқида тўла намоён бўлади. Ана шунда у қалб изтироблари ва ички кечинмаларининг ўзаро зиддиятларини, қарама – қаршилиқларини тартибга сола олади. Умумбашарий тамаддунда ҳар бир давр тараққиёти ўша давр кишиларининг ақлий имкониятлари, салоҳияти, тарихда қолдирган изи ва тафаккур даражаси билан белгиланади. Имом Ғаззолий ўзининг “Кимёи саодат” китобида таъкидлаганидек, “Инсон фаришта ва ҳайвон орасидаги махлуқдир. Ҳайвон ривожланмайди, чунки, унинг камолот қуввати йўқ. Фаришта ҳам ривожланмайди, чунки, унинг ўзи пок, илоҳий нурдан иборат. Фақат инсонда ривожланиш, руҳий камолот хислати мавжуд”[2, 149].

Тасвир ҳаққонийлиги ва унинг муаллиф эстетик ниятига мос йўналтирилиши асарнинг ҳаётийлигини таъминловчи бош мезон ҳисобланади. Шунинг учун тасвир асарда асосий ва ҳал қилувчи функцияни ўз зиммасига олади. Таниқли адиба Шаҳодат Исаханова инсон тасвири масаласига ҳамisha юксак даражада масъулият билан ёндашади. Инсон характери, фаолияти, хатти – ҳаракатлари, психологияси юқори даражадаги уйғунликка эга бўлади. Унинг тарихий асарларидаги ҳар бир портрет, шахс характер – хусусияти тавсифи бу борадаги мукамал иншолар сирасига киришига лойиқ.

“Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” романи учун характерли бўлган энг муҳим жиҳати, ўтмиш ҳақиқатларининг ҳаётий фалсафа билан уйғунлигидир. Мустақил фикрлашга қодир одам дақиқа сайин глобаллашиб бораётган дунёнинг шиддатли ва зиддиятли бўҳронлари, муносабатлар, эътиқодлар кураши жараёнида тарих ҳақиқатларини холислик билан таҳлил қила олади. Ёзувчининг “Турон маликаси”, “Султон Жалолиддин ёхуд Чингизхон тузоғига тушган малика”, “Гавҳаршодбегим” каби романлари қаторида “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” асарида ҳам халқ ўтмишининг нуқталарига сабаб бўлган олиму фузалолар, адибу шоирлар ҳаёти ва ижодий ижтимоий фаолиятини одиллик ва холислик билан акс эттириб, уларнинг номини абадийлаштириш масаласи устуворлик қилади.

Тарихий асарларда ҳал қилувчи ўринни реал воқеалар ва ҳодисалар эгаллайди ҳамда шу асосда тарихий шахс характери яратилади. Шаҳодат Исахонованинг тарихий мавзудаги асарлари композицион яхлитлиги билан ажралиб туради. Муаллиф юрт тарихида ёрқин из қолдирган маликаларнинг бадиий тимсолларини яратар экан, миллатнинг эрк учун курашларининг барча тарихий босқичларини реал воқеаларга асосланган ҳолда, ортиқча муболағасиз, ишончли ёритади. Ҳар бир образ бетакрорлиги, замирида аёл қалби қаъридаги нозик ҳис – туйғулар силсиласини, номсиз изтироблар гирдобидаги руҳий кечинмаларни, уларнинг характер – хусусиятларини бадиий талқин этиш жиҳатидан эътиборга сазовордир. Инсон моҳиятида, хусусан, аёл руҳиятида ирода кучи алоҳида аҳамият касб этади. У бевосита тафаккур ва ҳиссиётнинг амалий фаолиятидаги ифодаси сифатида инсон маънавий оламининг идеал даражасини белгилайди. Мутахассисларнинг фикрича, “Инсон, унинг мияси, ақли шу даражада кўп қиррали, хилма – хил, англаш қийин бўлган ҳолат ва башорат қилиш мумкин бўлмаган хазина. Ўзида мужассам этган беқиёс имкониятлари билан ноёб мўъжиза. Бу муаммо жуда мураккаб ва балки, ундан ҳам қийин бўлган ҳодисаки, уни фан ҳали – бери ҳал эта олмайди” [3, 35]. Ш.Исахонова ўта синчковлик билан “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавқи лаънат тўни” романида Нодирабегимнинг “жуда мураккаб” руҳий дунёсини, кўп қиррали ижтимоий – сиёсий, адабий – маърифий фаолиятини, тарихий воқеалар оқими ва қаҳрамонлар қисмати кесимида ифодалайди. Роман реал тарихий фактлар, мўътабар манбаларга асосланган, унда тасвирланган воқеалар китобхонда қизиқиш уйғотади.

Асарнинг сюжет ва композицияси ниҳоятда мукаммал, унда қамраб олинган воқеа - ҳодисалар оддий изоҳлардан холи, изчил ва ишончли тасвирланган. Муаллиф Нодирабегим яшаган давр билан, шоира шахсияти орасидаги туташ ришталар, зиддияту номутаносибликларни, юрт сўраб турган маликанинг оддий аёл сифатидаги кўнгил оғриқларини, изтиробларини чуқур ҳис қилади. Нодирабегим миллат тарихидаги энг зиддиятли даврда яшади, низолар ва хиёнатлар урчиган салтанатни бошқарди. Иқтидорли ёзувчи Шаҳодат Исахонова малика характери талқинида асосий эътиборни унинг барча даврлар учун муҳим бўлган юксак орзу – мақсадлар учун олиб борган курашини, буюк бунёдкорлик ислохотларини, илм-фан, адабиёт тараққиётига қўшган тарихий ҳиссасини, қалб кечинмаларини тасвирлашга қаратди.

Муаллиф бош маликанинг руҳий ҳолати, ички изтиробларининг тасвири ёрқин ва жонли бўлишига эришиш мақсадида психолингвистик усуллардан фойдаланади. Образлар характерини бўрттириш, умумлаштириш мақсадида реал воқеалар мазмуни билан қиёслайди. Воқеа ва ҳодисалар фалсафий теранлик билан мушоҳада этилади, муаллиф тарихий ҳақиқатни катта маҳорат билан бадиийлаштиради. Натижада, барча образлар ўзига хос тўлақонли ва яхлит характер сифатида гавдаланади.

Фаробийнинг фикрича, “Инсон моҳияти ақлда, ақлнинг моҳияти эса хатти – ҳаракатда билинади” [1, 36]. Романдаги руҳий ҳолатларнинг ноёб бадиий ҳодисаси сифатидаги мукаммал тасвири, фавқулодда таъсирчанлиги, қаҳрамонлар нутқининг маталу мақолларга бойлиги, тозаллиги, ҳозиржавоблиги муаллифнинг юксак тафаккур тарзи, она тилининг билимдони эканлиги билан изоҳланади. Ички изтироблар ифодасида ҳар бир сўзнинг тағ маъноси кучайиб, лексик – семантик ҳудуди кенгайиб, уфқларга туташиб кетгандек тасаввур уйғотади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у қаҳрамонларнинг яқинлашаётган қадамларидаёқ уларнинг ташқи ва руҳий портретлари ўртасидаги муштаракликни кўради.

Моҳлар ойимнинг биргина ана шу нигоҳида ҳамма нарса мужассам эди. Умархон ҳаётида бундай жодули кўзларни, жон олғувчи нигоҳларни, девонага айлантиргучи қарашларни кўп кўрган, асири бўлган, лекин айни лаҳзаларда Моҳлар ойимнинг қорачуғида жишлоланаётгани каби қалбини наштадай кесиб ўтгучи сирли бир туйғуни туймаган эди.

– *Юзларингиздин таралган нурдин кўзларим қамашди, қаранг, ҳатто сўзларимдин ҳам адашаётирмен! – сўзида давом этди Умархон Моҳлар ойимдан садо чиқмагач – Ижозат этсангиз, менга осонроқ тилда, яъни ашъор тилинда сўйласам.*

Моҳлар ойим майин нигоҳ билан бош ирғади.

– *Ул малак Моҳ дедилар, лек бўлди Офтоб рўбарў,*

Зоҳиру ботин дилим уққали китоб рўбарў.

Моҳлар ойимнинг оқарган юзларига қизиллик югуриб, чуқур нафас олди, гунчадек лаблари жавобга ҳозирланаётган каби қимтинди. (77–б.)

Мазкур парча аслида романнинг ўқ илдизи, унда ёзувчининг мақсадини ойдинлаштирувчи, кучайтиргувчи асос яширин. Кичик сабаб катта умумлашмаларга йўл очади. Илк учрашув, илк суҳбатни иккаласи ҳам тақдирнинг туҳфаси, Яратганнинг инъоми деб билади. Моҳларойимнинг характери турли вазиятларда, ҳар хил ҳолатларда очиб берилади. Муаллиф услубининг ўзига хослиги шундаки, у воқеаларни шунчаки баён қилмайди, уларни инсон руҳияти, кўнгилнинг кувончу кемтиклари, исёнлари, табиат манзаралари билан уйғунликда, юксак маҳорат билан тасвирлайди. Воқелиklar динамикасида илк учрашувдаги лиро – романтик кайфиятнинг фитналар, хиёнатлар гирдобидаги улкан зиддиятга айланиш аламларининг ифодасида асосий конфликтдан ташқари, ёрдамчи конфликтлар ҳам муҳим аҳамият касб этишини ёзувчи ниҳоятда ишонarli тасвирлайди. Нодирабегим кетма – кет келаётган руҳий зарбалар олдида ожизланиб қолаётганида ҳам мудом мамлакатнинг ободлиги, халқнинг фаровон яшаши, салтанатнинг тинчлиги ҳақида қайғуради. Роман бош қаҳрамонларининг нутқида ўша даврда Қўқон хонлигида яшовчи аҳолининг оғзаки сўзлашувида учрайдиган, умумхалқ муомаласида мавжуд бўлган иборалар, мақол ва маталлар ҳам бисёр.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Форобий А.Н. Фозил одамлар шаҳри. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
2. Комилов Н. Тасаввуф. 2– китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999.
3. Константинов Ф.В. Современные проблемы философии и задачи философской общественности. М.: «Вопросы философии», 1972.
4. Каримов Ғ. Халқ, тарих, адабиёт. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
5. Азамат Зиё. Ўзбек аёллари тарих саҳнасида. Т.: Фан, 2002.
6. Ёқубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Тошкент.: “Nurafshon business”, 2021.
7. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, Ш ҳарфи, Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, - Б. 218-221 // <https://www.ziyouz.com>
8. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. Дарслик. Т.: Уапги пашг, 2010.

INTEGRAL APPROACH IN THE TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED GYMNASTS

Musaev Bahrom BAKHTIEROVICH

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Chirchik, Uzbekistan

Musaeva Aziza RUSTAMOVNA

Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Chirchik, Uzbekistan

ABSTRACT

The materials of the correlation analysis made it possible to study the features of the relationship of various aspects of the integral fitness of gymnasts with their sports and technical skills. The matrix of the 20th order was analyzed by the method of the main components, which includes the main indicators characterizing the training process of young gymnasts aged 12-17 years.

Aim: Consider a mathematical model of correlation and factor analysis of the readiness of promising young gymnasts and the level of its significance in determining the model characteristics of young athletes.

Methods: In this work, methods of mathematical statistics were used, in particular, correlation and factor analysis of the results.

Results: The validity of individual tests changes with age, both with the result in the types of gymnastic all-around, and with the volume of mastered and included in the combination of elements of the highest difficulty group. It turned out to be quite difficult to choose which test is more valid and at what age. But there is still a tendency to increase the significance of these links with increasing age, especially in tests related to the strength training of gymnasts.

Conclusion: In the course of the study, it was determined that integral indicators for the types of fitness of gymnasts have the greatest informativeness. Also, the use of factor analysis allows you to purposefully build a training process in gymnastics.

Keywords: Model, correlation analysis, factor analysis, physical development, testing, physical fitness, technical training, control tests, sports and technical skills.

I. INTRODUCTION

In recent years, modeling of the main aspects of skill and training methods has become widespread in the athletes' training management system. LY Arkaev, YK Gaverdovsky, VN Platonov, VS Cheburayev believe that at the present stage of the development of high-performance sports in order to optimize the training process, it is time to create stage-by-stage intermediate models of athletes of various qualifications and training impact programs necessary to achieve a certain level of sports and technical skill (1,2,3,4,5,6,7).

A model is a set of basic parameters that determine the achievement of a certain level of sportsmanship and predictable results (1,3,4,7). Individual indicators included in the model are considered as model characteristics (2,4,5,7). Qualitative and quantitative indicators necessary for modeling are obtained by examination, testing, various experiments, expert assessments of specialists and others (1,5,7).

Depending on the purpose of management, the following types of models are distinguished: basic, perspective, theoretical and mathematical.

Basic models are requirements that must be met by the preparedness of athletes by a certain time.

A prospective model is a forecast of the possible results of winners.

A theoretical model is a system of knowledge that describes and explains the totality of phenomena of

some aspects of athletes' fitness from a single point of view.

A mathematical model is equations, graphs, etcetera. They are based mainly on the results of correlation, factorial, regression and variance analyses.

In the course of research, a mathematical model of correlation and factor analysis of the fitness of promising young gymnasts will be considered.

Research objectives.

1. To determine the factor structure of the preparedness of young gymnasts of various ages and qualifications.
2. To identify the influence of various aspects of preparedness on the success of competitive activity of gymnasts.

II. METHODS

The research was conducted in a centralized form of training for promising gymnasts of the I category, candidates for masters of sports (CMS) and masters of sports (MS) aged 13-18 years, respectively, who passed the prospective and pre-Olympic selection and are at the stage of in-depth sports training and sports improvement.

The gymnasts were divided into three groups by age: 13-14, 15-16 and 17-18 years. The complex of tests included exercises and tests recommended by YK Gaverdovsky, characterizing physical, technical training, physical development and performance (2).

III. RESULTS AND DISCUSSION

At the first stage, motor tests were checked for informativity, objectivity and reliability. The check showed their authenticity (quality). All tests on special physical (SPT) and technical (TT) training have good and excellent assessments of objectivity and reliability. The values of the correlation coefficients were in the range of 0.910 - 0.990.

The validity of individual indicators and tests by types of fitness of gymnasts varies significantly in different age periods. At the same time, their correlation with sports and technical results in the types of gymnastic all-around, the specifics of which they reflect, is higher than in the all-around. Integral indicators of relative strength, physical and technical fitness and training loads are the most informative, which, in general, speaks in favor of an integrated approach in assessing any fitness of gymnasts (see table 1):

Table 1.

Integral indicators	Sports and technical result		
	13-14 years old	15-16 years old	17-18 years old
Relative strength	0.630	0.719	0.684
Physical preparedness	0.946	0.518	0.873
Technical preparedness	0.783	0.867	0.807
Training loads	0.661	0.715	0.767

The empirical (calculated) informativity of the tests we used to assess physical and technical fitness is supplemented by meaningful (logical) informativity, since these tests are exercises included in the competitive program of gymnasts, that is, they are part of those motor actions that an athlete performs at competitions.

Correlation analysis was used to study the relationship between the various aspects of gymnasts' fitness (physical development, physical and technical fitness and training loads) and their sports and technical skills. The athletic and technical skills (ATS) of promising gymnasts were evaluated by two indicators (two components).

The first part is the sports result (scores obtained during the competition);

the second part was technical readiness, which was assessed by the number of learned elements of the highest difficulty group, support jumps and by the number of similar exercises included in arbitrary programs at competitions, that is, implemented in competitive combinations.

The data on 67 parameters obtained in the course of preliminary studies on promising gymnasts served as the material for correlation analysis.

Correlation analysis showed that gymnasts aged 12-17 years have a reliable relationship between physical development indicators and sports results observed only in certain types of gymnastic all-around:

- at 12-13 years of age, the length of the body with the result on the uneven bars,
- at the age of 14-15, the result is on a horse with a body length and a Broca's index,
- at the age of 16-17, the result is on a horse with body weight.

In connection with age-related changes and the impact of regular gymnastics, there are periods of decrease and increase in the correlation coefficient between indicators of physical development and sports and technical results. The most significant relationship between indicators of physical development and technical readiness of gymnasts is observed at the age of 13-14. With age, the tightness of the connection decreases.

The analysis of the research materials showed that the number of mastered elements of the highest difficulty group (a group of super complicated elements were not taken into account in the analysis due to their small number in the arsenal of gymnasts) reliably correlates with almost all results on shells in all age groups (0.576-0.897), with the exception of estimates on the support jump (0.127), moreover, there is a noticeable tendency to increase the correlation coefficient with the age and qualifications of gymnasts: at 12-13 years - on the crossbar and horse, at 14-15 and 16-17 years - on the crossbar and rings.

The number of elements of the highest difficulty group included in the combination significantly correlates mainly with the scores in floor exercises, on horseback and rings in all age groups, and the number of support jumps mastered and included in competitive programs is only with the score on jumps. All four types of technical readiness indicators have a reliable relationship with the sum of points in the all-around. A higher relationship was revealed between the integral indicator of technical readiness both with the result in the all-around and on individual shells, and with the age of gymnasts, this relationship becomes closer.

Thus, it has been established that there is a rather significant relationship between the sports and technical result from the level of technical preparedness, that is, from the number of complex elements of the highest difficulty group mastered and included in competitive combinations. This relationship can be regarded as follows: the greater the margin of difficulty of gymnasts, the better they perform at competitions, and the more complex their competitive programs, the higher the competitive results. However, the difficulty of mastered elements in young gymnasts often comes at the expense of the quality of their performance, especially at the stage of the formation of sportsmanship, since young gymnasts must constantly increase the number of elements in combinations and increase their complexity. The instability of competitive combinations, both in complexity and in the number of elements, can be explained by a not very high level of correlation coefficients.

The integral result is a unified indicator and when determining the level of technical readiness of gymnasts, it is necessary to focus on it.

Analysis of the relationship between the results of control exercises (tests) on special physical fitness and sports and technical results both in individual types of gymnastic all-around and in all-around, revealed that those tests that reflect the specifics of working on the projectile have higher correlation coefficients with this type of all-around. Speed-strength tests (20m running, rope climbing, and standing long jump) have a higher correlation with floor exercise, vault, and ring exercises. Tests for dynamic and static strength have a fairly close relationship with the results in exercises on the

rings, parallel bars and pommel horse; flexibility indicators (the sum of deductions for performance errors in seven exercises) - with floor exercises and on pommel horse; indicators of special endurance (the number of circles on the pommel horse) - with the results of exercises on the pommel horse.

The indicators of the relationship of individual tests with the sum of scores in the multiathlon are somewhat lower, but in most cases this relationship is reliable or tends to be reliable. The highest correlation coefficients are observed between the integral indicator of special physical fitness and the sum of all-around scores in 12-13 years (0.946); in 14-15 years (0.918) and in 16-17 years (0.873).

More than half of the tests used have a reliable relationship with both the number of mastered and included in the combination of elements of the highest difficulty group. The integral indicator of special physical fitness has a close relationship with both the number of mastered and included in the combination of elements of the highest difficulty group.

Thus, the validity of individual tests changes with age, both with the result in the types of gymnastic multiathlon, and with the volume of mastered and included in the combination of elements of the highest difficulty group. It turned out to be quite difficult to choose which test is more valid and at what age. Both in terms of the number of reliable connections and their level, all age groups are approximately the same, but there is still a tendency to increase the significance of these connections with increasing age, especially in tests related to the strength training of gymnasts.

It should also be noted that not all the tests we used were end-to-end, so it is somewhat difficult to compare gymnasts by age.

Summing up all the above, it can be stated that the technical skill of gymnasts largely depends on the general level of special physical training.

Also, the study revealed a close relationship of sports and technical results with indicators of relative strength. With age and advanced training, the number of reliable correlation coefficients increases. The most significant correlation coefficients were found between athletic performance and the relative strength of the muscles (0.727) carrying gymnastics-specific loads (shoulder extensors, adductors, hip extensors and foot flexors). The significance level of these correlation coefficients also increases with age. This increase is probably due to the fact that strength training has an increasing impact on the level of technical skill of gymnasts.

The highest correlation with the technical skill of gymnasts was also revealed by integral indicators of relative and absolute muscle strength.

The total amount of training loads correlates reliably with the results on all the gymnastic multiathlon equipment (0.575-0.889), with the exception of the result on the support jump, here the observed relationship is unreliable in all age groups. In turn, the sum of points in the multiathlon in all age groups also has a reliable relationship with the amount of work performed on individual training equipment. The exception is also the support jump. It is characteristic that with increasing age and qualifications, the value of the correlation coefficient between the amount of training load and sports performance also increases, especially on equipment with a power nature of work.

Higher correlation coefficients are observed between the load performed in a particular type of gymnastic all-around and the assessment in this type. A cross (indirect) correlation was also revealed between the amount of load when working on one projectile and the result on another projectile.

Thus, the volume of the load performed on the bars affects the result in the exercises on the pommel horse and rings; the volume of the load in the floor exercises on the support jump; the volume of the load in the exercises on the crossbar - on the result in the exercises on the rings.

The volume of the performed load in special physical training (SPT) significantly correlates with the results in almost all types of all-around, excluding the crossbar and jump. The most significant

relationship was revealed between the training load and the sum of points in the all-around (0.797).

The technical readiness of gymnasts aged 14-17 (in terms of the number of elements of the highest difficulty group mastered and included in combinations) mainly correlates with the volume of training loads on such shells as rings at the age of 12-13; and with the volume of training loads on rings, bars and crossbar at 14-17 years. The number of support jumps mastered and included in competitive programs correlates only with the amount of load in this form.

In addition, in the course of the study, the principal component method was applied with the rotation of the reference axes according to the Varimax criterion. Initially, 17-19 factors were identified in each group, then derivative and duplicate indicators were excluded based on the results of correlation analysis. Of the 67 indicators, only 20 were left in each age group. By the method of principal components, a matrix of the 20th order has now been analyzed, including, in our opinion, the main of the above indicators. The analysis showed that the morpho-motor structure of promising gymnasts can be represented by four orthogonal factors; i.e., an intercorrelation matrix with leading factors was obtained.

These factors account for 74-78% of the total variance sample. Each age group and sports qualification is characterized by a specific morpho-motor structure with the presence of a certain correlation between factors with physical qualities and motor abilities and sports and technical readiness of promising gymnasts. Significant indicators have been established that must be taken into account in sports orientation and which can be used in the development of model characteristics (see table 2).

The contribution of the first factor (technical skill or preparedness) to the generalized dispersion sample of gymnasts aged 13-14 years is 26.9%. This includes high factor weights of technical fitness indicators of gymnasts (the number of mastered and included in the combination of elements of the highest group of difficulties and sports results both in the types of multiathlon). In addition, a significant connection with strength training was revealed.

Table 2. Factor structure of fitness of gymnasts aged 13-18

Factor №	Factors	The contribution of the factor to the variance	Overall contribution
12-13 years old (I category)			
I	Technical preparedness	26.9	75.0
II	Physical development	16.5	
III	Training load	16.4	
IV	SPT (+ endurance, proportions)	15.0	
14-15 years old (CMS)			
I	Relative strength	32.9	
II	Technical preparedness	20.4	
II	Physical development	11.3	
IV	SPT (+ loads, proportions)	9.5	
16-17 years old (MS)			
I	Training load	28.4	77.7
II	Technical preparedness	20.2	
III	Relative strength	14.9	
IV	SPT (+ flexibility, proportions)	14.4	

The first factor in gymnasts aged 14-15 is named by us as a factor of relative strength. Its contribution to the variance was 32.9%. High factor weights here have indicators of the relative strength of the main muscle groups, significant speed and strength qualities (running for 20 meters and others) and loads for special physical training. The share of the first factor in athletes aged 16-17 accounts for 28.4%. This is a load or performance factor.

In addition, this factor with high correlations included indicators of physical development and absolute strength.

The share of the second factor among gymnasts of the first category falls 16.5%. This is a factor of physical development of gymnasts, its basis is weight and height indicators.

Among the candidates for the master of sports, the second factor is called by us the factor of technical preparedness and skill. Its weight is 20.4%. As mentioned above, by technical skill we mean the volume of technically complex motor skills by types of multiathlon and the number of support jumps, as well as the sports results shown by gymnasts in the multiathlon and in its individual types.

The contribution of the second factor to the generalized variance among masters of sports was 20.2%. The highest factor weights are also indicators of technical skill of gymnasts, this factor is similar to the second factor identified in the training of gymnasts aged 14-15 years. (candidates for master of sports).

The third factor with a weight of 16.4 in the total sample of gymnasts of the I category aged 12-13 is more associated with training loads by types of all-around and the total load of gymnasts. In addition, it includes indicators that indirectly characterize athletic performance, such as lung capacity, chest circumference, and others.

At the age of 14-15, the third factor is interpreted by us as physical development. His contribution was 11.3%. These are the weight and height indicators and body proportions of gymnasts of this age. A significant connection in this case was revealed with physical fitness, namely with test indicators of strength, flexibility and speed-strength qualities.

The contribution of the third factor to the generalized sample of masters of sports is 14.9%. We called it the relative strength factor of gymnasts. This includes statistically significant correlations (correlation coefficients) with the relative strength of all major muscle groups and the integral index.

The significance of the fourth factor among gymnasts of the I category was 15.0%. This is a generalized factor of special physical training with a tendency to endurance and strength of the arms and shoulder girdle. A significant connection was revealed with the proportions of the gymnasts' bodies.

The share of the fourth factor in 14-15-year-old gymnasts, candidates for master of sports, accounts for 9.5%. We have also generalized it as a factor of special physical training, although it is quite diverse. However, it is dominated by endurance, torso strength and training loads according to SPT. Indicators of athletes' body proportions reach a significant level.

The contribution of the fourth factor in highly qualified gymnasts aged 16-17 to the generalized variance sample was 14.4%. This factor can be called a factor of special physical training, but with the predominance of the weight of flexibility. There is also a significant relationship with the proportions of the body.

As we can see, the fourth factor in all three age groups of athletes of different qualifications is common. This is a factor of special physical fitness and body proportions. The latter, as is known, affect the indicators of the physical qualities of gymnasts. The length of the arms and torso are interconnected with the strength of the gymnast.

Similarly, the factor structure of physical fitness of young gymnasts was revealed, the main content of which were tests aimed at strength training. The factor structure of the physical fitness of gymnasts aged 12-17 years is shown in table 3.

In the table, instead of factor weights, the movement of factor numbers (places) is shown or a change in the significance of each factor with an increase in the age and qualifications of gymnasts.

Table 3.

Physical qualities	Factor numbers		
	12-13 years old I category	14-15 years of CMS	16-17 years old MS
Absolute strength	5	3	2
Relative strength	5	4	3
Static strength	4	I	I
Dynamic strength	1	I	3
Speed strength	3	3	4
Flexibility, mobility in joints	4	2	4
Endurance (special)	3	2	I

IV. CONCLUSION

Thus, the factor structure of the fitness of gymnasts aged 12-17 years (I category, CMS, MS) is determined by a set of the following main factors:

- physical development factor;
- relative strength factor;
- the factor of technical preparedness;
- physical preparedness factor;
- load factor (working capacity).

The most informative are the integral indicators of the types of fitness of gymnasts.

For each age group and various qualifications of gymnasts, their own "model" of the morpho-motor (factor) structure of physical (strength) and general fitness and the correlation of correlations were revealed. The use of factor analysis allows you to purposefully build a training process in gymnastics.

REFERENCES

1. Arkaev LY Integral training of gymnasts: on the example of the national team of the country: dissertation of the candidate of pedagogical sciences in the form of a scientific report. St. Petersburg, 1994; 46.
2. Gaverdovsky YK in co-authorship. Gymnastics (men and women). Sample sports training programs for children's and youth sports schools, sports children's and youth school of the Olympic Reserve and the School of Higher Sports skills. Moscow, 2005; 511.
3. Gaverdovsky YK Training in sports exercises. Biomechanics. Methodology. Didactics. Moscow: Soviet sport, 2008; 912.
4. Platonov VN Motor qualities and physical training of athletes. Moscow, 2019; 630.
5. Umarov MN, Eshtaev AK Integral approach in the training of highly qualified gymnasts. "Fan sportga" № 3, 2009; 45-47.
6. Cheburaev VS Scientific and methodological support for the preparation of national teams in gymnastics. Theory and practice of physical culture № 11, 1997; 44 - 46.
7. Eshtaev SA Modeling of competitive activity of gymnasts aged 13-15 at the stage of in-depth specialized training. Dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in pedagogical sciences. Tashkent, 2018; 151.

FORMATION OF TOLERANCE IN THE FAMILY IS AN IMPORTANT FACTOR

Aripova Gulnora SHUKHRATULLAEVNA

PhD, assoc. prof., Tashkent chemical-technological institute, Uzbekistan

ORCID ID: 0000-0001-5731-6071

ABSTRACT

Tolerance is a socio-pedagogical category that has an important place in fiction in terms of formation. It has been understood since ancient times that life cannot be lived without tolerance. Everyone wants to live a peaceful and tolerant life. For this reason, all the great thinkers emphasized that tolerance is the rarest and most honorable wealth of human life.

Tolerance is a socio-pedagogical category that has an important place in fiction in terms of formation. It has been understood since ancient times that life cannot be lived without tolerance. Everyone wants to live a peaceful and tolerant life. For this reason, all great thinkers have emphasized that tolerance is the rarest and most honorable wealth of human life.

In the works of the brilliant representatives of Uzbek classical literature Alisher Navoi, Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Horazmiy, Qutb, Durbek, Zahiriddin Muhammed Babur and others, there are ideas of tolerance. Representatives of Uzbek classical literature included the following factors in the composition of their ideas of tolerance:

- a) Procedures for establishing correct interpersonal relations (respect for elders, respect for children, not disrespecting others, not insulting human dignity, not being arrogant, etc.)
- b) rules of behavior (sweet talk, good manners, humility, courtesy, truthfulness, keeping one's word, striving for knowledge, valuing scholars, correct attitude towards parents, relatives, loved ones, etc.)
- c) principles of national and racial tolerance (peoples, nations, interracial friendship and kindness, giving and receiving daughters from other nations, learning many languages, traveling, etc.)

The ideas of tolerance in Uzbek literature were developed as part of ethical rules and ethical-aesthetic views.

Alisher Navoi says that it is necessary to benefit the people both with work and words, and sees those who marry for the interests of the people and those who fight for the happiness of the people as real people:

If you are a human, you are not human.

Without it, the grief of the people is the grief of the people.

Babur sees good morals and doing good to people as a noble feature of human beings. It values the working people and calls on the state not to forget the "workers":

Do not forget to work hard to achieve the state.

Do not pamper yourself during these five days.

Therefore, the ideas of tolerance are one of the important topics that are specially celebrated in classical Uzbek literature, and the ideas of tolerance are mainly celebrated as a necessary element of human moral and aesthetic norms.

Keywords: tolerance, formation, rising pokalenie, literature, ideas, stories and postulates.

INTRODUCTION

O'zbek xalqi o'zining qadimiy va boy madaniyati, o'ziga xos sivilizatsiyasi va tarixiy merosi tarkibida har vaqt tolerantlik g'oyalari tarqib etib kelgan. Shuningdek xalqimiz o'z yashash tarzida, axloq va odob tizimida bag'rikenglik tamoyillariga suyanan holda o'z farzandlarni tarbiyalagan. Bag'rikenglik, tolerantlik g'oyalari va tafakkurini o'sib kelayotgan yosh avlod, xususan yoshlarda shakllantirishda milliy adabiyotning o'rni va ahamiyati juda yuqori sanaladi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev qayd etganlaridek, "Bizning qadimiy va sahovatli zaminimizda ko'p asrlar davomida turli millat va elat, madaniyat va din vakillari tinch-totuv yashab kelgan. Mehmondo'stlik, ezgulik, qalb sahovati va tom ma'nodagi bag'rikenglik bizning xalqimizga doimo xos bo'lgan va uning mentaliteti asosini tashkil etadi. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda millatlararo munosabatlar rivojida yangi bosqich boshlandi"¹⁰².

Tolerantlik – bebaho ne'mat. Bag'rikengliksiz hayot kechirib bo'lmastligini eng qadimgi davrlardanoq anglangan, uni qadrlangan, halqlarni biri biriga yaqinlashtiruvchi zamin sifatida yuqori baholangan. Har bir inson tinch va osuda, bag'rikenglikka asoslangan hayot kechirishni istaydi. Shu bois, buyuk mutafakkirlarning barchasi tolerantlikni inson hayotining eng topilmas va ardoqli boyligi ekanligini ta'kidlab o'tganlar. Insonlar tolerantlik, ya'ni bag'rikenglikning noyob ne'mat ekanligini qadimdanoq anglaganlar. Har bir tarixiy jarayonda tolerantlikni asrab-avaylashga qaratilgan sayi-harakatlar bo'lgan. Mutafakkirlarning ko'pchiligi, ayniqsa buyuk mutafakkir olimlar, shoirlar va adiblar, davlat arboblari tolerantlikning qadri va ahamiyati borasidagi o'z fikrlarini bildirib o'tishgan. Faqat bag'rikenglik madaniyatiga ega insongina haqiqatan yaratuvchanlik qudratiga ega bo'lishi tarannum etilgan. Yaratuvchanlik esa jamiyatni olg'a rivojlantiradi. Shu bois, tolerantlikni inson baxti-saodatining muhim unsurlaridan biri ekanligini ajdodlar yaxshi anglaganlar va tolerantlikni ta'minlash, uni ardoqlashni hayot mezoniga aylantirishga chaqirganlar.

Ilk sivilizatsiyalar davridanoq tolerantlikni ta'minlash masalasi inson faoliyatining muhim yo'nalishiga aylangan. Agar qadimgi dunyo va o'rta asrlar ilgari surgan takliflar, g'oyalar va ijtimoiy qarashlarni ilmiy o'rgansak, ular asosan tolerantlik har bir kishining o'ziga bog'liq ekanligiga katta ahamiyat berganligiga guvoh bo'lamiz. Luqmoni Hakimning o'z o'g'liga nasihatlari, Suqrot, Gippokrat qarashlari, Aristotelning Aleksandr Makedonskiyga 10 ta maslahatlari, Abu Ali Ibn Sinoning insonning na faqat tanasini, balki uning vujudidan tashqari uning fikrini ham munosib va yoqimli narsalar bilan ta'minlash borasidagi qarashlarida bag'rikenglik g'oyalari tarannum etilgan.

Tolerantlik borasidagi bizning davrimizgacha yetib kelgan eng qadimgi ijtimoiy tafakkurni Xitoy madaniyatidagi konfutsiylik, daotsizm va ligistlar falsafasida, Hind madaniyati durdonalari bo'lgan "Veda"lar, xususan "Ayurveda", "Rigveda", "Ramayana", "Maxabxarata" adabiy yodgorliklari va qadimgi Hindiston ijtimoiy tafakkurida va turli ta'limotlarida, shuningdek qadimgi Misr sivilizatsiyasining mashhur "Piramida matnlari", "Qo'shiqlar qo'shig'i", qadimgi Yunon-Rim faylasuflarining qarashlarida shakllanganligi va saqlanganligi ayon bo'ladi. Keyingi davrlarda qadimgi zardushtiylik dini va uning muqaddas kitobi "Avesto" (VI-VII a.)da inson, uning kundalik hayoti va ijtimoiy hayotida mutanosiblikni o'rnatuvchi qarash bu bag'rikenglik ekanligi borasidagi fikrlar bayon qilinadi.

O'rta asrlarda yaratilgan ko'pchilik adabiy manbalarda bag'rikenglik g'oyalari bo'lgan e'tibor ta'kidlangan. Insoniyat ma'naviy qadriyatlariga aylangan "Kalila va Dimna", "Sindbodnoma", "Ming bir kecha", "Qobusnoma", "Guliston" va "Bo'ston", "Bahoriston", "Shohnoma", "Donishnoma", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Saodatnoma", "Siyosatnoma", "Rushnoma", "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk", "Hibat ul haqoyiq", "Axloqi Jamoliy", "Xamsa" kabi asarlarda insoniyat etik-estetik qadriyatlari tizimida bag'rikenglik alohida e'tiborli o'rin olgan.

¹⁰² Mirziyoev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017. – B. 295-296.

CHAPTERS

O'zbek mumtoz adabiyoti juda boy ma'naviy-ruhiy, insoniy-gumanitar, ma'rifatparvarlik g'oyalari, qarashlari, qadriyatlari majmuasi hisoblanib, uning tarkibida o'zbek millati va madaniyati uzoq o'tmish vaqtlardan beri ardoqlab kelgan ma'naviy-axloqiy sifatlardan biri bu – tolerantlik g'oyalari hisoblanadi. Diniy, ma'rifiy, milliy va irqiy bag'rikenglik g'oyalari har vaqt o'zbek adabiyoti vakillarining diqqat e'tiborida bo'lgan bo'lib, ular o'z asarlarida bag'rikenglik g'oyalarini maxsus o'rin ajratgan, bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib etib kelishgan. Bag'rikenglik g'oyalari o'zbek klassik adabiyotining e'tiborli mavzularidan biri bo'lgan. O'zbek klassik adabiyotining yorqin vakillari Alisher Navoiy, Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Xorazmiy, Qutb, Durbek, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalar ijodida bag'rikenglik g'oyalari o'rin olgan bo'lib, ular bag'rikenglikni insonlararo munosabatlarni tartibga soluvchi axloqiy qonuniyatlar majmuasi va o'zini tutish tartibi sifatida baholashgan va chuqur qadrlashgan.

O'zbek klassik adabiyoti namoyondalari bag'rikenglik, ya'ni tolerantlik g'oyalari tarkibiga quyidagi omillarni kiritishgan:

a) *insonlararo to'g'ri munosabat o'rnatish tartiblarini* (kattaga hurmat, kichikka izzat, birovni behurmat qilmaslik, inson qadrini yerga urmaslik, o'zini katta olmalik v.b.)

b) *muomala qoidalarini* (shirin so'zlik, xush muomala, tavozulilik, iltifotlilik, to'g'ri so'zlik, va'dasi ustida turish, ilmga intiish, ilmi odamlarni qadrlash, ota va onalar, qarindoshlar, yaqinlarga nisbatan to'g'ri munosabat v.b.)

v) *milliy, irqiy bag'rikenglik tamoyillarini* (xalqlar, millatlar, irqilararo do'stlik va mehr-muruvvat g'oyalari, boshqa millatga qiz berish va qiz olish, ko'p tillarni o'rganish, sayohat qilish v.b.)

O'zbek adabiyotida tolerantlik g'oyalari axloq-odob qoidalari va etik-estetik qarashlar tarkibida rivojlantirilgan.

Masalan, Alisher Navoiyning "Xamsa" epik asarining barcha dostonlarida, "Hazoyin ul-maoniy" lirik devonida, shuningdek "Lison ut-tayr", «Mahbub ul-qulub» kabi asarlarida mehr-shavqatli, sabr-qanoatli bo'lish, kattaga hurmat, kichikka izzat, millat, elat, irqilar o'rtasidagi do'stona munosabatlarni tarannum etish, barcha insonlarni yaratgan bandalari sifatida e'zozlash, o'zgalarni kamsitmaslik, ayolga hurmat, kambag'allarga muruvvatli munosabat, o'zin katta tutmaslik, mehnat ahliga e'tiborli bo'lish, raiyatparvarlik kabi g'oyalar ilgari surilgan. Shuningdek, har bir odam o'z xalqiga xizmat qilishi, insonlarga yordam berishi, jamiyat uchun foyda keltirishi, xalq manfaatini o'z manfaatidan yuqori qo'ymog'i lozimligi uqtirilgan.

Naf yeturmakka shoir aylading,

O'zungga ul nafni yor aylading,

Nafing agar xalqqa beshak durur.

Bilki, bu naf o'zingga ko'prak durur¹⁰³.

Alisher Navoiy xalqqa ish bilan ham, so'z bilan ham foyda keltirish kerakligini aytadi, xalq manfaatini uylaydigan, xalqning baxt-saodati uchun kurashadigan kishilarni haqiqiy odam deb biladi:

Odamiy ersang demagil odami,

Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami¹⁰⁴.

Shoir har bir kishidan yoqimli, nazokatli, ochiq chehrali va hushmuomala bo'lishni talab qiladi:

¹⁰³ Alisher Navoiy. Xamsa, T. 1960. B-102.

¹⁰⁴ O'sha kitob, B-104.

Har kimgaki, dahr ichida donolik erur,
Hilm ila anga majlis oroliq erur.¹⁰⁵

Bobur yaxshi xulqlikni, kishilarga yaxshilik qilishni insonning oliyjanoblik hislati hisoblaydi. U mehnat ahlini qadrlab, davlat axlini «mehnat elini» unutmastikka da'vat etadi:

Davlatga yetib mehnat elni unutma,
Bu besh kun uchun o'zingni asru tutma¹⁰⁶.

Boburning bu insonparvarlik fazilati «Boburnoma» asarlarida dehqon xo'jaliklarda ishlatilayotgan qullar, asirlarning achinarli ahvoli haqida tasvirda ham o'z ifodasini topgan.

Bobur Afg'onistonda, Hindistonda davlatni boshqarib turgan xolda, umrining oxiriga qadar kindik qoni to'kilgan yurtini unutmadi. U o'z ona diyorini xaddan ziyod sevadi, vatanidan judoligidan g'am-alam chekadi. U tug'ilib o'sgan yurtini qoldirib ketishini «xatolik», «yuz qarolik» deb biladi, o'zini o'z yurtidan judo bo'lgan g'arib his qiladi:

Toli' yo'qi jonimga balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib Hind sari yuzlandim,
Yorab netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi¹⁰⁷.

DISCUSSION

Shunday qilib, tolerantlik g'oyalari o'zbek klassik adabiyotida maxsus ravishda tarannum etilgan e'tiborli mavzularidan biri bo'lib, tolerantlik g'oyalari asosan inson axloqiy va estetik normalarining zarur elementi sifatida tarannum etilgan.

REFERENCES (Apa)

1. Mirziyoev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston", 2017. – B. 295-296.
2. Alisher Navoiy. Xamsa, T. 1960. B-102
3. Alisher Naoviy. Mahbubul qulub. 1939. B-43
4. Qo'shoqova G. Tolerantlik tafakkurini shakllantirishda sharq mutafakkirlarining qarashlari // Xorazm Ma'mun akademiyasining axborotnomasi. № 2, 2008, - B 235-236
5. Qodirova Z. Bag'rikenglik – milliy qadriyatimiz asosi // "Yoshlarda ijtimoiy tolernattikni yuksaltirish masalalari" mavzusidagi ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. 1-kitob. Toshkent, 2006. 51-54 b.

¹⁰⁵ Alisher Naoviy. Mahbubul qulub. 1939. B-43.

¹⁰⁶ Usha kitob, B-146.

¹⁰⁷ Usha kitob, B-141.

МУСИҚАШУНОСЛИК ВА МИЛЛИЙ МУСИҚА САНЪАТИ: ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ЧОЛГУЛАРИ ТАСНИФИ

MUSIC AND NATIONAL MUSICAL ART: CLASSIFICATION OF UZBEK NATIONAL INSTRUMENTS

Umarov Shovkat VAHOBOVICH

State Academy of Choreography of Uzbekistan, "Theory and History of Art" department, associate professor, etc., Tashkent city, Uzbekistan

Saodat MIRKHODJAEVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, freelance researcher, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Истиқлол шарофати билан барча соҳалар каби мусиқа илмида ҳам янгилашиш даври бошланди. Хусусан, ўзбек миллий чолғуларининг шаклланиш назарияси ва мусиқий меросимизда тутган ўрни ҳамда аҳамиятини ўрганишга эътибор кучайди. Мазкур мақолада торли, дамли, урма-зарбли чолғуларнинг номлари ва улар хусусида маълумотлар келтириб ўтилган. Шарқ мусиқашунос олимларининг чолғу мусиқасига оид қарашлари, илмий-ижодий мерослари ва ҳозирги кунда бизгача етиб келган ўзбек миллий чолғуларининг турлари ва дастлабки намуналари ҳақида маълумотлар аниқ фактлар асосида келтирилган. Буюк алломаларимизнинг ўзбек миллий чолғуларига таърифлари ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: Маданий мерос, миллий чолғулар, тарихий қўлёзмалар, мусиқий рисолалар, этнограф, тарих, қадрият, наво.

ABSTRACT

This article presents the theory of the formation of Uzbek national instruments and their place in our musical heritage, as well as the names of stringed, percussion and percussion instruments and information about them. On the basis of specific facts, the views of oriental musicologists on instrumental music, their scientific and creative heritage, the types and early examples of Uzbek national instruments that have come down to us are presented. Descriptions of Uzbek national musical instruments are also reflected in the treatises of our great scientists.

Keywords: National instruments, historical manuscripts, musical brochures, ethnography, history, copelmaster, jadidism.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда юксак маънавий фазилатли, ҳар томонлама баркамол, ўзининг мустақил фикрига эга ёшларни тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Миллий ўзлик, миллий ғурур туйғуларини, миллий ва умуминсоний қадриятларга муҳаббат ҳиссини чуқур англаш учун ўсиб келаётган ёш авлод ватанимиз ўтмишини, улғу аждодларимиз яратган кашфиётларни, маданиятимиз ва санъатимиз тарихини ўрганишлари зарур. Аслида мусиқий таҳлим миллий таълим тизимининг таркибий қисмидир. Ўзбек халқи қадимий бой мусиқий меросга эга бўлиб, бунда мусиқий чолғуларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Мусиқий чолғулар халқимизнинг моддий ҳамда беқиёс маънавий бойлиги ҳисобланади. Мустақиллик туфайли халқимизнинг кўп минг йиллик тарихга эга мусиқий меросини тадқиқ қилиш ва дунё ҳамжамиятига тўлиқ намоён қилиш имконияти туғилди.

Азал – азалдан инсонларнинг кундалик ҳаётини мусиқасиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Истиқболи порлоқ давлатимизни, бунёдкор ва меҳри дарё халқимизни мадҳ этувчи, ёшлар қалбида муқаддас она – Ватан тупроғини, унинг порлоқ эртасини, тарихий обидаларини кўз қорачиғидай асраб – авайлашга даъват этувчи мусиқий асарлар беқиёс маънавий – маърифий,

тарбиявий – ахлоқий аҳамиятга эгадир. Ҳозирги кунда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг 2022-йил 2-февралдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида”ги ПҚ-112-сон қарориди маданият ва санъат ўқувчилари миллий мусика чолғуларидан камида биттасида куй ижро этиш кўникмаларини шакллантиришга [1;3] ва ижро маҳоратини оширишга алоҳида эътибор қаратилгани фикримизнинг яққол исботидир. Чунки, ҳар бир халқ ўз миллий мероси, даврлар оша юзага келган анъаналари ва қадриятларини миллий оҳанглар орқали тараннуми миллий чолғуларига эгадир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қайси инсон ва жамиятнинг маънавий дунёсига айнан шу кўз билан қараш, одамни онгли яшашга, етукликка чорлайдиган беқиёс қудрат манбаининг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш муҳим бир куч эканини англатади ва тасдиқлайди. [2;128].

Тарихдан маълумки, ўзбек халқ чолғулари ранг-баранг тарзда, ўзига хос мусиканинг барча тармоқларига мос равишда шаклланиб, асрлар оша ривож топиб келган. Буюк алломаларимиз Абу Наср Фаробий ўзининг “Қатта мусика китоби”да, Сафиуддин Урмавий Мусиқий рисоласида, Абдулқодир Мароғий “Жами ал-алҳон фи-илм ал-мусиқий” рисоласида, Аҳмадий “Созлар мунозараси” асарида, Зайнуллобиддин Ҳусайний “Рисола дар баёни қонуни ва амали мусиқий” рисоласида, Абдурахмон Жомий, Амулий, Дарвеш Али Чангий мусиқий рисолаларида мусиқий чолғуларни ўрганиб, тадқиқ этиш масалаларини турли томонларига тўхталиб, [6;18] ўз даврининг мусиқий чолғулари таснифотини баён этганлар. Ўтмишнинг забардаст шоирлари ўз асарларида мусиқий чолғулар номлари ва уларнинг моҳир ижрочиларини қайд этишда чолғуларга муурожаат этганлар.

Айниқса, ўз ижоди билан маърифат даражасига эришган буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ҳазратлари мусика илмининг [3:] энг нафосатли ва мумтоз тармоқларига урғу бериб ўтганларини ул зотнинг асарларидан билиб олиш мумкин. Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абдуллоҳ ал-Ҳоразмий, Зайнуллобиддин Ҳусайний, Сафиуддин Урмавий, Абдулқодир Мароғийлар [4;9] ўз рисолаларида чолғулар ва уларнинг бир қатор сифат ва хусусиятлари хусусида муфассал сўз юритганлар. XX асрга келиб мусиқий чолғулар ва уларда ижрочилик масалаларини ўрганиш хусусида самарали ҳаракатларни амалга оширганлар. Чолғу ижрочилиги амалиётида вужудга келган чолғуларнинг номлари ўз ифодасини топган. Мусиқий рисолаларда эса чолғуларга тегишли шакл, тузилиш, торлар нисбати, созгарлик мезонлари, чолғулар тайёрлашда ишлатиладиган дарахтлар ва материаллар ҳақида маълумотлар келтирилган. [4;13].

Уларда торли чолғулардан: **ДУТОР** [4;21] Ўзбекистонда кенг тарқалган чолғулардан бири. Дутор асосан ноқсимон шаклда ясалади. Тасвирий санъат ёдгорликлари ва ёзма тарихий манбалар ўзбек халқ чолғуларини, жумладан дуторни қадимдан ижро этилиб келинишига гувоҳлик беради. Абу-Наср Муҳаммад Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абдурахмон Жомий ва бошқа олимлар ўз асарларида дутор ҳақида анча тўлиқ маълумотларни бериб ўтганлар. Дутор икки қисмдан (даста ва коса) иборат бўлиб, бу қисмларни бирлаштирувчи қисми “бўғиз” деб аталади. Дутор ансамблда ва якка соз сифатида қўлланилади. Овози паст, майин бўлгани сабабли кўпроқ якканавоз тарзида ҳам қўлланилади. Шунинг учун ҳам махсус “Роҳат”, “Тўрғай”, “Дутор баёти” каби дуторда якка ижро этиш учун мўлжалланган қатор куйлар мавжуд.

РУБОБ жуда қадимий чолғу ҳисобланади. Ўша давр рубоблари ҳозирги биз қўллаётган қашқар рубоби кўринишидан кескин фарқ қилган, лекин негизи бир-бири билан боғлиқдир. Қадимий рубоблар беш торли бўлган. Тўртта сими ипақдан, биттаси эса қумушдан ясалган. [4;28].

Бу чолғунинг келиб чиқиш тарихи тўғрисида турли манбаларда турлича маълумотлар келтирилган. Жумладан Ал-Фаробий ўз даврининг мусика асбобларини тавсифлар экан, рубобда бир-биридан фарқ қиладиган ижрога эришиш мумкинлигини унинг афзалликларидан бири деб ҳисоблайди. Дарвеш Али “Мусика ҳақида рисола” асарида мусика чолғуларининг тузилишини баён қилар экан, “Рубоб торли мусика чолғуси. Ўрта Осиёда Алоуддин Муҳаммад Ҳоразмшоҳ даврида тарқалди [7;22]. Рубоб чалиш санъатида устозлик даражасига етган созандалар: Муҳаммаджон Мирзаев, Шавкат Мирзаев, Ари Бобохонов, Ориф Атоев, Тоҳир Ражабий ва бошқалар эл орасида машҳур.

Дамли чолғулардан: **ҚЎШНАЙ** - жуда қадимдан Шарқ халқларида, жумладан ўзбек, тожик халқлари орасида кенг тарқалган чолғу сифатида бизга маълумдир. Қадимги Шарқ халқларига

асосан пуфлаб чалинадиган икки чолғу маълум бўлган.

- Авлос
- Дунай ёки дубай [4;49].

Кўшнайнинг тембри жуда баланд ва ёқимлидир. Ҳозирда кўшнай халқ чолғу ансамблларида кенг қўлланиляпти. Айниқса, Хоразм воҳаси, Қорақалпоғистоннинг айрим ҳудудлари, Тошкент шаҳри ҳамда вилоятида кўшнадан якканавоз соз ва жўрनावоз соз сифатида яхши фойдаланилмоқда.

КАРНАЙ қадимий чолғулардан биридир. У ҳам очик жойларда, майдонларда ишлатиладиган чолғулар турига киради. XVI-XVII асрларда ишланган миниатураларда ҳамда Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Хамса”сига ишланган миниатуралардан билишимиз мумкинки, карнай жуда қадимий чолғудир. У асосан жангчиларнинг жангга кириши олдидан чалинган ва ўз навбатида кўшинга жангвор рух бағишлаган.

Қадим даврларда карнай ҳарбий юришлар, оммавий байрамлардан ташқари спорт мусобақаларида ҳам ишлатилган. Қадимда ва ҳозир ҳам карнай якка ўзи ижро этилишидан ташқари сурнай, ноғора, доира жўрлигида ўзига хос ансамблни ташкил қилади. Бу ансамбллар Наврўз тантаналарида, халқ сайлларида, байрамларда, тўй-томошаларда ва бошқа йиғинларда фаолият кўрсатмоқда [4;56].

Урма зарбли чолғулардан: **ДОИРА** халқасимон шаклда бўлиб, узум танасидан, клён, ёнғоқ, тут, ўрик ва бошқа қаттиқ дарахтлардан эгма ҳолда ясалади. Диаметри 37-45 сантиметр бўлиб, асосан той териси ёки бузоқ териси билан қопланади. Гардишнинг ички қисмида жарангни сақлаб қолувчи кичкина халқачалар 2,-2,5 сантиметр оралиқда жойлаштирилади.

Доиранинг бошқа ўзбек чолғуларидан фарқи (ноғорадан ташқари) оловда қиздирилиб созланади, яъни жарангдорлиги оширилади.

Археологларнинг қидирув ишлари жараёнида топилган қазилма бойликлардан бизга маълумки, доира (бубен) бизнинг асримизгача бўлган II асрда ҳам мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда у бундан 2000 йил олдин пайдо бўлган. Доира ҳозирги кунда ҳам ўзбек халқ чолғулари орасида алоҳида ўринга тутди. У якка ҳолда ёки ансамбль кўринишида ижро этилади. Шуниси қувонарлики, ҳозирда фақат доирачилардан ташкил топган ансамбллар кўпаймоқда. [4;59].

НОҒОРА иккита ҳар хил катталиқдаги сополдан ясалган чолғу асбобидир. У от ёки бузоқ териси билан қопланади. Тери ноғора асосига ингичка тасмалар билан тортиб маҳкамланади. Катта ноғора бум, кичик ноғора бак ёки рез ноғора деб аталади. Бундай кўринишдаги ноғоралар кўш ноғора дейилади ва кўпроқ сайлларда, байрамларда, тўйларда ишлатилади.

У катта ўлчамда бўлиб, хон ва амирларнинг жангга кириши олдидан ёки жангдан зафар билан қайтганларида кутиб олиш вақтида чалинган. Ноғорадан асосан очик жойларда ўтказиладиган байрамлар, сайиллар, тўй-танталарда карнай, сурнай, доиралардан ташкил топган ансамбллар таркибида фойдаланилган.

Ал Фаробий, Абдурахмон Жомий, Амулий, Дарвеш Али Чангий, Абдурауф Фитрат, Виктор Беляевлар ўз рисоаларида чолғулар ва уларда ижрочилик масалаларига катта эътибор билан ёндошиб, чолғуларни амалиётдаги тутган ўрни, айрим фалсафий хусусиятлари ҳамда маълум даражада таснифоти билан ёритганлар [4;63]. Даврлар ўтиши, жамият тараққиёти мезонига чолғулар ҳам ҳамнафас тарзда ривожланиб, замонага мос такомиллашиб, мукаммаллашиб борган. Тарихий манбааларда Қулмуҳаммад Удийнинг Уд чолғусига тортинчи сим таққанлиги ёки ғижжак чолғусининг аввал икки торли, кейин учинчи ва тортинчи торлари тақилганлиги каби маълумотлар айнан чолғулар такомиллашиши билан боғлиқдир. Такомиллашиш жараёнида чолғуларнинг шакл ва овоз мезонларини бойитиш катта аҳамият касб этган. Бу икки мезон чолғуларнинг маънавий ва моддий қийматини ҳам белгилашга асос болиб хизмат қилган. Зеро, чиройли чолғу гўзал овозга эга экан, у халқ маънавий бойлиги ҳамда мулки эканлигини эътироф этиш лозимдир.

XIX аср охири ва XX асрнинг ўзида Чанг ва Қашқар рубоби шаклланди ҳамда чолғу ижрочилигидан кенг ўрин эгаллади. Уд ва Қонун чолғулари қайта тикланиб, ижрочилик амалиётини сезиларли даражада бойитди. Афғон рубоби ҳамда Курд сози ҳам ўзига хос жозибаси билан чолғу ижрочилигидан муносиб орин олди.

Муסיқий чолғуларнинг таърифи, шакллари, тузилишлари, таркибий жиҳатлари, ижрочилари билан боғлиқ маълумотлар, асосан ўрта асрлардан бошлаб бадиий адабиётлар ҳамда муסיқий рисоаларда ёритила бошланди. Демак, ўрта асрларга келиб, қадимдан шаклланиб, такомиллашиб келган халқ муסיқий чолғулари ижрочилик амалиётида ўз ўрнини топган. [5;21].

Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Ал Хоразмий, Зайнулобиддин Ҳусайний, Сайфиуддин Урмавий, Абдулқодир Мароғий, ўз рисоаларида чолғулар ва уларнинг бир қатор сифат ва хусусиятлари ҳақида оз рисоаларида муфассал баён этганлар. Ўрта асрда ёзилган муסיқий рисоаларда чолғуларнинг такомиллашиши ҳамда ривожини йўлида қилинган ўзгаришлар, яратилган янги чолғулар ва истемолдан чиққан чолғулар таснифотини кўриш мумкин.

XIX асрнинг II ярмига келиб ўзбек анъанавий чолғуларини ўрганишга алоҳида аҳамият берила бошланди. Ўрта Осиё халқлари маданиятига қизиқиш Фарб мамлакатларида ортиб борди ва уни ўрганиш мақсадида мутахассислар кела бошлади. Марко Поло, Вамбери, Анкомин, Лейсек, Эйхгорн каби саёҳатчи этнографлар, тарихчилар, копелмейстерларнинг кундаликларида қайд этилган маълумотлар кейинчалик йирик-йирик мақолалар ва китоблар тарзида нашр этилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, XX асрга келиб чолғу ижрочилиги санъатида кенг оммалашган чолғуларни ўрганиш ва тадқиқ этиш ишларига эътибор кучайди. Бу ишни атоқли жадидчилик ҳаракати намояндаларидан Абдурауф Фитрат бошлаб берди. Ундан сўнг мусақашунос олимлар В.Беляев, Ф.Қароматов, Т.Визго, А.Малкеевалар [5;623] бу ишни муваффақиятли давом эттирдилар. Шунинг учун ҳам муסיқа маданиятимиз бугунги куннинг улкан ижодий майдонига айланди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Президент Ш.Мирзиёевнинг 2022-йил 2-февралдаги “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-112-сон қарори.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021.
3. Мирзиёев Ш. Ёшлар - бизнинг келажгимиз. Ёшларга донолар ўгити. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт - матбаа ижодий уйи, 2018.
4. Ўзбекистон мумтоз муסיқаси интернет сайти. Тўхтасин Ғофурбеков “Ҳазрат Навоийнинг муסיқий тафаккури” мақоласи.
5. С.Бегматов, М.Матякубов. Ўзбек анъанавий чолғулари. – Т.: Янги нашр, 2008.
6. Миршаев У. Ўзбек халқ чолғуларининг шаклланиш тарихи ва Шарқ мусақашунос олимларнинг чолғу ижрочилиги санъатига оид илмий қарашлари. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal.
7. Фитрат А. Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи. – Т.: “Маънавият”, 2022.
8. Умаров Ш. Муסיқа чолғуларини ўрганиш. – Т.: “Наврўз”, 2018.

ISSUES OF STUDYING STEREOTYPES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Komiova Gulnoz UZOQOVNA

Tashkent Chemical-Technological Institute

ORCID ID: 0000-0002-4421-1438

Ostonova Maxbuba BOZOROVNA

Tashkent Chemical-Technological Institute

ORCID ID: 0000-0003-3853-799X

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены вопросы о стереотипах и их роли в обучении межкультурной коммуникации. Показано, что стереотипы могут привести к дискриминации, которая превращает неточные и негативные чувства в несправедливые действия в отношении определенных лиц или групп. Однако это можно предотвратить, если грамотно добавить в программу обучения в специализированных школах и гимназиях аспекты межкультурной коммуникации во избежание культурного шока при последующем общении с носителем языка.

Ключевые слова: культура; межкультурная коммуникация; стереотип; этноцентризм; коммуникативная компетенция.

ABSTRACT

The article deals with questions about stereotypes and their role in teaching intercultural communication. It has been shown that stereotypes can lead to discrimination, which turns inaccurate and negative feelings into unfair actions towards certain individuals or groups. However, this can be prevented if the aspects of intercultural communication are correctly added to the curriculum in specialized schools and gymnasiums in order to avoid culture shock during subsequent communication with a native speaker.

Keywords: culture; intercultural communication; stereotype; ethnocentrism; communicative competence.

Culture is a way of life, the context in which we exist, think, feel and build relationships with others. We tend to perceive reality strictly in the context of our own culture, and there is still a tendency to believe that our own reality is the correct perception. Using the norms of our own culture as standards when we judge the behavior of people from other groups is called ethnocentrism. In the bias of our own worldview, we tend to depict other cultures too simplistically, and we view each person as having corresponding stereotypical traits. The point is that a stereotype may be correct in depicting a typical member of a culture, but it is imprecise for describing a specific person simply because each of us is unique, so characteristics cannot be predicted based on ethnic norms. In recent years, there has been more discussion and research on the importance of intercultural sensitivity and communicative competence. Teachers should not only draw the attention of students to facts about other cultures, but also point out that communication is not just an exchange of information, opinions, as well as stereotypical images about the culture of other peoples. Everyone knows some anecdotes about the stereotypes of the ethnic group. The most common is the one about Hell and Heaven. The joke goes like this: "Paradise is a place where: the police are British, the chefs are French, the lovers are Italians, and everything is organized by the Germans. Hell is a place where: police are French, chefs are British, lovers are Germans, and everything is organized by Italians." The fact that people in each of these countries can laugh suggests that there is some truth in the joke. After all, a stereotype is a fixed, too generalized idea about a specific group of people or a common culture. No matter how accurate a stereotype is, it is based on some reality. The moment we realize that we are making contact, people

start looking for similarities. In general, it is a very natural tendency to strive to be close to those with whom we have common views, habits or languages. The more points we can connect, the more comfortable we feel and the faster we can establish new relationships. What is really important is that when we fail to find a common ground, do we have the courage to overcome the anxiety that has arisen and go forward, or do we all together refuse to interact with the unknown? Regardless of our choice, when faced with uncertainty, stereotypes are likely to form as a result of this confrontation. We tend to think of them as a bad thing, that only racists and fanatics are out hunting others. However, we are all guilty of putting others in a box, even though our knowledge of them is only a grain of truth. Our minds have evolved to navigate this vital process - managing our lives, developing skills and conquering a world that is otherwise too large, complex and impossible to understand in all its details. In any case, stereotypes are created, since this is a universal process, both at the collective and at the individual level. However, the main problem with this seemingly natural process is that while our brains may be skillful enough to classify inanimate objects, we run into problems in classifying people because humans are much more complex than objects. First, stereotypes lure us into a trap that filters out all information that does not match our assumptions. People tend to neglect or ignore facts that call into question a belief, especially when there are no resources to confront this information. Stereotypes are very stable and difficult to change. Even when faced with cases that contradict them, we tend to believe that this is just an exception to the rule. For example, if you have a common stereotype that all Americans are arrogant, so when you meet a friendly, smiling American, you're more likely to conclude that this is just a first impression and that this person is not who he wants to appear at first. acquaintance. In addition, this selective filter will only amplify information that matches your assumptions. In short, you only see what you want to see. Hence, you are misled when making decisions based on lies. Second, stereotypes can create self-fulfilling prophecies because of the connection between belief and behavior. Basically, your profile in society will be influenced by what people usually think of your group, and therefore indirectly think of you. For example, when Europeans are reminded that they have lower athletic ability than, for example, African Americans, they also perform worse than those who were not aware of this stereotype. Likewise, women think about be less capable than men in technical and mathematical work, but this is a myth that has proven to be erroneous, since women can act on an equal basis with men. This stereotyping effect is so harmful in the sense that it may lead us not to invest more effort in solving the problem. Instead, he questions us about our own abilities and attributes this weakness to our age, race, gender, nationality, etc. Finally, there are also positive stereotypes. If you think logically, then if a negative stereotype makes people work worse than their real abilities, then a positive one makes them work better. This is partly true. However, as positive as they are, stereotypes remain the same, and you will always be unable to understand the whole picture using them. In a broader perspective, especially in a multicultural society, maintaining positive stereotypes for one particular group highlights the negative stereotypes of others (eg, they are lazy; they depend on wealth; they are criminals, etc.). In fact, it can contribute to legal injustice, social hostility, racial hatred, creating platforms for accusing other groups of not being a model, which is not consistent with their level of contribution. But what if we consider the stereotype as opposed to the concept of cultural fact. At this point, the critical person will ask the question: "How can I distinguish a stereotype from a fact?" There is a huge difference between a stereotype and an accurate description of a culture. It is helpful to remember that bias is based on perception and accurate cultural descriptions are based on research. There are four criteria for determining whether some cultural information is valid. This is descriptive, not evaluative, can be verified from more than one independent source, applies, if not to all members of the population, at least to the statistical majority, and also indicates the characteristics in which this population differs from others. Now let's consider the following statement: "The Dutch are tall." The first criterion is marked because the statement is descriptive and nonevaluative, it does not impart moral connotation, good or bad. The second criterion is missing, but it can be derived from at least two studies showing that Dutch people are above the world average. The third criterion is also not met, but can be represented by statistics confirming that this height applies to most Dutch people and not to all. The fourth criterion is vague, since "being tall" is useless without a comparison system, we do not know if the Dutch are "higher than whom?". Conclusion: The statement in its original form is more of a stereotype than an accurate cultural observation. But how then to be? How to be aware of all these nuances without ever visiting other countries? It is very important, firstly, to raise students' awareness of their culture and at the same time to interpret and understand other ethnic groups. Raising intercultural awareness means

developing successful communication skills, that is, competent and peaceful interaction with people who are different from us. This approach assigns another important role of the teacher / student of a foreign language: the role of "intercultural mediator", that is, a person who is able to critically comprehend the relationship between two cultures. Obviously, it is not always easy to pause and collect all the information to determine if a piece of information is fact or a stereotype. However, we know that with some conscious effort this is possible. After all, stereotypes and prejudices are everywhere, and we cannot avoid them. We cannot even avoid its direct impact. Nevertheless, we have a choice not to act on them, and even better, to regulate our own behavior and change the natural tendency, and training in intercultural communication can directly contribute to this. Indeed, as practice shows, effective intercultural communication requires sympathy, respect, openness and sensitivity. Teachers, in turn, must create opportunities for communication based on the values, cultural norms and needs of learners, rather than curricula and texts / textbooks developed in communities of native speakers. Most importantly, an intercultural language learning program should help students develop "ethnic awareness" in order to comprehend people in their own context.

LITERATURE

1. Harlan Cleveland, «The limits of Cultural Diversity», in *Intercultural Communication : A Reader*, 9th ed., L.A. Samovar and R.E. Porter, eds. (Belmont, CA: Wadsworth, 2000), 427.
2. Douglas Martin, Jacqui Hutchison, Gillian Slessor, James Urquhart, Sheila J. Cunningham, and Kenny Smith, «The Spontaneous Formation of Stereotypes Via Cumulative Cultural Evolution,» *Psychological Science* 25, no. 9 (2014): 1777-86.
3. Jeffrey W. Sherman, Frederica R. Conrey, and Carla J. Groom, «Encoding flexibility revisited: Evidence for enhanced encoding of stereotype inconsistent information under cognitive load», *Social Cognition* 22, no. 2 (2004): 214–232.
4. Jeff Stone, Christian I. Lynch, Mike Sjomeling, and John M. Darley, «Stereotype threat effects on black and white athletic performance,» *Journal of personality and social psychology* 77, no. 6 (1999): 1213–1227.
5. Henri Tajfel and John C. Turner, «An integrative theory of intergroup conflict», *The social psychology of intergroup relations* 33, no. 47 (1979): 74.
6. David M. Amodio, «The neuroscience of prejudice and stereotyping,» *Nature Reviews Neuroscience* (2014): 670-82.
7. Carol Tavris and Elliot Aronson, *Mistakes were made (but not by me): Why we justify foolish beliefs, bad decisions, and hurtful acts*, (Houghton Mifflin Harcourt, 2008), 64.
8. Robert M. Baird and Stuart E. Rosenbaum, eds., *Hatred, bigotry, and prejudice: Definitions, causes, and solutions*, (Prometheus Books, 1999), 130.
9. <https://app.box.com/s/chapter-4-stereotypes.pdf>

ИЗ ОПЫТА ПОДГОТОВКИ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО ПОКОЛЕНИЯ - КАДРОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Sodiqov HAMUDULLA Sayfulla O'g'li

Taškent Kimya Teknoloji Enstitüsü

ORCID ID: 0000-0002-9703-1967

Davlatov Keldiyor DAVLATOVICH

Taškent Kimya Teknoloji Enstitüsü

ORCID ID: 0000-0003-4304-580X

АННОТАЦИЯ

Роль и место развития Родины в духовно-просветительском воспитании гармоничного поколения. Чем гармоничнее личность молодого специалиста, тем быстрее он адаптируется в новой, приобретенной им самим, рабочей атмосфере. Гармонично развитое поколение, следовательно, специалист технического профиля нового поколения должен быть действительно всесторонне развитым человеком – личностью в обществе. В век бурного развития технического прогресса, в период гармоничного развития молодого поколения, когда все усилия правительства и профессорско-педагогических кадров направлены на достижение цели – воспитания всесторонне развитого, образованного, интеллектуально-одаренного студента – будущего полноценного специалиста, знания иностранных языков приобретает все большее значение и особенно для специалистов технического профиля.

Ключевые слова: Гармоничное развитие, духовно-просветительское воспитание, подготовка специалистов, развитие технического прогресса, иностранный язык

Вопрос, поставленный правительством Республики Узбекистан о подготовке кадров нового поколения, высококачественных специалистов, не оставил равнодушными профессорско-преподавательский коллектив Ташкентского химико-технологического института. Преподаватели кафедры «Иностранные языки» ТХТИ сконцентрировали своё внимание на вопросе подготовке специалистов новой формации в независимой Республики Узбекистан, ведя постоянный поиск более совершенных методик преподавания иностранных языков в техническом вузе. Преподаватели кафедры сконцентрировали своё внимание на интерактивной системе преподавания языков. Сетка часов по иностранным языкам в техническом вузе минимальна и это закономерно, ведущее место в учебном процессе занимают спецдисциплины, так как институт готовит специалистов технического профиля для различных областей химической промышленности.

Будущее любого общества непосредственно зависит от того, насколько образованным и всесторонне развитым является сегодняшнее молодое поколение. Именно поэтому в Узбекистане, проводятся коренные реформы в системе образования и воспитания. Следовательно, специалист технического профиля нового поколения должен быть действительно всесторонне развитым человеком – личностью в обществе. В век ускорения научно-технического прогресса все большую роль в расширении кругозора будущего специалиста играет знание хотя бы одного иностранного языка. Это обусловлено так же всевозрастающими и укрепляющимися культурно-экономическими связями Узбекистана со многими государствами мира. Интеллектуальный потенциал народа независимого Узбекистана из года в год растет, и этот потенциал признается передовыми индустриальными государствами, как США, Германия, Япония, Франция и рядом других стран, как главное национальное достояние. Это ощутимо заметно и по стремлению нашей молодежи к изучению иностранных языков как необходимого средства для ведения диалога культур, интеграции Республики

Узбекистан в мировую экономическую систему, осуществления совместных научно-технических проектов с другими государствами, вследствие чего неизбежно возрастает потребность в специалистах технического профиля, владеющих как разговорной речью, так и умением перевода специальной литературы на иностранном языке для извлечения необходимой информации при написании рефератов, магистерских и кандидатских диссертации; что несомненно способствует изменениям в практике обучения студентов иностранным языкам. При этом доминантой становится коммуникативный метод обучения. Преподаватель того или другого иностранного языка должен с первых занятий в техническом вузе обучать студентов общению на изучаемом иностранном языке. При сетке часов – четыре часа в неделю в течение двух курсов сложно ставить акцент на развитие устной и письменной речи, приходится рационально использовать аудиторное время на все языковые аспекты, но такое совмещение всех аспектов за короткий промежуток времени не может дать желаемый результат. Поэтому преподаватели кафедры «Иностранные языки» ТХТИ и ряда других вузов изыскивают дополнительные резервы во внеаудиторное время, однако не злоупотребляя им, так как перегрузка может негативно сказаться на студентах. Отдельные преподаватели немецкого и английского языков стали привлекать студентов и магистрантов к выполнению таких видов самостоятельной работы, которая вызывает у них интерес – это проведение тематических конференции на иностранных языках, выступления с докладами на научно-теоретических конференциях по своей специальности на иностранных языках, выступление с докладами на интересующие их темы из истории Узбекистана, как великие мыслители-ученные прошлых столетий их Родины – творчество Алишера Навои, Мирзо Улугбека, Беруни, Аль-Фергани, видного государственного деятеля, великого полководца и ценителя культуры и искусства Амира Темура; из русской литературы – жизнь и деятельность поэта А.С. Пушкина, А.П. Чехова и других немецких ученых - носителей нобелевской премии Альберта Эйнштейна, Конрада Рентгена. Широко используется в докладах студентов тематика – традиции и обычаи узбекского народа как Навруз – всенародный праздник или в освещении традиции государств изучаемого иностранного языка. Эти задания выполняют с интересом, расширяя при этом свой словарный запас и знакомясь с иноязычной историей, литературой, наукой. Ежегодно уже в течении последних десяти лет в ТХТИ студенты защищают успешно свои квалификационные работы как Э.Ягшимуродова на английском и А.Хайрулина на немецком языке. Ежегодно преподаватели кафедры «Иностранные языки» проводят не менее пяти тематических конференции, которые становятся городскими, так как в этих конференциях с удовольствием кроме большого количества наших студентов участвуют студенты из ТГТУ имени Беруни, из Государственного национального университета имени Мирзо Улугбека, из ТИМИ и даже УзГУМЯ. Наши студенты в течение последних десяти лет занимали по немецкому языку призовые места в республиканском туре первое и вторые места как Сардорбек Джумаев, Феруза Исламбекова. Вся эта подготовительная работа проводится в основном в группах одаренных студентов, с которыми ведется индивидуальная работа по составленному ведущим преподавателем и самим студентом плану с учетом пожеланий студентов. Кроме того, проводятся индивидуальные консультации во внеурочное время с желающими студентами расширить свой страноведческий кругозор, узнать больше чем тот материал, который дается на академических занятиях по рабочей программе. На академических занятиях все студенты в порядке очередности еженедельно выступают на первом курсе на родном языке, на втором курсе на иностранном языке с пяти минутными информациями об интересных событиях в области культуры, ярких событиях в жизни творческих людей Узбекистана или в стране изучаемого языка (в Германии, Австрии, Швейцарии и других Европейских государствах), о природных коллизиях: наводнениях, пожарах, землетрясениях, о спортивных достижениях своих сверстников из Узбекистана и из за рубежа. Для подготовки этих воспитательно-познавательных мероприятия на кафедре работает научно-методический семинар где обсуждаются все эти вопросы, а сами преподаватели выступают на четырех языках: узбекском, немецком, английском и русском с докладами, тем самым улучшают свою беглость языка. С давних времен известно, что от личности педагога от его человеческих качеств, умения создавать вокруг себя обстановку творчества во многом зависит то, с какими знаниями выйдет из стен вуза специалист, насколько деловым и целеустремленным проявит себя в работе, поэтому главное на занятиях не только по иностранному языку, но и по всем вузовским дисциплинам является девиз – если хочешь добиться успеха в будущей профессии на работе – неустанно

трудись, познавая новое, работая над собой. Условия, созданные в нашей стране для всестороннего развития молодого поколения, предоставляют молодежи полную возможность удовлетворять жажду знания, стремление пробовать свои силы в новом деле, искать своё место в жизни. И чем гармоничнее личность молодого специалиста, тем быстрее он адаптируется в новой, приобретенной им самим, рабочей атмосфере. Студенты ТХТИ, выступая в очередной студенческой конференции, посвящено Конституции Республики Узбекистан, обменялись мнениями о правах и обязанностях гражданина Узбекистана на немецком, английском и узбекском языках, подтверждая еще раз, что интерактивная система при обучении языков себя оправдала, а следовательно коммуникативный метод в обучении студентов всех ступеней в ТХТИ внедряется своевременно при подготовке национальных кадров.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Шавкат Мирзиёев: Наша цель – чтобы в Новом Узбекистане молодые люди были гармонично развитыми личностями», Народное слово, info@xs.uz, 21.10.2022
2. «Бесперывное обучение иностранным языкам», постановление кабинета министров РУз от 08.05.2013, № 124
3. Олим Туракулов, Открытость и гласность – важные принципы, «Вечерний Ташкент», 19. 09. 2009, № 231, стр. 2
4. Елина Н. П. Студенческая олимпиада, «Вечерний Ташкент», 01. 06. 2010, № 150, стр. 3

ⁱ Lord Aberdeen Whittington'ın destekçisi olup, ölümünden sonra kitabını bir önsöz yaparak yayınlattır.

ⁱⁱ Aynı metne atıf yapan James Bentham, Wren'in iddia ettiği Doğu bağlantısını doğru bulmaz ve Westminster Abbey gibi Sakson yapılarının Roma kökenlerini öne çıkarır. Ona göre Sakson ve Norman mimarileri aslen Roma mimarisidir (Taylor, 1802, s. 59 ve 75).

ⁱⁱⁱ Haggitt Kûfi hatla yazılmış kitabın çıkarılan tarihin 833 olduğunu belirtse de, günümüzde yapının inşaatının 861 yılında başladığı düşünülüyor. Bkz. Behrens-Abouseif, 1992, s. 51.

^{iv} Biri 18. Yüzyılda Luigi Mayer'in yarı-hayâlî bir çizimine, Haggitt'in Selahaddin Eyyubî'nin Kahire'deki sarayında bulunan "Yusuf Salonu" olarak adlandırdığı (Haggitt, 1813, s. 113) ama aslında Sultan en-Nasır Muhammed ibn

Kalavun'un 14. Yüzyılda yaptırdığı ve bugün artık mevcut olmayan "Büyük Eyvan" (Eyvan-ı Azîm / *Great Iwan*) adlı yapı olmalıdır. Diğerisi ise yine Kahire'de 10. Yüzyılın ortasından önce inşa edildiği belirtilen Sultan Zaheer Camisidir (s. 117) ki bu aslında Sultan Baybars'ın 13. Yüzyılda yaptırdığı camidir.

^v Bu duruma bir örnek olarak uçan payandalı bir "Gotik" yapı kesitini Christopher Wren'in St Paul Katedrali kesiti ile yanyana koymuş ve birincisinde ana nefi destekleyen uçan payandaların açıkça sergilenirken, ikincisinde ise kocaman bir parapetin arkasında gizlendiğini göstermiştir. Pugin, *Examples in Gothic Architecture* (1836) adlı eserinde "Gotik" yerine "Hristiyan" mimarisi denmesinin yanlış olacağını, çünkü Hristiyanlığın bu tarz ortaya çıkmadan önce ve sonra da mevcut olduğunu belirtir; ama birkaç yıl sonra fikrini değiştirmiş gibidir.

^{vi} *Dictionnaire Raisoné d'Architecture Française du XIème au XVIème Siècle* (1854–1868).

^{vii} Metinde Hz. Muhammed'in ırkı olan Arap ırkının yarattığı Müslüman mimari üslûbunun doğum yerinin Mısır olduğu, buradan Anadolu dâhil başka yerlere yayıldığı ama Türkler nedeniyle gerilediği, Türk sultanının Arap dehâsinin mezarlığı olduğu, Türklerin kendilerine has bir sanat tarzı yaratamadıkları gibi başkalarınınkini dahi zekâ ve incelikle kendilerine uyarlayabilmekten yoksun oldukları iddia edilir (Roberts ve Williams, 2021, s. 8).

^{viii} Fletcher (1905, s. 603), kitabının "Non-Historical Styles" başlıklı ikinci bölümüne giriş yaparken Müslüman (*Seracenic*) mimarlığının Avrupa'daki mimari gelişmelere bir miktar etkisi olmasına rağmen bunun önemsiz bir etki olduğundan bahisle bu kısma ait olduğunu belirtir.

^{ix} Bazı sanat tarihçileri, (Birinci) Millî Mimari tarzını oryantalizm'in devamı olarak kabul etmiş olsa da, bu tam olarak doğru bir yargı olmayabilir. Esasen Avrupa'da doğmuş olan ve Doğu egzotizmine dayanan oryantalizm ile, yine Avrupa'da doğmuş ve kararsızlığı, duygusallığı ve karışımı değil, rasyonelliği ve "klasik" eşzamanlılığı amaçlayan Neo-Klasik veya Neo-Gotik gibi medeniyeti veya milleti temsil eden canlandırıcılıkları birbirlerinden ayırmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında "Türk Rönesansı" olarak da tanımlanan Neo-Osmanlı tarzının aynı Neo-Klasik ve Neo-Gotik'e karşılık geldiği söylenebilir. Bu tarzın oryantalizmle karışmasının nedeni, bu mimaride yeniden kullanılan unsurların Doğu'ya ait olmasıdır.

^x Montani Efendi'ye göre Osmanlı mimarisinin en ilkel hâlinde sivri kemere dönüşen bir tarz vardır ama "Gotik" karşılığı olan bu tarzı bir usûl olarak tanımlamayı doğru bulmaz (1873, s. 14).

^{xi} Montani Efendi'nin Maire de Launay ile birlikte 1873 sergisi için bir replikasını inşa ettirdiği Barok özellikler taşıyan III. Ahmet Çeşmesi Klasik devre ait olmasa da, özellikle Avrupalıların gözünde "klasikleşmiş" olması nedeniyle çizginin çok da dışında sayılmaz; hatta bu yapının Osmanlı üslûbunun kendine has gelişimini temsil ettiği bile düşünülmüş olabilir. Nitekim Usûl'de III. Ahmet dönemi bozulmanın başlangıcı olarak gösterilse de, Topkapı Sarayı'nın dış avlusunun önündeki bu çeşme hâlâ geleneksel Osmanlı oranlarını yansıtan bir eser olarak ayrı bir yere konur (s. 59). Esasen bu yapılarla sergilenmekte olan şey, bazı Avrupalı entelektüellerin Osmanlı Türklerinde varlığını sorguladıkları "millî dehâ"dır (*génie national*). Diğer yandan, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde inşa edilen Osmanlı kamu yapılarının tarihî geçmişi değil, tarihe yeniden katkı yapmayı sergiledikleri söylenebilir. Hatta 1863'te İstanbul'da düzenlenmiş olan Sergi-i Umûmî-i Osmanî yapısının dahi geçmişi değil yeni bir sentez arayışını sergilediği açıktır.

^{xii} 1867 Paris Serisi'nde iki köşesine iki sebil eklenmiş bir Bursa devri camii, Çinili Köşk revağı kullanılmış Boğaziçi Pavyonu adlı bir divanhâne ve bir çifte hamam uygulanmıştır (Çelik, 2005, s. 105-112). 1873 Viyana Sergisi'nde ise, III. Ahmet Çeşmesi'nin tam bir replikası, biraz karikatürize bir Osmanlı Kahvesi, Hazine-i Hassa adlı bir yapı, Bundan başka bir Türk evi, hamam, kahvehane, çarşı ve Boğaziçi yalısı içeren sembolik bir Osmanlı mahallesi uygulanmıştır (Işıkli, 2012, s. 49).

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ БОЛАЛАР МУСИҚА ВА РАҚС САНЪАТИНИНГ
РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF CHILDREN'S MUSIC AND DANCE ARTS IN THE
INDEPENDENCE ERA

Nodira ALIMJANOVA

*State Academy of Choreography of Uzbekistan, Head of the "Theory and History of Art" department,
docent v.b. Tashkent city, Uzbekistan*

Polat TASHKENBAEV

*State Academy of Choreography of Uzbekistan, "Theory of Art and Associate Professor of the
Department of History, Candidate of Art Studies Tashkent city, Uzbekistan*

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мустақиллик даври ўзбек болалар мусиқа ва рақс санъатининг ривожланиш тамойиллари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: маданий мерос, истиқлол, рақс, мусиқа, эстетик тарбия, кадрият, анъана, маънавий – ахлоқий муҳит.

ABSTRACT

In this article, the principles of development of Uzbek children's music and dance art during the period of independence are studied.

Keywords: cultural heritage, independence, dance, music, aesthetic education, value, tradition, spiritual and moral environment.

Мустақиллик йилларида халқимизнинг фольклор асарларини тиклаш, бой мусиқий меросини асраш ҳамда мусиқа маданиятининг асрий анъаналар асосида тараққий этишига алоҳида эътибор берилди. Натижада, барча соҳалар қаторида мусиқа санъатида ҳам муҳим ислохотлар, жиддий ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланиб келган, давр синовларига бардош берган куй – кўшиқлари тикланиб, анъанавий ва замонавий гуруҳлар репертуаридан муносиб жой эгалламоқда. Зеро, мусиқий маданият – шахс ва жамият муносабатлари кесимида маънавий-ахлоқий муҳит яратувчи вазифасини ўтайди ҳамда шахсга ҳам, жамиятга ҳам тенг таъсир қилиш қонуниятига эга бўлади.

Ҳ.Ҳамроевнинг фикрича, “Ёш авлодни маърифий-эстетик жиҳатдан тарбиялашнинг асосий тамойилларидан бири — маънавий иммунитетни шакллантиришда рақслар ва ўйинлардаги миллий кадриятлар билан уйғунлашган умумбашарий ғоялар ва тушунчаларнинг қимматини ўқувчиларга янада яққолроқ намоён бўлади. Борликни идрок этиш ва уни билишнинг миллий-маданий хусусиятлари муаммоси муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Инсон фаолияти маълум миллий маданиятга хос ижтимоий муҳит доирасида кечади. Шу сабабли болалар рақс ва мусиқа санъатида миллий колорит бўлиши табиийдир”[1, 9].

Мусиқа маданиятида асосий бадиий восита куй ҳисобланади. У - оҳанг (интонация) санъати, садоларда ифодаланган воқеликнинг бадиий кўзгусидир. У борликни ўзига хос тарзда акс эттириб, уни бойитади ҳамда уни тушуниб олиш ва ўзгартиришга ёрдам беради. Аслида мусиқа чолғучилигидаги илк нота ёзуви ҳам Шарқда кашф этилган. Одатда, фольклор мусикалар гўё инсон қалбида, руҳиятида кечаётган жараёнлар ифодасидек жаранглайди. Шу нуқтаи назардан миллий куй ва оҳанглари миз неча юз минг йиллардан бери халқимизга маънавий озуқа бериб келмоқда.

Халқ мусиқаси, анъанавий куйлар ижтимоий ҳодиса сифатида бола руҳиятига, дунёқараши ва феъл – атворига кучли таъсир ўтказиш имкониятига эга. Асрлар оша сайқалланган сеҳрли оҳангларда ҳар бир инсоннинг туғилиб ўсган ота макони, киндик қони томган табаррук тупрок, улуғ аجدодлари билан боғлиқ манзаралари, ҳаёт йўлларининг турли – туман қирралари, хис – туйғулари ва орзу – умидлари акс этади.

Миллий маданиятлар равнақи умумбашарий маданиятнинг тараққиётига бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Энг қадим замонлардан бошлаб, афсоналар, мифлар, асотирлар, ривоятлар одамлар қалбига жойлашиб, уларнинг тафаккурини маълум даражада йўналтирган, маънавиятини бойитган. Шунинг учун ҳам, маънавий иммунитетни шакллантиришда фольклор рақслар ва ўйинлардаги миллий қадриятлар билан уйғунлашган умумбашарий ғоялар ва тушунчаларнинг қиммати бебаҳо.

Борлиқни идрок этиш ва уни билишнинг миллий-маданий хусусиятлари фольклор санъатида янада яққолроқ намоён бўлади. “Кашта”, “Таёқ ўйини”, “Доира”, “Чағоллоқ”, “Ашшадарози”, “Хуббимбой”, “Шохмойлар”, “Бойчечак”, “Қошиқ”, “Тандир”, “Бешқарсақ”, “Сандиқча”, “Чанқовуз”, “Урчуқ йигириш”, “Гидам тўқиш”, “Савачўп”, “Қуви”, “Сибизға”, “Бешиқ”, “Дўмбира”, “Кўза”, “Ёрғичоқ”, “Рўмолча”, “Бойчечак”, “Сумалак сайли”, “Жувоз” каби мусиқа жўрлигида ижро этиладиган болалар фольклор рақслари, рақс – композициялари ўзининг маънавий – маърифий моҳияти, ранг– баранг либослари билан бутун дунёни ром этмоқда.

Инсоният яратган кашфиётларнинг гултожи, тамаддуннинг буюк ҳодиса сисифатида мусиқанинг маънавий баркамол инсонни шакллантиришдаги тарбиявий аҳамияти фақат санъатшунослик нуқтаи назаридан эмас, балки болалар психологияси фани томонидан ҳам чуқур ўрганилиши зарур. Асрлар оша сайқалланиб келаётган мусиқа санъатида халқнинг тийнати, ўтмиши, энг қадимги миллий қадриятлари, ички олами, орзу-армонлари акс этади.

Болалар фольклор санъати ҳамма замонларда ҳам инсон маънавиятини бойитишга, руҳиятига кўтаринкилик бахш этишга хизмат қилаётгани билан алоҳида аҳамият касб этади. Қарорнинг ижроси доирасида энг аввало ўзбек болалар фольклор санъатининг мусиқий тамойилларини ўрганиш, вилоятлар кесимида илмий тадқиқ қилиш, энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида тўғри таъкидланганидек, “Ўйинлар ҳам, кўшиқлар ҳам

болаларнинг ақлий ва жисмоний камолотга етишига ёрдам беради, уларда завқ уйғотади”[2, 130]. Ўқувчи ва талабаларнинг маънавий-маърифий ҳаётимизда муҳим ўрин эгаллаган фольклор санъатини, мусиқий маданиятни, устоз санъаткорларнинг, мусиқа илми алломаларининг бу борадаги кашфиётларини, фикрларини ўрганишлари катта тарбиявий – маърифий аҳамиятга эга. Ижтимоий – сиёсий, тарихий жараёнлар оқидамида, тамаддунлар тараққиётида санъат ва

маданиятнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Ҳар бир миллатнинг ўзлигини англаш жараёни, қадимий анъаналар, урф – одат ва маросимларни ўрганиш, шу халққа мансуб фольклор асарларини, уларнинг бадиий – эстетик, этнографик хусусиятларини илмий таҳлил қилиш орқали халқнинг миллий – маданий даражасини белгилаш мумкин.

Халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланиб келган, давр синовларига бардош берган болалар фольклор санъати, куй – кўшиқлари тикланиб, анъанавий ва замонавий гуруҳлар репертуаридан муносиб жой эгалламоқда. Истиқлол йилларида халқимизнинг бой фольклор санъатини, мусиқий меросини асраш ҳамда мусиқа маданиятининг асрий анъаналар асосида тараққий этишига алоҳида эътибор берилди.

Санъат ҳамиша халқнинг турмуш тарзи, кундалик ҳаёти билан боғлиқликда ривожланган. Миллий мусиқа ва рақс мактабининг шаклланиш ва юксалиш босқичлари халқ ижодиёти билан чамбарчас боғланиб кетган. Зеро, ҳар бир халқнинг ўзига хос рақс услуби бўлиб, уларда миллий рух, миллатнинг маданияти, қадрияти, ақида ва анъаналари акс этади. Ўлкамиз халқлари маданиятининг илдизи нақадар чуқур эканлигини болалар фольклор рақсларининг уч минг йиллик тарихи исботлаб турибди.

Ўзбек болалар фольклор рақслари, фольклор куй кўшиқларини бугунги ёшларимиз онги ва дунёқарашининг ажралмас қисмига айлантириш санъатшунослар, хореограф педагоглар, маънавиятшунослар ва маданиятшунослар олдида турган энг долзарб вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ҳамроева Ҳ. Ўзбек болалар фольклор рақс санъати: анъанавийлик ва замонавийлик. Т.: “Замон полиграф” нашриёти, 2023.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2–жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001.
3. Жомий А. Рисолаи мусиқий. Тошкент.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат нашриёти, 1998.
4. Soirova Д. Мусиқа ўқитиш назарияси ва методикаси. Ўқув-методик қо‘лланма.-Т.: 2009.

ЎЗБЕК БОЛАЛАР РАҚС САНЪАТИДА МИЛЛИЙ ЎЗЛИК

ТУЙҒУСИНИНГ ИНЪИКОСИ

NATIONAL IDENTITY IN THE ART OF DANCE OF UZBEKI CHILDREN EXPRESSION OF EMOTION

Husnora SHODIEVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, art history, 1st year master's student, Tashkent city, Uzbekistan

Surayyo ISMATOVA

State Academy of Choreography of Uzbekistan, art history, 3rd year student, Tashkent city, Uzbekistan

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ўзбек болалар рақс санъатида миллий қадриятлар, миллий ўзлик туйғусининг бадий талқини тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: Анъана, мерос, болалар, миллий рақс, қадрият, фольклор, санъат, рамз.

ABSTRACT

In this article, the artistic interpretation of national values and sense of national identity in Uzbek children's dance art is researched.

Keywords: Tradition, heritage, children, national dance, value, folklore, art, symbol.

Аслида рақс санъати тарихи фақат ўтмиш суратларидан, унинг рангин манзаралари, романтик ҳолатларидангина иборат эмас. Асрлар тўфони босиб қолган ўтмиш изларида, тимсолларнинг нафис ҳаракатларида миллат руҳияти, анъаналари, қадриятлари намоён бўлади. Миллий ўзликни англашнинг асосий тамойиллари қаторида миллат вакилларининг ўз миллати тарихи, мероси, урф – одати, анъана ва қадриятларига муносабатлари, уларни қай даражада ўзлаштириб, ўз тараққиётларида фойдаланишга бўлган интилишларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ўзбек болалар миллий рақс санъати ўзининг рамзлари, маданий анъаналари, бетакроп қадриятлари ва тимсолларига эга. Уларда кичкинтойларнинг беғубор орзу умидлари, руҳий кечинмалари билан бир қаторда миллатнинг азалий ва абадий қадриятлари билан уйғунлашган тарихий ҳодисалар ҳам акс этади. Олима Ҳ.Ҳамроева ўзбек болалар фольклор рақсларини мавзу йўналишига қараб, беш таркибий қисмга бўлиб ўрганишни таклиф қилади:

- 1) Миф ва афсоналарга асосланган рақслар; (“Хуббибой”, “Афросиёб гуллари”, “Дупала – дуп”, “Қайроқ”, “Таёқ рақси”, “Ким оладиё, шугинаниё...”, “Чой момо”, “Сув хотин”, “Кема ўйини”)
- 2) Тарихий воқеалар ва анъаналар билан боғлиқ рақслар; (“Сумалак сайли”, “Ашшадарози”, “Чавандозлар”, “Андижон шодиёнаси”, “Бешқарсақ”, “Қовун сайли”, “Кичкинажон, кичкина”)
- 3) Географик муҳит ва табиат фасллари билан боғлиқ рақслар; (“Бойчечак”, “Тулкичам”, “Чоғоллоқ”, “Майда-ё, майда”, “Чамандагул”, “Жўжалар”, “Ёмғир ёғалоқ”, “Капалак”, “Оқ теракми, кўк терак”, “Айиқ ўйин”, “Читтигул”)
- 4) Миллий қадриятлар ва урф – одатлар билан боғлиқ рақслар; (“Сава тўқиш”, “Нон сава”, “Тилам тўқиш”, “Алла, кўғирчоғим”, “Уч патир”, “Кашта”, “Андижонча”, “Сўзана”)

5) Предметли рақслар; (“Дутор”, “Доира”, “Чанқовуз”, “Сибизга”, “Ликобча”, “Кўза”, “Урчуқ”, “Қошиқ”, “Сандиқча”, “Дўмбирам”, “Куви”, “Ёрғичоқ”, “Пиёла”) [2, 6-7].

Асрлар бўйи Марказий Осиё замини сон-саноксиз урушлар, киргинларни кўрди. Босқинчилар халқнинг бойликларини талар, шаҳарларни, қасрларни харобага айлантлар, нодир маданият ва санъат ёдгорликларини, илм-фан ва адабий асарларни йўқ қилар, анъана ва қадриятларни ўзгартириб юборарди. Ўсиб келаётган ёш авлод миллий ўзлик туйғусини англаши, миллий маданият муҳитида ўзини эркин ҳис қилиши учун миллат ўтмишини билиши шарт. Бизнинг донишманд аждодларимиз қадимдан юксак салоҳият, маънавий-маърифий ҳислат соҳиблари бўлишган. Археологик қазилмаларда топилаётган қадимий шаҳар ва қалъаларнинг архитектура ёдгорликлари, саройлар, қасрлар, ибодатхоналар қолдиқлари, деворларга чизилган суратлар, қадимий ҳайкалтарошларнинг ёрқин истеъдодлари намоян бўлган асарлар, кўҳна заминнинг минг йиллик афсонавий тарихи, ўша замон халқлари ҳаёти, санъати ва маданияти буюк эканлигини исботлайди. Бу миллий-маънавий бойликларни ўрганиш, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш келажакни тўғри белгилаш манбаидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида “Ўзбекистонда рақс санъатини янада ривожлантириш, бу борада шаклланган ижодий мактабларга хос анъаналарни, моҳир балетмейстерлар, балет артистлари меросини тиклаш; миллий рақс санъатининг мумтоз ва замонавий ижро намуналари “олтин фонди”ни яратиш; халқимиз, хусусан, ёш авлодни миллий рақс санъати ҳақидаги назарий ва амалий билимлар билан кенг таништириш орқали уларнинг қалби ва онгида миллий ўзликни англаш, аждодлар меросига ҳурмат туйғусини, юксак бадиий-эстетик дид ва тафаккурни камол топтириш” [1.] белгиланган.

Болалар рақслари фольклор санъатининг ёрқин намунаси сифатида, мавзулар характеридан келиб чиқиб, ўзида болалар ўйинларини, муайян ритмик изчилликка асосланган хатти-ҳаракатларни, рамзий маъно касб этувчи этнографик деталларни, оҳанг ва томошавийлик билан вобаста ҳаракатли ўйинлар элементларини яхлит ҳолда мужассамлаштирган, ўзига хос лингводидактикага асосланган синкретик ҳодисадир. Олима З.Иброҳимованинг фикрича, “Асрлар оша бизгача етиб келган олтин мерос кўшиқлар, алла, эркаламалар она билан бола ўртасида меҳр ипларини маҳкам боғлашга, гўдакнинг мурғак қалбида ота-онага, яқинларига, ўз уйига самимий муҳаббатдек эзгу туйғуларнинг ниш уришига хизмат қилса, “Бойчечагим хиллолик...”, “Наврўз”, “Қалдирғоч ғоч-ғоч...”, “Лайлак келди, ёз бўлди...” каби мавсум кўшиқлари бола қалбида ота юртга, она табиатга муҳаббат ҳиссини уйғотади. “Оқ теракми, кўк терак”, “Қувлашмачоқ”, “Бекинмачоқ”, “Қотирмачоқ” каби миллий ўйинлар, уларда айтиладиган кўшиқлар ҳар бир болани чексиз қувонтиради, унинг жисмоний ва маънавий соғлом ўсишида, ғайратли, иродали, интизомли бўлиб улғайишида катта аҳамиятга эга”. [3, 196]

Жуда қадим замонларда юзага келган болалар ўйинлари аждодларимиз дунёқараши ва заковатининг энг ибтидоий элементларидан бири сифатида поэтик фольклор намуналарини ҳам қамраб олган. Унинг илдизлари кишилик жамиятининг илк меҳнат фаолияти ва диний маросимлари билан туташади. Маънавий меросга ҳурмат инсонларнинг бир - бирига бўлган ўзаро муносабатлари асосида шаклланиб, сайқалланиб боради. Миллатларнинг маърифий - маданий алоқалари қадриятларнинг авлодлардан авлодларга ўтиши ва бойиб бориши жараёнида ривожланади, халқаро микёсга чиқади. Кейинги юз йилликлар даврида жамиятнинг шиддат билан тараққий этиши инсон тафаккурига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Инсон боласининг эзгуликка интилиши, аввало унинг ўз ватани тарихини, миллий қадриятларини билиши, ундан фахрланиб яшашида намоян бўлади. Миллий қадриятларни ўрганиш ва англаш – ёшлар қалбида ўтмишга қизиқиш ва ҳурмат, қадим урф-одатларга муҳаббат туйғусини шакллантиришда, уларни мафкуравий таҳдидлар ва оммавий маданият таъсирини қарши тура оладиган комил инсонлар қилиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Халқлар ўртасидаги дўстона инсоний муносабатларни ўрнатишда, маданий – маърифий алоқаларни мустаҳкамлашда ватан ва халқ қадриятлари билан ёғдуланган болалар рақс санъати тарихини мукамал ўрганиш давр талабидир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 февралдаги “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. ЎзА, 04.02.2020.
2. Ҳамроева Ҳ. Ўзбек болалар фольклор рақс санъати: анъанавийлик ва замонавийлик. Т.: “Замон полиграф” нашриёти, 2023.
3. Иброҳимова З. Мусаффо олам ҳайратлари. Т.: “Yangi nashr”, 2015.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ХИМИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Baymuhamedova Lola Alievna

Toshkent kimyo-tehnologiya instituti Menejment va kasb ta'limi fakulteti

O'zbek tili va professional ta'lim kafedrası, Toshkent, O'zbekiston

Komilova Shahlo Abdunabievna

Toshkent kimyo-tehnologiya instituti Menejment va kasb ta'limi fakulteti

O'zbek tili va professional ta'lim kafedrası, Toshkent, O'zbekiston

Mirsagatova Umida Zahidovna

Toshkent kimyo-tehnologiya instituti Menejment va kasb ta'limi fakulteti

O'zbek tili va professional ta'lim kafedrası, Toshkent, O'zbekiston

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9525-8204>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена специфике преподавания русского языка в технических вузах Республики Узбекистан. Проведён анализ актуальных проблем обучения русскому языку студентов-химиков. На конкретных примерах обосновывается важность следующего тандема в обучении: преподаватель русского языка – преподаватель-предметник. Говорится о необходимости отбора наиболее значимых терминов, словосочетаний, выражений на их основе, возможно, используемых сразу в нескольких дисциплинах. Преподавателям как внутри одной дисциплины, так и разных дисциплин, например химии и физики, необходимо время от времени контактировать друг с другом и согласовывать программы, определения понятий, обозначения величин. Одним из основных элементов обучения являются практические занятия. Естественно, на этом виде занятий легче всего получать знания, так как именно на практике решаются задачи, объясняются трудные моменты теоретического материала и вся работа ведётся под руководством преподавателя. Практические занятия имеют не меньшую обучающую функцию, чем лекции. Форма проведения практических занятий может быть различна, но, как показывает опыт, обязательно на практике нужно устно общаться со студентами.

Студентам обязательно нужна устная практика на профильных предметах, а не только на занятиях по философии, страноведению или истории. Студент должен уметь выразить свои мысли, пользуясь специфической, например, химической или физической терминологией. Поэтому есть свой резон начинать занятие с устного разговора со студентами. Как правило, к таким устным беседам студенты относятся с особым вниманием, заранее готовясь, даже составляя свои конспекты. Кроме того, они внимательно слушают ответы друг друга, спорят, подсказывают и радуются, когда удаётся достойно ответить на вопрос. Кроме устного опроса для студентов важна самостоятельная работа под руководством преподавателя и обязательный контроль знаний. В статье приводятся конкретные примеры по реализации программы обучения русскому языку в неязыковых высших учебных заведениях, нацеленных на формирование устойчивых навыков чтения, письма, аудирования и говорения по изучаемой студентами специальности.

ANNOTATION

The article is devoted to the specifics of teaching the Russian language in technical universities of the Republic of Uzbekistan. The analysis of topical problems of teaching the Russian language to chemistry students is carried out. On specific examples, the importance of the following tandem in teaching is

substantiated: a teacher of the Russian language - a teacher-subject. It is said about the need to select the most significant terms, phrases, expressions based on them, possibly used in several disciplines at once. Teachers both within the same discipline and different disciplines, such as chemistry and physics, need to contact each other from time to time and coordinate programs, definitions of concepts, designations of quantities. One of the main elements of training are practical exercises. Naturally, this type of training is the easiest way to gain knowledge, since it is in practice that problems are solved, difficult moments of theoretical material are explained, and all work is carried out under the guidance of a teacher. Practical classes have no less educational function than lectures. The form of conducting practical classes may be different, but, as experience shows, in practice it is necessary to communicate verbally with students.

Students definitely need oral practice in core subjects, and not just in classes in philosophy, regional studies or history. The student must be able to express his thoughts using specific, for example, chemical or physical terminology. Therefore, there is a reason to start the lesson with an oral conversation with students. As a rule, students treat such oral conversations with special attention, preparing in advance, even compiling their notes. In addition, they carefully listen to each other's answers, argue, prompt and rejoice when they manage to adequately answer the question. In addition to oral questioning, independent work under the guidance of a teacher and mandatory control of knowledge are important for students. The article provides specific examples of the implementation of the Russian language teaching program in non-linguistic higher educational institutions, aimed at developing stable reading, writing, listening and speaking skills in the specialty studied by students.

Açıklama

Makale, Özbekistan Cumhuriyeti teknik üniversitelerinde Rus dili öğretiminin özelliklerine ayrılmıştır. Kimya öğrencilerine Rusça öğretiminin güncel problemlerinin analizi yapılır. Belirli örneklerde, öğretimde aşağıdaki tandem önemi kanıtlanmıştır: Rus dili öğretmeni - bir öğretmen-konu. Muhtemelen aynı anda birkaç disiplinde kullanılan en önemli terimleri, deyimleri, bunlara dayalı ifadeleri seçme ihtiyacı hakkında söylenir. Hem aynı disiplin içindeki hem de kimya ve fizik gibi farklı disiplinlerdeki öğretmenlerin zaman zaman birbirleriyle iletişim kurması ve programları, kavram tanımlarını, niceliklerin belirlenmesini koordine etmesi gerekir. Eğitimin ana unsurlarından biri uygulamalı egzersizlerdir. Doğal olarak, bu tür eğitim bilgi edinmenin en kolay yoludur, çünkü pratikte problemler çözülür, teorik materyalin zor anları açıklanır ve tüm çalışmalar bir öğretmenin rehberliğinde yapılır. Pratik derslerin derslerden daha az eğitim işlevi yoktur. Pratik dersleri yürütme şekli farklı olabilir, ancak deneyimin gösterdiği gibi, pratikte öğrencilerle sözlü olarak iletişim kurmak gerekir. Öğrencilerin kesinlikle temel konularda sözlü pratiğe ihtiyaçları vardır ve sadece felsefe, bölgesel çalışmalar veya tarih derslerinde değil.

Öğrenci, düşüncelerini belirli, örneğin kimyasal veya fiziksel terminoloji kullanarak ifade edebilmelidir. Bu nedenle, derse öğrencilerle sözlü bir konuşma ile başlamak için bir sebep vardır. Kural olarak, öğrenciler bu tür sözlü konuşmaları önceden hazırlayarak, hatta notlarını derleyerek özel bir dikkatle ele alırlar. Ayrıca birbirlerinin cevaplarını dikkatlice dinlerler, tartışır, sorular ve soruyu yeterince cevaplamayı başardıklarında sevinirler. Sözlü sorgulamaya ek olarak, bir öğretmenin rehberliğinde bağımsız çalışma ve zorunlu bilgi kontrolü öğrenciler için önemlidir. Makale, öğrenciler tarafından incelenen uzmanlık alanında istikrarlı okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerilerini geliştirmeyi amaçlayan, dil dışı yüksek öğretim kurumlarında Rusça dil öğretim programının uygulanmasına ilişkin özel örnekler sunmaktadır.

Ключевые слова: методика, терминология, подход, практика, компетенция, симбиоз.

Keywords: methodology, terminology, an approach, practice, competence, symbiosis.

Anahtar kelimeler: metodoloji, terminoloji, yaklaşım, uygulama, yeterlilik, simbiyoz.

Русский язык является одним из самых сложных для изучения студентами вузов технического профиля. Трудности возникают при восприятии фонетических особенностей русского языка,

восприятии речи, сложности познания грамматики, выражения мыслей в письменной, устной речи. Программы обучения русскому языку в неязыковых высших учебных заведениях нацелены на формирование устойчивых навыков: чтение, письмо, аудирование. Не менее важно обретение навыков понимания информационных источников, критического мышления, ведения дискуссий.

Для преподавания русского языка важно знать саму методику, то есть какими методами пользоваться на уроке. Эти методы основаны на том, что обучение русскому языку должно протекать естественно, без специально организованной подготовки.

Согласно данному методу, значение русских слов, фраз и других единиц языка должно передаваться учащимся прямо, т.е. путём создания ассоциаций между языковыми формами и соответствующими им понятиями, которые демонстрируются с помощью мимики, жестов, действий, предметов, ситуаций общения и т.д.

Фундаментом, от прочности которого зависит успешность получения студентами полноценного образования, конечно, является уровень владения русским языком. Фундамент закладывается на первом курсе. Химия, физика, математика имеют свою специфическую терминологию, овладеть которой, возможно, не столь сложно, если найти правильные, методически выверенные подходы. И здесь важен тандем в обучении: преподаватель русского языка – преподаватель-предметник. Необходим отбор наиболее значимых слов, словосочетаний, выражений, возможно, используемых сразу в нескольких дисциплинах. Например, в химии и физике используются понятия: «вещество», «материя», «энергия», «моль», различия в определениях которых не должно быть. В химии проблема различия понятий и, более того, обозначений, является наиболее острой. На первом курсе студенты изучают общую и неорганическую химию, на втором – аналитическую, физическую и органическую, затем коллоидную и так далее. И любая из этих «химий» говорит на одном языке – химическом. Но, парадокс, состоит в том, что нередко одни и те же понятия или физические величины даются или обозначаются преподавателями по-разному. Например, молярная концентрация эквивалента, может обозначаться C_n , $C_{ЭК}$, n ; количество вещества – n и ν , спиновое квантовое число – s и m_s и так далее. Казалось бы, это не существенно, как обозначать величину, но ведь существуют международные нормы, система СИ, которая регламентирует написание формул, обозначений физических величин и формулировку определений, неважно в какой стране и на каком языке общается человек. Тем и хороша наука химия, которая позволяет понимать друг друга учёным, студентам, преподавателям, общаясь на едином химическом языке.

Преподавателям как внутри одной дисциплины, так и разных дисциплин, например химии и физики, необходимо время от времени контактировать друг с другом и согласовывать программы, определения понятий, обозначения величин. Например, при изучении любого из разделов химии, неорганической, аналитической, физической, решаются расчётные задачи с использованием концентрации растворов. Поэтому преподаватели считают своим долгом обязательно напомнить студентам способы выражения концентрации. Студентам это, как правило, не нравится, зачем тратить время, на то, что уже известно. Кстати, опыт подсказывает, что студенты хорошо решают расчётные задачи. Отсюда вытекает вывод, что не нужно повторять тот материал на старших курсах, если он не требует развития и углубления, который изучался на младших курсах.

Одним из основных элементов обучения являются практические занятия. Естественно, на этом виде занятий легче всего получать знания, так как именно на практике решаются задачи, объясняются трудные моменты теоретического материала и вся работа ведётся под руководством преподавателя. На лекции студент тоже должен работать, а не пассивно конспектировать речь педагога или переписывать текст со слайдов при чтении лекции в режиме презентации. Студентам-первокурсникам, воспринимать лекции «в чистом виде», как это преподносится в высших учебных заведениях, очень трудно. Можно пойти более лёгким путём и совмещать чтение лекций с практическим занятием, в итоге занятие превращается в некое симбиозное создание, своего рода упрощённая лекция или усложнённое практическое занятие.

Студентам первого курса не нужны поблажки и скидки на недостаточное владение русским языком. Читать классические лекции студентам на первом курсе труднее, так как преподавателю

приходится больше работать на доске, больше писать предложений. Но цель оправдывает средства. По истечении некоторого времени студенты овладевают навыками конспектирования устной речи преподавателя, что стимулирует развитие у самих студентов не только письменной, но и устной речи.

Практические занятия имеют не меньшую обучающую функцию, чем лекции. Форма проведения практических занятий может быть различна, но, как показывает опыт, обязательно на практике нужно устно общаться со студентами.

Студентам обязательно нужна устная практика на профильных предметах, а не только на занятиях по философии, страноведению или истории. Студент должен уметь выразить свои мысли, пользуясь специфической, например, химической или физической терминологией. Поэтому есть свой резон начинать занятие с устного разговора со студентами. Как правило, к таким устным беседам студенты относятся с особым вниманием, заранее готовясь, даже составляя свои конспекты. Кроме того, они внимательно слушают ответы друг друга, спорят, подсказывают и радуются, когда удаётся достойно ответить на вопрос. Кроме устного опроса для студентов важна самостоятельная работа под руководством преподавателя и обязательный контроль знаний.

Преподаватель – его опыт, компетентность, грамотность, лояльность, объективность и коммуникабельность имеют огромное значение в обучении студентов, особенно на первом курсе. Естественнонаучные предметы преподаются первокурсникам, то есть студентам, которые за полгода изучили русский язык, узнали азы терминологии, успели немного ознакомиться с русскими обычаями. Для них все внове и все трудно.

Преподаватель должен научить студента не только решать задачи, писать формулы и уравнения, но и грамотно выражать свои мысли на русском языке, формулировать законы и описывать словесно свойства химических соединений. Это трудно. Проще учить языком символов, чем слов. Порой трудно найти синонимы и объяснить смысл очень простых русских слов, например: примесь, осадок, взвесь. Необходимо быстро искать синонимы этим словам, рисовать на доске, находить подобие в окружающей обстановке или переходить на узбекский язык. Очень важна в характере преподавателя объективность суждения. Студенты весьма трепетно относятся к успехам и неудачам своих товарищей. При проверке контрольных работ приходится как никогда внимательно, до буквы и цифры, проверять ход решения задачи. Студенты обязательно будут задавать вопросы, и требовать мотивирования причин снижения оценки. На итоговых контрольных порой трудно ставить хорошие оценки вместо отличных. Практически у всех студентов велико желание получить отличную отметку, хотя порой уровень знаний её не заслуживают. Целое искусство – убедить студента в адекватности оценки знаниям, при этом его не унижив и не обидев.

Литература:

1. Обучение иностранных граждан в высших учебных заведениях Российской Федерации: Статистический сборник. Выпуск 3. - М.: ЦСП, 2006. - 128 с.
2. Российское и общеевропейское образовательное пространство: организационно-экономические проблемы интеграции // Университетское управление: практика и анализ. - 2004. - №3.
3. Витковская М.И., Троцук И.В. Адаптация иностранных студентов к условиям жизни и учебы в России // Вестник РУДН. - 2005. - № 6-7. - С. 267-283.

**QOZOG‘ISTONDAGI TA'LIM O‘ZBEK TILIDA OLIB BORILADIGAN UMUMTA'LIM
MAKTABLARIDA ONA TILI MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING SHAKL VA
METODLARI**

**KAZAKİSTAN'DA ÖZBEK DİLİNDE EĞİTİM VEREN GENEL OKULLARDA ANA DİLİ
KURSLARININ DÜZENLENME ŞEKLİ VE YÖNTEMLERİ**

**FORM AND METHODS OF ORGANIZING MOTHER LANGUAGE COURSES IN
GENERAL SCHOOLS WHICH EDUCATION IS CONDUCTED IN THE UZBEK
LANGUAGE IN KAZAKHSTAN**

Shahlo NARALIEVA

*Jumabek Tashenev nomli universiteti katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
PhD, Qozog‘iston, Chimkent*

ORCID ID: 0000-0002-5064-2605

Hulkar HAMROEVA

O‘zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi dosenti, filologiya fanlari doktori, O‘zbekiston, Toshkent

ORCID ID: 0000-0002-2534-2010

Arzymbetova Sholpan ZHAKSYLYKOVNA

*Jumabek Tashenev nomli universiteti Imliy-tadqiqot ishlari bo‘yicha prorektor, Dosent, pedagogika
fanlari nomzodi, Qozog‘iston, Chimkent*

Naraliev Shakhlo DJAMALOVNA

*PhD, Çumabek Taşenev Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı, Filoloji Bölümü kıdemli
öğretmeni, Çimkent, Kazakistan*

ORCID ID: 0000-0002-5064-2605

Hamroeva Hulkar HAMIDULLAEVNA

*Doçent, Filoloji Doktoru, Özbekistan Devlet Koreografi Akademisi, Koreografi Fakültesi, "Sanat
Teorisi ve Tarihi" Bölümü. Taşkent, Özbekistan.*

ORCID ID: 0000-0002-2534-2010

Arzymbetova Sholpan ZHAKSYLYKOVNA

Çumabek Taşenev Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalardan Sorumlu Rektör Yardımcısı,

Doçent, pedagojik bilimler adayı, Çimkent, Kazakistan

ÖZET

Genel eğitim okullarında belirtilen konuların öğretilmesinde kullanılan eski yöntemlerin çağın gereklerini tam olarak karşılamadığı bilinmektedir. Bu gibi durumlarda öğretmenlerin eğitim sistemindeki yerinin belirlenmesinin de eğitim sisteminin önemli bir konusu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bugünün okul öğretmeni, bağımsız ve özgürce çalışabilmek için derin bilgi, deneyim, yetenek ve bilgiyi öğrencilere aktarma becerisine sahip olmalıdır. Diğer bir deyişle öğretmenin çağa ayak uydurması, yani otoriter bir yöntemden kolaylaştırıcı (kolaylaştırıcı eğitimin gerekliliklerini karşılayan ortam ve koşulları oluşturan öğretmen, yönetici, danışman, öğretmen) olması önemlidir. referans veren vb.) bir yol seçmelidir.

Bugünün okulları, öğrencilerimize yalnızca Devlet Eğitim Standartlarının gereklerini karşılayan bilgileri değil, aynı zamanda XXI yüzyılın gereklerini karşılayan becerileri de öğretmelidir. Yani çağdaş bir eğitim kurumunda tüm koşullar oluşturulmuş ve kaliteli eğitim verme imkanı bulunmaktadır.

Eğitimin alaka düzeyi, bugün bir öğretmenin asıl görevinin yalnızca bilgi vermek değil, aynı zamanda yeni bilgileri nasıl arayacaklarını öğretmek, genç öğrencilere hızla değişen bir hayata uyum sağlama becerileri kazandırmak olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Bu nedenle, öğretmen yalnızca mesleki faaliyetinin görevlerini yerine getirmeli (ders planı oluşturma, sunumlar oluşturma, internetten alınıyla ilgili materyal toplama) değil, aynı zamanda okulda öğrettiği konuyla ilgili didaktik materyaller de oluşturmalıdır. öğrencilerin eğitim faaliyetlerini organize etmede BİT araçlarını (sosyal ağlar aracılığıyla çeşitli görevler verme, İnternet kaynakları oluşturma ve eğitim materyallerini yerleştirme) kullanmaları gereklidir.

Bu makalede Kazakistandaki Özbek okullarında Özbekçe derslerinin kaliteli organizasyonunun biçimleri ve yöntemleri, derslerde yenilikçi pedagojik teknolojiler kullanmanın avantajları ve bilimsel olarak araştırılmış öğrencilerin konuşmasının oluşumu hakkında konuşuyor.

Anahtar kelimeler: biçimler ve yöntemler, modern metodoloji, Özbek dili, yaratıcı etkinlik, yenilikçi fikir, kelime dağarcığı, iletişimsel yaklaşım, yaratıcı görevler.

ABSTRACT. It is known that the old methods of teaching the specified subjects in general education schools did not fully meet the requirements of the times. In such conditions, it is not wrong to say that determining the position of teachers in the education system is also an important issue of the education system. Today's school teacher must have deep knowledge, experience, talent and ability to convey knowledge to students in order to be independent and free to work. In other words, it is important for the teacher to be in step with the times, i.e. a facilitator from an authoritarian method (a teacher who creates an environment and conditions that meet the requirements of facilitating education, a manager, a consultant, a teacher who gives referrals, etc.) must choose a path.

Today's schools should teach our students not only the knowledge that meets the requirements of the State Education Standards, but also the skills that meet the requirements of the 21st century. In other words, all conditions are created in a modern educational institution, and there is an opportunity to provide quality education. The relevance of education lies in the fact that the main task of a teacher today is not only to impart knowledge, but also to teach how to search for new knowledge, to give young students the skills to adapt to a rapidly changing life. Therefore, the teacher should not only fulfill the tasks of his professional activity (creating a lesson plan, creating presentations, collecting materials related to his field from the Internet), but also creating didactic materials related to the subject he teaches at school. , it is necessary for students to use ICT tools (giving various tasks through social networks, creating Internet resources and placing educational materials in them) in organizing educational activities. This article talks about the forms and methods of quality organization of Uzbek language lessons in Uzbek schools in the Republic of Kazakhstan, the advantages of using innovative pedagogical technologies in the lessons and the formation of students' speech, scientifically researched.

Keywords: forms and methods, modern methodology, traditional lesson, non-traditional lesson, Uzbek language, creative activity, innovative idea, vocabulary, communicative approach, creative assignments.

KIRISH

Inson umri davomida sharoit taqozosiga ko'ra turli tillarni, shuningdek, o'z ona tilini ham o'zlashtirib boradi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ona tili o'quv predmetini o'qitish ishlari o'quvchilarning tug'ilganidan toki maktabga qadam qo'yguniga qadar egallagan nutqiy ko'nikmalari ustiga quriladi va ayni paytda o'quvchilarda mavjud nutqiy ko'nikmalar adabiy til me'yorlariga muvofiqlashtirib ham boriladi. Odatda, o'quvchilarning oilada, tevarak-atrof, muayyan muhitda shakllangan (og'zaki) nutqiy ko'nikmalarida quyidagi tipik kamchiliklar kuzatiladi:

- 1) o'quvchilarning o'z nutqlarida sheva elementlaridan foydalanishlari;
- 2) o'quvchilarning nutqlarida so'z zahirasining kamligi va buning natijasida nutqiy ravonlikka erisha olmasliklari;

3) o'quvchilarning nutqlarida chet so'z va iboralarni (ayniqsa, ko'p tillilik muhitida) noo'rin qo'llash holatlari (ok, xobbi, hillo, tochno, jenskaya obuv', mujskoy salon, dom, kuxnya, blyudo, bilet, den' rojdeniya, sestra, xozyayka, ogorod, gorod, okno, kosha, mishka va h.);

4) o'quvchilarning nutqlarida qator so'zlarning to'liq talaffuz qilinmasligi (do's(t), darax(t), qan(d), kat(t)a, aytd(ing)iz, bord(ing)iz, o'qid(ing)iz, keldila(r), yozdila(r), o'shala(r) va h.);

5) o'quvchilarning nutqlarida bir qator so'zlar tarkibidagi tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish (ishchang (ishchan), uyatchang (uyatchan), pingving (p-i-n-g-v-i-n), ayig' (ayiq), tov (tog'), mayiz (magiz) va h.);

O'qituvchi ona tili mashg'ulotlari davomida sanab o'tilgan kamchiliklarni bartaraf etishga asosiy e'tiborni qaratadiki, bu ona tili ta'limining samaradorligini oshirib borishga xizmat qiladi. Zero, "bugun zamon shiddat bilan o'zgarib, barcha sohalar qatori ta'lim tizimi oldiga ham o'ta dolzarb va murakkab vazifalarni qo'ymoqda".

ASOSIY QISM

Qozog'istondagi ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarida ona tili mashg'ulotlarini ommaviy tashkil etish shakllari, odatda, makon va zamoniga qarab ikki guruhga bo'linadi:

a) sinf-dars mashg'ulotlari va

b) sinfdan tashqari ishlar* (turli suhbatlar, badiiy-kompozision kechalar, uchrashuvlar, ko'rik-tanlovlar, olimpiada va b.)

Umumta'lim maktablarida ona tili mashg'ulotlarini tashkil etishning sinf-dars mashg'ulotlari shakli mohiyatan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) an'anaviy dars;

b) noan'anaviy dars;

Ona tilidan an'anaviy darslar ta'limi sharoitida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini kuzatish shunday xulosaga olib keldi:

maktab o'quvchilari ona tili mashg'ulotlarida ma'lum mavzuga oid bilimlarni o'rganishgach, shu bilimlar pragmatikasi sifatida amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida xatolarga yo'l qo'yadilar. (Bu o'quvchilarning fanni yomon o'rganganining natijasi emas, balki o'rganilgan bilim bilan uni nutq faoliyatida qo'llash o'rtasida mustahkam aloqadorlikni hosil qila olmasligi bilan bog'liq. Zero, bilim va uning nutq faoliyatida qo'llanishi o'rtasidagi uzviylik o'qituvchi tomonidan "o'rgatilmaydi", balki bu o'quvchi tomonidan o'rganganlarini nutqida qo'llay olish ko'nikmasi asosida hosil qilinadi);

an'anaviy metodika ona tili ta'limi jarayonini bir xil qolipga solib qo'yadi. (Dars tashkiliy qism bilan boshlanadi, uy ishi tekshiriladi, o'tilgan mavzu so'raladi; yangi mavzuni o'qituvchi tushuntiradi, mavzu mashq va topshiriqlar asosida mustahkamlanadi va h.) Bugun texnika, internet, cheksiz axborot asrida yashayotgan o'quvchini an'anaviy shakldagi darslar o'ziga jalb eta olmasligi tayin).

An'anaviy darslar, odatda, bixevioristik (reseptiv) yondashuv asosida amalga oshiriladiki¹, uning natijasi belgilangan muayyan doiradagina faoliyat ko'rsata oladigan intellektuallik darajasi o'rtamiyona bo'lgan shaxs tarbiyasi uchun xizmat qiladi.

Noan'anaviy darslar deganda, bilamizki, dars o'tishning me'yorlashib qolgan ko'rinishlaridan voz kechiladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, kamida besh ming yildan beri ona tili muayyan bir tizimga solingan darslar o'laroq o'qitib kelinadi. Aytish mumkinki, shuncha vaqtdan beri inson aqli odam bolasiga o'z ona tilini o'rgatish hamda bu o'rgatishning eng qulay va eng samarali yo'llarini izlashdan to'xtamaydi. Tamaddunning tinimsiz taraqqiyoti, tadrijiy takomili natijasida yuzaga kelgan yangidan-yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o'qitish samaradorligini yanada oshirish uchun ham katta-kichik imkoniyatlarni ochadi va tabiiy ravishda eng maqbul o'qitish usuli sifatida turg'unlashgan muayyan qoidalar eskiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardan kelib chiqqan holda yana yangi o'qitish usullari

¹ Ne'matov H., G'ulomov A. Maktabda til sathlarini o'zaro bog'lab o'rgatish. – T.: RTM, 1992. – 30 b.

² Roziqov O. va boshqalar. Didaktika. –Toshkent. Fan, 1997. – 256 b. –34-b.

izlanadi. Bir soʻz bilan aytganda, ona tili ta'limi (umuman, ta'lim) zamon taqozosiga muvofiq ana shunday muttasil, muntazam rivojlanib, takomillashib, maqbullashib boradigan oʻziga xos jarayondir.

Bugun dunyodagi butun yangilanish va taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi axborot texnologiyalari boʻlib qoldi. Zero, jahon miqyosida axborot kommunikasion texnologiyalar kirib bormagan sohaning oʻzi deyarli qolmadi. Ta'limning barcha tur va bosqichlarida boʻlgani kabi maktab ona tili mashgʻulotlarida ham noan'anaviy darslarni tashkil etishda, asosan, axborot kommunikasion texnologiyalardan foydalanilmoqda. Biz ularni ta'lim metodlari bilan bogʻliq tarzda yoritishga harakat qilamiz.

Ona tili ta'limining samaradorligini oshirish uchun darslarning didaktik-pragmatik qismini nutqdan tilga tamoyili asosida tashkil etish oʻziga xos metod hisoblanadi. Qozogʻistondagi ta'lim oʻzbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarida ona tili mashgʻulotlarini nutqdan tilga qarab borish metodi asosida tashkil etish oʻquv-tarbiya jarayonida ta'lim oluvchilarning ongli tarzda, mustaqil faolligini ta'minlaydi. Ona tili ta'limida nutqdan tilga qarab borish metodining samaradorligi (alohida tamoyil sifatida) metodist olimlar tomonidan maxsus tadqiq etilgan².

Mazkur metodning samarasi oʻlaroq oʻquvchida tevarak-atrofidagi narsa/buyumlar, voqea/hodisalar, tushunchalar orasidagi aloqadorlik hamda farqlarni ilgʻay olish, ular haqida fikrlash, fikrlashish; mulohazalarini oʻz soʻz(nutq)i orqali bayon eta olish malaka va koʻnikmalari rivojlanadi. Bola tafakkurida soddadan murakkabga, xususiylikdan umumiylikka, hodisadan mohiyatga, oqibatdan sababiyatga qarab intilish tizimlashib boradi.²

Bilamizki, umumiy xarakterli til tafakkurning moddiylik shaklidir. U oʻzining lisoniy birliklari orqali tafakkur hukmlarini gap, matn koʻrinishida nutq uchun hozirlaydi. Nutq xususiy boʻlib, u insonlarning munosabati, muloqoti va bahslarida voqelanadi. Har bir oʻquvchida tafakkur~til~nutq birligi orasidagi izchillikni ta'minlash, asosan, maktabda ona tili mashgʻulotlarining samaradorligiga bogʻliq. Bu borada maktabda ona tili darslarining asosini semantik jihatdan bogʻlanishli, psixologik jihatdan ruhiy-tarbiyaviy, pedagogik jihatdan bolaning yosh xususiyatlariga mos matnlar ustida ishlash tashkil etilmogʻi ahamiyatli.

Qozogʻistondagi oʻzbek maktablarining ona tili mashgʻulotlari ta'limida –

- a) tayyor matn ustida ishlash;
- b) boshlanishi berilgan matnni mantiqan davom ettira olish;
- v) tarkibi bir necha boʻlakka ajratilib aralash holatda berilgan (notanish) matnni yaxlit shaklga keltirish;
- g) she'riy matn mazmunini nasrda ifodalab berish;
- d) birgina gapdan iborat mikromatnni hajman makromatnga aylantirish;
- ye) makromatnni hajman magʻzi pishiq, mohiyatiga putur yetmagan mikromatnga aylantirish;
- yo) berilgan sarlavha ostida ijodiy matn yarata olish kabi amaliyotlar yetakchi metodlar boʻlmogʻi zarur. Zero, ona tili ta'limidan maqsad bola oʻz shuuri mahsuli asosida “olaning lisoniy manzarasi”ni (Y.L. Vaysgerber) yarata olsin.

Shunday samarali metodlardan yana biri frazeologik birliklar asosida “Ibora – nutq koʻrki” shiori ostida ish olib borishni muntazamlashtirish sanaladi. Xalq tilidagi semantik yaxlit birliklar hisoblanmish iboralar oʻquvchilarda til sezgirligini tarbiyalaydi, ogʻzaki/yozma savodxonlik ravonligini ta'minlaydi, bolani nutqiy barkamollikka yetaklaydi, soʻzga chechanligini oshiradi. Jumladan, oʻzbek tilida insonning tana a'zolari nomi bilan bogʻliq minglab iboralar borligi oʻzbek tilining imkoniyatlari nihoyatda keng va betakrorligidan dalolat beradi.

Oʻquvchilar nutqini xalq maqollari bilan boyitish, ma'nodosh, uyadosh birliklardan foydalanishga odatlantirish, evfemizmlarni oʻrnida qoʻllashga oʻrgatish kabi qator metodlar ham ona tili ta'limi maqsadi roʻyobini ta'minlashga xizmat qila oladi.

² Ne'matov H., Gʻulomov A. Maktabda til sathlarini oʻzaro bogʻlab oʻrgatish. – T.: RTM, 1992. – 30 b.

Kishining borlig'ida ruh, tafakkur, til va nutq o'zaro chambarchas bog'liq. Bunday bog'liqlikning voqelanishi uning tizimligiga aloqador, muttasil parvarishiga ehtiyojmand, ya'ni bular ijodiy va mustaqil fikrli shaxs tarbiyasini amalga oshirishni taqozo etadi. Demak, ona tili va uning ta'lim tizimi, mazkur tizimni tashkil etuvchi har bir elementning roli va xarakteri mazkur jarayon uchun beqiyos.

Zero, ona tili ta'limi jarayonida o'quvchining so'z boyligini oshirish, so'zlarning ma'no nozikliklari, farq va o'xshashliklarini his qilish va anglab yetish, to'g'ri talaffuz qilish va yozish, so'zlarni bog'lab gap, gaplardan esa matnlar tuza olish, birikmalardagi ma'noviy va grammatik, matnlardagi mantiqiy xatoliklarni topish va tuzatish, bir fikrni turli vositalar bilan ifodalash, uzilgan fikrning davomini tiklash kabi qator mantiqiy operatsiyalarni bajarish, nutq vaziyatini to'g'ri baholash va til imkoniyatlaridan unga mos ravishda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish va malakasini o'stirish, o'quvchiga mana shu vazifalar uchun zarur bo'lgan muhim fonetik, leksik va grammatik qoidalarnigina berish, fikrni ifodalash va anglashning turli mexanizm va usullarini, ularni turli nutq sharoitiga mos ravishda qo'llash yo'llarini tavsiya etish, bunga asoslangan mashq va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, voizlik mashg'ulotlariga e'tibor ustuvor vazifa sanalib, uncha chuqurlashtirilmagan lingvistik bilimlar ana shu vazifalar "soyasi"da bo'lmog'i, o'quvchining aqliy faoliyati zinhor lingvistik qoidalar va til qurilishiga doir bilimlar bilan band qilib qo'yilmasligi kerak³.

Asosiysi, o'quvchida ona tili mavzularini o'zlashtirishga qiziqishni oshirish, buning uchun ularni rag'batlantirib borish, dars jarayonida emosiya uyg'otish va motivasiya berish muhim.

Ta'lim sharoitida o'quvchilarning ona tilini o'zlashtirishiga oid o'quv-biluv faoliyati o'ta murakkab, yaxlit tizim. Shu boisdan ham uzoq yillardan beri o'zbek tilini o'qitish metodikasida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu borada O.R. Roziqov, A.Q. G'ulomov, B.R. Adizov kabi qator olimlarning tadqiqotlari diqqatga sazovor⁴. Biz ham bu boradagi izlanishlarimizda mazkur olimlarning fikrlariga tayanamiz.

Shu o'rinda o'quvchi faoliyatining ikki tomoni – o'quv faoliyati va biluv faoliyatiga e'tibor qaratish zarur. Aslida, o'quvchi shaxsida bu ikki faoliyat o'rganish tushunchasi ostida birlashadi va bu ikki faoliyat turi biri-birisiz mavjud bo'la olmaydi. Chunki o'quvchi o'quv faoliyati davomida o'quv predmetiga xos tushunchalarni anglab boradi va anglaganlarini o'quv faoliyati orqali mustahkamlayveradi. Shunga ko'ra, ona tili mashg'ulotlari o'quvchilar tafakkuriga mo'ljallab tashkil etilishi zarur. O'quvchi biluv faoliyati vositasida yangi bilimlarni, faoliyat metodlariga oid axborotlarni egallaydi. Faoliyatning biluv tomoni yangi axborot, yangicha faoliyat metodlarini egallash bilan, o'quv tomoni bilim, faoliyat metodlarini tanish sharoitlarda ishlatish bilan izohlanadi. O'quv-biluv faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishning asosiy vositasi o'quv topshiriqlari bilan xarakterlanadi.

Ona tili ta'limining ham nazariy, ham pragmatik jihatdan takomillashib borishi o'quv dasturlarida belgilab beriladi va bu, albatta, maktab amaliyotidagi darsliklarda ham mumkin qadar o'z ifodasini topadi. Qozog'istondagi ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarida ona tili mashg'ulotlari uchun mo'ljallangan o'quv dasturlari konsentrik tuzilgan. Ya'ni soddadan murakkabga o'tib borish tamoyiliga rioya qilinib, nutqiy ko'nikmalar tilning qaysi qonuniyatiga bo'ysunishi haqidagi bilimlar o'quvchining yoshiga mos tarzda beriladi. Masalan, 6-sinfda atoqli va turdosh otlarga oid ma'lumotlar keltirilgan. Ammo bu ma'lumotlar to'g'ridan-to'g'ri "Atoqli va turdosh otlar" sarlavhasi ostida berilmaydi, darslikning beshinchi bo'limidagi "Buyuk siymolar" ruknidagi mavzular ichiga (7-dars. Buyuklar do'stligi – xalqlar do'stligi) singdiriladi. Aslida, o'quvchi quyi 5-sinfda "ot so'z turkumi" va unga xos xususiyatlar bilan qisman tanishgan, ammo nazariy bilimlar darsliklarning biror sarlavhasiga chiqarilmagan. (5-sinf darsligidagi 52-54-darslar "Yo'l harakati qoidalariga rioya qiling!" deb nomlangan bo'lib, mazkur dars mashg'ulotlari "Transport va yo'l belgilari" nomli yettinchi bo'lim tarkibida keltirilgan). Demak, 6-sinfda otga oid bilimlar mazmun va hajmiga ko'ra kengaytirilgan.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki, Qozog'istondagi ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablari uchun mo'ljallangan o'zbek tili darsliklarini tuzishda "nazariy bilimlar o'quvchi

³ Yuldasheva D.N. Maktabda ona tili ta'limi muammolari// BuxDU ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875).–Buxoro, 2020, № 3 (75).– 268-277-b. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>

⁴ Yuldasheva D.N. Maktabda ona tili ta'limi muammolari// BuxDU ilmiy axboroti (ISSN 2181-6875).–Buxoro, 2020, № 3 (75).– 268-277-b. <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol4/iss3/15/>

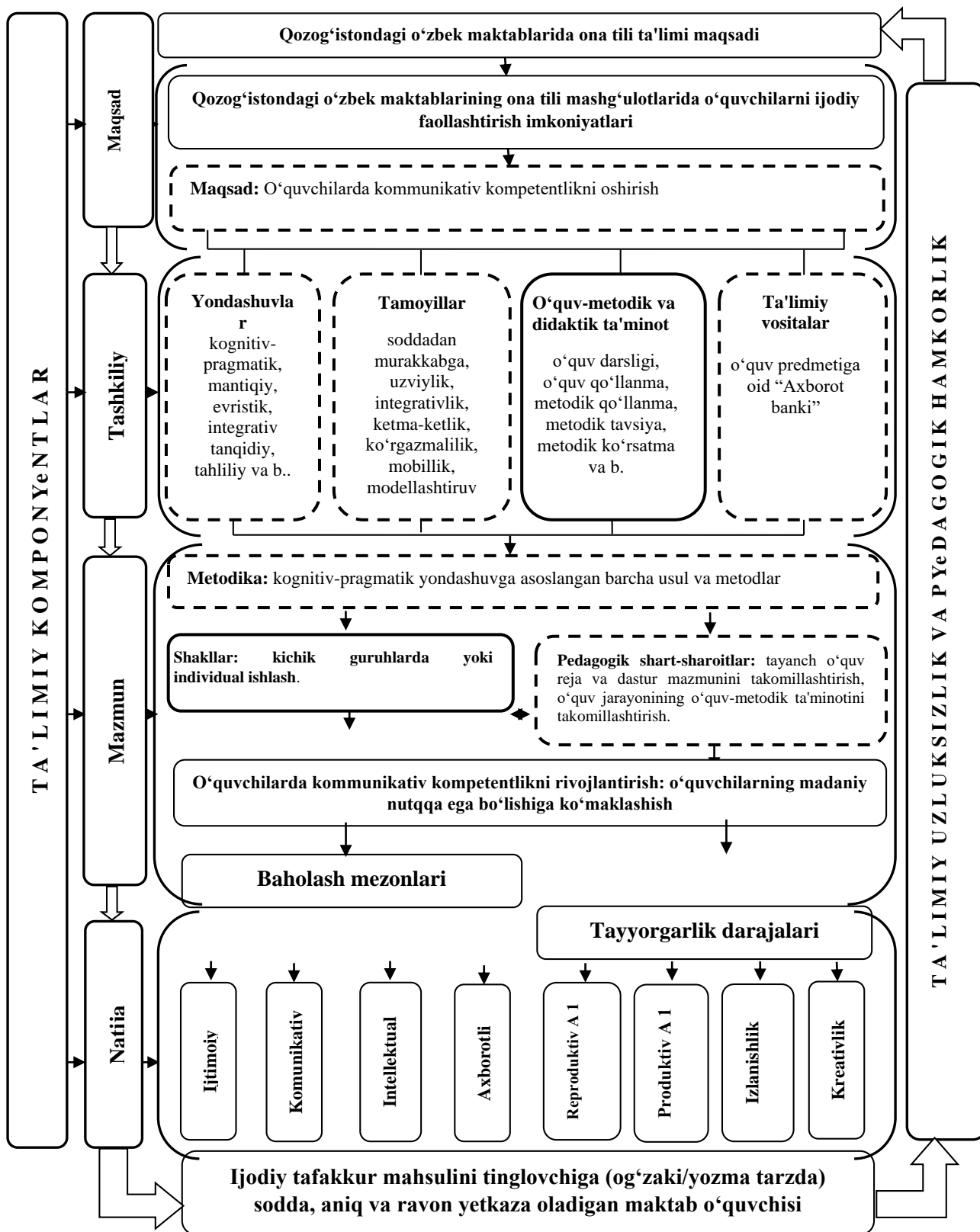
dunyoqarashini kengaytirish asosida uning nutqini o‘stirishda hamisha pragmatikaning soyasida bo‘lmog‘i shart” mazmunini beruvchi “pragmatika~sodda nazariya~madaniy nutq” tamoyiliga qat‘iy amal qilingan. Agar maktab partasida o‘tirgan har bir o‘quvchi kelajakda tilshunos bo‘lmasligini inobatga olsak, bu dastur va darslik mualliflari tutgan eng to‘g‘ri yo‘l ekanligi ayon bo‘ladi. Agarda mazkur mavzular ta‘limida sarlavhaga “Ot so‘z turkumi haqida ma‘lumot”, “Atoqli va turdosh ot” kabilari chiqarilganda darslik ma‘lumotlari o‘quvchi uchun qiziqarli bo‘lmas edi.

Umumta‘lim maktablarida ona tili mashg‘ulotlarini tashkil etishda faollashtiruvchi o‘yinli texnologiyalar (Activating game technologies)dan o‘quv predmeti bo‘limlari, bo‘limlar tarkibidagi mavzularni o‘zlashtirishda o‘qitish metodi va mustaqil o‘zlashtirish texnologiyasi sifatida foydalaniladi. Faollashtiruvchi o‘yinli texnologiyalar bilish va uning bir qismi (kirish, mustahkamlash, mashq, nazorat) tarzida tashkil etiladi. Mazkur ijobiy faoliyat o‘quvchida ijodiy tafakkurni jonlantiradi, til imkoniyatlaridan nutq vaziyatiga ko‘ra o‘rinli foydalanishni o‘rgatadi, asosiysi, o‘yin yoshidagi bolalarning ichki imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga, ichki potentsiyasini to‘g‘ri taqsimlashga o‘rgatadi.

Shuningdek, ona tili mashg‘ulotlarida “O‘zbek tili” darsliklaridagi mashq va topshiriqlarni bajarish, savollarga javob izlash – didaktik funksiyalarni bajarish o‘quvchilarda aqliy faoliyatning takomillashishi, bilimlarni mustahkamlash va qo‘llash, nutqiy faoliyatini tartibga solish va kengaytirish kabilarning amalga oshirishini ta‘minlab beradi.

Umumta‘lim maktablarida ona tili ta‘limi mazmuni, ta‘lim usuli, ta‘lim vositalari va o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari orasidagi uyg‘unlikni ta‘minlash faqat o‘qituvchi faoliyati bilangina bog‘lanib qolmaydi. Bu muammo yechimi uch tomonlama bo‘lib, bunda ta‘limni tashkil etuvchi (hukumat) ~ ta‘lim beruvchi (o‘qituvchi) ~ ta‘lim oluvchi (o‘quvchi) munosabatlari uyg‘unlashishi nazarda tutiladi.

O‘quvchilarni faollashtirishning pedagogik imkoniyatlari deganda ta‘limning mantiqiy, evristik, integrativ, tanqidiy, tahliliy, kognitiv-pragmatik yondashuvlaridan hamda ilmiylik, uzviylik, ko‘rgazmalilik, mobillik, modellashtirish kabi tamoyillari, samarasi aniq va sinalgan interfaol metodlar, shuningdek, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiruvchi ijodiy o‘quv topshiriqlari nazarda tutiladi. Qozog‘istondagi ta‘lim o‘zbek tilida olib boriladigan umumta‘lim maktablarida ona tili mashg‘ulotlarini tashkil etishda o‘quvchilarni faollashtirish imkoniyatlarini quyidagicha ifodalash o‘rinli. (Qarang: 1-chizma)

Chizma 1. Qozog'istondagi o'zbek maktablarining ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarni ijodiy faollashtirish texnologiyasi namunasi

Til o'ziga xos murakkab, xalqning dunyoqarashi, borliqni idrok etish tarzi, ruhiyati, madaniyati, ma'naviyatini ifoda etadigan hodisa sifatida inson hayotida birlamchi sanaladi. Tilshunos olim N. Mahmudov ta'kidlaganlaridek: "Uni faqat aloqa vositasi sifatida tushunish juda jo'n tasavvurdir. Y.L.

Vaysgerber tilning qanday imkoniyatlarga ega ekanligi haqidagi savolga 100 tadan 99 holatda til aloqa vositasi deb javob berishlarini, bu til imkoniyatlarini to'liq bilmaslik natijasi ekanligini aytadi” .

Ona tilini o'qitishda tilning ana shunday ko'pqirraligi, milliy madaniyat, xalq mentaliteti bilan bog'liq jihatlari, shaxs tafakkurining in'ikosi, uning nutqi manbai ekanligi ham nazarda tutilishi kerak. Ona tili mashg'ulotlarini noan'anaviy shaklda tashkil etish bevosita axborot kommunikasion texnologiyalar bilan bog'liqdir. Zero, tilning serqirraligini tushuntirishda axborot-kommunikasion texnologiyalar ancha jiddiy imkoniyatlarga egaligini inkor etib bo'lmaydi. Biroq soha mutaxassislari ona tili ta'limida axborot kommunikasion texnologiyalardan unumli va o'rinli foydalanishni aniq bilmoqlari zarur.

Zotan, bugunning o'quvchisi egallayotgan bilim, ko'nikma, malaka va faoliyat metodlariga munosabat bildira olishi, bilish jarayoni natijasini jarayonning o'zidan ajratib tahlil qilishi, o'rganilgan va tahlil qilingan narsa va hodisalarni baholay olishi, o'rganilgan va endi o'rganiladigan hodisalar o'rtasidagi chegarani anglab yetishi, o'zlashtirish va hali bilib olinmagan narsalarning farqiga borishi, ya'ni o'quvchi muayyan ta'lim sharoitida kreativ fikr egasi bo'lishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Roziqov O., Og'aeV S., Mahmudova M., Adizov B. Didaktika. – T.: Fan, 1997. – 256 b.– 85-b.
- 2.Yuldasheva D.N. Ona tili ta'limi maqsadining tadrijiy taraqqiyoti. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2013,2019. – 168 bet.
- 3.Murav'eva, G. Ye. Proektirovanie texnologiy obucheniya. Ucheb. posobie. – Ivanovo, 2001. – 123 s. <https://search.rsl.ru/ru/record/01000744463>.
- 4.Yo'ldoshev P.A. O'zbek tili darslarida nutqni eshitib tushunishga o'rgatishning ayrim masalalari// “Rus va qozoq maktablari xamda muassasalarida o'zbek tili va adabnyotini o'qitish masalalari” ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent.: O'zPFITI, 1997. -240 b.
5. Ne'matov H., G'ulomov A. Maktabda til sathlarini o'zaro bog'lab o'rgatish. – T.: RTM, 1992. – 30 b.
- 6.Naraliev Sh. “O'zbek tili”, O'qituvchi kitobi (6-sinf uchun) metodik qo'llanma, Chimkent, 2018y, 421 bet.
- 7.Naraliev Sh. Tabiiy-matematik yo'nalishdagi umumta'lim maktablarining 10-sinfi uchun “O'zbek tili” darsligi, Qozog'iston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi tasdiqlagan, Almati, “Jazushi”, 2019y., 15,79 b.t.
- 8.Naraliev Sh. Ijtimoiy-gumanitar yo'nalishdagi umumta'lim maktablarining 11-sinfi uchun “O'zbek tili” darsligi, Qozog'iston Respublikasi Ta'lim va fan vazirligi tasdiqlagan, Almati, “Jazushi”, 2020y., 32,76 b.

**“ЖАЛОЛИДДИН” МУСИҚИЙ – ХОРЕОГРАФИК СПЕКТАКЛИДА ТАРИХ
ВОҚЕЛИГИНИНГ ИННОВАЦИОН – ПЕДАГОГИК ТАЛҚИНИ**

**"JALALIDDIN" MUSICAL – CHOREOGRAPHIC HISTORICAL REALITY IN THE
PERFORMANCE INNOVATION – PEDAGOGICAL INTERPRETATION**

Mavludakhon ADASHEVA

*State Academy of Choreography of Uzbekistan, Head of Master's Department, Pedagogy Doctor of
Philosophy, PhD, Tashkent city, Uzbekistan*

Durdona ABDUHAKIMOVA

*State Academy of Choreography of Uzbekistan, Head of the "Choreography" department, associate
professor, Tashkent city, Uzbekistan*

АННОТАЦИЯ

Саҳнада ўтмиш ва бугунни уйғунлаштириб, тарих воқелигини инновацион - педагогик жиҳатдан талқин этиш учун алоҳида билим ҳамда истеъдод талаб қилинади. Улар орасида Хоразмшоҳлар сулоласининг сўнгги вакили, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангубердининг алоҳида ўрни бор. Хореографик композиция ўзбек халқининг буюк мард ўғлони, жасур саркарда, Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори Жалолиддин Мангубердининг буюк ватанпарварлиги ҳақида ҳикоя қилувчи ва талабаларнинг биринчи инновацион-ижодий намуна сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Ишнинг биринчи босқичида хореографик асарнинг мусиқий драматургиясини яратиш учун Жалолиддин Мангуберди хаёти билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисаларни чуқур ўрганилди ва таҳлил этилди. Енгилмас саркарданинг номи кўплаб тарихий манбаларда Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ сифатида тилга олинган. Салтанатнинг тақдири ҳал бўлаётган бир пайтда отасидан тахтни қабул қилиб олган Жалолиддиннинг зиммасига жуда катта масъулият юкланган эди. У она халқи душман исканжасида, Ватани ўт ичида қолган бир пайтда ёвга қарши мардона бош кўтариб чиқади. Мазкур мақолада Ўзбекистон давлат хореография академияси “Хореография жамоалар раҳбари” йўналишининг 3-курс талабалари томонидан яратилган “Жалолиддин” мусиқий – хореографик спектаклида тарих воқелигининг инновацион – педагогик талқини тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: тамаддун, ўтмиш, Жалолиддин, қалъа, инновацион талқин, тафаккур, мусиқа, Хоразм, рақс, гоа, кураш мусиқий композиция, ёш авлод.

ABSTRACT

Special knowledge and talent are required to combine the past and the present on the stage and to interpret the historical reality in an innovative and pedagogical way. Among them, Jalaluddin Manguberdi, the son of Alauddin Muhammad Khorezmshah, the last representative of the Khorezmshah dynasty, has a special place. The choreographic composition tells about the great patriotism of Jalaluddin Manguberdi, the brave son of the Uzbek people, the brave commander, the last ruler of the Khorezmshah state, and is of special importance as the first innovative and creative example of students. In the first stage of the work, the historical events related to the life of Jaloliddin Manguberdi were deeply studied and analyzed in order to create the musical dramaturgy of the choreographic work. The name of the invincible general is mentioned in many historical sources as Sultan Jalaluddin Khorezmshah. At a time when the fate of the Sultanate was being decided, Jalaluddin, who took over the throne from his father, was entrusted with a great responsibility. At a time when the motherland is in the hands of the enemy, and the Motherland is in the fire, he stands up bravely against the enemy. In this article, the innovative-pedagogical interpretation of historical reality in the musical-choreographic performance "Jalaluddin"

created by the 3rd-year students of the "Choreography of Team Leader" department of the State Academy of Choreography of Uzbekistan is researched.

Keywords: civilization, past, Jalaluddin, fortress, innovative interpretation, thinking, music, Khorezm, dance, idea, struggle musical composition, young generation.

Ўзбек халқи жаҳон тамаддунига буюк даҳоларни етказиб берганлиги билан ҳақли равишда фахрланади. Уларнинг илму фаннинг турли соҳасида олиб борган изланишлари, ватан озодлиги учун курашлари, кашфиётларининг илмий маданий, маърифий маънавий қийматини мутахассислар жуда яхши қадрлайди. Аммо ўсиб келаётган ёш авлодга шу буюк зотларнинг босиб ўтган ҳаёт йўли ҳақида яратилган санъат асарлари ва бадиият намуналари етарли эмас. Бугунги таълим тизимининг барча бўғинида амал қилаётган узвийликнинг моҳияти ўзбек миллатини дунё ҳамжамиятига янада кенгрок танитиш, шу миллатга ҳурмат, ҳар бир ўзбекда ўз миллати билан ғуруланиш, ифтихор ва шараф туйғусини уйғотиш, баркамол ўзбек фарзанди шахсини шакллантириш экан. Бундай эзгу мақсаднинг амалга ошувида улуғ даҳоларимизнинг бадииятга кўчган ибратли ҳаёт йўли энг яхши намуна бўлиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 23 июндаги № 336 - сонли фармойишининг чора-тадбирлар режасининг 11- бандида Ватанимиз озодлиги курашчиси, довюрак саркарда, миллий қаҳрамон, жаҳон халқлари тарихида ўчмас из қолдирган Жалолиддин Мангуберди жасоратининг ёш авлодни миллий ғурур ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашдаги тарихий аҳамиятини тарғиб қилиш мақсадида бадиий, илмий сахна асарлари ва кўшиқлар яратиш белгиланган. Ўзбекистон давлат хореография академияси “Хореография жамоалар раҳбари” йўналишининг 3-курс талабалари томонидан яратилган “Жалолиддин” деб номланган янги рақс спектакли бу борадаги катта изланишларнинг самарасидир.

Буюк саркарда Жалолиддин Мангуберди ҳақида ёзилган асарлар ҳақида фикр юритишимизнинг сабаби шундаки, ҳар бир миллатнинг қаҳрамонлари уни жаҳонг танитадиган фарзандлари бўлади. Улар ўзларининг ватанига ва халқига бўлган садоқати, фидойилиги билан ўз миллатини жаҳон сахнига олиб чиқадилар. Ўзбек миллатининг шундай довюрак фарзандларидан бири Жалолиддин Мангуберди бўлиб, биз бугун унинг жасоратидан фахрланамиз. Тақдим этилган асарда миллий композиторлик амалиётида ва хореография санъатида илк бора ўзбек ўғлони Жалолиддин Мангуберди сиймосининг хореография ва мусиқа санъати орқали гавдалантириш ва абадийлаштириш мақсад қилиб олинган. Мусиқа Ўзбекистон давлат консерваторияси “Бастакорлик санъати” йўналиши талабаси, ёш композитор Бекзод Турсунбоев ва Ўзбекистон давлат консерваторияси “Композиторлик ва чолғулаштириш” кафедраси профессори Ойдин Абдуллаева раҳбарлигида яратилди. Ватанимиз тарихида эрк, озодлик учун курашиб, жонини фидо қилган мард саркардалар жуда кўп ўтган. Улар орасида Хоразмшоҳлар сулоласининг сўнгги вакили, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангубердининг алоҳида ўрни бор. Хореографик композиция ўзбек халқининг буюк мард ўғлони, жасур саркарда, Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдори Жалолиддин Мангубердининг буюк ватанпарварлиги ҳақида хикоя қилувчи ва талабаларнинг биринчи инновацион-ижодий намуна сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Ишнинг биринчи босқичида хореографик асарнинг мусиқий драматургиясини яратиш учун Жалолиддин Мангуберди ҳаёти билан боғлиқ тарихий воқеа-ҳодисаларни чуқур ўрганилди ва таҳлил этилди. Енгилмас саркарданинг номи кўплаб тарихий манбаларда Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ сифатида тилга олинган. Салтанатнинг тақдири хал бўлаётган бир пайтда отасидан тахтни қабул қилиб олган Жалолиддиннинг зиммасига жуда катта масъулият юкланган эди. У она халқи душман исканжасида, Ватани ўт ичида қолган бир пайтда ёвга қарши мардона бош кўтариб чиқади. Садоқатли, ботир, ёвқур аскарлари билан Чингизхон кўшинларига қарши то сўнгги нафасига қадар мардонавор жанг қилади. Айниқса, буюк саркарданинг Синд дарёси бўйидаги мисли кўрилмаган жасорати ҳатто ғанимларни ҳам ҳайратга солади. Сон-саноксиз мўғуллар кўшини Жалолиддин бошчилигидаги хоразмликларни тобора

ўраб, янчиб келмоқда эди. Орқада асов тўлқинлар, олдинда эса тиш-тирноғигача қуролланган қонхўр ёв. Жалололидин ва унинг сафдошлари бор кучларини ишга солиб курашадилар. Баҳодир саркарда бу жангда ўнлаб мўғул жангчилари билан яккама-якка олишиб, уларни асфаласофининга жўнатади. Унинг жасоратидан манаман деган мўғул лашкарбошилари ҳам талвасага тушиб қолишади.

Шихобуддин ан-Насавийнинг “Сийрат ас-султон Жалоладдин Менкбурни” асари танланган мавзу учун асос бўлиб хизмат қилди. Ёш композитор Бекзод Турсунбоев бўлажак асар қахрамонлар қиёфасини, уларнинг ўзаро алоқасининг мусиқий образлар оркали ифодалашга интилки, Жалололидин, Чингизхон, Туркон-хотин, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Она-замин сиймолари янги хореографик - бадиий образларни пайдо бўлишида асосий вазифани ўтади. Мусиқий асарнинг барча қисмлари ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдириб динамик равишда ривожланиб борди. Она-Ватан ҳимояси билан боғлиқ муҳим муаммолар, Чингизхон бошчилигидаги мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлатига босқинчилик юриши ва Жалололидиннинг жасорати яратилган мусиқий асарда ўзининг ёрқин ифодасини топди. Мусиқий образларни рақс оркали гавдалантиришда қахрамонларнинг ички оламини очиб бериш, уларнинг қалби, миллий руҳи, Хоразм халқига хос бўлган хусусиятлардан иборат миллий хислатини ҳам кўрсатиб бериш керак бўлди. Буларнинг барчаси хореографик ифодавий воситалар, рақс харакатлари ва пантомима кабиларни органик уйғунлаштириш билан эришилди.

Саҳнада ўтмиш ва бугунни уйғунлаштирган мазкур мусиқий – хореографик спектакль Ўзбекистон давлат хореография академиясининг концерт репертуарларидан жой олди. Келажакда нафақат хореография, балки чолғу ижрочилари мутахассислари ҳамда буюк саркарда Жалололидин Мангубердининг саҳанвий образи устида изланиш олиб борувчи тадқиқотчилар учун ҳам керакли манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 23 юндаги №336-сонли фармойишининг чора-тадбирлар режаси.
2. Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Султон Жалололидин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Матёқубов К. таржимаси. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2009.
3. Абдиримов Б. Хоразмийлар изини излаб... Т.: “Шарқ маърифати нашр - матбаа уйи”, 2021.
4. Абдухақимова Д. Рақс композицияси асослари. Т.: “Наврўз”, 2020.
5. Буниёдов З. Марказий Осиёга доир тадқиқотлар. Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент. MUMTOZ SO‘Z, 2012.

ВЗГЛЯДЫ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ НА ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЁЖИ

ABU ALI IBN SINA'S VIEWS ON THE PHYSICAL EDUCATION OF YOUNG PEOPLE

Tavaldieva Gülbaxar NIŞANOVNA

PhD, Assoc. Prof., Taşkent Kimya Teknolojisi Enstitüsü, İşletme ve Mesleki Eğitim Fakültesi, Özbek dili ve mesleki eğitim bölümü, Taşkent, Özbekistan

ORCID ID: 0000-0001-8547-9636

Imamaliyeva Manzura ANVAROVNA

Taşkent Kimya Teknolojisi Enstitüsü, İşletme ve Mesleki Eğitim Fakültesi, Özbek dili ve mesleki eğitim bölümü, Taşkent, Özbekistan

ORCID ID: 0000-0002-6166-6936

Ключевые слова: Ибн Сина, мыслитель, ученый-энциклопедист, физические упражнения, Канон врачебной науки, долголетие, «Шейх ур-Раис», «Султан философов», «Царь врачей».

ABSTRACT

The article highlights the importance of scientific heritage of the world famous great thinker and scientist Abu Ali ibn Sina, the role of his views on sport and physical education of young people.

Ibn Sina was recognized and famous in the history of world science as an encyclopedist scientist who dealt with almost all sciences existing in his time and wrote works about them.

The issues presented in Ibn Sina's writings on the development, upbringing, and treatment of children have allowed historians of medicine to consider him one of the founders of pediatrics. The "Canon of Medicine" talks about the need for comprehensive education of the child in order to raise him to be a kind, intelligent, skillful and physically healthy person.

He became the author of a peculiar code of healthy physical culture. And he said that movement and exercise in childhood is the key to a healthy old age, and in old age - the way to longevity. Not without reason, all long-livers of the planet named movement as the main secret of their activity and good health.

This article also discusses the role of the thinker in the proper upbringing of a child, exemplary advice about the duty of parents, and wise sayings about raising children today.

Ibn Sina suggested the beneficial effects of exercise on a child's health - "Since the most important thing in the regimen of maintaining health is the exercise regime, and then the sleep regime, it is necessary to begin the statement with physical exercise. We say that physical exercise is a voluntary movement resulting in continuous deep breathing. A person engaged in [physical exercise] in a moderate and timely manner does not need any treatment..."

Abu Ali ibn Sina left a bright mark in the history of mankind as a great scholar for his great services in the field of science. The scientist is known as "Sheikh ur-Rais", "Sharaf al-mulk", "Hakim al-wazir", "Sultan of Philosophers", "King of Physicians" for his great contribution to science, enlightenment and culture of the East and the West.

In this sense, the heritage of Abu Ali ibn Sina is a universal asset. The fact that manuscripts of Abu Ali Ibn Sina's works are kept in libraries and museums of the world also indicates the great attention of peoples to his personal and spiritual heritage.

Abu Ali Ibn Sina devoted his life to the art of preserving health. And the most surprising is that those principles of longevity and a healthy way of life, about which now so much is written and said, he formulated 1000 years ago.

In medicine, along with the clinic, Abu Ali ibn Sina's contribution to prevention is significant. He pointed out that "the most important thing in the regimen of maintaining health is exercise, and then the regimen of food and sleep. Ibn Sina described restorative and therapeutic massages, gave recommendations on hardening, water procedures, which are still a part of health-improving physical culture today.

Keywords: Ibn Sina, thinker, scientist-encyclopedist, physical exercises, Canon of Medicine, longevity, "Sheikh ur-Rais", "Sultan of Philosophers", "King of Physicians".

Абу Али Хусейн ибн Абдуллах ибн Сина – гениальный средневековый ученый, врач, философ, музыкант, естествоиспытатель и математик, поэт и литературовед, его имя стоит рядом с бессмертными именами великих мыслителей человечества.

В истории мировой науки Ибн Сина был признан и известен как ученый-энциклопедист, ученый занимался почти всеми существовавшими в его время науками и писал по ним труды.

Представленные в трудах Ибн Сины вопросы развития, воспитания и лечения детей позволили историкам медицины считать его одним из основоположников педиатрии. В «Каноне врачебной науки» говорится о необходимости всестороннего воспитания ребенка, чтобы из него вырос добрый, умный, умелый и физически здоровый человек.

Он стал автором своеобразного кодекса здоровой физической культуры. И говорил, что движение и физические упражнения в детстве - это залог здоровой старости, а в пожилом возрасте - путь к долголетию. Недаром все долгожители планеты главным секретом своей активности и крепкого здоровья называют именно движение.

Ибн Сина обращается к родителям с рекомендациями: «Когда ребенок просыпается от сна, то хорошо выкупать его в теплой воде и затем дать ему возможность немного поиграть. Далее, очень важно его вовремя покормить и снова отпустить, но уже для продолжительной игры на воздухе». Я понимаю так, что здесь учтено все: и радость от игры, и естественная двигательная активность, жизненно необходимая ребенку, и привыкание к коллективу, и пребывание на воздухе. Игра раздвигает реальное пространство ребенка, позволяя развиваться фантазии, воображению, обогащая душу светом творческих энергий.

Ибн Сина писал в своём труде о роли и месте физических упражнений в оздоровительной и лечебной практике. Дал определение физическим упражнениям — произвольные движения, приводящие к непрерывному, глубокому дыханию.

Он утверждал, что если человек умеренно и своевременно занимается физическими упражнениями и соблюдает режим, то он не нуждается ни в лечении, ни в лекарствах. Прекратив эти занятия, он чахнет. Физические упражнения укрепляют мышцы, связки, нервы. Он советовал при занятиях учитывать возраст и здоровье. Высказывался о массаже, закаливании холодной и горячей водой.

Великий ученый считал, что физические нагрузки должны быть специализированные и поэтому он их делил на легкие, мягкие, скоростные, жесткие, сильные. В зависимости от потребности или состояния здоровья для каждого индивида должен быть индивидуальный подход занятий. Ибн Сино под скоростными (быстрыми) физическими нагрузками подразумевал подтягивание, стрельба из лука, ходьба, бег, прыжки, фехтование, езда на лошадях, бокс, прыжки на одной ноге и т. д. Нежный или легко выполнимыми считал качели, плавание на лодке. К сильным (жестким) видам физических нагрузок относил борьбу, поднятие гирь, умение остановить за уздечку скачущего коня и т. д.

Он рекомендовал, чтобы при занятиях жестким видом нагрузок, периодически чередовать легкими нагрузками и не рекомендовал длительное время заниматься одним видом упражнений. Лечение духовных заболеваний ибн Сино рекомендовал лечить посредством пикников, экскурсий и прогулок на свежем воздухе, плаванию на лодке.

История физической культуры и спорта насчитывает тысячелетия. Абу Али ибн Сина еще в своем труде «Канон врачебной науки» уделил много внимания вопросам физвоспитания. Он писал о роли физических упражнений в оздоровительной и лечебной практике. Дал определение физическим упражнениям - произвольные движения, приводящие к непрерывному, глубокому дыханию.

Он утверждал, если человек умеренно и своевременно занимается физическими упражнениями и соблюдает режим, то он не нуждается ни в лечении, ни в лекарствах. Прекратив эти занятия, он чахнет. Физические упражнения укрепляют мышцы, связки, нервы. Он советовал при занятиях учитывать возраст и здоровье. Высказывался о массаже, закаливании холодной и горячей водой. В своих трудах он отмечал, что - «Безделье и праздность не только рождают невежество, они в то же время являются причиной болезни...»

Абу Али ибн Сина высказал предположение в отношении благоприятного воздействия физических упражнений здоровью ребёнка - «Поскольку самое главное в режиме сохранения здоровья есть занятие физическими упражнениями, а затем уже режим сна, то необходимо начать изложение с физических упражнений. Мы говорим, что физическое упражнение есть произвольное движение, приводящее к непрерывному глубокому дыханию. Умеренно и своевременно занимающийся [физическими упражнениями человек] не нуждается ни в каком лечении...».

«Бросивший заниматься физическими упражнениями часто чахнет, ибо сила его органов слабеет вследствие отказа от движений...»

Если заниматься физическими упражнениями - нет никакой нужды в употреблении лекарств, принимаемых при разных болезнях, если в то же время соблюдать все прочие предписания нормального режима».

Физические упражнения при правильном соблюдении других режимов являются наиболее сильными факторами, предотвращающими скопление зачатков переполнения, вместе с тем они повышают прирощенную теплоту и придают телу легкость, потому что они возбуждают легкую теплоту и растворяют те излишки, которые ежедневно накапливаются.

Движение также помогает [излишкам] скользить и двигаться по выводным протокам, в результате чего с течением времени накапливается сколько-нибудь значительного количества [излишков]. Вместе с тем, как мы уже сказали, [физическое упражнение] увеличивает прирощенную теплоту, укрепляет суставы и сухожилия, и в результате усиливается способность к действию и способность к испытанию действия на себе, органы снова принимают пищу вследствие уменьшения в них излишков.

Также придет в движение привлекающая сила, разглядятся и смягчатся узлы в органах, различные влаги станут более жидкими, а поры более широкими.

Бросивший заниматься физическими упражнениями часто чахнет, ибо сила его органов слабеет вследствие отказа от движения, привлекающего [в органы] прирощенную пневму, являющуюся для каждого органа орудием жизни.

[Упражнения] должны находиться в зависимости от [состояния органов]; например, страдающий расширением вен на ногах должен заниматься такими видами упражнения, в которых движений ног не много, а мало; все движения он должен перенести на верхнюю часть тела, как-то: шею, голову и руки, причем так, чтобы влияние упражнения на ноги исходило от верхней части [тела].

Для слабого тела физические упражнения должны быть легкими, а для сильного - сильными. Знай, что каждый орган имеет свои особые упражнения, например, глаз упражняется путем пристального взгляда в мелкие [предметы], горло - путем постепенного усиления голоса; имеются упражнения также и для зубов и ушей, о чем [мы скажем] в своем месте.

Абу Али ибн Сина посвятил свою жизнь искусству сохранения здоровья. И самое удивительное: те принципы долголетия и здорового образа жизни, о которых сейчас так много пишется и говорится, он сформулировал еще 1000 лет назад.

В медицине, наряду с клиникой, значителен вклад Абу Али ибн Сины в профилактику. Он указывал, что «самое главное в режиме сохранения здоровья есть занятия физическими упражнениями, а затем режим пищи и режим сна». Ибн Сина описал восстановительный и лечебный массажи, дал рекомендации по закаливанию, проведению водных процедур, которые и сегодня являются составной частью оздоровительной физической культуры.

Абу Али ибн Сина оставил яркий след в истории человечества как великий ученый за свои великие заслуги в области науки. Ученый известен как «Шейх ур-Раис», «Шараф ал-мульк», «Хаким ал-вазир», «Султан философов», «Царь врачей» за большой вклад в науку, просвещение и культуру Востока и Запада.

Абу Али Ибн Сина был одним из великих мыслителей средних веков. Он является ученым, внесшим огромную лепту в развитие десятков наук своего времени таких, как химия, астрономия, музыка, литература, физика, логика, математика, ботаника, фармакология, геология, психология, и определившим классификацию и развитие наук на перспективу. В его главных трудах «Канон медицины», «Книга лечения», «Книга спасения» и «Книга знаний», раскрыты философско-медицинские воззрения ученого.

Ученый является основоположником науки о здоровье человека. Ибо в его произведениях были определены нормы охраны здоровья и принципы профилактической медицины.

В этом смысле наследие Абу Али ибн Сины является универсальным достоянием. Тот факт, что рукописи произведений Абу Али ибн Сины хранятся в библиотеках и музеях мира, также свидетельствует о большом внимании народов к его личному и духовному наследию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. АБУ АЛИ ИБН СИНА. (Авиценна). КАНОН ВРАЧЕБНОЙ НАУКИ. Избранные разделы.
2. Яхшиева, М. Ш. Физическое и духовное развитие человека в работах Абу Али ибн Сины (Авиценны). Молодой ученый. — 2015. — № 8 (88).
3. Маттиев, И. Б. Взгляды Ибн Сина о здоровом образе жизни / Актуальные вопросы современной педагогики: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2011 г.).
4. Imamalieva M.A. GENERAL VIEWS OF ABU ALI IBN SINA ON EDUCATION AND UPBRINGING. INTERNATIONAL ANTALYA SCIENTIFIC RESEARCHES AND INNOVATIVE STUDIES CONGRESS (2021.20.12)

ÖZBEKİSTAN YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARI İLE İKSAD (TÜRKİYE) İŞBİRLİĞİ: “SCIENCE UZBEKISTAN” FAALİYETİ

COOPERATION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UZBEKISTAN AND IKSAD (TURKEY): "SCIENCE UZBEKISTAN" ACTIVITY

Tavaldieva Gülbaxar NIŞANOVNA

PhD, Assoc. Prof., Taşkent Kimya Teknolojisi Enstitüsü, İşletme ve Mesleki Eğitim Fakültesi, Özbek dili ve mesleki eğitim bölümü, Taşkent, Özbekistan

ORCID ID: 0000-0001-8547-9636

ÖZET

"Science Uzbekistan", Özbekistan'ın ekonomik, teknolojik ve sosyal gelişimi için gerekli bilimin geliştirilmesine yardımcı olan Taşkent Kimya Teknolojisi Enstitüsü ve İKSAD Türkiye Enstitüsü tarafından kurulan bir platformdur. "Science Uzbekistan" faaliyetlerinde yüksek kalitede bilimsel etkinlikler düzenlemenin yanı sıra tüm dünya ve ülkemiz için gerekli olan güncel bilimsel araştırma ve buluşları desteklemekte ve hibe sağlamaktadır. Özbekistan'ın en büyük ve prestijli araştırma kuruluşlarının deneyimlerini bir araya getirmekte ve işbirliği içinde faaliyetlerinin sınırlarını genişletmeye hizmet etmektedir.

"Science Uzbekistan", Özbekistan'ın bilim camiasını ülke içinde ve dünyada tanıtmakta, çeşitli alanlardan bilim adamları, bilimsel kuruluşlar ve yüksek öğretim kurumları ile işbirliği ilişkileri kurmaktadır. Özbekistan'ın bilimsel başarılarının uluslararası düzeyde yaygınlaştırılmasına yönelik çeşitli bilimsel konferanslar düzenlemekte, Özbek biliminin temsilcilerinin dünya bilim ve kültür topluluklarıyla ilişkilerini genişletmeye yardımcı olmaktadır. 2019 yılında kurulan "Science Uzbekistan" şu anda bölgede 8 enstitüye ve 200'den fazla uzmana sahiptir.

"Science Uzbekistan" Özbekistan'da bilimin gelişmesini sağlamak için uluslararası konferanslar, festivaller, brifingler, kültürel sergiler düzenlemekte, bilimsel koleksiyonlar, dergiler ve akademik kitaplar yayınlamaktadır. Yayınlarını ve etkinliklerini geleneksel ve yeni medya platformları aracılığıyla dağıtır. Özbekistan, hibe programları, uluslararası bilimsel etkinlikler ve ortak yayınlar aracılığıyla bilim insanlarını yabancı bilim insanlarıyla aktif işbirliği yapmaya davet ediyor.

"Science Uzbekistan" faaliyetlerinde şu hedeflere sahiptir: Özbekistan Cumhuriyeti'nde bilimin gelişimini desteklemek, bilimsel bilgiyi yaymak, bilimin prestijini artırmak, ülkedeki bilim ve teknolojideki başarıları uluslararası platformda sevdirmek. toplum; bilim ve iş ilişkilerinin güçlendirilmesi; bilimsel ve bilimsel-teknik faaliyet konularıyla bilimsel ilişkilerin ve karşılıklı işbirliğinin güçlendirilmesi; Özbekistan Cumhuriyeti'nin bilim, bilimsel bilgi, bilimsel ve teknik başarılarının yaygınlaştırılması ve teşvik edilmesi; doğa, toplum ve insani gelişme yasaları hakkında yeni bilgiler edinmeyi amaçlayan temel ve insani bilimsel araştırmaları yürütmek ve geliştirmek.

Makale, "Bilim Özbekistan"ın Özbekistan'da kuruluşundan bugüne kadarki faaliyetlerini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: "Bilim Özbekistan", Türkiye, Özbekistan, bilim, uluslararası konferans, Özbek biliminin temsilcileri, işbirliği.

ABSTRACT

"Science Uzbekistan" is a platform founded by Tashkent Institute of Chemical Technology and IKSAD Institute of Turkey, which helps to develop science necessary for economic, technological and social development of Uzbekistan. In its activities, "Science Uzbekistan" conducts high-quality scientific events, as well as supports and provides grants for current scientific research and inventions necessary for the whole world and our country. It combines the experience of the largest and most prestigious

research organizations of Uzbekistan and serves to expand the boundaries of their activities in cooperation.

"Science Uzbekistan" promotes the scientific community of Uzbekistan within the country and around the world, establishes cooperation relations with scientists of various fields, scientific organizations, and higher educational institutions. It holds various scientific conferences on popularizing scientific achievements of Uzbekistan at the international level, helps to expand relations of representatives of Uzbek science with the world scientific and cultural communities. Founded in 2019, "Science Uzbekistan" currently has 8 institutes and more than 200 specialists in the region.

In order to achieve the development of science in Uzbekistan, "Science Uzbekistan" holds international conferences, festivals, briefings, cultural exhibitions, publishes scientific collections, magazines and academic books. It distributes its publications and events through traditional and new media platforms. Through grant programs, international scientific events and joint publications, Uzbekistan invites scientists to actively cooperate with foreign scientists.

"Science Uzbekistan" has the following goals in its activities: to support the development of science in the Republic of Uzbekistan, to spread scientific knowledge, to increase the prestige of science, to popularize the achievements of science and technology in the country to the international community; strengthening science and business relations; strengthening scientific relations and mutual cooperation with subjects of scientific and scientific-technical activity; Popularization and promotion of science, scientific knowledge, scientific and technical achievements of the Republic of Uzbekistan; conducting and developing fundamental and humanitarian scientific research aimed at gaining new knowledge about the laws of nature, society and human development.

The article shows the activities of "Science Uzbekistan" since its establishment in Uzbekistan until today.

Keywords: Science Uzbekistan", Turkey, Uzbekistan, science, international conference, representatives of Uzbek science, cooperation.

STAGES FOR FORMING THE SPIRITUAL NEEDS OF STUDENTS IN THE SYSTEM OF LIFELONG EDUCATION

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA O'QUVCHILARIDA MA'NAVIY EHTIYOJLARNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Kosimova Dildora Xashimovna

State Academy of Choreography of Uzbekistan

Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines

Tashkent city, Uzbekistan.

Annotation

This article marked the stages of formation of the spiritual needs of students in continuing education, disclosed their role and importance in the formation of moral values in students.

Keywords: spiritual values, spiritual needs, creativity, professional skills, the process of globalization, modernization of the content of education, social and economic.

Annotatsiya

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchilarning ma'naviy ehtiyojlarining shakllanish bosqichlari, ma'naviy ehtiyojlarining o'quvchilarda ma'naviy qadriyatlar sifatida shakllanishidagi o'rni va ahamiyati haqida fikr yuritilgan.

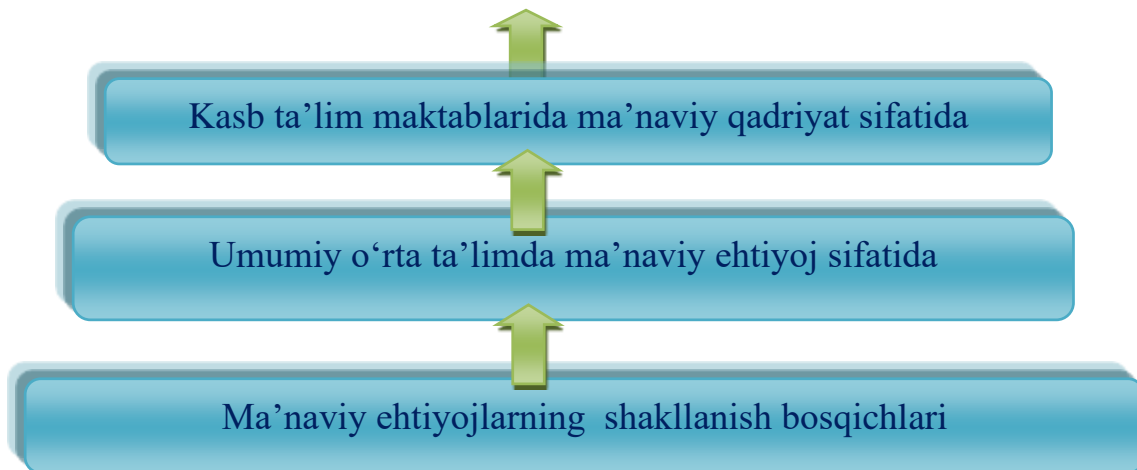
Tayanch so'zlar: ma'naviy qadriyat, ma'naviy ehtiyoj, ijodiy faoliyat, kasbiy mahorat, globallasuv jarayoni, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, ijtimoiy-iqtisodiy.

Hozirgi tobora avj olayotgan globallasuv jarayonida kelajak avlodimizni, yoshlarimizni milliy va ma'naviy jihatdan etuk va sog'lom qilib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Milliy tarixni milliy ruh bilan yaratish kerak. Aks holda uning tarbiyaviy ta'siri bo'lmaydi. Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur", [1].

Mamlakatimizda ta'lim sohasidagi islohotlarning izchil amalga oshirilishi natijasida ta'lim mazmuni modernizatsiyalash bosqichida ma'naviy qadriyatlarga o'quvchilarning qiziqishlari muntazam ravishda ortib boradi, chunki o'quvchilarda umumiy o'rta ta'lim jarayonida ma'naviy ehtiyoj shakllantiriladi, natijada kasb-ta'lim maktablarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda ushbu shakllangan ehtiyojlar rivojlanib, takomillashib ma'naviy qadriyat darajasida tarkib topadi, jamiyatning ma'naviy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shadi va biz uni quyidagi chizma orqali tahlil qilamiz.

Jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti

Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilarning qiziqishlari ularning ehtiyojlarini qondirish jarayonini qamrab oladi. O'quvchining qiziqishlarini uning ehtiyojlarini hosil qilish sharti sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchining qiziqishlaridan farqli tarzda uning ehtiyojlari aksariyat hollarda yashirin bo'ladi. Ehtiyojlar aksariyat hollarda juda zaif, yopiq tarzda namoyon bo'ladigan qiziqishlar, intilishlar, moslashuvchanlik tarzida ifodalanadi. Qiziqishlar doirasida o'quvchining ehtiyojlari to'liq namoyon bo'ladi. O'quvchining rivojlangan qiziqishlari uning ehtiyojlarini chuqurlashtiradi va barqarorlashtiradi. Shu tariqa ularda yangi ehtiyojlar vujudga keladi. Boshqa bir tomondan esa, o'quvchining qondirilgan ehtiyojlari undagi qiziqishlar ko'lamini kengaytiradi.

Milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyojining rivojlanishi va muntazam o'zgarib borishi o'quvchilarning hissiyotlariga sezilarli darajada ta'sir qiladi. O'quvchi ehtiyojlarining his-hayajonlarga boy bo'lishi o'z-o'zicha ularni amaliy faoliyatga yo'llamaydi, bu faqatgina ularni ehtiyojlarni qondirishga undaydi. Buning natijasida o'quvchi o'zi uchun qulay bo'lgan xatti-harakatni tanlaydi. Ular bu sohada to'g'ri qaror qabul qilishlari uchun faoliyat yo'nalishini tanlashlari nihoyatda zarurdir. Faoliyat yo'nalishi esa, o'quvchilarni milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga undovchi, ularni qo'zg'atuvchi vositadir. Buning uchun o'quvchilarning milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyojlari ongli tarzda shakllangan bo'lishi kerak.

O'quvchilar muayyan o'quv jarayonida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyoji va uning mohiyatini to'liq anglab etmaydilar. Qachonki o'quvchilarning u yoki bu zaruriyatlari ularning ongida aks etmas ekan, mavjud ehtiyojlar yashirin holatda qolaveradi. Muayyan ijtimoiy pedagogik vaziyat bilan bog'liq tarzda milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyoji dolzarblashadi va o'quvchilarni qadriyatlarni o'zlashtirishga undaydi. Shundagina o'quvchilar milliy ma'naviy qadriyatlar haqida chuqurroq o'ylashga kirishadilar. O'quvchilardagi milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyoji muayyan o'quv vaziyati bilan bog'liq tarzda dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'quvchilardagi milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyoji dolzarblashgan taqdirdagina faoliyat yo'nalishiga aylanadi. Buning uchun o'quvchilar milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash zarurligini anglab etishlari lozim. Bunda ularning qiziqishlari va istaklari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy ma'naviy qadriyatlarni egallash istagi o'quvchilar faoliyatining yo'nalishini belgilaydi. Chunki bu jarayonda ular milliy ma'naviy qadriyatlarining hayotiy ahamiyatini anglab etgan bo'ladilar. Natijada ular o'z ehtiyojlarini qondirishning yo'llarini ham aniqlashga muvaffaq bo'ladilar. Bunda har bir o'quvchining qadriyatga bo'lgan munosabati o'ziga xos va bir-biridan farqli ekanligini hisobga olish lozim. Har bir o'quvchi o'zi uchun o'ta muhim qadriyat hisoblangan ob'ektlarni o'rganishga ko'proq ehtiyoj sezadi. Masalan, bir o'quvchi tarixiy obidalarni, boshqa biri esa, arxeologik yodgorliklarni, xalq og'zaki ijodi, milliy hunarmandchilikni o'rganishga qiziqadi. Mazkur qiziqishlar natijasida ularning ehtiyojlari tarkib topadi.

Shundan kelib chiqadigan bo'lsak o'quvchilar ta'limning keyingi bosqichida ya'ni kasb ta'lim maktablarida ma'naviy qadriyatlarni egallashning yangi o'zlari egallayotgan kasblarning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotdagi mavqei nuqtai nazardan o'zlashtirishlari zarurligini anglab etadilar. Kasb ta'lim maktab o'quvchilari ta'lim – tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlar, madaniyat

boyliklarini o'zlashtirishlari natijasida aqliy, ma'naviy, madaniy jihatdan shakllanadilar. Ushbu holatda milliy ma'naviy qadriyatlar -kasb-hunar kollejo'quvchilari faoliyatining yo'nalishini belgilaydi, chunki bu jarayonda kasb-hunar kollejo'quvchilari milliy ma'naviy qadriyatlarning hayotiy ahamiyatini anglab etgan bo'ladilar.

Kasb ta'lim maktab o'quvchilarida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilish dinamik xarakterga ega. Uning dinamikligi bir necha bosqichda namoyon bo'ladi:

Birinchi bosqich – Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilishning vujudga kelishi; ushbu intilish ularning xulq-atvori, xatti-harakatlari va faoliyatlarida mavjud bo'lgan etishmovchiliklarning namoyon bo'lishi va ularni bartaraf etish zaruriyati bilan bog'liq holda hosil bo'ladi. Agar Kasb ta'lim maktab o'quvchilarining xatti-harakatlarida etishmovchiliklar qancha ko'p bo'lsa, shaxsiy sifatlarini tarkib toptirish zaruriyati qanchalik kuchli bo'lsa, ularni qondirishga bo'lgan intilish ham shunchalik muhim va dolzarb bo'ladi. Buning natijasida o'quvchi milliy ma'naviy qadriyatlarni izlab topish va o'zlashtirishga ko'proq moyil bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilish ular tomonidan milliy ma'naviy qadriyatlarni aynan o'zlashtirish bilan bog'liqdir. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilish jarayonidaulara ijtimoiy imkoniyatlari kengayadi. Kasb-hunar ta'limi o'quvchilari milliy ma'naviy qadriyatlarni ijtimoiy zaruriyat, munosabatlar yig'indisi sifatida o'zlashtira boshlaydilar. Bu jarayonda adabiyot, jahon tarixi, milliy istiqloq g'oyasi va ma'naviyat asoslari kabi o'quv fanlari alohida o'rin egallaydi.

Uchinchi bosqich - Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarida milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilishning shakllanishi va ijtimoiy ehtiyojlarning o'zaro uzviy tarzda bir-birini taqozo qilishi bilan izohlanadi. Shu tariqakasb-hunar kollejo'quvchilarida shakllantiriladigan milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilishning o'ziga xos jihatlarini aniqlash mumkin. Chunonchi:

1. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarida shakllantiriladigan milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilish o'zining aniq mazmun-mohiyatiga ega.
2. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarining milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilish, ularning o'ziga xos hissiy holatlari bilan bog'liq.
3. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarining his-hayajonli holatlari milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilishni qanoatlantirish imkonini beradi.
4. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilaridagi milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashga bo'lgan intilishning qondirilishi, ularning his-hayajonlarini pasaytirish yoki bartaraf etishga ko'maklashadi.
5. Kasb ta'lim maktabi o'quvchilarining milliy ma'naviy qadriyatlarni egallashi ularda kasbiy ko'nikma va kasbiy fazilatlarining shakllanishiga asos bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilar egallayotgan kasbga doir bilimlarining, hayotiy tajribalarini shakllantirishda ma'naviy qadriyatlarning o'rni va ahamiyatini tasavvur qila oladilar, chunki ajdodlarimiz ijtimoiy hayotning barcha talablarini inobatga olgan holda ma'naviy qadriyatlarga tayanib shogirdlarni kasb-hunarga tayyorlaganlar va har bir kasbning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, kasblarning qiyinchilik va injiqliklarini shogird ko'tara olishi zarur deb hisoblaganlar. Bu esa o'z navbatida, o'quvchilarning kasb-hunar kollejarida o'qish davrida muayyan qiyinchiliklarga duch kelmasligini ta'minlaydi, natijada shakllangan ma'naviy qadriyatlar asosida bilim va ko'nikmalar takomillashib malakalarga aylanish jarayoni tezlashadi, oqibatda o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi, kasbiy mahorat va ijodiy faoliyat shakllanadi. egallagan kasb-hunarlar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanishi istagi paydo bo'ladi hamda kasbiy tayyorgarlik darajasi chuqurlashadi, mamlakatimizning ijtimoiy sohasi va iqtisodiyoti uchun malakali, har tamonlama etuk kichik mutaxassislar tayyorlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.M.Mirziyoyev ma'naviyatni yuksaltirish bo'yicha yig'ilish 19 yanvar, 2021.
2. R.Safarova va boshqalar. Istiqboldagi ta'lim mazmunini modernizatsiyalashning didaktik asoslari. – Toshkent:“Fan”, 2009. -240 b.

3. Musurmonova O. YUqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari. Ped.fan.dokt. ... diss. –Toshkent, 1993y. -364 b.

4. Ortiqov N. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida o'quvchi shaxsini axloqiy shakllantirish. Ped.fan.dokt. ..diss. – Toshkent, 2000. – 305 b.